

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DÜNYASI

Dil ve Edebiyat Dergisi

Sayı: 53 / Bahar 2022

Ankara, 2022

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Doksanlı yıllarda Türk dünyasıyla ilişkilerin artmasıyla birlikte, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında Türk dünyasının dili, sanatı ve tarihine yönelik ortak çalışmalar da artmıştır. Bu dönemde Türk Dil Kurumu da Türk dünyasına yönelik çalışmalarını sözlük, gramer ve metin yayınları üzerinde yoğunlaştırmış, konuyla ilgili çok sayıda eser yayımlamıştır. Türk dünyasıyla ilgili benzer çalışmaların süreli bir yayın kapsamında değerlendirilmesi amacıyla 1996 yılının Nisan ayında Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi yayın hayatına girmiştir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin dil, tarih ve kültürel iş birliğine yönelik edebî ve ilmî bütün çalışmaları okuyucusuna duyurmayı ilke edinmiştir. Buna bağlı olarak dergide Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan ilmî yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.

Milletlerarası hakemli bir dergi olan Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır. Genel ağ (internet) üzerinden bütün Türk dünyasından kolayca erişilebilir hâle getirilen dergiye özellikle son dönemlerde bu alandan önemli katkılar sağlanmaktadır.

Dergideki yazılara Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasından ve TÜBİTAK/ Dergipark üzerinden erişilebilmektedir.

Dergide yayımlanan yazılar için yazarlarına Telif Yönetmeliği'ne göre ödeme yapılmaktadır.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin tarandığı dizinler: ULAKBİM TR Dizin, MLA, ICI Journals Master List - Index Copernicus, ERIH PLUS, MIAR, OAJI, BRILL ONLINE, SOBIAD, SIS, ESJI, ADVANCED SCIENCE INDEX, ResearchBib, EuroPub, DRJI, Root Indexing.

Elektronische Zeitschriftenbibliothek

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nde yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi

Turkish World Journal of Language and Literature

ISSN: 1301-0077 e-ISSN: 2651-5091

Sayı/Issue: 53 (Bahar/Spring 2022)

Sahibi

Owner
Türk Dil Kurumu adına
(On behalf of Turkish Language Institution)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Yayın Yönetmeni

Editor in Chief
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor
Uzman Hikmet ERDEM

İngilizce Danışmanı

English Language Consultant
Uzman Gülzemin ÖZRENK AYDIN
Uzman Ekrem BEYAZ

Tasarım

Designed by
Fayik YANGIR

Yönetim Merkezi Managing Office

Türk Dil Kurumu Başkanlığı
Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara
Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 00
Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88
Genel ağ sayfası/Web page: <http://tdk.gov.tr>
E-posta/E-mail: turkdunyasi@tdk.gov.tr

Türk Dil Kurumu Yayınları

Turkish Language Institution Publications
Bahar 2022/53: **1389-1**
Baskı Print Run

Yayın Türü Publication Type

6 aylık süreli / Biannually

Yazı Kurulu

Editorial Board
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Başkan)
Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN
Haliç Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet ÇETİN
Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Ege Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Board of Editorial Advisor
Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Ü)
Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Ü)
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Ali EROL (Ege Ü)
Prof. Dr. Nazım İBRAHİM (Aziz Kril Metodi Ü- Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (AHBV Ü)
Prof. Dr. Tahire MEMMED (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi- Azerbaycan)
Prof. Dr. Elisabetta RAGAGNIN (Ca' Foscari University of Venice)
Prof. Dr. Mesut ŞEN (Marmara Ü)
Doç. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN (The National University of Mongolia- Moğolistan)
Doç. Dr. Çasteğin TURGUNBAYER (Dicle Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Kamila Barbara STANEK (University of Warsaw -Polonya)
Dr. Erlan ALAŞBAYEV (Ahmet Yesevi Ü- Kazakistan)
Dr. Éva KINCSES-NAGY (University of Szeged- Macaristan)

Yurt Dışı Temsilcilikler

Representatives Abroad
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan)
Prof. Dr. Gülbanu KOSIMOVA (Kazakistan)
Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ (Kazakistan)
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA (Kırgızistan)
Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Oktay AHMED (Kuzey Makedonya)
Prof. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan)
Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç YEGEROV (Rusya Federasyonu- Çuvaş Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Firdevs HİSAMETTİNOVA (Rusya Federasyonu- Başkurdistan Cumhuriyeti)
Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Rusya Federasyonu- Kazan Cumhuriyeti)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Kosova)

Bu Sayının Hakemleri
Referees of This Issue

- Prof. Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ERAYDIN ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU (Yunus Emre Enstitüsü)
Prof. Dr. Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Namıg MUSALI (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Selma GÜLSEVİN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erhan GİRAY (Artvin Çoruh Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH PAPERS

- 07-18 Sadettin ÖZÇELİK**
Süheyl ü Nevbahâr 'da yıyıl- ve yiyil- Şeklinde Okunmuş Fiiller Üzerine
On Verbs Read as *yıyıl-* and *yiyil-* in *Süheyl ü Nevbahâr*
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.196
- 19-46 Emre TÜRKMEN**
Türkçede “çokça yapan” ve “olan”: Tarama Sözlüğü'nde -AGAn~-
AğAn, -GAn ve Diğer Ekli Kelimeler
On the Nouns and Adjectives that Express Habituality and Frequency in
Turkish: The Suffixes -AGAn~-AğAn, -GAn and Others in *Tarama Sözlüğü*
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.197
- 47-78 Yasin KARADENİZ**
Özbek Türkçesinde Eksiltmeli Kullanım Biçimleri
Ellipsis Usage Forms in Uzbek Turkish
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.198
- 79-132 İbrahim DİLEK**
Güney Sibiryâ 'da (Altay Bölgesi) Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Ak
Cañ/Süt Cañ (Burhanizm): Teşekkülü, Temel İlkeleri Ve Tarihî Seyri
Ak Cañ / Süt Cañ (Burhanism) As An Enlightenment Movement In
Southern Siberia (Altai Region): Formation, Historical Course And Basic
Principles
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.199
- 133-186 Afina BARMANBAY**
Abdurrahman Ağa Dilbazoglu ve Gence Hanlığı 'nın İşgaline Dair Şiirleri
Abdurrahman Ağa Dilbazoglu and His Poems on the Occupation of Ganja
Khanate
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.200
- 187-208 Hasan GÜRGÜN**
“Sancho 'nun Sabah Yürüyüşü” nün Rus Biçimciliği Açısından Eleştirisi
“Sancho’s Morning Walk”s Critique of Russian Formalism
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.201
- 209-228 Celâl GÖRGEÇ**
Kazak Halkının Yeni Ömür, Yeni Yıl ve Yeni Günle Görüşmesi:
Amal (Körisüw) Merekesi
Kazakh People’s Meeting with New Life, New Year and New Day: Amal
(Körisüw) Feast
DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.202

229-262 Ahmet ÇAM

Şahseven Türklerinden Atasözü ve Deyim Örnekleri

Examples of Proverbs and Idioms from Shahsavan Turks

DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.203

DEĞERLENDİRMELER / PUBLICATION REVIEWS

263-270 Nail TAN

Türk Dünyası Kültür Araştırmalarına Yeni Bir Katkı: Türk Dünyası

Kültürü I-II

DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2022.204

Araştırma Makalesi / Research Paper

SÜHEYL Ü NEVBAHÂR'DA YIYIL- VE YİYİL- ŞEKLİNDE OKUNMUŞ FİİLLER ÜZERİNE

Sadettin ÖZÇELİK*

Öz

Arap harfli Türkçe yazma eserlerde geçen kelime, deyim, atasözü, söz kalıbı vb. yapılar; araştırılmaya değer ayrı ayrı konulardır. Bu metinler üzerinde yapılan okumalar, Türkçenin söz varlığına ışık tuttuğu kadar Türkçe kelimelerde meydana gelen ses ve anlam değişmelerine de ışık tutar. Yazma eserlerin metinlerinden hareketle Türkçe kelimelerin geçmişten günümüze kullanılışları, uğramış olduğu ses değişimleri, anlam değişimleri ve anlam incelikleri incelenebilir. Arap harfli Türkçe metinlerde ayrıca sözlü dile ait, ses değişmesine uğramış veya ağız özellikleri taşıyan bazı kelimeler veya farklı dil yapıları da geçer. Bunun yanı sıra bazı kelimeler arasında fonetik benzerlikler, yakınlıklar söz konusu olabilmektedir. Böylesi durumlarda kelimelerin okunuşunda yanlışlıklar olduğu, yanlışlıklar yapıldığı görülebilir. İşte bu yanlışlıkların ve yanlışlıkların örnekleri de Arap harfli yazma eserler üzerinde yapılan bilimsel çalışmalarda izlenebilir. Nitekim *Süheyl ü Nevbahâr* üzerinde yapılmış olan çalışmalarda da böylesi veya daha başka konularda yanlış okuma ve anlamalar olmuştur. Bu mesnevinin okunma ve anlaşılma sorunlarına farklı çalışmalarda dikkat çekilmiştir.

Makalede önce *Süheyl ü Nevbahâr* üzerine yapılmış olan çalışmalar konusunda özet olarak bilgi verildi. Daha sonra araştırmalarda *yiyil-* ve *yiyl-* şeklinde okunmuş olan fiillerin örnekleri üzerinde bazı yorumlar yapıldı. Söz konusu fiillerin geçtiği toplam altı yerdeki bağlam inceleyerek ayrı ayrı değerlendirildi. Son olarak bağlam ışığında okuma ve anlam teklifleri sunulup her örneğin geçtiği beyit Türkiye Türkçesine aktarıldı.

Anahtar Sözcükler: *Süheyl ü Nevbahâr*, *Tarama Sözlüğü*, tarihî metinler, yanlış okunmuş bir fiil, *yeyil-* fiili ve anlamları.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 07.05.2019

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.12.2019

Makalenin Künyesi: Özçelik, S. (2022). “*Süheyl ü Nevbahâr*’da *yiyil-* ve *yiyl-* Şeklinde Okunmuş Fiiller Üzerine”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 07-18

DOI: 10.24155/tdk.2022.196

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Z. Gökalp Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, (sozcelik@dicle.edu.tr.)

ORCID ID: 0000 0002 7383 1804.

On Verbs Read as *yiyil-* and *yiyil-* in *Süheyl ü Nevbahâr*

Abstract

Words, idioms, proverbs, phrases, structures etc. in Turkish manuscripts with Arabic letters are separate issues worth investigating. Readings on these texts not only shed light on the vocabulary of Turkish, but also shed light on the sound and meaning changes in Turkish words. Based on the texts of the manuscripts, the use of Turkish words from past to present, the sound changes they have undergone, the changes in meaning and the subtleties of meaning can be examined. In Turkish texts with Arabic letters, there are also some words or different language structures as dialect characters or sound changes belonging to the oral language. In addition, there may be phonetic similarities and affinities between some words. In such cases, mistakes in the pronunciation of the words can be seen and mistakes can be made. Examples of these errors and inaccuracies can be followed in scientific studies on manuscripts with Arabic letters. As a matter of fact, in the studies on *Süheyl ü Nevbahâr*, there have been misreadings and misunderstandings on such or other issues. Different studies have drawn attention to the problems of reading and understanding this masnavi.

In this article, firstly, brief information about the studies on *Süheyl ü Nevbahâr* was given. Later, some comments were made on the examples of verbs read as *yiyil-* and *yiyil-* in the researches. The context in a total of six places where these verbs are used was analyzed and evaluated separately. Finally, reading and meaning proposals were presented in the light of the context, and the couplet in which each example took place was transferred to Turkey Turkish.

Keywords: *Süheyl ü Nevbahâr*, *Tarama Sözlüğü*, historical texts, a verb that was misread, the verb *yeyil-* and its meanings.

Giriş

Süheyl ü Nevbahâr, söz varlığı açısından Eski Anadolu Türkçesinin önemli metinlerinden biridir. 14. yüzyılda yazılmış olan bu mesnevi üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmış olan *Tarama Sözlüğü* için de taranmış olan eser, sözlüğe önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Mesnevi metni, ilk olarak bir ön sözle birlikte Almanya'da yayımlanır (Mordtmann, 1925). Daha sonra T. BANGUOĞLU, *Süheyl ü Nevbahâr*'ı ses ve şekil bilgisi yönünden inceler (1938).

Cem DİLÇİN, *Süheyl ü Nevbahâr* mesnevisini okuyup inceler ve geniş bir kitap hâlinde yayımlar (1991). DİLÇİN, kitabının “Giriş” bölümünde Türk edebiyatının 14. yüzyılda yazılmış mesnevileri hakkında bilgi verir ve *Süheyl ü Nevbahâr* mesnevisini tanıtır. Cem DİLÇİN, ayrıca Hoca Mesud'un hayatı, edebî kişiliği ile eserleri hakkında bilgi verir, mesnevi üzerinde yapılmış çalışmaların ışığında bazı konuları tartışarak metnin içeriği

ile ilgili bilgi sunar ve bazı tespitlere yer verir. Kitabın ikinci bölümünde çeviri yazılı metin yer almaktadır. Bu bölümde, mesnevi metninin bilinen iki nüshası (Dehri Dilçin ve Mordtmann) edisyon kritik yöntemi ile okunmuştur. Bu kitaptaki son bölüm ise sözlüktür. Yalnız Türkçe kelimelere yer verilmiş olduğundan bu sözlük, mesnevinin kelime dağarcığını yansıtmaz. Her şeye rağmen bu kitap, mesnevi üzerinde yapılmış çalışmalar bakımından önemli bir boşluğu doldurmuştur.

DİLÇİN'in metin neşri üzerinde okuma ve söz varlığı açısından eleştiri ağırlıklı ve metni doğru anlamak için tamamlayıcı birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu konudaki ilk araştırmacı Semih TEZCAN'dır. TEZCAN, DİLÇİN'in yanlış okuduğu veya yanlış anladığı kelimelerle ilgili düzeltme notlarını küçük bir kitapta topladı (1994). TEZCAN, bu çalışmanın devamı olan notlarını bir makale hâlinde yayımladı (1995a). TEZCAN, ayrıca Hoca Mesud ve eserleri konusunda yeni bilgiler ve tespitler içeren önemli bir makale daha yayımladı (1995b). İbrahim TAŞ, mesnevideki eskicil söz varlığı üzerine bir kitap hazırladı (2009, 2015).

Ali CİN, *Süheyl ü Nevbahâr*'ın Mordtmann nüshasını çeviri yazılı metin ve sözlük hâlinde yayımladı (2012). CİN'in bu çalışmasında DİLÇİN'in tercihlerine büyük ölçüde bağlı kaldığı gözlenmektedir.

Sadettin ÖZÇELİK, *Süheyl ü Nevbahâr* metninin okunuşunda yapılan yanlışlar üzerine makaleler yayımladı (2014, 2017c). ÖZÇELİK, yine *Süheyl ü Nevbahâr* metninde kelimeyi bölme veya kelimeleri birleştirme yanlışlıklarını gösteren örnekler üzerine düzeltmeler içeren bir makale yayımladı (2016). ÖZÇELİK, Arap harfli metinlerde yuvarlak ünlülerin okunması sorununu *Süheyl ü Nevbahâr*'dan verdiği örneklerle ele aldı (2017a). ÖZÇELİK'in ayrıca *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen kafiye tasarrufları konusunda iki makalesi (2017b, 2018b) ve *Süheyl ü Nevbahâr*'daki vezin tasarrufları konusunda bir makalesi (2019) daha yayımlandı.

Tarihî metin okumalarında görülen yanlışlıkların bir kısmı, Türkçe kelimeler ile ilgilidir. Türkçe kelimelerin okunuşunda özellikle ünlüler bakımından farklı tercihler dikkat çeker. İşte ünlülerin okunuşu konusundaki farklı tercihler bazen yanlış okumalara sebep olabilmektedir. Bu bağlamda bizim aşağıda ele almak istediğimiz konu da *Süheyl ü Nevbahâr*'da geçen ve araştırmalarda *yıyıl-* ve *yiyyil-* şeklinde okunmuş olan fiiller ile ilgilidir. Yanlış okunmuş ve anlaşılammamış olan bu fiiller, eserde toplam altı yerde geçmektedir. Aşağıda fiillerin okunması, anlamlandırılması üzerinde durulacak ve bu konuda teklifler sunulacaktır.

1. Süheyl ü Nevbahâr'da yayıl- ve (kayğu) yiyil- Şeklinde Okunmuş Fiiller

Üzerinde durmak istediğimiz fiilin araştırmacılar tarafından *yıyıl-* şeklinde okunmuş olan örnekleri ile ilgili beyitlerin okunuşu ve Mordtmann nüshasındaki yazım şekilleri aşağıdaki gibidir:

Yıyılubanın يَيِيذِبْ batıcağaz¹ kana

Kılıçları katılmaz idi kına (4297)

Ne bilem ki anuñ nolısar işi

Belāya sataşur يَيِيكْ **yıyıl**sa kişi (4527)

Niçün kayğu andın yaña يَيِيكْ yiyile

Aña ahmak olan kişi يَيِيكْ **yıyıla** (4578)

Şimdi de söz konusu yukarıdaki beyitlerde *yıyıl-* şeklinde okunmuş olan örnekleri ayrı ayrı inceleyelim:

1.1. 4297 *yıyıl* → *yèyil-*: aşınmak, körelmek.

Yıyıluban يَيِيذِبْ batıcağaz kana

Kılıçları katılmaz idi kına (4297)

C. DİLÇİN; yukarıdaki beyitlerde dikkat çekilmiş ve Mordtmann nüshasındaki yazılışları gösterilmiş olan fiili, *yıyıl-* okumuş ve iki beyitte (4297, 4527.) “1. Yayılmak, dağılmak (?)”, bir beyitte ise (4578) “kendini kaptırmak (?)” (Dilçin, 1991: 650a) olarak anlamış ancak bu anlamlardan emin olmadığını belirtmiştir. A. CİN ise fiilin ilk üç örneğini aynı şekilde okumuş ve üçü için “yayılmak, dağılmak” anlamını vermiştir (Cin, 2012: 285-9, 300-15 ve 304-7). S. TEZCAN da fiili aynı şekilde okumuş ve DİLÇİN’in verdiği anlamlarla ilgili olarak şu notu yazmıştır:

“*yıyıl-* 1. ‘yayılmak, dağılmak’ (?), 2. ‘kendini kaptırmak’ (?). Okuyuşa ve verilen anlamlara itiraz edilemez. Ancak birinci anlam için gösterilen kaynak geçersizdir. İkinci anlam için ise Türkiye Türkçesinden olsun, öteki Türk dillerinden olsun, karşılaştırılabilecek hiçbir sözcük bulamıyorum. SN’deki *yıyıl-* her iki anlamıyla açıklanamaz bir kelime olarak kalıyor. Belki *yıyıl-* eylemi için gösterilen verilerin üçü de istinsah yanlışlarıyla açıklanabilir.” (Tezcan, 1994: 73)

Ancak bu okuma şekli ile fiile verilmiş olan anlamlar, bağlama uygun düşmüyor. Nitekim DİLÇİN ve TEZCAN da fiile vermiş oldukları anlamdan emin olmadıklarını belirtmişlerdir. Söz konusu beyitler ve fiil üzerinde ayrı ayrı durmak gerekiyor. Yukarıda da gösterilmiş olan Mordtmann nü-

1 Mordtmann nüshasında *yıyıluban ımgıcah* şeklinde, ancak araştırmacılar DİLÇİN nüshasındaki yazım şekline göre okumayı tercih etmiştir.

hasındaki yazım şekillerine göre fiili, *yéyil-* okumak mümkündür. Bu fiil, bir tıp metninde *yéyil-* şeklinde okunmuş ve ‘oyulmak, aşınmak, çürümek’ anlamlarında kullanılmış olduğu tespit edilmiştir:

“cavşir ki bir ağacın pusudur yenen dişe yapışdursalar yènmekden kala” (Önler, 1994: M60a.12).

“**yèn-** (II): oyulmak, aşınmak, inmek” (Önler, 1999: 334a)

Ayrıca *Tarama Sözlüğü* 4605’te *yiyl-* fiili için “**yinmek, (yiylmek)** çürümek, aşınmak” anlamları verilmiş ve fiile biri yukarıdaki beyit olmak üzere toplam dört tanık gösterilmiştir:

Yiyilübenin يلو ياتن batıcağaz kana

Kılıçları katılmaz idi kına

(Süh. XIV. 278)

(TarS: 4606)

Görüldüğü gibi bu örnek *Tarama Sözlüğü*’nde *yiyl-* şeklinde okunmuş olsa da anlamı doğru verilmiştir. Çünkü üzerinde durduğumuz beyitteki bağlam da fiilin ‘aşınmak, körelmek’ anlamında kullanılmış olduğunu göstermektedir. Burada yapılmış olan; savaş tasvirinde savaşçıların çarpışmak konusunda çok kararlı ve inatçı bir tutum sergiledikleri, kılıçları aşınıp kan revan içinde kalsalar bile savaşmaktan vazgeçmedikleri anlatılmaktadır. Bağlama göre beyti aşağıdaki şekilde okuyup anlamamız mümkündür:

Yéyilübenin batıcağaz kana

Kılıçlar aşınıp batsalar kana

Kılıçları katılmaz idi kına (4297)

Asla komazlardı onları kına.

1.2. 4527 yıyıl → yéyil-: aldanmak, yanılmak

Ne bilem ki anuñ nolısar işi

Belāya sataşur **ییت** yıyılsa kişi (4527)

Kelimenin geçtiği bağlamı anlamak için metnin yukarıdaki beyitle ilgili kısmını özetlemek gerekiyor: *Mesnevi*’de anlatıldığına göre Calus adındaki kale beyi, Nevbahâr’ı aramakta olan Süheyl’i uzun süre konuk ederek kendisine yardımcı olmak istemiştir. Ancak Calus’un yaptığı bir baskına katılmak durumunda kalan Süheyl, Haveran ülkesinin şahına tutsak düşer ve huzura çıkarılır. İşte Mesud, söz konusu yerde geçen bu beyitteki sözleri, kendi ağzından okuyucuya hitaben ve okuyucuyu tutsak düşmüş olan Süheyl’e acındırmak amacıyla söylemiştir. Dolayısıyla ilk dizede geçen “o” zamiri, tutsak düşmüş olan Süheyl için kullanılmıştır. *Doğu ve Batı Türkçesi Kuran Tercümeleleri Sözlüğü* adlı çalışmada, *yiyl-* fiili ‘aldatmak, yanıltmak’ anlamında tespit edilmiştir (Ünlü, 2012: 87). Bundan hareketle, söz konusu beyitteki *yéyil-* fiilini ‘aldanmak, yanılmak’ şeklinde anlamak

-beyit için yaptığımız özetten de anlaşılacağı gibi- bağlama uygun düşer. Buna göre söz konusu beyit şu şekilde okunup anlaşılabilir:

Ne bilem ki anuñ nolısar işi Ne bilem ne olacak onun işi,
Belâya sataşur **یَیْیِلْ** yèyilse kişi Hep belaya çatar aldanan (/yanılan)
(4527) kişi.

1.3. 4578 yiyil- → kayğu yèyil-: endişelenmek, korkmak
yıyıl- → yèyil-: aldanmak, yanılmak

Niçün kayğu andın yaña **یَیْیِیْلْ** yiyile

Aña ahmak olan kişi **یَیْیِیْلْ** yiyıla (4578)

Öncelikle bu beyitin geçtiği yerdeki bağlamı hatırlayalım. Yukarıda da özetlendiği gibi Süheyl; metnin bu kısmında Haveran ülkesinin, adaletiyle tanınmış şahına tutsak düşer ve huzura çıkarılır. Haveran ülkesinin şahı, Süheyl'in Yemen padişahının oğlu olduğunu öğrenince kendisine bazı öğütlerde bulunur. İşte üzerinde durduğumuz beyit, Haveran şahının öğüt vermeye başladığı kısımdaki ikinci beyittir. Özetlenmiş olan bağlama göre ilk dizede geçen *kayğu yè(yil)-* deyimini 'endişelenmek' anlamında kullanılmıştır. Nitekim bu deyim, Yunus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiye*'sindeki şu beyitte *endişe yè-* ve *ğussa yè-* şeklinde geçer:

“Bize geldünjise *endişe yème*

Ne kılam dèyübeni *ğussa yème*” (Risâletü'n-Nushiye: 55)

Üzerinde durduğumuz beytin ikinci dizesindeki fiil ise yukarıda açıkladığımız 4527. beyitte olduğu gibi *yèyil-* okunup 'aldanmak (/yanılmak)' şeklinde anlaşılabilir. Beyiti bir önceki ile birlikte şu şekilde okuyup anlamak mümkün görünüyor:

Eyitdi bu 'âlem degir mi aña Dedi: Bu dünya değer mi hiç ona
Ki 'âkil nazar êde andın yaña (4577) Akıllı, dönüp baksın ondan yana.
Niçün **kayğu** andın yaña **یَیْیِیْلْ** yèyile Ondan yana niçin kaygı yenilir,
Aña ahmak olan kişi **یَیْیِیْلْ** yèyile Ona ahmak olan kişi aldanır
(4578) (/yanılır).

2. Süheyl ü Nevbahâr'da yiyil- Şeklinde Okunmuş Fiiller

Araştırmacılar tarafından *yiyil-* şeklinde okunmuş olan fiilin Mordtmann nüshasındaki yazılışı ve beyitlerin araştırmacılar tarafından okunuşu ise şöyledir:

Âdem ağusı dili ucındadır

Yiyildügi **یَیْیِیْلْ** bāzūsı gücindedür (0235)

Yiyilüp **یَیْیِیْلْ** yèrünđen yèle uçmağıl

Tuz étmek hakın yabana saçmağıl (0273)

Çü dil söze başlayıcak **yyile** يَيْيِلَا

Vêrür çok başı yêle ol **yyile** يَيْيِلَا (3672)

C. DİLÇİN, yukarıdaki beyitlerde geçen ve yazım şekilleri gösterilmiş olan fiili *yyil-* okumuş, fiile DİLÇİN gibi “çürümek, aşınmak” (Dilçin, 1991: 652a) anlamlarını vermiştir. A. CİN ise fiili *yeyil-* (Cin, 2012: 18-12) okumuş ve “çürümek, aşınmak; yeyilmek” (Cin, 2012: 726b) olarak anlamıştır. Ancak verilmiş olan bu anlamlar, bağlama uygun düşmüyor. S. TEZCAN’ın yukarıda değinilmiş olan notunda söz konusu fiilin *yyil-* şeklinde okunmuş olan bu örneklerinden söz etmemiş olması, bunları atlamış olduğunu gösteriyor. Yukarıdaki üç beyitte geçen örneklere sırasıyla bakalım:

2.1. 0235 *yyil-* → *yeyil-*: yanılmak, yanlış yapmak.

Âdem ağusı dili ucındadır

yyıldügi يَيْيِلْدُوكِي bāzūsı gücindedür (0235)

Yukarıdaki şekilde okunmuş olan beyit, *Süheyl ü Nevbahâr*’ın dil ve söz konuları üzerinde durulmuş olan bir bölümünde (232-247. beyitler) geçer. Bağlama göre insan dilinin ne derece rahatsız edici ve yaralayıcı olabileceği konusu, ilk dizede “*insanın zehri dilinin ucundadır*” şeklinde ifade edilmiştir. İkinci dizede ise insanın bilek gücüne güvenerek yanıldığı veya aldandığı vurgulanmış olmalıdır. Üzerinde durduğumuz bu fiili de *yeyil-* okumak ve ‘aldanmak, yanılmak’ şeklinde anlamak gerektiği açıktır. Bağlama göre beyti şu şekilde okuyup anlayabiliriz:

Âdem ağusı dili ucındadır

Yeyıldügi يَيْيِلْدُوكِي bāzūsı gücindedür
(0235)

İnsanın zehri dil ucundandır,

Aldanması (/ yanılması) pazusu
gücündendir.

2.2. 0273 *yyil-* → *yayıl-*: sallanmak, titremek

Yiyilüp يَيْيِيلُوبُ yeründen yêle uçmağıl

Tuz étmek hakın yabana saçmağıl (0273)

Yukarıda gösterildiği şekilde okunmuş olan beyitte ilk bakışta *y* aliterasyonu dikkat çekmektedir. Beyitte yazım şekli gösterilmiş ve *yyil-* şeklinde okunmuş olan fiil, *yayıl-* şeklinde okunup ‘yayılmak, dağılmak’ olarak anlaşılabilir. Nitekim DLT’de *yayıl-* fiilinin, ‘sallanmak, titreyip sallanmak’ (Ercilasun 2014: 962) anlamında olduğu gösterilmiştir. *Tarama Sözlüğü* 4443’te ise *yayınmak* fiili için ‘dağılmak, yayılmak’ anlamları verilmiştir. Buna göre, söz konusu beyiti şu şekilde okuyup anlamak mümkündür:

Yayılp يَئِيبُ yêrûnden yêle uçmağıl Dağılp yerinden, sen yele uçma!
Tuz êtmek hakın yabana saçmağıl Tuz ekmek hakkını yabana
(0273) saçma!

2.3. 3672 yiyil- → **yayıp-**: sallanmak, titremek,
yiyil- → **yêyil-**: yenilmek.

Çü dil söze başlayıcak **yiyile** يَيِيْلَا
Vêrür çok başı yêle ol **yiyile** يَيِيْلَا (3672)

Son olarak yukarıda gösterildiği gibi okunmuş olan beyitte geçen iki örneği inceleyelim. Bu beyitin geçtiği bölümde (3663-3689. beyitler) yukarıda üzerinde durduğumuz beyitin (0235) geçtiği yerde olduğu gibi yine dil, konuşmak ve sır saklamak konuları işlenmiştir. Beyitte geçen ilk dizek deki fiil, yukarıdaki beyitte (0273) olduğu gibi *yayıp-* ‘yayılmak, dağılmak’ şeklinde okunup anlaşılabilir. İkinci dizedeki fiili ise *yêyil-* ‘yenilmek, mağlup olmak’ şeklinde okuyup anlayabiliriz. Nitekim DLT’de *yeŋ-* fiilinin, ‘yenmek, galip gelmek’ (Ercilasun, 2014: 966) anlamında olduğu gösterilmiştir. Buna göre beyit şu şekilde okunup anlaşılabilir:

Çü dil söze başlayıcak **yayıp** يَيِيْلَا Dil bir söze başlayınca yayılır
Vêrür çok başı **yêle** ol **yêyile** يَيِيْلَا Birçok başı yele verir yenilir.
(3672)

Sonuç

Önceki araştırmalarda *yıyıl-* ve *yiyil-* şeklinde yanlış okunmuş olup çoğunlukla yanlış anlaşılmiş olan fiillerin doğru okunuşları ve doğru anlamları bakımından yukarıda yapılmış olan düzeltme teklifleri sonuç olarak şu şekilde özetlenebilir:

yêyil-: 1. Aşınmak, körelmek 4297, 2. Aldanmak, yanılmak, yanlış yapmak 4527, 4578 (2. dize), 0235, 3. yenilmek 3672 (2. dize).

kaygu yê-: Endişelenmek, korkmak 4578 (1. dize).

yayıp-: Yayılmak, dağılmak 0273, 3672 (1. dize)

Kaynaklar

Canpolat, M.; Önler, Z. (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrefde*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 903, Ankara.

Cin, A. (2012). *Mesud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyî')*; *İnceleme- Metin- Dizin*. Eğitim Kitabevi, Konya.

Derleme Sözlüğü (1965-1979) I-XI C, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr; İnceleme- Metin-Sözlük*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 51, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar – Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 1120, Ankara.
- Önler, Z. (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I Giriş-Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 559, Ankara.
- Önler, Z. (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. Simurg Yayınları, İstanbul.
- Özçelik, S. (2012). “Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler”. *Uluslararası VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu* (15-17 Kasım 2012,)’nda sunulan bildiri metni.
- Özçelik, S. (2014). “Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*. Haziran 2014, s.62-79.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar (I. Cilt)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (II. Cilt)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özçelik, S. (2016). “Tarihî Metin Okumalarında Kelimeyi Bölme ve Kelimeleri Birleştirme Sorunları: *Süheyl ü Nevbahâr*’dan Örnekler”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*. Aralık 2016, s. 1593-1602.
- Özçelik, S. (2017a). “Tarihî Metinlerde Yuvarlak Ünlülerin Okunması Sorunu: *Süheyl ü Nevbahâr*’dan Örnekler”. *Uluslararası 8. Türk Dil Kurultayı*’nda sunulmuş bildiri metni.
- Özçelik, Sa. (2017b). “Süheyl ü Nevbahâr’da Kafiye Tasarrufları”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 18*. İstanbul, s. 425-440.
- Özçelik, S. (2017c). “Süheyl ü Nevbahâr ve Tarama Sözlüğünde *boyla-* Fiili Üzerine Düzeltmeler”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*. Aralık 2017, S. 6/4, s. 2114-2121.
- Özçelik, S. (2017ç). “Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler (2)”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Aralık 2017. 65. Cilt - 2. Sayı, s. 233-242.
- Özçelik, S. (2018a). “Süheyl ü Nevbahâr’da *deg-*, *degür-* Fiilleri ve +A *degir / degmez* Söz Kalıbının Anlaşılması Sorunu”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz 2018, 46. Sayı, s. 181-193.
- Özçelik, S. (2018b). “Süheyl ü Nevbahâr’da Kafiye Tasarrufları (2)”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 21*. İstanbul, s. 605-628.
- Özçelik, S. (2018c). “Süheyl ü Nevbahâr Üzerine Düzeltmeler (3)”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Aralık 2018/1, 66. Cilt - 1. Sayı, s. 5-62.
- Özçelik, S. (2019). “Süheyl ü Nevbahâr’da Vezin Tasarrufları”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 22*. İstanbul. s. 611-642.

- Özçelik, S. (2021). “Süheyl ü Nevbahâr ve Tarama Sözlüğünde Geçen *kazılı* Üzerine”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. Ankara. S. 52, s. 85-94.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- Tarama Sözlüğü* (1977), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tarama Sözlüğü VII Ekler* (1974), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taş, İ. (2009). *Süheyl ü Nevbahâr 'da Eskicil Öğeler*. Palet Yayınları. Konya.
- Taş, İ. (2015). *Süheyl ü Nevbahârda Eskicil Öğeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 1141, Ankara.
- Tezcan, S. (1994). *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*. Simurg Yayınları. Ankara.
- Tezcan, S. (1995a). “Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlara Birkaç Ekleme”. *Türk Dilleri Araştırmaları Cilt: 5*. Simurg Yayınları. s. 239-245, Ankara.
- Tezcan, S. (1995b). “Mes’ud ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler”. *Türk Dilleri Araştırmaları Cilt: 5*. Simurg Yayınları. s. 65-84, Ankara.
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kuran Tercümeleeri Sözlüğü*. Eğitim Kitabevi. Konya.

Extended Summary

Süheyl ü Nevbahâr is one of the important texts of Old Anatolian Turkish in terms of vocabulary. Many studies have been done on this masnavi, which was written in the 14th century. This work, which was also scanned for the Scan Dictionary prepared by the Turkish Language Institution, has been a significant source of the dictionary. This masnavi text was first published in Germany with a preface (Mordtmann, 1925). Afterwards, T. BANGUOĞLU analyzes *Süheyl ü Nevbahâr* in terms of phonetics and morphology (1938).

Cem DİLÇİN read and analyzed *Süheyl ü Nevbahâr* masnavi and published it as a large book (1991). In the Introduction section of his book, DİLÇİN gives information about the masnavis of Turkish Literature written in the 14th century and introduces *Süheyl ü Nevbahâr* masnavi. Cem DİLÇİN also gives information about Hodja Mesud's Life, Literary Personality and Works, discusses some issues in the light of the studies on the masnavi, presents information about the content of the text and gives some determinations. The second part of the book includes the translated text. In this section, two known copies of the masnavi text - the Dehri Dilçin (D) copy and the Mordtmann (M) copy - were read with the edition critical method. The last chapter in this book is the dictionary. Since only Turkish words are included in the dictionary, it does not reflect the vocabulary of the masnavi. However, this book has filled an important gap in terms of studies on masnavi. On this publication of Dilçin's text, a number of complementary studies have been carried out in order to understand the text correctly, with a focus on criticism in terms of reading and vocabulary. The first researcher on this subject is Semih TEZCAN. TEZCAN collected DİLÇİN's correction notes on words he misread or misunderstood in a small book (1994). TEZCAN published his notes as a continuation of this work as an article (1995a). TEZCAN also published another important article containing new information and determinations about Hoca Mesud and his works (1995b). İbrahim TAŞ prepared a book on archaic vocabulary in masnavi (2009, 2015).

Ali CİN published the Mordtmann copy of *Süheyl ü Nevbahâr* as a translated text and a dictionary (2012). Sadettin ÖZÇELİK published articles on the mistakes made in the reading of the *Süheyl ü Nevbahâr* text (2014, 2017c). ÖZÇELİK published an article with corrections on examples showing the mistakes of splitting or combining words in the text of *Süheyl ü Nevbahâr* (2016). ÖZÇELİK addressed the problem of reading rounded vowels in Arabic script with examples from *Süheyl ü Nevbahâr* (2017a). ÖZÇELİK also published two more articles (2017b, 2018b) on rhyme dispositions in *Süheyl ü Nevbahâr* and another article (2019) on rhyme dispositions in *Süheyl ü Nevbahâr*.

Words, idioms, proverbs, phrases, structures etc. in Turkish manuscripts with Arabic letters are separate issues worth investigating. Readings on these texts not only shed light on the vocabulary of Turkish, but also shed light on the sound and meaning changes in Turkish words. Based on the texts of the manuscripts, the use of Turkish words from past to present, the sound changes they have undergone, the changes in meaning and the subtleties of meaning can be examined. In Turkish

texts with Arabic letters, there are also some words or different language structures as dialect characters or sound changes belonging to the oral language. In addition, there may be phonetic similarities and affinities between some words. In such cases, mistakes in the pronunciation of the words can be seen and mistakes are made. Examples of these errors and inaccuracies can be followed in scientific studies on manuscripts with Arabic letters. As a matter of fact, in the studies on *Süheyl ü Nevbahâr*, there have been misreadings and misunderstandings on such or other issues. Different studies have drawn attention to the problems of reading and understanding this masnavi.

Some of the misreadings about historical texts are related to Turkish words. There are different preferences in the pronunciation of Turkish words, especially in terms of vowels. These different preferences can sometimes cause wrong readings. In this context, the subject we want to discuss below is the verbs in *Süheyl ü Nevbahâr* which are read as *yıyıl-* and *yiyil-* in researches. The verbs that are misread and not understood are mentioned in a total of six places in the work. The reading and meaning of verbs have been emphasized and proposals have been presented on this subject.

Araştırma Makalesi / Research Paper

TÜRKÇEDE “ÇOKÇA YAPAN” VE “OLAN”: TARAMA SÖZLÜĞÜ’NDE -AGAN~-AĞAN, -GAN VE DİĞER EKLİ KELİMELER

Emre TÜRKMEN*

Öz

Türkçede yeni kelimeler; türetme, birleştirme, kelimeye yeni anlam katma, ödünçleme gibi farklı şekillerde elde edilmektedir. Bu yollardan biri olan türetme, fiil ya da isim kök ve gövdelerine getirilen türetim ekleri ya da yapım ekleri ile yapılmaktadır. Eklendikleri kök ve gövdelerin türüne göre isimden isim, isimden fiil ya da fiilden isim, fiilden fiil türetmek çeşitlenen bu ekler aracılığıyla dildeki yeni kavramlara karşılık bulunmaktadırlar. -AGAN~-AĞAN, -GAN gibi bazı fiilden isim yapan ekler, üzerine geldikleri fiil kök ve gövdelerinden “çokça yapan” ve “olan” anlamı taşıyan isimler türetmektedir. Öyle ki kimi zaman türettikleri kelimelerin taşıdıkları çokluk ya da abartı manasını karşılamak için *çok, iyi* gibi birtakım zarflara da ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışmada veri toplamaya esas olan *Tarama Sözlüğü*, Türkçenin tarihsel gelişimini göstermesi bakımından araştırmacılar için önemli bir kaynaktır. 1963-1972 yılları arasında altı cilt olarak yayımlanmış, altı cilt içinde 227 kitabın taranmasıyla 14.000 madde başı söz, 60.000 tanığa yer verilmiştir. *Tarama Sözlüğü*’ndeki “çokça yapan” ve “olan” anlamındaki kullanımların hangi eklerle türetildiğinin sorgulandığı bu çalışmada, -AGAN~-AĞAN ve -GAN ekleri sıklıkla olmak üzere -AcAn, -Ak, -GIÇ/-GUÇ, -GIn/-GUN ve -sAk fiilden isim yapma eklerinin “çokça yapan” ve “olan” anlamı taşıyan kelimeler türettiği sonucuna varılmıştır. Sonuç ola-

Geliş Tarihi/ Date Applied: 21.09.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 30.11.2021

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Türkmen, E. (2022). “Türkçede “çokça yapan” ve “olan”:
Tarama Sözlüğü’nde -AGAN~-AĞAN, -GAN ve Diğer Eklî Kelimeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 19-46

DOI: 10.24155/tdk.2022.197

Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, emreturkmen@ktu.edu.tr. Trabzon / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-8823-1310

rak tespit edilen 121 kelime, aldıkları eklerden hareketle -AGAn~-AğAn ekli türevler, -GAn ekli türevler ve diğer eklerden oluşan türevler olmak üzere üç başlıkta toplanmıştır.

Anahtar sözcükler: *Tarama Sözlüğü*, ekler, fiilden isim yapan ekler, “çokça yapan” ve “olan”, -AGAn~-AğAn eki, -GAn eki.

On the Nouns and Adjectives that Express Habituality and Frequency in Turkish:

The Suffixes -AGAn~-AğAn, -GAn and Others in Tarama Sözlüğü

Abstract

There are ways of new word formation such as derivation, compounding, semantic shift and borrowing in Turkish. The derivation which is the main word formation way is made by derivational suffixes. Varying as deriving nouns from nouns, verbs from nouns, nouns from verbs and verbs from verbs, by adding these suffixes new words are expressed. The suffixes of *AGAn~-AğAn* and *-GAn* which derive nouns from verbs create nouns and adjectives that denote habituality and frequent happening. In some cases, words made by the suffixes of *-AGAn~-AğAn* and *-GAn* are used with adverbs such as “çok, iyi” in the meaning of much, frequent for adding intensive meaning.

To exhibit the historical process of Turkish language, *Tarama Sözlüğü* is important dictionary for researchers. It was published in six volumes between 1963 and 1972 including 14.000 entries and 60.000 witnesses which is formed by scanning 227 literary works. This study aims to point out the words which have intensive meaning as habituality and frequent happening of an action in *Tarama Sözlüğü*. For this purpose, various examples of these words are determined from *Tarama Sözlüğü*. It is concluded that examples predominantly are made by the suffixes of *-AGAn~-AğAn* and *-GAn*. It is observed that the suffixes of *-AcAn*, *-Ak*, *-Glç/-GUç*, *-GIn/-GUn* and *-sAk* create nouns that denote habituality and frequent happening as well. As a result, one hundred twenty-one words are identified and listed in three groups: the suffixes *-AGAn~-AğAn*, *-GAn* and *others*.

Keywords: *Tarama Sözlüğü*, the suffixes, deriving nouns from verbs, habituality and frequent happening, the suffixes of *-AGAn~-AğAn* and *-GAn*.

Giriş

Türkçede yeni kelime ihtiyacının karşılanma yollarının başında, yapım ya da türetim eki adı verilen eklerin kullanılması gelmektedir. Yapım ekleri, isim ve fiil gövdelerine gelerek onlardan yeni kelimeler türeten eklerdir. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında yapım ekleri bahsi, biçim bilgisi bölümlerinde ele alınmakta; isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil

olmak üzere dört ana başlık altında incelenmektedir.

Literatürde eklerin kendi başlarına anlamları olmadığı ancak üzerine geldikleri kök ve gövdeleri işlev ve anlam bakımından değiştirebildikleri yolunda yaygın bir kanaat vardır. Nitekim bu çalışmada da *-AGAn~-AğAn*, *-GAn* gibi fiilden isim yapan eklerin “çokça yapan” ve “olan” manasındaki türetimlerine dikkat çekilmektedir.

Bu çalışmada veri toplamaya esas olan *Tarama Sözlüğü*, 1963-1972 yılları arasında altı cilt olarak yayımlanmış, altı cilt içinde 227 kitabın taranmasıyla 14.000 madde başı söz ile 60.000 tanığa yer verilmiştir. Çalışmanın amacı; Türkçedeki eklerin, üzerine geldikleri kelime kök veya gövdelerine ne tür anlamlar kazandırabildiğine dair bir örneklem ortaya koymaktır. Bu amaca yönelik, *Sözlük*'teki “çokça yapan” ve “olan” anlamındaki kelimelere odaklanılmıştır. İncelemeler neticesinde *-AGAn~-AğAn* ve *-GAn* (*eseğen, uyugan*) ekli örneklerin sıklıkla olmak üzere *-AcAn*, *-Ak*, *-GIÇ/-GUÇ*, *-GIn/-GUn* ve *-sAk* (*bilecen, çiğnek, bilgiç, geçkin, yiğrensek*) fiilden isim yapma eklerinin “çokça yapan” ve “çokça olan” anlamında kelimeler türettiği görülmüştür. Belirlenen ekler ve bu eklerin eklendikleri kök ve gövdelerden meydana gelen kelimeler ile ilgili olarak ortaya konan verilerin tarihsel söz varlığı çalışmalarına katkıda bulunacağı, beraberinde modern dünyanın gerektirdiği yeni kavramlara karşılık bulunmasında bu eklerden yararlanabileceği düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle Türkiye Türkçesi, Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve son olarak Çağdaş Türk lehçeleri gramerleri sıralamasıyla eklerle ilgili görüşlere değinilmiştir. Ek ve örneklerin gösteriminde kaynak olarak alınan çalışmalardaki transkripsiyon işaretlerine ve orijinal imlaya sadık kalınmıştır. Ardından taramalar neticesinde belirlenen kelimeler, “*Tarama Sözlüğü*”nde “çokça yapan” ve “olan” Kelimeler” başlığı altında verilmiştir. Kelimeler ile ilgili veriler tablolar ile gösterilmiş, yorumlanarak değerlendirilmiştir.

1. *-AGAn~-AğAn*, *-GAn*, *-AcAn*, *-Ak*, *-GIÇ/-GUÇ*, *-GIn/-Gun* ve *-sAk* Ekleri ile İlgili Görüşler

- *AGAn~-AğAn*

-AGAn eki, Türkçe dil bilgisi çalışmalarının biçim bilgisi bölümünde fiilden isim yapan ekler başlığı altında işlenmektedir.¹ Araştırmacıların, ekin işlevi konusunda hemfikir olmadığı görülmektedir. HATİBOĞLU (1981: 23); kolaylık, alışkanlık, elverişlilik kavramları veren işlek bir ek

¹ Ekin ele alınmadığı çalışmalar da söz konusudur (Emre, 1945; Timurtaş, 2012). Bununla birlikte kimi çalışmalarda *-AGAn* ekine fiilden isim yapan eklerden olan *-GAn* eki bahsinde dolaylı olarak değinilmektedir (Deny, 2012: 506-508; Gencan, 1979: 223).

olduğunu, eylemin kök ve gövdesine gelerek (*artağan* ‘çok artan, verimli, bereketli’ *durağan* ‘duran, yerli, sabit’, *eveğen* ‘acele eden, yürüyüşü hızlı olan; had, evecen, kaygan’ *geçeğen* ‘geçici, muvakkat’, *geleğen* ‘gelen, akan’, *gideğen* ‘giden, akan’, *kanağan* ‘kolaylıkla kandırılabilen, kanan’, *kayağan* ‘kaypak, üzerinde kolaylıkla kayılabilen, kaygan’ *küseğen* ‘çabuk küsen’, *olağan* ‘sık sık olan, çok görülen, olagelen’, *pişeğen* ‘kolay pişen, çabuk pişen’) genellikle sıfat yaptığını söyler. ERGİN’e (2009: 190-191) göre Türkçede eskiden beri görülen -AGAn eki, işlek değildir. İşlevce -ğan, -gen, -kan, -ken’e benzer, bulunduğu kelimelerde (*olağan*, *yatağan*, *vurağan*, *keseğen*, *gezeğen*, *çalağan* ‘atmaca’) “aşırı ve devamlı yapan” ya da “olan”ı karşılar. BOZKURT (2009: 178) da ek için, “yaptığı işi sürekli yapan, onu alışkanlık biçimine getiren” anlamında kelimeler yaptığından söz eder. HENGİRMEN (2007: 303), -AGAn ekinin çok az kullanılan bir ek olduğunu, eylemden ad ve ad soylu sözcükler türettiğini ifade eder. BANGUOĞLU (2015: 229-230), ekin yapısından ve en eski örneğinden söz eder. Ona göre eski bir -gen sıfat-fiilinden erken dönemde ayrılan bu birleşik ekin muhtemel en eski örneği, *Kapagan Kagan*’ın adındadır.² Ek, yalnızca sıfat türündeki kelimelerle sınırlı kalmayıp *yatagan*, *süregen* gibi nesnelere de ad olabilmektedir. KORKMAZ (2009: 69-70) da bir birleşik ek olarak -AGAn ekinin daha çok tek heceli geçişsiz fiil köklerine geldiğini, eklendiği fiildeki “hareketi sürekli olarak yapan”ı, “çokça yapan”ı gösteren ve abartma görevinde sıfatlar türeten (*artağan* ‘bereketli, artırım- lı’, *durağan* ‘sabit’, *gezegen* ‘çok gezen’, *ivegen* ‘aceleci’, *içegen* ‘içkici, sarhoş’, *olağan* ‘normal, hep olagelen’, *süregen* ‘müzmin, kronik’ vb.) iş- leyişte olduğunu belirtir. KARAAĞAÇ’a göre (2013: 288-289) eskiden beri kullanılan ve fazla işlek olmayan ek, eylemi “çok ve sürekli yapan” veya “olan”ı bildiren işleyiştir. VAROL ve AKÇATAŞ (2021) da ekin iş- lek olmamakla birlikte eklendiği fiillerde anlam değişikliği yaptığını, fiilin ifade ettiği “iş çokça yapan, onu âdet hâline getirmiş olan” anlamında sı- fatlar türettiğini ifade eder. Ekin tarihî seyrine bakıldığında, Eski Türkçede devamlılık ifadesi veren ve nadir kullanılan birleşik bir ek olduğu bilgisi verilmektedir (Eraslan, 2012: 104). Eski Anadolu Türkçesi dönemi gra- melerinde de -AGAn ekinin seyrek kullanıldığından, eklendiği kök ya da gövdelerden sıfat ve isim türettiğinden söz edilmektedir (Gülsevin, 2011: 134; Gülsevin ve Boz, 2019: 106). *Ekler* başlığını taşıyan *Tarama Sözlü- ğü*’nün VII. cildinde “-ağan, (-eğen)” eki için bir eylemi “çokça yapan” anlamında sıfat türettiği açıklaması yapılır (*Tarama Sözlüğü* [TS], 2009: 17). Çağdaş Türk lehçeleri kapsamındaki gramerlerde de -AGAn eki ile

2 TEKİN (2003: 90), eylemden ad türeten eklerden -gAn eki bahsinde kelimeye yer verir: *kapagan* (Böğü kağanın unvanı) “kapan, yakalayan”.

ilgili bahisler yer almaktadır. Oğuz grubu lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde (*ğaçağan* ‘çok süratli, hızlı koşan’, insandan ürken’ (*at*), *ğapağan* ‘ısıran, dişleyen’ (*it*), *küsayän* ‘çok küsen’ (*uşağ*), *yatağan* ‘yatmayı çok seven, çok uyuyan’) işlek olmadığı, bir şeyi fazla yapmayı ve bazen de abartmayı gösterdiği ifade edilir (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 187). Türkmen Türkçesinde de (*yatagan* ‘çok yatan, uykucu’, *gezegen* ‘çok gezen, gezici’) ekin, süreklilik ifadesi taşıyan isimler yaptığından söz edilir (Doğan, 2010: 568). Öte yandan Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde; *-ağân* formu ile ekin (*bilağân* ‘çok bilen, tecrübeli’, *tepağân* (*at*) ‘tepici, tepen’, *yâtağân* (eşâk) ‘hemen yatıveren, yatıcı’) işlek olmadığından, eklendiği köklerden aşırılık bildiren sıfatlar türettiğinden bahsedilir (Öztürk, 2007: 302; Yıldırım, 2012: 50). Kıpçak grubu lehçelerinden Kazak Türkçesinde *-ağan*, *-egen* formu ile ekin (*köregen* ‘gözü açık’, *tebege* ‘devamlı çiftle atan (*at*)’, *bezegen* ‘yerinde duramayan’, *beregen* ‘eli açık, cömert’) fiilin hareketini devamlı olarak yapan nesnelere karşılığında değinilir (Doğan ve Koç, 2013: 198). Karakalpak Türkçesinde de *-ağan*, *-egen* formları ile ekin (*alağan* ‘sık sık alan, aç gözlü’, *beregen* ‘veren’, *qabağan* ‘saldırgan köpek’, *qaşağan* ‘çok kaçan hayvan’, *köregen* ‘gözü keskin, basiretli’, *külegen* ‘gülmeyi çok seven’, *süzegen* ‘süsen, süsmeyi çok seven hayvan’, *tabağan* ‘hazırcevap, zihni çevik’) işlek olmadığından özellikle hayvanların belirgin bir vasfını ifade eden mübalağa isimleri yaptığından bahsedilir (Uygur, 2010: 91). Kırgız Türkçesinde ise *-AğAn*, *-OOgOn* formları ile ekin (*kaçaagan* ‘kaçmaya çalışan’, *alaagan* ‘sık sık alan, çok alan, aç gözlü’, *kabaagan* ‘saldırgan (köpek)’, *calaagan* ‘yalamay seven, âdet edinen’, *tepeegen* ‘tepmeye çalışan’, *köröögön* ‘iyi gören, uyanık’, *süzöögön* ‘tos vurmamayı seven’) bir işi, hareketi sürekli ve sıklıkla yapan faili ifade ettiği belirtilir (Kasapoğlu Çengel, 2007: 502-503). Son olarak *-ıgan/ -igen*, *-ugan/-ügen* formları ile ekin Saha Türkçesinde (*etigen* ‘geveze, sesli’, *buluğan* ‘bulmakta yetenekli’, *körügen* ‘keskin gözlü’) çokluk ve fazlalık bildirdiği ve işlek olmayan ekin yetenek bildiren sıfatlar da yaptığı kaydedilir (Kirişçioğlu, 2007: 1246).

-GAn

-GAn eki, Türkçe dil bilgisi çalışmalarında fiilden isim yapan ekler başlığı altında işlenir. Ek, kimi dilcilerce *-An* sıfat-fiil eki ile karşılaştırılarak ele alınmaktadır. EMRE’nin (1945: 182) ifade ettiğine göre “*-gen* yapılı sıfatlar”ın etken anlamlı olması ve eklendiği kelimeye aşırılık anlamı katması bakımından *-en* yapılı sıfat-fiillerden ayrılmaktadır. GENCAN (1979: 223-224) da *-GAn* ekinin işlek bir ek olduğunu; *çalışkan*, *bağırğan*, *döğüşken*, *övüngen* gibi örneklerinin hem süre hem abartı bakımından *-An*

sıfat-fiil ekinden ayrıldığı vurgular. Kimi araştırmacılar ise eki alışkanlık ve aşırılık vurguları ile açıklamaktadır (Hatiboğlu, 1981: 64-65; Ergin, 2009: 190). BANGUOĞLU (2015: 240); daha çok çift heceli tabanlara gelen ekin fiilden pekiştirme ve alışkanlık sıfatları (*çalışkan, unutkan, alıngan, girişken, kaygan, ivgen* vb.) yaptığından söz eder. KORKMAZ (2009: 80) da -GAn ekinin fiil kök ve gövdelerinden alışkanlık sıfatları türeten işlek bir ek olduğunu, tek heceli köklerde seyrek olmak üzere daha çok birden fazla heceli fiil köklerine ve -l-, -n-, -r-, -ş- ekleriyle kurulmuş fiil çatılarına (*alıngan, atılgan, çalışkan, çekingen, değişken, doğurgan, dövüşken, kapılgan, konuşkan, övüngen, saldırgan, sırtıkan, sokulgan, somurtkan, unutkan, yapışkan* vb.) gelerek alışkanlık ve huy gösteren abartmalı sıfatlar türettiğini söyler. Ayrıca ekin *ısrırgan, ilişken, sergen, sütleğen, sürüngen* gibi kimi örneklerinde sıfatlık özelliğini yitirerek ada dönüşebileceğini de ekler. Ekin işlevce alışkanlık, çok yapanı veya olanı bildirmesi başka birçok çalışmada değinilen özelliğidir (Bozkurt, 2009: 180; Hengirmen, 2007: 305; Karaağaç, 2013: 286). Orhun Türkçesi gramerinde TEKİN (2003: 90), eki eylemden ad türeten ekler bahsinde ele alır, iki örnekle *kapgan* (Böğü kağanın unvanı) “kapan, yakalayan” (T 51, vb.); *kor(ı)gan* “kale, müstahkem mevki, sığınak” (BK D 31, KT K8) açıklar. Eski Anadolu Türkçesi döneminde -GAn ekinin abartmalı sıfatlar (*dalaşgan, irişgen, söylegen*) ile isimler (*gömülgen, yaratgan*) türettiğinden söz edilmektedir (Gülsevin, 2011: 134; Gülsevin ve Boz, 2019: 106-107). Bunun yanında -GAn eki için *Tarama Sözlüğü*'nün VII. cildinde de “bir eylemi çokça yapan” anlamında sıfat ve ad türettiği bilgisine yer verilir (TS, 2009: 91). Çağdaş Türk lehçeleri çalışmalarında ek ile ilgili değerlendirme, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesindedir. Burada -ĠAn formu ile (*dalaşgan* ‘kavgacı, saldırgan’, *alışgan* ‘çabuk yanan alevlenen; kibrit’, *danişgan* ‘konuşmayı seven; hoşsohbet’, *döyüşkän* ‘dövüşken’ vb.) ekin fiillerden alışkanlık ifade eden isim veya sıfatlar türettiği söylenir (Kartalhoğlu ve Yıldırım, 2007: 188).

-AcAn

-AcAn eki de, üzerine sınırlı sayıda değerlendirme yapılan eklerdendir. “-gen Yapılı Sıfatlar” bahsinde bazı bölgelerde “-egen yerine -ecen” morfeminin kullanıldığından söz eden EMRE (1945: 183), -AcAn ekli örneklere (*evecen* ‘çok aceleci’, *sezecen* ‘çok sezen’, *bilecen, dalacan, sinecen* ‘çok sinsin’) yer verir. HATİBOĞLU (1981: 63), -e ve -cen eklerinden meydana gelen birleşik ekin, isim (*babacan*³ ‘baba gibi yakınlık gösteren’, *direcen* ‘duvarlar yıkılmaması için direk, destek’, *evecen* ‘ivecen, acele-

3 Ancak fiilden isim yapan bir ekin örnekleri arasında isim kökü üzerine getirilmiş *babacan* kelimesi dikkati çeker.

ci', *sevecen* 'acıyarak ya da koruyarak seven', *sinecen* 'sinen, ürken, sinsi, insandan kaçan') yaptığını söyler. Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve çağdaş Türk lehçeleri kapsamındaki çalışmalarda ek ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

-Ak

“Çokça yapan”ın ya da “olan”ın işaretlendiği eklerden biri de *-Ak* fiilden isim yapma ekidir. EMRE'nin (1945: 169) belirttiğine göre; fiilden “-ek yapılı sıfatlar”ın anlamında, bütün sıfatlara özel olan sabitlikten başka, fazlalık da görülebilmektedir: *korkak* “en küçük tehlikeden bile çok korkan”, *dönek* “her zaman veya çok defa sözünden dönen”. DENY (2012: 493), ekin sınırlı sayıda olmak üzere birbirine uymayan birtakım türemişler meydana getirdiği kanaatinde. KARAĞAÇ (2013: 284), ekin eylem adı yapan eklerden olduğunu, eskiden beri kullanılmakla birlikte eylemin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı veya yapılanı bildirdiğini söyler. Bu değerlendirmelerin yanı sıra bazı çalışmalarda *-Ak* eki ile ilgili öne sürülen dört işlev dikkati çeker. ERGİN'e (2009: 188) göre eskiden beri işlek olan ve birçok örneği (*dönek*, *ürkek*, *korkak*, *kaçak*, *atak* vb.) bulunan ek, fiilin gösterdiği hareketi çokça yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığı yeri, aleti; o hareketle yapılan şeyi; fiilin etkisinde kalan çeşitli nesnelere karşılık gelmektedir. BANGUOĞLU'na göre (2015: 230-231) *-Ak* eki, eklendiği fiillerden daha çok aşağılayıcı pekiştirme sıfatları (*atak*, *dönek*, *kaçak*, *sezek* vb.), mekân adları (*durak*, *yatak*, *batak*, *çekek* vb.), araç ile organ adları (*bıçak*, *saçak*, *ölçek*, *savak*), son olarak yalın ve çeşitli yoğun adlar (*sürek*, *sorak*, *kesek*, *tutak* vb.) yapmaktadır. Benzer şekilde KORKMAZ (2009: 70) da ekin, fiilin bildirdiği işi çokça yapanı gösteren sıfatlar, bir işin yapıldığı yeri gösteren adlar, araç-gereç adları, somut ve soyut adlar türettiğinden bahseder. Eski Anadolu Türkçesi gramerlerinde ise ekin Eski Türkçedeki *-Gak* ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki şekilleriyle (*dilek*, *dudak*, *döşek*, *sancak* vb.) karıştığı ifade edilir (Gülsevin, 2011: 135; Gülsevin ve Boz, 2019: 107)⁴. Bunun yanında *-Ak* eki için *Tarama Sözlüğü*'nün VII. cildinde, *-ıci* eki anlamıyla sıfat türettiği bilgisine yer verilir (TS, 2009: 18). Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde (*darag* 'tarak', *yatağ* 'yatak', *sınağ* 'sınak, deneme', *yamağ* 'yama', *ğaçag* 'kaçak', *istək* 'istem', *bəzək* 'süs', *döşək* 'döşek'); fiilin belirttiği harekete uygun özellikleri taşıyan nesne isimleri ile alet ve yer isimleri, aynı zamanda sıfat durumunda isimler de türettiği ifade edilir (Doğan, Efendiyeve ve Durmuş, 2010: 13). Türkmen Türkçesinde (*gapak* 'çatı, kapak', *darak* 'tarak', *yatak* 'ağıl; uykucu, çok uyuyan, *yıgnak* 'toplama, koleksiyon,

4 Eski Anadolu Türkçesinde Ekler adlı çalışmasının 5. baskısında Gülsevin (2020: 147), ekin geçişli ve geçişsiz fiillere geldiğini, geçişsiz fiillerden (*turak*, *yatak*) yer ismi ve (*yumuşak*) sıfat yaptığı bilgisini ekler.

toplantı’), eylemin yerini gösteren adlar ya da araç adları yaptığından söz edilir (Clark, 2010: 524; Hanser, 2003: 154-155). Bununla birlikte *gaç-gak* “kaçak” örneğinde olmak üzere *-gak* formu da Türkmen Türkçesinde görülmektedir (Hanser, 2003: 156). Özbek Türkçesinde de yer adları, bazı araç gereç adları, fiilin ifade ettiği mananın neticesini gösteren, duygu ya da alışkanlığı anlatan (*kesäk* ‘kesek’, *böläk* ‘bölüm’, *qoşâq* ‘çift, hayat arkadaşı’, *quçâq* ‘kucak’, *piçâq* ‘bıçak’, *yâtâq* ‘yurt, yatakhane’, *qâçâq* ‘kaçak’, *qorqâq* ‘korkak’, *qonâq* ‘konak’) sıfatlar türettiğinden bahsedilir (Coşkun, 2014: 67; Yıldırım, 2012: 51). Ayrıca *-gâq*, *-qâq*, *-kâk*, *-gâk* (*bâtqâq* ‘bataklık’, *tirişqâq* ‘çalışkan’, *urişqâq* ‘savaşçı’, *uyuşqâq* ‘uyumlu’) eklerinin de Özbek Türkçesinde aşırılık ifade eden sıfatlar ile alet ve yer isimleri türetmesi söz konusudur (Coşkun, 2014: 69; Yıldırım, 2012: 51). Kazak Türkçesinde *-aq*, *-ek* formu ile ekin (*qorqaaq* ‘korkak’, *kesek* ‘tuğla, kerpiç’, *jaraq* ‘silah’) fiile ilgili nesnelere karşılığında değinilir (Doğan ve Koç, 2013: 195). Karakalpak Türkçesinde *-aq*, *-ek* formları ile ekin beş farklı işlevinden bahsedilir. Buna göre ek; vasıf adları (*qaşaaq* ‘kaçak’, *qorqaaq*, *ürkek*), alet ve nesne adları ile somut adlar (*pişaaq* ‘bıçak’, *japıraq* ‘yaprak’, *kesek* ‘parça, lokma’, *şaaşaaq* ‘saçak’), fiilin gerçekleştiği yeri gösteren adlar (*jataaq* ‘yatak’, *qısnaaq* ‘boğaz, dağ boğazı’), fiilin sonucunda ortaya çıkan adlar (*ösek* ‘dedikodu’), insan ve hayvan organlarının adları (*buğaaq* ‘kursak, sakak’) türetmektedir (Uygur, 2010: 88). Kırgız Türkçesinde ise *-Ak*, *-Ok* formları ile ekin (*cataaq* ‘yatak’, *bıçaaq*, *kekirtak* ‘nefes borusu’, *konok* ‘konuk’) yer, nesne ve organ adları yaptığı belirtilir (Doğan ve Hünerli, 2010: 292; Kasapoğlu Çengel, 2007: 503). Son olarak *-ax/-ex*, *-iax/-iex*, *-x* formları ile ekin Saha Türkçesinde (*bihax* ‘bıçak, ustura’, *bügüyex* ‘kambur, eğri, bükülmüş’ vb.) fiile bağlı olarak alet adları ve sıfatlar yaptığı kaydedilir (Kirişçioğlu, 2007: 1245).

-GIÇ/-GUÇ

-GIÇ eki, gramerlerde eskiden beri takip edilebilen ancak işlek olmayan eklerden kabul edilmektedir. ERGİN (2009: 190), Türkçede eskiden beri görülse de işlek olmayan ekin yapan, olan veya yapılan nesnelere karşılaman isimler yaptığını (*dalgıç*, *başlangıç*, *bilgiç*, *süzgüç*) ve bir büyültme anlamı taşıdığını belirtir. KARAAĞAÇ (2013: 289-290) da ekin; eylemlerden isim ve sıfatlar yaptığını, eskiden beri görülmesine karşın işlek olmadığını, *-gaç* eki ile biçim ve işlev benzerliği taşıdığını ve büyültme bildirdiğini belirtir. KORKMAZ (2009: 80); ekle ilgili olarak, işlevce fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileni gösteren isimler (*atlangıç* ‘dere ortasına konan atlama taşı’, *başlangıç*, *bilgiç*, *dalgıç* vb.) türetir, der. BANGUOĞLU (2015: 242), ekin aygıt isimleri (*süzgüç*, *tepkiç*, *çalgiç*, *oturguç*, *baskıç* vb.) ile fiilden pekiştirme sıfatları (*bilgiç*, *dalgıç*, *üzgüç*,

sorguç vb.) yaptığını kaydeder. ERDAL (1991: 358), ekin *osguç* ve *köğüç* kelimeleri dışında Eski Türkçede görülmediğini belirtir. Diğer gramerlerde ise ekin geniş ünlülü biçimlerine yer verilmekte, *-ğaç*, *-gäç*; *-kaç*, *-käch* formları ile alet isimleri (*açkaç* ‘anahtar’, *kıskaç* ‘kıskaç, kerpeten, küçük boyunduruk’) yaptığından söz edilmektedir (Eraslan, 2012: 105; Gabain, 1988: 52). Eski Anadolu Türkçesi gramerlerinde işlek olmayan eklerden kabul edilmektedir (Yelten, 2019: 110). Ekin alet ismi (*çatlaguç*) ve sıfat yaptığı (*aldaguç*, *dalguç*) söylenir (Gülsevin, 2011: 134; Gülsevin ve Boz, 2019: 107). Çağdaş Türk lehçeleri kapsamında *-GIÇ/-GUÇ* eki ile ilgili bahislere bakıldığında Azerbaycan Türkçesinde (*başlangıc* ‘başlangıç, ilk’, *dalgıc* ‘dalğıc’) örneğinin az görüldüğü ve içinde bulunan durumun ifade-sini taşıyan isimler türettiği ifade edilir (Doğan vd., 2010: 15; Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 188). Türkmen Türkçesinde (*oturguç* ‘sandalye, iskemle’, *süzgüç* ‘süzgeç’ vb.) soyut adlar ya da araç adları yaptığından söz edilir (Clark, 2010: 525; Hanser, 2003: 153). Özbek Türkçesinde de alet isimleri (*çizğış* ‘cetvel’, *körsätkiç* ‘işaret’, *öçirgiç* ‘silgi’ vb.) türettiğinden bahsedilir (Coşkun, 2014: 69; Yıldırım, 2012: 52). Kazak Türkçesinde *-ğış*, *-giş*, *qış*, *-kiş* formları ile ekin (*bilgiş* ‘bilgiç’, *sezgiş* ‘sezgileri kuvvetli’, *sıpirğış* ‘süpürge’) fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkilene-ni ve çeşitli alet isimleri ile somut isimler türettiğine değinilir (Doğan ve Koç, 2013: 196). Karakalpak Türkçesinde de *-ğış*, *-giş*, *qış*, *-kiş*; *-wış*, *-wiş* formlarındaki ekin; nesne ile alet isimleri (*aşıtıqış* ‘maya’, *aşqış* ‘anahtar’), vasıf veya o vasfı kendisinde toplayan fail isimleri (*aldağış* ‘aldatıcı, yalancı’, *atqış* ‘atıcı, okçu’, *bilgiş* ‘bilgin’) ve son olarak gramer terimleri (*anıqlawış* ‘belirten’, *atawış* ‘isim’) türettiğinden söz edilmektedir (Uygur, 2010: 90). Kırgız Türkçesinde ekin vasıf isimleri (*bilgiç*), alet isimleri (*ol-turguç* ‘sandalye’) ve meslek isimleri (*cazgiç* ‘yazıcı, çok yazan’) yaptığı belirtilir (Kasapoğlu Çengel, 2007: 503).

-GIn/-GUn

-GIn eki ile ilgili olarak EMRE (1945: 184); tek heceli fiil köklerinden türediğini, bu kelimelerin (*olgun*, *düşkün*, *küskün* vb.) anlamında artıklık bulunduğunu söyler. ERGİN (2009: 189), *-gın*, *-gin*, *-ğun*, *-gün*, *-kın*, *-kin*, *-kun*, *-kün* formlarında olmak üzere eskiden beri kullanılan ve esas itibarıyla tek heceli fiil köklerine nadiren de çok heceli fiil kök ve gövdelerine getirilen, büyültme ve aşırılık anlamlarında kullanılan işlek bir ek olduğundan söz eder. Türettiği isimlerin (*dalgın*, *bilgin*, *durgun*, *üzgün*, *baskın*, *yetişkin*, *tutkun*, *küskün* vb.) çok yapan, olan veya yapılan nesnelere veya yapılan işi karşıladığını ekler. KORKMAZ (2009: 81); fiilden ad türeten, geçişli ve geçişsiz tek heceli fiil kökleri ve nadiren de çok heceli fiil gövdelerinde görülebilen *-GIn/-GUn* ekinin anlamı pekiştirilmiş sıfat türeten

(aşkın, azgın, baygın vb.) çok işlek bir ek olduğunu belirtir. Eski Türkçe kapsamındaki çalışmalarda *tüzkin* “mülteci”, *tirgin* “kalabalık, dernek” örnekleri ile seyrek görülen fiilden isim yapma eki olduğu söylenir (Gabain, 1988: 52). Bu dönemde, ekin geçişli fiillerden fail ismi yapan türevlerinin görülmediği belirtilmektedir (Erdal, 1991: 328). Eski Anadolu Türkçesi kapsamındaki gramerlerde ise ekin işlek olduğundan sıfat ve isim türettiğinden bahsedilir. TİMURTAŞ (2012: 79-80), ekin genellikle tek heceli fiil tabanlarına geldiğini ve onlardan edilgen geçmiş zaman sıfat-fiiline yakın anlamda sıfat türettiğini bazen de isimler türettiğini belirtir. GÜLSEVİN (2011: 134-135) ise geçişsiz (*azgın*, *çapkun*) ve geçişli (*argun*, *başgın*) fiillere gelerek isim ve sıfat türeten işlek bir ek olduğunu söyler. Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ekin çoklukla tek heceli fiil köklerine gelerek onlardan anlamı pekiştirilmiş sıfatlar (*gaçgın* ‘kaçkın, kaçak’, *başgın* ‘baskın’, *keskin* ‘keskin’) türettiğinden söz edilmektedir (Doğan vd., 2010: 14; Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2007: 188). Türkmen Türkçesinde eylemin sonucunu ifade eden isimler (*yangın* ‘yangın’, *çapgın* ‘yağmacılık, çapulculuk’, *sürgün*, ‘sürgün’) yaptığından söz edilir (Clark, 2010: 524; Hanser, 2003: 153). Özbek Türkçesinde ekin tek heceli fiil köklerine getirildiğinden aşırılık anlamı taşıdığından (*bâskin* ‘baskın’, *keskin* ‘keskin’, *quvgın* ‘takip’, *sürgün* ‘sürgün’) bahsedilir (Coşkun, 2014: 69; Yıldırım, 2012: 52). Kazak Türkçesinde de ekin aşırılık anlamı taşıdığı, teşkil ettiği isimlerin çok yapan, olan veya yapılan nesnelere ya da yapılan işi (*başkın* ‘baskın’, *qırğın* ‘kıyım, katliam’, *uşqın* ‘kıvılcım’) karşıladığı belirtilmektedir (Doğan ve Koç, 2013: 196). Kırgız Türkçesinde de benzer şekilde ekin isim ya da vasıf isimleri (*kırgın* ‘kırgın’, *kelgin* ‘kelgin’, *kezzin* ‘seyahat’) yaptığından, anlamında abartma ve aşırılık bulunduğundan söz edilmektedir (Kasapoğlu Çengel, 2007: 503). Karakalpak Türkçesinde ise ekin genellikle tek heceli kelimelere gelerek vasıf isimleri (*qaşqın* ‘kaçak, firarî; göçmen’), iş-hareketin sonucu ortaya çıkan isimleri (*qırğın* ‘katliam’) ve son olarak nadiren somut isimleri (*uşqın* ‘kıvılcım’) karşıladığından söz edilmektedir (Uygur, 2010: 89).

-sAk

Gramerlerde -sAk ekinin işlek olmadığı ve örneklerinin (*tutsak*, *savsak*) nadiren görüldüğü belirtilmektedir (Ergin, 2009: 197; Hengirmen, 2007: 311; Karaağaç, 2013: 296). Eski Türkçenin dil bilimsel çalışmalarında ek ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Eski Anadolu Türkçesi kapsamındaki çalışmalarda -sah, -sak, -sek fomlarıyla (*dutsağ*) ekin işlek olmadığından söz edilir (Yelten, 2019: 112). KORKMAZ’a (2009: 105) göre -sAk eki fiilden tek tük ad ve sıfat türetmiş (*tutsak* ‘esir’, *uysak* ‘bön, aptal’) ölü bir birleşik ek görünümündedir. Çağdaş Türk lehçelerinden Ka-

zak ve Karakalpak Türkçesinde *-şaq, -şek* formlarında olmak üzere biri işi çok yapan, o şeyi alışkanlık hâline getiren anlamında kelimeler (*jaltanşaq* ‘korkak’, *erinşek* ‘erinçek, tembel’) türettiği belirtilmektedir (Doğan ve Koç, 2013: 197-198; Uygur, 2010: 93).

Eklerle ilgili değerlendirmelere bakıldığında *-AGAn~-AğAn* ekinin müstakilen ele alınma ve işleklik vurgusu bakımından farklılık gösterdiği, işlevlerinin ise benzer şekilde açıklandığı görülmektedir. Buna göre EMRE (1945), TİMURTAŞ (2012) eki incelemeye tabi tutmamış, DENY (2012) ve GENCAN (1979) ise eki dolaylı olarak açıklamıştır. Öte yandan HENGİRMEN (2007), ERGİN (2009), KARAAĞAÇ (2013), GÜLSEVİN (2011), GÜLSEVİN ve BOZ (2019), VAROL ve AKÇATAŞ (2021) gibi çalışmalardan ayrı olarak HATİBOĞLU (1981); ekin işlek olduğundan söz etmiştir. Ekin tarihsel seyrine bakıldığında Eski Türkçede devamlılık ifadesi veren ve nadir kullanılan, Eski Anadolu Türkçesi döneminde de seyrek kullanılan ve eklendiği kök ya da gövdelerden sıfat ve isim türeten kelimeleri karşıladığı görülmektedir. Ayrıca çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu lehçeleri ile Saha Türkçesinde takip edilebilir olan ek; abartma, süreklilik, aşırılık, çokluk kavramları ile ilişkili kelimeleri karşılamaktadır.

-GAn ekinin işleklik ve işlevindeki aşırılığın, alışkanlığın, çokça yapmanın ya da olanın vurgulanması Türkçe dil bilgisi çalışmalarında hemen hemen ortaktır. Bunun yanında ek, aşırılık bakımından *-An* sıfat-fiilden ayrılmaktadır. Eski Türkçe çalışmalarında *kapgan* ve *kor(ı)gan* örnekleri ile devamlılık ifadesi veren ve nadir kullanılan birleşik bir ek olduğu, çağdaş Türk lehçeleri gramerlerinde ise *-AGAn* ekine nispetle dar kapsamlı olmakla birlikte alışkanlık belirten isim ve sıfatları karşıladığı görülmektedir.

-AcAn eki diğer eklere nispetle az sayıda değerlendirmelerin yapıldığı fiilden isim yapım ekidir. Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve çağdaş Türk lehçeleri kapsamındaki çalışmalarda eke yer verilmemektedir.

-Ak eki pekiştirme sıfatı ile mekân, araç-gereç ve somut-soyut adlar türeten işlek eklerdendir. *-AGAn~-AğAn* ekine benzer şekilde Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu lehçeleri ile Saha Türkçesinde takip edilebilir. Daha çok alet, araç-gereç ve yer isimleri ile fiilin anlamı ile ilişkili nesnelere türettiğinden bahsedilmektedir.

-GIç/-GUç eki ile ilgili değerlendirmeler, ekin eskiden beri görülse de işlek olmadığı yönündedir. Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve çağdaş Türk lehçeleri kapsamındaki dil bilgisi çalışmalarında alet isimleri ile yapan, yapılan ve olan nesne isimlerini türettiğine değinilmektedir.

-*GIn/-GUN* eki de tek heceli fiil köklerinde çoklukla olmak üzere büyültme ve aşırılık anlamlarında kelimeler yapan işlek eklerdendir. Eski Türkçe kapsamındaki çalışmalarda seyrek görülen fiilden isim yapım eki olmasına karşın Eski Anadolu Türkçesi kapsamında işlek olduğundan söz edilmektedir. Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu lehçeleri gramerlerinde de Türkiye Türkçesi gramerleri ile benzer şekilde ele alınan ekin tek heceli fiil köklerine gelmesi, aşırılık ve abartma kavramları taşıyan kelimeleri karşılaması söz konusudur.

Son olarak gerek Eski Anadolu Türkçesi gerekse Türkiye Türkçesi gramerlerinde *-sAk* eki, nadir görülen işlek olmayan eklerden kabul edilmektedir. Kıpçak grubu lehçelerde biri işi çok yapan, o şeyi alışkanlık hâline getiren isimler için kullanıldığı ifade edilmektedir.

Burada belirtilmelidir ki bütün bu değerlendirmeler, gerek Türkiye Türkçesi ağızları gerekse çağdaş Türk lehçelerinin ağızları esasındaki çalışmalar dışında ölçünlü dili esas alan dil bilgisi çalışmalarına dayanmaktadır.

2. *Tarama Sözlüğü*'nde “Çokça Yapan” ya da “Olan” Kelimeler

Literatürde *Tarama Sözlüğü*'ndeki eklerin değerlendirildiği çalışmalar da söz konusudur. İlk *Tarama Sözlüğü*'nde *Yapım Ekleri ve Fiilimsiler (A – D)* adlı tez çalışmasıdır. Burada ERGENE (2018: 97-99), sözlüğün ilk iki cildi ile sınırlı olmak üzere *-AGAn* ekli on beş (15) kelimeyi (*ağaç delen* (*ağaç delen*), *akağan*, *añrağan*, *bakağan*, *bilegen*, *bişeğen*, *biteğen*, *çökeğen*, *dal yatağan*, *değegen*, *depegen*, *dönegen*, *dutağan*, *tutağan*), *duyağan*, *düşeğen*) *-GAN* ekli yirmi bir (21) kelimeyi (*acığan*, *ağlağan*, *ağnağan*, *aldağan*, *añrgan*, *añlağan*, *arağan*, *bezeğen*, *bılaşkan*, *çabalağan*, *çağlağan*, *dalaşgan* (*talaşgan*), *dayangan* (*taşangan*), *derlegen*, *dileğen*, *dilleğen*, *ditregen* (*titregen*), *ditsingen* (*titsingen*), *burulgan* (*burlağan*), *diğren*, *bıçılğan* (*bıçılğan*)) fiilden isim yapım ekleri başlığı altında derleyip incelemiştir. Diğeri ise *Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'e Göre Anlam Değişmeleri* adlı çalışmadır. ÖZAVŞAR (2013: 165, 422) *-AGAn* ve *-GAN* ekli *gezeğen* ve *soluğan* olmak üzere iki kelimeye yer verir. Bunlardan *gezeğen* kelimesinin *Türkçe Sözlük*'e göre anlam daralması gösteren kelime olduğunu, *soluğan* kelimesinin ise *Türkçe Sözlük*'e göre anlam genişlemesi gösteren kelime olduğunu kaydeder.

Tarama Sözlüğü'nün altı cildinin (A-Z) de tarandığı bu çalışmada birinci ciltte yedi (7), ikinci ciltte sekiz (8), üçüncü ciltte on (10), dördüncü ciltte yedi (7), beşinci ciltte sekiz (8) ve son olarak altıncı ciltte dokuz (9) olmak üzere toplam kırk dokuz (49) *-AGAn* ekli madde başı belirlenmiştir. Kırk dokuz kelimedenden kırk altısı (46) farklı fiil kökünden türemiştir. Bun-

ların kırkı tek heceli, altısı ise birden çok heceli fiil köklerinden meydana gelmiştir (bk. Tablo: 1).

Tablo 1: *Tarama Sözlüğü*'nde -AGAn~-AğAn Ekli Kelimeler

	Tek Heceli Fiillerden Türeyen	Kelime	Çok Heceli Fiillerden Türeyen	Kelime
1)	<i>ak-</i>	<i>akağan</i> (TS: 67)	<i>añır-</i>	<i>añrağan</i> (TS: 166)
2)	<i>bak-</i>	<i>bakağan</i> (TS: 382)	<i>otur-</i>	<i>oturağan</i> (TS: 3031)
3)	<i>bil-</i>	<i>bilegen</i> (TS: 553)	<i>söyle-</i>	<i>söyleyeğen</i> (TS: 3541)
4)	<i>biş-</i>	<i>bişeğen</i> (TS: 611)	<i>yaldır-</i>	<i>yaldırağan</i> (TS: 4234)
5)	<i>bit-</i>	<i>biteğen</i> (TS: 614)	<i>yıldır-</i>	<i>yıldırağan</i> (TS: 4575)
6)	<i>çök-</i>	<i>çökeğen</i> (TS: 944)	? ⁵	<i>kurlağan</i> (<i>kurluğan</i> , <i>kurluğaz</i> , <i>kurlağun</i> , <i>kulgan</i>) (TS: 2737)
7)	<i>değ-</i>	<i>değegen</i> (TS: 1035)		
8)	<i>del-</i>	<i>ağaç delegen</i> , (<i>ağaç delen</i>) (TS: 27)		
9)	<i>dep-</i>	<i>depegen</i> (TS: 1087)		
10)	<i>dön-</i>	<i>dönegen</i> (TS: 1239)		
11)	<i>dut-</i>	<i>dutağan</i> , (<i>tutağan</i>) (TS: 1276)		
12)	<i>duy-</i>	<i>duyağan</i> (TS: 1297)		
13)	<i>düş-</i>	<i>düşeğen</i> (TS: 1344)		
14)	<i>em-</i>	<i>emeğen</i> (TS: 1461)		
15)	<i>es-</i>	<i>eseğen</i> (TS: 1529)		
16)	<i>et-</i>	<i>edeğen</i> , (<i>ideğen</i>) (TS: 1384)		
17)	<i>geç-</i>	<i>geçeğen</i> (TS:1615)		

5 Kökü belirlenmemiştir. Bazı etimoloji sözlüklerinde kökünün bilinmediği ifade edilir (Eren, 1999: 268).

18)	gez-	gezeğen (TS: 1689)		
19)	gir-	gireğen (TS: 1704)		
20)	git-	gidegen (TS: 1697)		
21)	gör-	göreğen (I), (görüğen) (TS: 1773)		
22)	gül-	güleğen (TS: 1854)		
23)	iv-	ivegen (TS: 2132)		
24)	kaç-	kaçağan (TS: 2149)		
25)	kal-	kalağan (TS: 2179)		
26)	kay-	kayağan (TS: 2367)		
27)	kes-	keseğen (TS: 2443); keseğenlik (TS: 2444)		
28)	kus-	kusağan (TS: 2750)		
29)	oñ-	oñağan (TS: 2983)		
30)	öt-	öteğen (TS: 3131)		
31)	sal-	salağan (TS: 3263)		
32)	sor-	sorağan (TS: 3512)		
33)	süs-	süseğen, (süsgen, sürseğen, süsek) (TS: 3636)		
34)	tart-	tartağan, (dardağan) (TS: 3763)		
35)	üş-	üşeğen (TS: 4110)		
36)	yağ-	yağağan (TS: 4192)		
37)	yak-	yakağan (TS: 4215)		
38)	yat-	dal yatağan (TS: 983)		

39)	yel-	yeleşen, (yileşen) (TS: 4492); yeleşence (TS: 4493)		
40)	yi-	yiyeşen (TS: 4616); yiyeşenlik (TS: 4617)		

Bununla birlikte *-AGAn~-AğAn* eki ile işlevce benzer kelimeler yapan *-GAn* ekinin türevleri birinci ciltte on bir (11), ikinci ciltte dokuz (9), üçüncü ciltte dokuz (9), dördüncü ciltte yedi (7), beşinci ciltte on dört (14) ve son olarak altıncı ciltte on beş (15) olmak üzere toplam altmış beş (65) madde başı olarak belirlenmiştir. Altmış beş kelime, elli dokuz (59) farklı fiil kökünden türemiştir. Bunların biri tek heceli, geri kalan elli sekizi ise birden çok heceli fiil köklerinden oluşmaktadır (bk. Tablo: 2).

Tablo 2: *Tarama Sözlüğü*'nde *-GAn* Ekli Kelimeler

	Tek Heceli Fiillerden Türeyen	Kelime	Çok Heceli Fiillerden Türeyen	Kelime
1)	sev-	sevgencek (TS: 3396)	acı-	acığan (TS: 3)
2)			acı-	acırgan, (acırgan) (TS: 7)
3)			ağla-	ağlağan (TS: 47)
4)			ağna-	ağnağan (TS: 53)
5)			alda-	aldağan (TS: 92)
6)			aldan-	aldangan (TS: 97)
7)			añla-	añlağan (TS: 161)
8)			ara-	arağan (TS: 183)
9)			beze-	bezeşen (TS: 529)
10)			bılaş-	bılaşkan (TS 538)
11)			burul-	burulgan, (burlağan) (TS: 714)
12)			çabala-	çabalağan (TS: 781)
13)			çağır-	çağırğan (TS: 788)
14)			çağla-	çağlağan (TS: 790)

15)			<i>dalaş-</i>	<i>dalaşgan, (talaşgan)</i> (TS: 981)
16)			<i>derle-</i>	<i>derlegen</i> (TS: 1108)
17)			<i>dile-</i>	<i>dileğen</i> (TS: 1148)
18)			<i>dille-</i>	<i>dilleğen, (titregen)</i> (TS: 1186)
19)			<i>ditre-</i>	<i>ditregenlik</i> (TS: 1186)
20)			<i>erür-</i>	<i>erürgen (irürgen)</i> (TS: 1520)
21)			<i>gömül-</i>	<i>gömülgen</i> (TS: 1746)
22)			<i>gülüş-</i>	<i>gülüşken</i> (TS: 1858)
23)			<i>gürle-</i>	<i>gürleğen</i> (TS: 1882)
24)			<i>iğren-</i>	<i>iğrengen</i> (TS: 2022)
25)			<i>iliş-</i>	<i>ilişken</i> (TS: 2061)
26)			<i>inan-</i>	<i>inangan</i> (TS: 2077)
27)			<i>işe-</i>	<i>işeğen</i> (TS: 2112)
28)			<i>işit-</i>	<i>işitgen</i> (TS: 2117)
29)			<i>kakı-</i>	<i>kakığan</i> (TS: 2164); <i>kakığan eylemek</i> (TS: 2165); <i>kakığanlık</i> (TS: 2165)
30)			<i>kavla-</i>	<i>kavlağan</i> (TS: 23577)
31)			<i>kavuş-</i>	<i>kavuşkan</i> (TS: 2363)
32)			<i>kına-</i>	<i>kınağan</i> (TS: 2489)
33)			<i>mele-</i>	<i>meleğen</i> (TS: 2802)
34)			<i>oku-</i>	<i>okuğan</i> (TS: 2946)
35)			<i>otla-</i>	<i>otlağan</i> (TS: 3028)
36)			<i>otur-</i>	<i>oturğan</i> (TS: 3034)

37)			<i>ötle-</i>	<i>ötleğen, (ötlüğen)</i> (TS: 3133)
38)			<i>oyna-</i>	<i>oynağan</i> (TS: 3036)
39)			<i>savaş-</i>	<i>savaşgan</i> (TS: 3338)
40)			<i>sepiş-</i>	<i>sepişken</i> (TS: 3388)
41)			<i>sıçra-</i>	<i>sıçrağan</i> (TS: 3403)
42)			<i>sinir-</i>	<i>sinirgen</i> (TS: 3478)
43)			<i>solu-</i>	<i>soluğan</i> (TS: 3506)
44)			<i>söyle-</i>	<i>söyleğen</i> (TS: 3541)
45)			<i>susa-</i>	<i>susağan</i> (TS: 3586)
46)			<i>toğur-</i>	<i>toğurkan</i> (TS: 3813)
47)			<i>uğra-</i>	<i>uğrağan</i> (TS: 3903)
48)			<i>ulaş-</i>	<i>ulaşkan, (ulaşgan)</i> (TS: 3947)
49)			<i>utan-</i>	<i>utangan</i> (TS: 4003)
50)			<i>uyu-</i>	<i>uyugan, (uyugen)</i> (TS: 4042)
51)			<i>üşen-</i>	<i>üşengen</i> (TS: 4113); <i>üşengenlik</i> (TS: 4113)
52)			<i>yerin-</i>	<i>yeringen</i> (TS: 4541)
53)			<i>yiğren-</i>	<i>yiğrengen</i> (TS: 4598)
54)			<i>yiyle-</i>	<i>yiyleğen</i> (TS: 4624)
55)			<i>yumurtla-</i>	<i>yumurtlağan</i> (TS: 4722)
56)			<i>yüğür-</i>	<i>yüğürgen</i> (TS: 4749)
57)			<i>yülü-</i>	<i>yülüğen</i> (TS: 4761)
58)			<i>yürü-</i>	<i>yürüğen</i> (TS: 4774-4775); <i>yürüğülenmek</i> (TS: 4775); <i>yürüğüenlik</i> (TS: 4775)

Tarama Sözlüğü'nde -AcAn, -Ak, ve -sAk fiilden isim yapma eklerinden türeyen kelimelerden birer örnek, -GIn/-GUN ve -GIÇ/-GUÇ fiilden isim yapma eklerinden türeyen kelimelerden ikişer örnek belirlenmiştir. Dolayısıyla bu eklerden türemiş kelimeler, -AGAn ve -GAn eklerine nispetle az sayıdadır.

Son olarak taramalar neticesinde tespit edilen *ağaç delegen*, (*ağaç delen*) "Ağaç kakan denilen kuş" (TS: 27), *keseğen* "Fare" (TS: 2443), *ötleğen*, (*ötlüğen*) "Bokluca bülbül de denen çok öter ve sığırcığa benzer bir kuş" (TS: 3133), *yülüğen* "Ustura" (TS: 4761) gibi kelimeler sıfatlık özelliğini yitirerek ada dönüşmüş kelimelerdir. Bu kapsama şu kelimeler de eklenebilir: *balık sütleğeni* "Sarı sütleğen denilen bitki" (TS: 391), *ırlağan* "Hanende, şarkı okuyan" (TS: 1965), *köyeğen* "Eşek sineği, büvelek, eğrice" (TS: 2707), *şurlağan* "Haşhaş yağı, susam yağı" (TS: 3665).

2.1. -AGAn~-AğAn Ekli Türevler

Birinci Cilt (A-B)

- 1) **ağaç delegen, (ağaç delen)**: Ağaçkakan denilen kuş. (TS: 27)
- 2) **akağan**: Çok akan. (TS: 67)
- 3) **añrağan**: (Aslan, kaplan gibi hayvanlar hakkında) Haykıran, kükreyen. (TS: 166)
- 4) **bakağan**: Bakıcı. (TS: 382)
- 5) **bilegen**: İyi bilen. (TS: 553)
- 6) **bişeğen**: Çabuk pişen. (TS: 611)
- 7) **biteğen**: İyi yetişen, çok biten. (TS: 614)

İkinci Cilt (C-D)

- 1) **çökeğen**: Çok çöken, her vakit çöken. (TS: 944)
- 2) **dal yatağan**: Dal kılıç, yatağanı çekmiş hâlde. (TS: 983)
- 3) **değegen**: Değen, çok değen, dokunan. (TS: 1035)
- 4) **depegen**: Tekmeleyen, çok tekme atan. (TS: 1087)
- 5) **döneğen**: Çok dönen. (TS: 1239)
- 6) **dutağan, (tutağan)**: İyi, sıkıca tutan, çok tutan. (TS: 1276)
- 7) **duyağan**: Çok duyan. (TS: 1297)
- 8) **düşegen**: Çok düşen. (TS: 1344)

Üçüncü Cilt (E-İ)

- 1) **edeğen, (ideğen)**: Edici, eden, çok eden. (TS: 1384)
- 2) **emeğen**: İyi emen, çok emen. (TS: 1461)
- 3) **eseğen**: Çok esen. (TS: 1529)

- 4) **geçeğen**: 1. Daha çok geçen. 2. Revaçta, sürümlü. (TS:1615)
- 5) **gezeğen**: Daima gezen. (TS: 1689)
- 6) **gidegen**: Durmadan giden, çabuk yürüten. (TS: 1697)
- 7) **gireğen**: Çok giren. (TS: 1704)
- 8) **göreğen (I), (görüğen)**: Çok, iyi gören. (TS: 1773)
- 9) **güleğen**: Daima gülen, çok gülen. (TS: 1854)
- 10) **ivegen**: Aceleci, acul. (TS: 2132)

Dördüncü Cilt (K-N)

- 1) **kaçağan**: 1. Firari, kaçkın. 2. Kaçınan, uzaklaşmak isteyen. (TS: 2149)
- 2) **kalağan**: Çok kalan. (TS: 2179)
- 3) **kayağan**: Yumuşak taş. (TS: 2367)
- 4) **keseğen**: Fare. (TS: 2443)
- 5) **keseğenlik**: Keskinlik. (TS: 2444)
- 6) **kurlağan, (kurluğan, kurluğaz, kurlağun, kulgan)**: Etyaran, dolama. (TS: 2737)
- 7) **kusağan**: Çok kusan. (TS: 2750)

Beşinci Cilt (O-T)

- 1) **oñağan**: Onan, salah peyda eden. (TS: 2983)
- 2) **öteğen**: Çok öten, çok ses çıkaran. (TS: 3131)
- 3) **oturağan**: Çok oturan. (TS: 3031)
- 4) **salağan**: Saldırgan, mütecaviz. (TS: 3263)
- 5) **sorağan**: Çok soran. (TS: 3512)
- 6) **söyleyeğen**: Çok söyleyen. (TS: 3541)
- 7) **süseğen, (süsgen, sürseğen, süsek)**: Süsen, buynuzlayan, boynuzla vuran, tos vuran. (TS: 3636)
- 8) **tartağan, (dardağan)**: Darmadağın, perişan. (TS: 3763)

Altıncı Cilt (U-Z)

- 1) **üşeğen**: Çok üşen, şiddetle üşen. (TS: 4110)
- 2) **yağağan**: Çok yağıcı. (TS: 4192)
- 3) **yakağan**: Çok yakan, pek yakan. (TS: 4215)
- 4) **yaldırağan**: Çok parlayan, dirahşan olan, iltima eden. (TS: 4234)
- 5) **yeleğen, (yileğen)**: Çok yelen, hızlı koşan, süratle giden. (TS: 4492)
- 6) **yeleğence**: Gezip tozan, bir yerde durmayan. (TS: 4493)

7) **yıldırağan**: Ziyade parlayan, çok parlak. (TS: 4575)

8) **yiyeğen**: Çok yiyen, obur. (TS: 4616)

9) **yiyeğenlik**: Oburluk, pisboğazlık. (TS: 4617)

2.2. -GAn Ekli Türevler

Birinci Cilt (A-B)

1) **acığan**: Çok acıyan. (TS: 3)

2) **acıtgan, (acıtkan)**: Çok acıtan, çok ızdırap veren. (TS: 7)

3) **ağlağan**: Çok ağlayan, sık sık ağlayan. (TS: 47)

4) **ağnağan**: Çok yuvarlanan. (TS: 53)

5) **aldağan**: Çok aldatan. (TS: 92)

6) **aldangan**: Çabuk aldanan, daima aldanan. (TS: 97)

7) **añlağan**: Anlayışlı, zeki. (TS: 161)

8) **arağan**: Çok arayıcı. (TS: 183)

9) **bezeğen**: Çok süsleyen. (TS: 529)

10) **bılaşkan**: Sıvışkan, çok bulaşan. (TS: 538)

11) **burulgan, (burlağan)**: Su çevrintisi, girdap. (TS: 714)

İkinci Cilt (C-D)

1) **çabalağan**: Çabalayan, çok hareketli. (TS: 781)

2) **çağırgan**: Çok bağırان. (TS: 788)

3) **çağlağan**: Çağlayarak akan su. (TS: 790)

4) **dalaşgan, (talaşgan)**: Kavgacı, döğüşken, münazaa eden. (TS: 981)

5) **derlegen**: Çok terleyen. (TS: 1108)

6) **dileğen**: Dileyici, çok isteyen. (TS: 1148)

7) **dilleğen**: Çok zemmeden, zemman. (TS: 1156)

8) **ditregen, (titregen)**: Çok titreyen. (TS: 1186)

9) **ditregenlik**: Çok titrer olma hâli. (TS: 1186)

Üçüncü Cilt (E-İ)

1) **erürgen (irürgen)**: Çok eriştiren. (TS: 1520)

2) **gömülgen**: 1. Bataklık, 2. Çok gömülen, bataklık hâlinde olan. (TS: 1746)

3) **gülüşken**: Bir kaç kişiyle birlikte çok gülen. (TS: 1858)

4) **gürleğen**: Çok bağırıp çağırان, haykırان. (TS: 1882)

5) **iğrengen**: Her şeyden iğrenen. (TS: 2022)

- 6) **ilişken**: Yapışkan tabiatlı, sırnaşık. (TS: 2061)
- 7) **inangan**: Çabuk, pek inancı. (TS: 2077)
- 8) **işeğen**: Çok işeyen. (TS: 2112)
- 9) **işitgen**: İyi işiten. (TS: 2117)

Dördüncü Cilt (K-N)

- 1) **kakığan**: Öfkeli, hiddetli. (TS: 2164)
- 2) **kakığan eylemek**: Hiddete sevk etmek, öfkeliendirmek, asabını bozmak. (TS: 2165)
- 3) **kakığanlık**: Öfkeliilik. (TS: 2165)
- 4) **kavlağan**: Tekrar tekrar kavlayan. (TS: 2357)
- 5) **kavuşkan**: Yapışkan, asılğan. (TS: 2363)
- 6) **kınağan**: Çok ayıplayan. (TS: 2489)
- 7) **meleşen**: Çok meleyici. (TS: 2802)

Beşinci Cilt (O-T)

- 1) **okuğan**: Çok okuyan. (TS: 2946)
- 2) **otlağan**: Otlayan. (TS: 3028)
- 3) **oturğan**: Mukim, sakin, mütemekkin. (TS: 3034)
- 4) **oynağan**: Çok oynayan. (TS: 3036)
- 5) **ötleğen, (ötlüğen)**: Bokluca bülbül de denen çok öter ve sığırcığa benzer bir kuş. (TS: 3133)
- 6) **savaşgan**: Çok savaşan. (TS: 3338)
- 7) **sepişken**: Salgın, bulaşıcı, sâri. (3388)
- 8) **sevgencek**: Çok sevilen. (TS: 3396)
- 9) **sıçrağan**: Çok sıçrayan. (TS: 3403)
- 10) **sinirgen**: İyi hazmedilen. (TS: 3478)
- 11) **soluğan**: Sık sık soluyan, çok soluyan. (TS: 3506)
- 12) **söyleğen**: Çok söyleyen. (TS: 3541)
- 13) **susağan**: Çok susayan. (TS: 3586)
- 14) **toğurkan**: Çok doğuran. (TS: 3813)

Altıncı Cilt (U-Z)

- 1) **uğrağan**: Çok uğrayan, çok karşılaşan. (TS: 3903)
- 2) **ulaşkan, (ulaşgan)**: Sıkıca yapışan, yapışkan, sırnaşık. (TS: 3947)
- 3) **utangan**: Çok utangaç, sıkılğan. (TS: 4003)
- 4) **uyugan, (uyugen)**: Çok uyuyan. (TS: 4042)

- 5) **üşengen**: Tembel, çok üşenen, ihmalci. (TS: 4113)
6) **üşengenlik**: Tembellik. (TS: 4113)
7) **yeringen**: Çok üzülen, kederlenen. (TS: 4541)
8) **yiğrengen**: Çok iğrenen. (TS: 4598)
9) **yiyleğen**: Pek fena kokan. (TS: 4624)
10) **yumurtlağan**: Çok yumurtlayan. (TS: 4722)
11) **yüğürgen**: Yürük, hızlı giden. (TS: 4749)
12) **yülüğen**: Ustura. (TS: 4761)
13) **yürügen**: 1. Keskin. 2. Hızlı yürüyen. 3. Ustura. 4. Cilalı. (TS: 4774-4775)
14) **yürüğenlenmek**: Tıraş edilmek, cilalanmak. (TS: 4775)
15) **yürüğenlik**: Yürüyüşe dayanıklı olma, çok yol yürür olma. (TS: 4775)

2.3. Diğer Eklerden Oluşan Türevler

Sırasıyla -AcAn, -Ak, -GIç/-GUç, -GIn/-GUn ve -sAk fiilden isim yapma eklerinden oluşan ve “çokça yapan” veya “olan” anlamındaki kelimeler aşağıdaki gibidir⁶:

- -AcAn : bilecen “Her şeyi bilen, anlayan.” (TS: 552)
- -Ak : çiğnek “Çok çiğnenen, üzerinden çok gelinip geçilen.” (TS: 914)
- -GIç/-GUç : bilgiç “Her şeyi bilen, anlayan.” (TS: 560); aldağuç “Aldatıcı” (TS: 93)
- -GIn/-GUn : geçkin “1.Kendinden geçmiş, aşırı sarhoş, aşırı derecede, 2. Pek geçen, çok işleyen, müessir.” (TS: 1618); geçkin koca “Çok ihtiyar adam.” (TS: 1618)
- -sAk : yiğrensek “İğrenici, çok tiksinen.” (TS: 4600)

Sonuç

Tarama Sözlüğü'nde “çokça yapan” ve “olan” kullanımları, -AGAn--AğAn ve -GAn ekleri sıklıkla olmak üzere -AcAn, -Ak, -GIç/-GUç, -GIn ve -sAk fiilden isim yapma ekleri ile oluşmaktadır.

-AGAn--AğAn eki ile ilgili olarak gramerlerde daha çok tek heceli fiil köklerine geldiğine değinilmesi, taramalar sonucunda elde edilen bulgularla örtüşmektedir. Buna göre üzerine geldiği kırk altı farklı fiil kökünden

6 Çalışmanın örnekleme; eklerin aşırılık, çokluk bildiren türevleri esasında oluşturulmuştur. Bu cümleden olmak üzere ağnak, batac, bitek vb. -Ak ekli türevler; dalgaç, baskıç vb. -GIç/-GUç ekli türevler; argın, dutgum, düzgün vb. -GIn/-GUn ekli türevler ve son olarak dutsak gibi -sAk ekli türevler çalışmanın kapsamı dışındadır.

kırkı tek heceli, altısı ise birden çok hecelidir. Benzer şekilde *-GAn* ekinin daha çok çift heceli fiil tabanlarına gelmesi durumunun da elde edilen bulgularla örtüştüğü görülmektedir. Üzerine geldiği elli dokuz farklı fiil kökünden biri tek heceli, geri kalan elli sekizi ise birden çok hecelidir. Bununla birlikte *söyle-* fiilinin hem *-AGAn* ekli (*söyleyeğen*, TS: 3541) hem de *-GAn* ekli (*söyleğen*, TS: 3541) türevlerinin de görülebilmesi her iki ekin kullanım bakımından ortaklığına işaret etmektedir.

Öte yandan sözü edilen yapımların tek bir işlevle sınırlı kalmadığı *ağaç delegen*, *keseğen*, *ötleğen*, *yülüğen* gibi kimi kelimelerde çokça yapan ya da olan anlamını yitirerek kalıcı adlar da yaptığı görülmüştür.

Bu değerlendirmelerin gerek Türkiye Türkçesi gerekse çağdaş Türk lehçelerinin ağızları esasındaki çalışmalar dışında ölçünlü dili esas alan dil bilgisi çalışmalarına dayandığı unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri* (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Bozkurt, F. (2009). *Türkçenin Gizemi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Clark, L. (1998). *Turkmen Reference Grammar*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Çev. Ali Ulvi Elöve; Haz. Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Doğan, L. (2010). Türkmen Türkçesi. içinde Levent Doğan (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (2. Baskı) (ss. 553-630). İstanbul: Kriter Yayınları.
- Doğan, L. ve Hünerli, B. (2010). Kırgız Türkçesi. içinde Levent Doğan (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (2. Baskı) (ss. 265-373). İstanbul: Kriter Yayınları.
- Doğan, L., Efendiyev, A. ve Durmuş, O. (2010). Azerbaycan Türkçesi. içinde Levent Doğan (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı* (2. Baskı) (ss. 1-91). İstanbul: Kriter Yayınları.
- Doğan, O. ve Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi Grameri* (2. Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergene, H. (2018). *Tarama Sözlüğü'nde Yapım Ekleri ve Fiilimsiler (A – D)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi* (4.Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (3.Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2020). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (5.Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2019). *Eski Anadolu Türkçesi* (4.Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Hanser, O. (2003). *Türkmence Elkitabı* (Çev. Zühal Kargı Ölmez). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri* (2.Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Hengirmen, M. (2007). *Türkçe Dilbilgisi* (9.Baskı). Ankara: Engin Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi* (2.Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y. ve Yıldırım, H. (2007). Azerbaycan Türkçesi. içinde Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 171-230). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). Kırgız Türkçesi. içinde Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 481-542). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kirişcioğlu, M. F. (2007). Saha Türkçesi. içinde Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 1229-1284). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi* (3.Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Özavşar, R. (2013). *Tarama Sözlüğü ve Türkçe Sözlük'e Göre Anlam Değişimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Öztürk, R. (2007). Özbek Türkçesi. içinde Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 291-354). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü I (A-B): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (4. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü II (C-D): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (3. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü III (E-İ): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (3. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.

- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü IV (K-N): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (3. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü V (O-T): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (3. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü VI (U-Z): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (3. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2009). *Tarama Sözlüğü VII (EKLER): XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla* (3. Baskı) (Haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- Uygur, C. V. (2010). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Varol, Ç. ve Akçataş, A. (2021). “Türkiye Türkçesinde Fiilden İsim Yapan Eklerin Morfo-Semantik İşlevleri”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 199-226.
- von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Yelten, M. (2019). *Eski Anadolu Türkçesi (Dil Bilgisi ve Metinler)*. İstanbul: Arel Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi – Alıştırmalar – Konuşma – Metinler)* (2. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.

Extended Summary

There are ways of new word formation such as derivation, compounding, semantic shift, borrowing etc. One of the ways of word formation is derivation. Due to varied and rich derivational suffixes in Turkish, it is common to create new words. Varying as deriving nouns from nouns, verbs from nouns, nouns from verbs and verbs from verbs, by adding these suffixes new words are expressed. The suffixes of -AGAn--AğAn and -GAn which derive nouns from verbs create nouns and adjectives that denote habituality or frequent happening.

A total of sixty-five (65) words which are formed with -GAn are identified. The following words are formed with the suffix of -GAn in *Tarama Sözlüğü*: **acığan**: Çok acıyan. (TS: 3), **acıtgan, (acıtkan)**: Çok acıtan, çok ızdırap veren. (TS: 7), **ağlağan**: Çok ağlayan, sık sık ağlayan. (TS: 47), **ağnağan**: Çok yuvarlanan. (TS: 53), **aldağan**: Çok aldatan. (TS: 92), **aldangan**: Çabuk aldanan, daima aldanan (TS: 97), **añlağan**: Anlayışlı, zeki. (TS: 161), **arağan**: Çok arayıcı. (TS: 183), **bezeğen**: Çok süsleyen. (TS: 529), **bılaşkan**: Sıvışkan, çok bulaşan. (TS: 538), **burulgan, (burlağan)**: Su çevrintisi, girdap. (TS: 714), **çabalağan**: Çabalayan, çok hareketli. (TS: 781), **çağırğan**: Çok bağırın. (TS: 788), **çağlağan**: Çağlayarak akan su. (TS: 790), **dalaşgan, (talaşgan)**: Kavgacı, döğüşken, münazaa eden. (TS: 981), **derlegen**: Çok terleyen. (TS: 1108), **dileğen**: Dileyici, çok isteyen. (TS: 1148), **dilleğen**: Çok zemmeden, zemmam. (TS: 1156), **ditregen, (titregen)**: Çok titreyen. (TS: 1186), **ditregenlik**: Çok titrer olma hâli. (TS: 1186), **erürgen (irürgen)**: Çok eriştiren. (TS: 1520), **gömülgen**: 1. Bataklık, 2. Çok gömülen, bataklık hâlinde olan. (TS: 1746), **gülüşken**: Bir kaç kişiyle birlikte çok gülen. (TS: 1858), **gürleğen**: Çok bağırıp çağırın, haykırın. (TS: 1882), **iğrengen**: Her şeyden iğrenen. (TS: 2022), **ilişken**: Yapışkan tabiatlı, sırnaşık. (TS: 2061), **inangan**: Çabuk, pek inancı. (TS: 2077), **işeğen**: Çok işeyen. (TS: 2112), **işitgen**: İyi işiten. (TS: 2117), **kakığan**: Öfkeli, hiddetli. (TS: 2164), **kakığan eylemek**: Hiddete sevk etmek, öfkelenmek, asabını bozmak. (TS: 2165), **kakığanlık**: Öfkelilik. (TS: 2165), **kavlağan**: Tekrar tekrar kavlayan. (TS: 2357), **kavuşkan**: Yapışkan, asılğan. (TS: 2363), **kınağan**: Çok ayıplayan. (TS: 2489), **meleğen**: Çok meleyici. (TS: 2802), **okuğan**: Çok okuyan. (TS: 2946), **otlağan**: Otlayan. (TS: 3028), **oturğan**: Mukim, sakin, mütemekkin. (TS: 3034), **oynağan**: Çok oynayan. (TS: 3036), **ötleğen, (ötlüğen)**: Bokluca bülbül de denen çok öter ve sığırcığa benzer bir kuş. (TS: 3133), **savaşgan**: Çok savaşan. (TS: 3338), **sepişken**: Salgın, bulaşıcı, sâri (3388), **sevencek**: Çok sevilen. (TS: 3396), **sıçrağan**: Çok sıçrayan. (TS: 3403), **sinirgen**: İyi hazmedilen. (TS: 3478), **soluğan**: Sık sık soluyan, çok soluyan. (TS: 3506), **söyleğen**: Çok söyleyen. (TS: 3541), **susağan**: Çok susayan. (TS: 3586), **toğurkan**: Çok doğuran. (TS: 3813), **uğrağan**: Çok uğrayan, çok karşılaşan. (TS: 3903), **ulaşkan, (ulaşgan)**: Sıkıca yapışan, yapışkan, sırnaşık. (TS: 3947), **utangan**: Çok utangaç, sıkılğan. (TS: 4003), **uyugan, (uyugen)**: Çok uyuyan. (TS: 4042), **üşengen**: Tembel, çok üşenen, ihmalcî. (TS: 4113), **üşengenlik**: Tembellik. (TS: 4113), **yeringen**: Çok üzülen, kederlenen. (TS: 4541), **yiğrengen**: Çok iğrenen. (TS: 4598), **yiyleğen**: Pek fena kokan. (TS: 4624), **yumurtlağan**: Çok yumurtlayan. (TS: 4722), **yüğürgen**: Yürük, hızlı giden. (TS: 4749), **yülüğen**: Ustura. (TS: 4761), **yürüğen**: 1. Keskin. 2. Hızlı yürüyen. 3.

Ustura. 4. Cilalı. (TS: 4774-4775), **yürüngenlenmek**: Tıraş edilmek, cilalanmak. (TS: 4775), and **yürüngenlik**: Yürüyüşe dayanıklı olma, çok yol yürür olma. (TS: 4775).

A total of forty-nine (49) words which are formed with *-AGAn~-AğAn* are identified. The following words are formed with the suffix of *-AGAn ~ -AğAn* in *Tarama Sözlüğü*: **ağaç delegen, (ağaç delen)**: Ağaç kakan denilen kuş. (TS: 27), **akağan**: Çok akan. (TS: 67), **añrağan**: (Aslan, kaplan gibi hayvanlar hakkında) Haykıran, kükreyen. (TS: 166), **bakağan**: Bakıcı. (TS: 382), **bilegen**: İyi bilen. (TS: 553), **bişeğen**: Çabuk pişen. (TS: 611), **biteğen**: İyi yetişen, çok biten. (TS: 614), **çökeğen**: Çok çöken, her vakit çöken. (TS: 944), **dal yatağan**: Dal kılıç, yatağanı çekmiş halde. (TS: 983), **değegen**: Değen, çok değen, dokunan. (TS: 1035), **depegen**: Tekmeleyen, çok tekme atan. (TS: 1087), **dönege**: Çok dönen. (TS: 1239), **dutağan, (tutağan)**: İyiye, sıkıca tutan, çok tutan. (TS: 1276), **duyağan**: Çok duyan. (TS: 1297), **düşege**: Çok düşen. (TS: 1344), **edeğen, (ideğen)**: Edici, eden, çok eden. (TS: 1384), **emeğen**: İyi emen, çok emen. (TS: 1461), **eseğen**: Çok esen. (TS: 1529), **geçeğen**: 1. Daha çok geçen. 2. Revaçta, sürümlü. (TS:1615), **gezeğen**: Daima gezen. (TS: 1689), **gidegen**: Durmadan giden, çabuk yürüten. (TS: 1697), **gireğen**: Çok giren. (TS: 1704), **göreğen (I), (görüğen)**: Çok, iyi gören. (TS: 1773), **güleğen**: Daima gülen, çok gülen. (TS: 1854), **ivegen**: Aceleci, acul. (TS: 2132), **kaçağan**: 1. Firarî, kaçkın. 2. Kaçınan, uzaklaşmak isteyen. (TS: 2149), **kalağan**: Çok kalan. (TS: 2179), **kayağan**: Yumuşak taş. (TS: 2367), **keseğen**: Fare. (TS: 2443), **keseğenlik**: Keskinlik. (TS: 2444), **kurlağan, (kurluğan, kurluğaz, kurlağun, kulgan)**: Etyaran, dolama. (TS: 2737), **kusağan**: Çok kusan. (TS: 2750), **oñağan**: Onan, salah peyda eden. (TS: 2983), **öteğen**: Çok öten, çok ses çıkaran. (TS: 3131), **oturağan**: Çok oturan. (TS: 3031), **salaga**: Saldırgan, mütecaviz. (TS: 3263), **sorağan**: Çok soran. (TS: 3512), **söyleyeğen**: Çok söyleyen. (TS: 3541), **süseğen, (süsge, sürseğen, süsek)**: Süsen, buynuzlayan, boynuzla vuran, tos vuran. (TS: 3636), **tartağan, (dardağan)**: Darmadağın, perişan. (TS: 3763), **üşege**: Çok üşen, şiddetle üşen. (TS: 4110), **yağağan**: Çok yağıcı. (TS: 4192), **yakağan**: Çok yakan, pek yakan. (TS: 4215), **yaldırağan**: Çok parlayan, dırağan olan, iltima eden. (TS: 4234), **yeleğen, (yileğen)**: Çok yelen, hızlı koşan, süratle giden. (TS: 4492), **yeleğence**: Gezip tozan, bir yerde durmayan. (TS: 4493), **yıldırağan**: Ziyade parlayan, çok parlak. (TS: 4575), **yiyeğen**: Çok yiyen, obur. (TS: 4616), and **yiyeğenlik**: Oburluk, pisboğazlık. (TS: 4617).

The following verbs are monosyllabic verb stems with the suffix of *-AGAn~-AğAn* in *Tarama Sözlüğü*: *ak-, bak-, bil-, biş-, bit-, çök-, değ-, del-, dep-, dön-, dut-, duy-, düş-, em-, es-, et-, geç-, gez-, gir-, git-, gör-, gül-, iv-, kaç-, kal-, kay-, kes-, kus-, oñ-, öt-, sal-, sor-, süs-, tart-, üş-, yağ-, yak-, yat-, yel-, and yi-*.

The following verbs are multiple syllable verb stems with the suffix of *-GAn* in *Tarama Sözlüğü*: *acı-, acıt-, ağla-, ağna-, alda-, aldan-, aña-, ara-, beze-, bılaş-, burul-, çabala-, çağır-, çağla-, dalaş-, derle-, dile-, dille-, ditre-, erür-, gömül-, gülüş-, gürl-, iğren-, iliş-, inan-, işe-, işit-, kakı-, kavla-, kavuş-, kına-, mele-, oku-, ota-, otur-, ötle-, oyna-, savaş-, sepiş-, sıçra-, sinir-, solu-, söyle-, susa-, toğur-, uğra-, ulaş-, utan-, uyu-, üşen-, yerin-, yiğren-, yiyle-, yumurtla-, yügür-, yülü-, and yürü-*.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE EKŞİLTME Lİ KULLANIM BİÇİMLERİ

Yasin KARADENİZ*

Öz

Eksiltme, konuşma ya da yazı dilinde bir sestem bir cümle düzeyine kadar gidebilir. Konuşma veya yazı dilinde eksiltme; en az çaba yasasının, bir başka deyişle enerjide tasarrufun bir sonucudur. Dünyada “Zipf yasası” olarak da bilinen en az çaba yasası; tekrara düşmeden, sözü fazla uzatmadan, ekonomik ama karşıdaki kişinin anlayabileceği en etkili şekilde dili kullanmaktır. Bu nedenle konuşur ya da yazar, kullandığı dilin kuralları çerçevesinde çeşitli eksiltmeler yapabilmektedir.

Konuşma dilinde sıklıkla karşılaşılan eksiltme örneklerinin, bazı durumlarda yazı dilinde de kullanıldığı görülmektedir. Konuşma dilinde eksiltmenin belirli bir kuralı ya da düzeni olmadığı için yapılan incelemelerde konuşma dilinin temel alınması doğru sonuçlar vermeyebilir. Bu nedenle eksiltmeyle ilgili çalışmalarda daha çok yazılı metinler kaynak olarak seçilmektedir. Bu çalışmada da konu, Özbek Türkçesi eserlerinden seçilmiş bazı metinler çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışmada, eksiltme yapılarının Özbek Türkçesindeki kullanım biçimleri üzerinde durulmuştur. Bundaki amaç, genel olarak eksiltmenin Özbek Türkçesindeki oluşum biçimlerini göstermektir. Bu sebeple öncelikle eksiltme terimi konusunda Türkiye ve Özbekistan dil bilimindeki görüşler verilmiş, bu konuda dile getirilen diğer terimler gösterilmiş, eksiltme konusuyla doğrudan ilişkili olan ve eksiltmenin oluşum sebebi kabul edilen *en az çaba yasası* üzerinde durulmuştur. Daha sonra Özbek

Geliş Tarihi/ Date Applied: 29.10.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.02.2022

Makalenin Künyesi: Karadeniz, Y. (2022). “Özbek Türkçesinde Eksiltmeli Kullanım Biçimleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 47-78

DOI: 10.24155/tdk.2022.198

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ykaradeniz57@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-0604-1271

Türkçesinde eksiltme konusu; edebî eserlerden seçilen metinlerden hareketle ek, kelime, kelime grubu ve cümle düzeyinde incelenmiştir. Böylelikle konu, bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Özbek Türkçesi, eksiltme, yazı dili, en az çaba yasası, konuşma dili.

Ellipsis Usage Forms in Uzbek Turkish

Abstract

Ellipsis can range from a sound to a sentence in spoken or written language. Ellipsis in speech or writing is a consequence of the law of least effort, in other words, saving energy. The law of least effort, also known as “Zipf’s law” in the world, is to use language in the most effective way that the other person can understand, without repetition, without further ado. For this reason, the speaker or writer can make various ellipsis within the framework of the rules of the language uses.

It is seen that the examples of ellipsis, which are frequently encountered in spoken language, are also used in written language in some cases. Since there is no specific rule or order of ellipsis in the spoken language, taking the spoken language as the basis for the researches may not give correct results. For this reason, mostly written texts are chosen as a source in studies about ellipsis. In this study the subject was been discussed within the framework of some texts selected from Uzbek Turkish works.

In the study, the usage forms of the ellipsis structures in Uzbek Turkish are been emphasized. The purpose of this is to show the formation forms of ellipsis in Uzbek Turkish in general. For this reason, first of all, the views in linguistics of Turkey and Uzbekistan on the term of ellipsis were given, other terms expressed on this subject were shown, and the least effort law, which was directly related to the subject of ellipsis and accepted as the reason for the formation of ellipsis was been emphasized. Then, the subject of ellipsis in Uzbek Turkish was been examined at the level of affixes, words, phrases and sentences, based on the texts selected from literary works. Thus, the subject was been evaluated with a holistic approach.

Keywords: Uzbek Turkish, ellipsis, written language, least effort law, spoken language.

Giriş

Günümüzde kullanılan dünya dillerinde, konuşulup yazılmaya başlandığı dönemden itibaren çeşitli sebeplerle ses, kelime ve cümle düzeyinde değişimler olmuştur (Efendioğlu ve İşcan, 2010: 133). Büyük ihtimalle dünya dillerinde gelecekte de çeşitli değişimler olacaktır. Yaşanan bu değişimler art zaman eş zaman bakış açısıyla fonoloji, morfoloji, sentaks ve

semantik gibi dil biliminin inceleme alanlarına girmektedir. Dünyadaki konuşma ve yazı dillerinde eksiltmeli kullanımlar ses ve yapı açısından incelendiğinde, kelimelerin ya da cümlelerin geçmişten günümüze kadar çeşitli sebeplerle kısaltılarak kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Olaya kelime düzeyinde bakılacak olursa, uzun olduğu gerekçesiyle işlevselliğini yitirip yerini başka bir kelimeye bırakmamış; aksine kelimenin türeme ya da birleşme aşamasında çeşitli yollarla kısaltmalar yapılmış ve aynı kelimeler farklı biçimlerde kullanılmaya devam edilmiştir. Bu durum, dünya dillerinde olduğu kadar Türk dili için de geçerlidir.

Türkiye Türkçesinde eksiltme yapılar için “eksiltim” (Gümüşatam, 2013: 1539-1553; Yavuz, 2020: 213-244), “eksilti, eksiltili anlatım, kısaltma, en az çaba yasası” (Gemalmaz, 1997: 28; Demirci, 2015: 25-42), “düşüm, düşürme, sıfır tekrar” gibi çeşitli terimler kullanılmaktadır. Yurt dışında, özellikle de Batıda yapılan çalışmaların genel olarak “en az çaba yasası/ilkesi” üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. “En az çaba yasası/ilkesi”, Fransız filozof Guillaume FERRERO tarafından 1894’te öne sürülmüştür (Ferrero, 1894: 169-182). Daha sonrasında Amerikan dil bilimci Georgy Kinsley ZİPF; en az çaba yasasını biraz daha ileri götürmüş, kelimenin kullanım sıklığı ile kısalması arasındaki bağlantısını ortaya çıkararak bir kelime ne kadar sık kullanılıyorsa en az çaba yasası gereğince o kadar kısaltmaya uğrar sonucuna varmıştır (Zipf, 1949: 1). Eksiltme olayına cümle açısından yaklaşan HENGİR MEN, cümlede doğrudan kullanılmayan ancak anlamı var olan öğelerin eksikliğini bu yapılara örnek göstermiştir (Hengirmen, 1999: 155).

Hamza ZÜLFİKAR eksiltme konusunu semantik açıdan değerlendirmiş; bir ek, kelime, kelime grubu ya da cümlenin öğelerinin anlatıma kolaylık sağlamak amacıyla eksiltildiğini dile getirmiştir (Zülfikar, 2006: 649). Zeynep KORKMAZ “eksiltim” şeklinde adlandırdığı bu yapıları semantikle ilişkilendirmiş, kelime düzeyinde bazı seslerin cümle düzeyinde ise bazı öğelerin kullanılmadığı hâlde anlamda bir eksiklik oluşturmayan dil biçimlerinin bütünlüğü olduğunu ifade etmiştir (Korkmaz, 2010: 81-82).

Süer EKER, *Çağdaş Türk Dili* eserinde “en az çaba yasası”nı zıddı olan “en çok çaba yasası”yla birlikte inceleyerek bu alandaki çalışmalara farklı bir boyut kazandırmıştır (Eker, 2009: 28-29). Aynı şekilde Günay KARAAĞAÇ da “en az çaba” ve “en çok çaba etkisi” şeklinde adlandırdığı konuyu farklı bir bakış açısıyla eksiltme ve uzatma biçiminde ele almıştır. (Karaağaç, 2010: 54-55).

Eksiltme yapıları üzerindeki çalışmalara bakıldığında genellikle eksiltme yapılarının ek, kelime ya da cümle düzeyinde ayrı ayrı işlendiği; hepsini kapsayıcı çalışmaların çok az olduğu görülmektedir. Yapılan bu

çalışmalara bakıldığında eksiltme yapıların ortaya çıkış nedeni konusunda araştırmacıların en az çaba yasasında birleştiği görülmektedir. Bu nedenle en az çaba yasası üzerinde de ayrıca durmak gerekir.

1. En Az Çaba Yasası

En az çaba yasası, konuşma sırasında en az düzeyde enerjinin harcanması şeklinde ifade edilmektedir (Eker, 2009: 30). Eksiltme yapıların oluşum sürecine bakıldığında hemen hemen bütün araştırmacıların bu süreci en az çaba yasası (least effort) ile ilişkilendirdiği görülmektedir. En az çaba yasası genellikle eksilme yapılar incelenirken açıklanmış, Türkoloji sahasında ayrı bir teori şeklinde incelemesi fazla yapılmamıştır (Demirci, 2015: 26).

En az çaba yasasının dünyadaki en önemli öncüsü George Kingsley ZİPF'tir. Zipf yasası olarak da bilinen en az çaba yasası, usta ile tezgâhı arasındaki ilişkiyle açıklanmaya çalışılmıştır. ZİPF'e göre; bir usta iş yaparken en çok kullandığı aletleri tezgâhta yakın bir yere, en az kullandığı aletleri ise uzağa koymaktadır. Yani aletlerin ustaya uzaklığı ile kullanım sıklığı arasında bir orantı vardır. Bir şeyin sık kullanılması, ona en az çabayla ulaşılmasını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte sık kullanılan bir alet diğerlerine oranla daha fazla yıpranacaktır. ZİPF; kullanım sıklığı ile yıpranma olayını dile uyarlamış, ses ve yapı bakımından sık kullanılan dil unsurlarının en az çabayla kullanılmasından dolayı yıprandıklarını, yani hangi ek ya da kelime sık kullanılırsa en az çaba yasası gereği eksilmeye uğradığını belirtmiştir (Strazny, 2005: 1205-1206). Konuşan kişiler, en az çabayla kendini doğru ve anlaşılır şekilde ifade etmeye çalışırken dinleyiciler de duyduğunu an az çabayla anlama gayretindedir. Mesela bir ders, konferans ya da sempozyumda konuşan kişi kendini doğru şekilde ifade edecek kelime ve cümleleri özenle ama en kısa şekilde aktarmaya çalışır. Aynı şekilde öğrenci ya da dinleyiciler de duyduklarını not alırken konuşanın ağızından çıkan her kelimeyi harfi harfine yazmak yerine en az çabayla, anlatılan konuyu doğru ifade edecek kısa cümleler ya da kodlamalar şeklinde yazmaya çalışır. Konuşan ile dinleyici arasındaki en az çaba isteğinin orantısı, yani kelimelerin ve eklerin kullanılma sayısının çarpımlarının eşitlemesi bir nevi bu yasanın (Zipf Yasası) temelini oluşturmaktadır (Kumova Metin, 2008: 468-469). ZİPF, en az çaba yasasını bireysel ve toplumsal davranışların çabası şeklinde ayrı olarak incelemiş, birey temelinde çocukların sözlü anlatımlarını, insanların konuştuğu kelimeler ve kelimelerin anlamlarını istatistik ilkelerine göre analiz etmiştir. ZİPF, en az çaba yasasını dil bilimsel istatistik ilkeleriyle inceleyen ilk kişi olduğu için en az çaba yasası, "Zipf Yasası" şeklinde de adlandırılmaktadır (Zipf, 1949: 1-544).

David CRYSTAL, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* adlı çalışmasının “economy” maddesinde dildeki ekonomik kullanım biçimlerini açıklarken en az çaba yasasını ifade etmek için “shortest move, last resort, last effort” gibi farklı terimlerin de kullanıldığını belirtmiştir (Crystal, 2008: 162).

Fransız dil bilimci André MARTİNET en az çaba yasasını, insanın kendini ifade ederken çok sayıda dil unsurunu oldukça az enerji harcararak anlatmak isteğini “ekonomi” sözüyle adlandırmıştır. MARTİNET, birden fazla unsurun mümkün olduğunca “az çabayla/enerjiyle” anlatılması arasındaki zıtlığın dengelenmesi çabasının dilin ekonomisini oluşturduğunu ifade etmiştir (Martinet, 1955: 94-99).

En az çaba yasası herhangi bir ekte ses, kelimedeki ek, cümlede öge ya da paragrafta cümle biçiminde olabilir. Eksilmenin türüne göre oluşum biçimi de değişiklik gösterir. En az çaba yasasına bağlı olarak eksiltme yapıları dünya dillerinde olduğu gibi Türk dilinde de görülmektedir. Türk dilinin tarihî lehçelerinden çağdaş Türk lehçelerine kadar örnekleri mevcuttur.

Tatar Türkçesinde ses olaylarını inceleyen KUDAŞEV; ünlü incelemeleri dâhil olmak üzere ses değişmelerinin en önemli sebebinin, en az çaba yasası olduğunu dile getirmiştir. Bu durumu ispatlamak için fizik yasalarına göre Tatar Türkçesinde ses değişmelerini inceleyen KUDAŞEV, ince ünlülü seslerin kelimenin sonunda ortasına göre daha sık kullanılmasını en az çabayla ilişkilendirmiştir (Kudaşev, 2011: 323)

2. Özbek Türkçesinde Eksiltme

Türkiye’de yapılan çalışmalarda “eksiltim, eksilti, düşüm, düşürme, elips” gibi farklı terimlerle adlandırılan eksiltme konusu, Özbek Türkçesi gramer çalışmalarında “tovush tushishi” biçiminde adlandırılmaktadır (Jamolxonov, 2005: 75; Hamroyev, 2008: 11). Özbek Türkçesinde ses düşmesi/eksilmesi konusunu inceleyen RESHETOV ve IBROHİMOV vd.; kelime kök ve gövdesindeki ünlüler incelendiğinde ya da daraldığında, kalın ve ince ünlüler yan yana geldiğinde, kelime kök veya gövdesine yapım ekleri geldiğinde ya da iki kelime birleştiğinde çeşitli ses eksiltmelerinin meydana gelebildiğini belirtmişlerdir (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65-67; Tursunov ve Muxtorov ve Rahmatullayev, 1975: 90). Özbek Türkçesinde kelimenin başında, ortasında ya da sonunda ses düşmesi için farklı terimler kullanılmaktadır (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65). Eksilen seslerin kelimedeki yerine göre bu farklı adlandırmaların ise Rusça gramerlerden alındığı görülmektedir.

2.1. Özbek Türkçesinde Ek Düzeyinde Eksiltme

Ek düzeyinde bir eksiltme, Türkiye Türkçesinde konuşma dilinde genellikle karşılaşılan bir durum iken yazı dilinde eklerin eksiltilmesi pek hoş karşılanmamakta veya yanlış kullanım olarak kabul edilmektedir. Konuşma dilinde daha az enerji harcama, bir başka deyişle en az çaba yasası gereği konuşan kişi, gramer kurallarından uzaklaşarak bazı ekleri eksiltmektedir. Aslında aynı durum yazı dili için de geçerlidir. Kullanım sıklığı gereği bazı çekim eklerinde aşınma diyebileceğimiz ses düşmesinin olması beklenir. Ancak az önce dile getirdiğimiz gibi yazı dilinde mümkün mertebe gramer kurallarına uyulmakta ve ekler tam kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde eklerde eksiltme konusuna bakıldığında Türkiye Türkçesinin aksine konuşma dilinde sıklıkla karşılaşıldığı gibi yazı dilinde de pek çok ek eksiltme örneği bulunmaktadır. Dil bilimi uzmanları dillerdeki çeşitli eksiltme örneklerini kullanım sıklığı ile ilişkilendirmekte, dolayısıyla yazı ya da konuşma dilinde en sık kullanılan yapıların en az çabayla kullanılmaya çalışıldığını dile getirmektedir. Özbek Türkçesinde bu durumun en iyi örnekleri, birleşik fiil kipleridir. Özbek Türkçesinde cümle kurgusunda birleşik fiil kiplerinin yoğun kullanılması, bu yapılarda ek eksiltilmesinin örneklerini artırmıştır. Bu örnek kullanımlar, eklerin biçimine göre şu şekilde gruplandırılmıştır:

2.1.1. *-gan, -kan, -qan* Ekinde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde hem öğrenilen geçmiş zaman hem de sıfat fiil eki olarak kullanılan *-gan, -kan, -qan* ekleri 1. teklik şahıs ekiyle (*-gan + man*) çekiminde bazen geçmiş zaman/sıfat fiil ekinin son sesi “*n*” ile şahıs ekinin son iki sesinin “*-an*” düşmesiyle bu ek 1. tekil şahısta *-gam* biçiminde çekimlenir:

Ko‘r + ma + gan + man > ko‘rma^gam “görmemişim”

Yog‘iylar qal‘aga biz ***bilmagam*** yashirin yer osti yo‘ldan kirib oldi (Malik, 2008: 7). “Düşmanlar kaleye bizim bilmediğimiz gizli bir yer altı geçidinden girdi.”

13-a. manbalarida shahar Maymanl deb ***atalgam*** (O‘zbekiston Milliy Entsiklopediyasi-M harfi, 91). “13-a. maddelerinde şehir Maymanl diye adlandırılmış.”

2.1.2. *-may* Ekinde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman, yakın gelecek zaman ve geniş zaman anlamlarını içeren zaman ekinin olumsuzu *-may*, 1. tekil şahıs çekiminde (*-may-man*) zaman ekinin sonundaki “*y*” sesi ve şahıs ekinin sonundaki “*-an*” sesi düşerek (*-mam*) biçiminde kullanılır.

bil + may + man > bilmam “bilmiyorum”
 Umrning bepoyon yo‘llari bo‘ylab,
 Qaydadir jimgina tashlaymiz qadam.
 Men-ku nimanidir yuribman kuylab,
 Farzandim ko‘nglida nelar bor, **bilmam**. (Baydemir ve Yuldashev ve Özkaya, 2018: 37)

“Ömrüm sonsuz yolları üzerinde,
 Bir yerlere sessiz sakin atıyoruz adım.
 Ben bir şeylere uğraşıyorum ama,
 Çocuğumun aklında neler var, bilmiyorum.”

2.1.3. Birleşik Fiil Kiplerinde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde hikâye birleşik fiil çekimi genel olarak basit haber kipi eklerinin üzerine *e-* ek fiili ve *di-* görülen geçmiş zaman veya *mish-* öğrenilen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Birleşik fiil kiplerinde bazı kullanımlarda *e-* ek fiili düşürülerek iki zaman eki üst üste getirilmektedir (Öztürk, 2005: 67). Bu kullanımın örnekleri birleşik fiil ekinin biçimine göre şu şekildedir:

2.1.4. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesinde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ekleri olan *-gan* veya *-(i)* *b* eki almış bir fiile *e-* ek fiili ile *-di* görülen geçmiş zaman eki getirilerek hikâye bileşik zaman yapılmaktadır. Ancak kullanım örneği az olmakla birlikte bazı durumlarda *-e* fiilinin düştüğü ve *-di* zaman ekinin doğrudan öğrenilen geçmiş zaman ekinin üzerine gelmesiyle *qil + gan e + di > qilgandi* yapısının olduğu görülmektedir (Buran ve Alkaya, 2014: 184; Öztürk, 2005: 67).

Geçmiş zamanın hikâyesi birleşik kipinde görülen eksiltme örnekleri şu şekildedir:

Kumush, dedi, kulimsirab, qaytamiz, dadang **aytibtilar** (Qodiriy, 1974: 352). “Gümüş, dedi gülümseyerek babanız dönüyoruz demişler.”

U alanga jizg‘anak bo‘lib yonayotgan mushuklarni zavq bilan tomosha **qilgandi**. (Ahmad, 2016: 62) “O harlı ateşte yanan kedileri izlemekten zevk almıştı.”

Yangilar kelgandan keyin bu kulgilar, bu xil quvnoq suhbatlar barham **topgandi**. (Ahmad, 2016: 21) “Yeniler geldikten sonra bu kahkahalar, bütün bu neşeli sohbetler bitmişti.”

Zero u o‘g‘lini qal’ada qoldirib ketar ekan, xayrlashish oldidan, shunday **degandi**. (Davron, 2006: 12) “Çünkü o oğlunu kalede bırakıp giderken vedalaşmadan önce şöyle demişti.”

2.1.5. Geniş Zamanın Hikâyesinde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde geniş zaman eki olan $-(a)r$ ve geniş zamanın olumsuzu olan $-mas$ eki almış fiilin $e-$ yardımcı fiili ve $-di$ geçmiş zaman ekini almasıyla oluşmaktadır. Ancak bazı durumlarda yardımcı fiilin düştüğü ve geniş zamanın üzerinde doğrudan hikâye birleşik fiil ekinin getirildiği görülmektedir. Geniş zamanın hikâyesi birleşik fiil çekiminde görülen ses eksiltmesi örnekleri şöyledir:

kut + mas e + di + m > kutmasdim “beklemezdim”

Ko‘p vaqt: “Bolalarim, bolalarim, qaerdesizlar!” deb yig‘lab yurgani chet kishilarga **bilinmasdi** (Gültekin ve Koraş ve Kurbanova, 2019: 82). “Çoğu vakit: yavrularım neredesiniz, diye ağladığını yabancı kişiler anlamazdı.”

“O‘g‘lim, - deb **aytardi** rahmatlik otasi... (Malik, 2008: 13). “Oğlum derdi rahmetli babası...”

Iskandar bu gaplarga unchalik **ishonmasdi** (Malik, 2008: 18). “İskender bu sözlere fazla inanmazdı.”

2.1.6. Şimdiki Zamanın Hikâyesinde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman ekleri olan $-(a)yotgan$ ve $-moqda$ eklerinin $e-$ yardımcı fiili ve $-di$ görülen geçmiş zaman ekinin bir fiilde kullanılmasıyla yapılmaktadır. Bazı örneklerde en az çaba yasası gereği $e-$ yardımcı fiilinin kullanım dışı kaldığı ve zaman eklerinin üst üste geldiği görülmektedir. Bu yapıdaki kullanımların örnekleri şu şekildedir:

Labidan oqayotgan qonni qum shimib **ketayotgandi** (Ahmad, 2016: 85). “Dudağından akan kanı kum emiyordu.”

2.1.7. İlgi Hâli Ekinde Görülen Eksiltme

2.1.7.1. Şahıs Zamiriyle Kullanımında Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde şahıs zamirlerine sırasıyla ilgi hâli eki ve aitlik eki getirildiğinde ilgi hâli ekinin başındaki “n” ve sonundaki “ng” sesi düşer ve hâl eki $+i$ biçiminde kullanılır (Coşkun, 2014: 89). Bu kullanım biçimi daha çok konuşma dilinde görülmektedir:

men + ning + ki + san > menikisan “benimkisin”

sen + ning + ki + man > senikiman “seninkiyim”

sen + ning + ki > seniki “seninki”

Özbek Türkçesinde 1 ve 2. tekil şahıs (*men, sen*) zamirine *-ni, -niki* eklerinden birisi getirildiğinde ekin başındaki *-n* sesi düşmektedir:

men + ni > meni “beni”

men + ning > mening “benim”

men + niki > meniki “benimki”

sen + ni > seni “seni”

sen + ning > sening “senin”

sen + niki > seniki “seninki”

Bolaga qanchalak mexr-u e’tibor bersang,

U o’shanchalik **seniki** bo‘lur ekan (Qodirov, 2009: 314). “Çocuğa ne kadar sevgi ve şefkat gösterirsen, o kadar senin olurmuş.”

Mayli, o‘g‘lim. O‘sha yulduz **seniki**.

Anavi to‘rtinchisi **meniki** (Hoshimov, 2015: 5). “Tamam oğlum. O yıldız seninki. Bu dördüncüsü benimki.”

2.1.7.2. İsim Tamlaması Grubunda Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde isim tamlamasının tamlayan kısmını oluşturan birinci bölümde 1 ve 2. tekil şahıs zamirinin üzerine ilgi hâli eki *+ning* geldiğinde ekin başında “*n*” ünsüzü konuşma dilinde olduğu gibi genellikle yazı dilinde de düşmektedir (Reshetov ve İbrohimov vd., 1966: 66-67):

men + ning uyim > mening uyim “benim evim”

Yoshlik, asli **mening** o‘zimsan,

Keng olamga boqqan ko‘zimsan (Vohidov, 2000: 19).

“Gençlik, sen gerçekten bensin

Sen kâinata bakan gözüksün.”

Sen **mening** jonimni olgin,

Men **sening** darding olay,

Barcha sog‘lik senga bo‘lsin,

Barcha bemorlik menga (Vohidov, 2000: 55).

“Sen benim canımı al,

Ben senin derdini alayım.

Bütün sağlık senin olsun,

Bütün hastalık bana.”

2.1.7.3. Aitlik Ekiyle Kullanıldığında Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde +*gi*, +*ki* aitlik eki ilgi hâli ekinden sonra kullanıldığında ilgi hâli ekinin sonundaki “*ng*” sesi düşmekte ve bu iki ek –*niki* biçimini almaktadır:

arava+ning+ki > aravaniki “arabanınki”

xotin+ning+ki > xotinniki “kadınınki”

Sizning to‘yingiz-ku, albatta, **boshqalarnikidan** ko‘b katta bo‘ladir (Qodiriy, 1994b: 78). “Sizin düşgünüz elbette başkalarınınkinden çok büyük olacak.”

Mol — **boqqanniki**, yer — **ekkanniki** (OXM, 17). “Sığır besicinin toprak çiftçinidir.”

2.1.7.4. Yönelme Hâli Ekiyle Kullanıldığında Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde –*n* ünsüzüyle biten bir isimden sonra gelen ilgi hâli ekinin başındaki “*n*” sesi düşer. Bununla birlikte ilgi hâli ekinden sonra yönelme hâli eki geldiğinde ilgi ekinin sonundaki “*g*” sesi de düşmektedir:

kun + ning +ga > kuninga “gününe”

Tun-**kuninga** aylagali nurposh,

Birisin oy angla, birisin-quyosh! (BA, 33)

“Geceyle gündüzü nurlandıran ışık,

Birisi ay bil, birisini güneş.”

2.1.7.5. Dönüşlülük Zamiriyle Kullanıldığında Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde iyelik eki almış dönüşlülük zamirleri ilgi hâli ekinin üzerine aitlik ekini aldıklarında ilgi hâli ekindeki “*ng*” sesi düşer:

öz + i + m + ning + ki > özimniki “kendiminki”

öz + i + ning + ki > özini “kendisininiki”

Har kim o ‘*zinikini* olib ketsin degandilar (Hoshimov, 2015: 287). “Herkes kendisine ait olanı alsın demiştiler.”

2.2. Özbek Türkçesinde Kelimelerde Görülen Eksiltme

2.2.1. Kelime Başında Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde kelime başındaki ünlü ya da ünsüzler konuşma dilinde bazı hâllerde düşürülmektedir. Bu hadise Özbek Türkçesinde *prokopa* olarak adlandırılmaktadır (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65; Jamolxonov, 2005: 75).

Özbek Türkçesi konuşma dilinde *yi-* sesleriyle başlayan kelimelerde “*y*” sesinin düzenli olarak düştüğü görülmektedir:

yirik > irik “büyük”, yiroq > iroq “uzak”

Yine konuşma dilinde bazı durumlarda kelime başındaki “h” sesi düşmektedir:

hatlamoq > atlamoq “atlamak” vb. (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65)

2.2.2. Kelimenin İlk Hecesinde Eksiltme

Özbek Türkçesinde kelimelerin kökünde genellikle de açık ilk hece-lerinde dar ünlü olan “i” konuşma dilinde fonetik olarak zayıflar ve düşürülür ya da konuşma dilinde belli belirsiz telaffuz edilir (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65):

kishi > kshi “kişi”, qizil > qzil “kızıl, kırmızı”

pishiq > pshiq “olgun” vb.

Bu fonetik hâdise sürekli sızıcı *s, sh, x* ünsüzleri ile süreksiz akıcı *l, r, n* ünsüzleri arasında da görülmektedir:

shikor > shkor “av, avlanmak”

sitam > stam “cefa, cebr, zulüm”

qiliq > qliq “kılık, hile”

birlan > bilan > blan “ile” vb.

Qay kelimesine “-ye, -yo” ile başlayan *yer, yoq* kelimeleri eklendiğinde *qay* kelimesinin sonundaki “y” sesi düşmektedir (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65):

qay + yoq + qa > qayoqqa “nereye”

qay + yer > qayer “neresi, hangi yer”

qay + yer + da > qayerda “nerede”

qay + yoq + da > qayoqda “nerede”

2.2.3. Kelime Ortasında Eksiltme

Özbek Türkçesinde kelime ortasında, özellikle de vurgusuz hecelerde düz-geniş ünlüler (*a, e*) düz-dar ünlüye dönüşmekte ya da konuşma dilinde düşürülmektedir. Türkiye Türkçesinde “orta hece düşmesi” olarak adlandırılan bu hadise Özbek dili çalışmalarında “sinkopa” kavramıyla adlandırılmaktadır (Reshetov ve Ibrohimov vd., 1966: 65-66; Jamolxonov, 2005: 75). Kelime kök veya gövdesine çeşitli eklerin eklenmesiyle kök veya gövdede bazı ünlüler düşürülmektedir. Bu kullanım biçiminin örnekleri şu şekildedir:

ayir + im > ayrim “ayırma, bölme”

og‘iz + aki > og‘zaki “sözlü, sözel”

yetti + ov > yettov “yedili, yedisi”

iki +ov > ikkov “ikisi”

o‘g‘il + im > o‘g‘lim “oğlum”

burun + um > burnim “burnum”

Özbek Türkçesinde kelime ortasında ünsüzler de düşebilmektedir. Bu olay genellikle iki ünsüzün yan yana geldiği durumlarda yaşanmaktadır:

pastqam > pasqam “alçak, ıssız”

do‘stloq > do‘sloq “dostluk, arkadaşlık”

Ayrıca Özbek Türkçesinde alınma kelimelerde yan yana gelen iki ünlüden birincisi zayıflayarak düşürülür:

maorif > morif “bilim, aydınlanma”

saodat > sodat “saadet, mutluluk”

taassuf > tassuf “pişmanlık, hayıflanma”

Özbek Türkçesinde özellikle alıntı kelimelerin kök veya gövdesine bir ek getirildiğinde sondaki ünsüz düşebilmektedir. Bu hadise “apakop”a diye adlandırılmaktadır (Reshetov ve İbrohimov vd., 1966: 65; Hamroyev, 2008: 11):

do‘st > do‘s > do‘s + im “dostum”

past > pas > pas + aymoq “batmak, alçalmak”

sust > sus > sus + ashlik “durgunluk, halsizlik”

2.2.4. Kelime Sonunda Eksiltme

Bazı durumlarda yazı dilinde olmasa bile konuşma dilinde kelime sonundaki ünsüzler düşebilmektedir:

Samarqand > Samarqan “Semerkant”

Toshkent > Toshken “Taşkent”

2.2.5. Sıfatlarda Görülen Eksiltme

2.2.5.1. İşaret Sifatında Görülen Eksiltme

bul > bu “bu”

Özbek Türkçesinde “bul” işaret sıfatının sonundaki “l” sesinin düşmesiyle eksiltme örneği görülmektedir (Rahmatullayev, 2000: 63)

Bu cholning qo‘liga tushish hazil gap emas. (Jumaboyev, 2004: 80)
“Bu yaşlı adamın eline düşmek şaka değil.”

Bu gaplar davomida ikkovi avtobus bekatiga yetib bordi. (Qodirov, 2018: 2) “Bu konuşmalar devam ederken ikisi otobüs durağına vardı.”

2.2.5.2. Soru Sıfatlarında Görülen Eksiltme

qayuda > qayda “nerede”

qayudan > qaydan “nereden”

Eski Türkçede *qayu+da* şeklindeki zoru zarfında Özbek Türkçesinde dar ünlülün düşmesiyle birlikte *qayda, qaydan* biçimini almıştır.

Yaxshimi, yomonmi, men **qaydan** bilay? (Qadiri, 1994: 7). “İyi mi kötü mü, ben nereden bileyim?”

Ammo biz sizdek yaxshi ustolarni **qaydan** toparmiz? (Qodirov, 2009: 587). “Ama biz sizin gibi iyi ustalarının nereden buluruz?”

qayu yer > qayyer > qayer “nere, neresi”

Eski Türkçede “neresi” anlamındaki “qayu” kelimesi ile “yer” sözünün birleşiminde, önce “u” ünlüsü sonrasında “y” ünsüzü telaffuzdan düşmüş ve kelime “qayer” şeklini almıştır.

Ko‘zimni yumib yotsam ham **qayerdan** o‘tishini bilaman (Hoshimov, 2015: 55). “Gözümü kapatıp yatsam da nereden öttüğünü bilirim.”

O‘zi esa bosh me‘mor bo‘lib, qaysi binoning **qayerga** tushishi va qanday shaklda qurilishini belgilab bera boshladi (Qodirov, 2009: 466). “Kendisi ise baş mimar olup hangi binanın nereye yapılacağını ve ne şekilde inşa edileceğini tanıtmaya başladı.”

2.2.5.3. Sayı Sıfatlarında Görülen Eksiltme

ikki ov > ikkov “ikisi”

Özbek Türkçesinde topluluk sayı sıfatı oluşturan *+ov, +ovlon* ekleri *ikki, yetti* gibi ünlü ile biten sayılara geldiğinde sayının sonundaki *-i* ünlüsü düşer:

Ana, **ikkovi** bir-biriga jo‘r bo‘lib jaranglayapti (Hoshimov, 2015: 186). “İşte, ikisi birbirine eşlik ederek bağırıyor.”

To‘y qilmaslaridan oldin **ikkovlari** tez-tez kinoga tushishar, Lola, ayniqsa, hind filmlarini yaxshi ko‘rardi (Hoshimov, 2015: 274). “Evlenmeden önce ikisi hızlı hızlı sinemaya gider, özellikle Lale, Hint filmlerine düşkündü.”

ikki+ala > ikkala “her ikisi, ikisi”

Özbek Türkçesinde *ikki, yetti* gibi sayı isimlerine *+ala* yapım eki getirildiğinde sayı isminin ikinci hecesindeki “i” ünlüsü düşmekte ve *ikkala* şeklini almaktadır.

Ukam **ikkalamiz** churq etmay moltirab o‘tiribimiz (Hoshimov, 2015: 46). “Kardeşimle ikimiz ses çıkarmadan sessizce oturuyoruz.”

Men ham bitta filga minib maydonga chiqay, el-ulusning ko‘zi oldida **ikkalamiz** jang qilaylik (Qodirov, 2009: 508). “Ben de bir tane file binip meydana çıkayım, halkın gözünün önünde ikimiz cenk edelim.”

2.2.5.4. Niteleme Sıfatlarında Görülen Eksiltme

Kichik + kina > kichkina “küçük”

Özbek Türkçesinde küçültme anlamında olan *-kina (-gina)* ekinin *kichik* “küçük” sıfatına getirilmesinden sonra ikinci hecedeki *-ik* ekinin kullanımından düşmesiyle oluşmaktadır.

Kichkinaligimizda oramızda eng bo‘sh-bayov bola shu edi (Hoshimov, 2015: 40). “Küçüklüğümüzde aramızda en zengin çocuk buydu.”

Ra‘no **kichkina** ukasi bag‘rida sufaga chiqib o‘lturdi (Qodiriy, 1994b: 14). “Rana kucağında küçük erkek kardeşiyle

Shu payt bolalar choladigan **kichkina** nog‘oraning tovushi eshitildi (Qodirov, 2009: 240). “Bu sırada çocukların çaldığı küçük davulun sesi duyuldu.”

og‘iz+aki > og‘zaki “sözlü, şifahi”

Özbek Türkçesinde “sözlü, şifahi” anlamındaki *og‘zaki* sıfatı *og‘iz* ismine sıfat veya zarf yapımında kullanılan *+aki* yapım ekinin getirilmesiyle isim kökündeki “i” ünlüsü düşmektedir (Coşkun, 2014: 54; Rahmatullayev, 2000: 265).

Eng qadimgi davrlardan bizgacha etib kelgan xalq **og‘zaki** ijodi asarlarida mushtarak tomonlar borligi ham bunday qarindoshlik ildizlari yaqinligini qo‘rsatadi (Mustaev-İşniyazova, 2013: 323). “Eski çağlardan günümüze kadar gelen sözlü halk edebiyatı eserlerinde ortak yönlerin olması da bu akrabalık köklerinin yakınlığını göstermektedir.”

2.2.6. İki ve Çok Heceli Fiillerde Görülen Eksiltme

Özbek Türkçesinde günümüzde tek heceli olarak kullanılan *art-*, *ayt-* gibi fiille ikinci hecedeki düz ince ünlü olan “i”nin düşmesiyle günümüzde tek heceli şeklini almıştır:

art- fiili Eski Türkçe döneminde “temiz” anlamındaki “ar” sıfatının *-it* ekiyle birlikte “temizlemek” anlamında kullanılırken sonraki dönemlerde bu fiilin ikinci hecesinde “i” sesinin düşmesiyle birlikte *ar + it- > art-* biçimini almıştır (Rahmatullayev, 2000: 16).

Etagini ko‘tarib, uning burnini **artdi** (Hoshimov, 2015: 43). “Eteğini kaldırıp onun burnunu sildi.”

Aynı şekilde günümüzde *ayt-* biçiminde kullanılan fiil eski Türkçe döneminde “konuşmak” anlamındaki *ay-* fiiline *-it* ekinin getirilmesiyle *ayit* biçiminde kullanılırken daha sonradan ikinci hecedeki düz ince ünlünün düşmesi neticesinde *ay-* + *it-* > *ayt-* biçimini almıştır (Rahmatullayev, 2000: 16).

Rostini **aytsam**, bolani shu ahvolda mashinaga o‘tqazgim kelmadi (Hoshimov, 2015: 25). “Doğrusunu söylemek gerekirse, çocuğu bu durumda arabada bırakasım gelmedi.”

To‘g‘ri-yu lekin men ishning sizga bog‘lik qismini **aytmoqchiman-da** (Qodirov, 2018: 9). “Bu doğru, lakin ben olayın sizinle ilgili kısmını anlatmak istiyorum.”

2.2.6.1. bo‘libdi > bo‘pti “tamam, oldu”

O‘zinga yoqsa **bo‘pti**, - dedi (Qodiriy, 1994a: 169). “Beğendiyseniz, tamam, dedi.”

Qo‘ying-chi, - dedi, - besh-olti kun qizsiz turg‘an kishibir narsa bo‘pti-mi? (Qodiriy, 1994a: 193). “Bırakın, beş altı gün kızsız duran birine bir şey oldu mu, dedi.”

Bo‘pti! — dedi Timsoh xo‘rsinib (BA, 304). “Tamam! Dedi timsah içini çekerek.”

2.2.6.2. olibdi > opti “almış”

Bir yil tushday o‘tibdi,
Shoh boshqa xotin **opti** (BA, 272).
“Bir yıl rüya gibi geçmiş,
Şah başka hatun almış.”

quri- + g‘ur > qurg‘ur:

Bu söz Çağatay Türkçesinde *yok ol-* manasındaki *quri-* fiilindeki *-g‘ur* ekiyle oluşmuştur. Sonrasında ikinci hecedeki dar ünlü kullanımdan düşmüştür: *quri+g‘ur* > *qurig‘ur* > *qurg‘ur* (Rahmatullayev, 2000: 580).

Bosh **qurg‘ur** toliqqani, yangi film boshlangani... (Hoshimov, 2015: 49). “Başım ağrıyor, yeni film başlıyor...”

Bununla birlikte Özbek Türkçesinde *ökinç*, *ötinç* gibi isimler *ökün-* ve *ötün-* fiillerinden *-(ü)ç* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş kelimelerdir. Dilde en az çaba yasası gereği bağlantı ünlüsü düşürülmüş, neticede *ökinç*, *ötinç* şeklini almıştır.

2.2.7. Edatlarda Görülen Eksiltme

agar > gar “eğer, şayet”

Özbek Türkçesinde *agar* bağlacının başındaki “a” sesi bazen şiir dilinde kullanımdan düşmektedir.

Ko‘zimizga ko‘runub turgan hamma asboblar.

Hech biri bo‘lmas edi, **gar** bo‘lmasa, zinhor o‘quv (Niyoziy, 1958: 37).

“Gözüme görünen bütün eşyalar.

Hiçbiri olmazdı, eğer okumak olmasaydı.”

Dedi, Kimi rost esa **gar** so‘zi,

Qora bo‘lur o‘zicha ikki yuzi (Niyoziy, 1958: 32).

“Dedi, eğer kimin sözü doğruysa,

İçten içe kararır iki yüzü.”

birlan > bilan “ile”

Özbek Türkçesinde *bir* ismine *+la* isimden isim yapım eki ve *+n* ekinin eklenmesiyle birlikte oluşan *birlan* edatında ilk hecenin sonundaki “r” sesinin düşmesiyle oluşmuştur.

Oyoq **bilan** tomoqning nima aloqasi borligini haliyam tushunolmayman (Hoshimov, 2015: 18). “Ayakla boğazın ne alakasının olduğunu hala anlamıyorum.”

Maxdumning o‘qug‘uchi bolalar **bilan** muomalasi juda yaxshi edi (Qodiriy, 1994b: 7). “Mahdum’un öğrencilerle ilişkisi çok iyiydi.”

2.3. Özbek Türkçesinde Kelime Gruplarında Görülen Eksiltme

2.3.1. Birleşik Fiil Yapılarında Eksiltme

2.3.1.1. Fiil + a zarf fiili ol- yardımcı fiili Yapısında Eksiltme

Özbek Türkçesinde *ol-* yardımcı fiiliyle yapılan birleşik fiillerde fiil kök ve gövdesine getirilen *-a* zarf fiil eki bazı kullanımlarda düşürülmektedir. Özbek dili gramer kitaplarında bu eksiltme olayına *eliziya* denilmektedir (Jamolxonov, 2005: 76). Bu şekildeki kullanım örnekleri şunlardır:

qil + a ol + may + man > qilolmayman “yapamıyorum”

So‘zingizga **tushunolmadim**, ota, dedi... “Sözünüzü anlayamadım baba, dedi.”

Amma hech biri qizni **topolmabdi** (BA, 2004: 18). “Ama hiç biri kıızı bulamadı.”

Qiz ko‘zini jovdiratib turib, “maninguchun to‘qib *berolmaysizmi?*” deb so‘radi. “Kız gözünü dikip ‘benim için dokuyuvermez misiniz?’ dedi.” (Gültekin ve Koraş ve Kurbanova, 2019: 105).

Bilolmasman bu savdoda

Na sudu na zarar bo‘lgay (OBY, 10). “Bilemem bu sevdada, ne fayda ne zarar olacak.”

Shundan bir yon boshlasa aqlim,

Boshqa yonga yetaklar yurak.

Bilolmayman, qaybiri haqli,

Qaybiriga ishonmoq kerak (Yelok, 2016: 269).

“Aklım şöyle bir tarafa yönelse,

Yürek beni başka yana çeker.

Hangisi haklı bilemiyorum,

Hangisine inanmak gerek.”

2.3.1.2. Fiil + b zarf fiili yot- yardımcı fiili Yapısında Eksiltme

Özbek Türkçesinde *-b* zarf fiiliyle biten bir fiil gövdesine *yot-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılan birleşik fiil yapılarında *-b* zarf fiil eki ve *yot-* yardımcı fiili değişim dönüşüm neticesinde *vat-* biçimini almaktadır:

ket-i-b yot-a-miz > ketvatmiz “gidiyoruz”

o‘ylan-i-b yot-san > o‘ylanvatsan “düşünüyorsun”

Xo‘sh, qanaqa to‘y, ***o‘ylanvotsanmi?*** “Peki, nasıl bir düğün düşünüyorsunuz?”

Xm... Boshqalarcha ***o‘ylanvotmiz***, bizcha asfalasofiling‘a ***ketvotmiz*** (Avloniy, 2009: 165) “Hımmm... Farklı düşünüyoruz, bize göre esfeli safile gidiyoruz.”

2.3.1.3. Fiil + -(i)b zarf fiili yubor- yardımcı fiili + sıfat fiil Yapısında Eksiltme

Özbek Türkçesinde *-(i)b* zarf fiil eki almış fiil *yubor-* yardımcı fiili ve *-gan* sıfat fiil ekiyle birleşik bir yapı oluşturduğunda zarf fiil eki ve yardımcı fiilde bazı ses düşmeleri ve dönüşüm neticesinde *-ib yuborgan* > *-vorgan* kalıp ifadesine dönüşmektedir.

ket + ib yubor + gan > ketvorgan “büyümüş, çok güzel, çok hoş”

Ketvorgan qiz (Hojiyev ve Nurmonov ve Zaynobiddinov vd. 2001: 106). “Çok güzel kız.”

Qabulxonada kotiba qiz ikki-uchta ketvorgan opoylar bilan suhbat qurib o'tirgan ekan (Anvar, 2012: 36) “Lobideki sekreter kiz iki üç tane güzel kiz kardeşlerle konuşuyormuş.”

2.3.2. Birleşik İsimlerde Görülen Eksiltme

bel bog‘i > belbog‘i > belbog‘ “kemer”

Özbek Türkçesinde “bele bağlanan nesne, kemer” anlamındaki *bel bog‘i* şeklindeki tamlama kalıp hâlinde birleşerek önce *belbog‘i* şeklini almış, sonrasında yapının sonundaki iyelik ekinin kullanımdan düşürülmesiyle *belbog‘* biçimini almıştır (Rahmatullayev, 2000: 45).

Eshigimizga uvada to‘nu chilvir **belbog‘** bilan kelgan eding.

-Nima bilan chiqib ketdin? dedi Sidiqjon (Qahhor, 1987: 90).

“Kapımıza kaftanı eski püskü kemerle gelmişin.

Niçin çıkıp gittin, dedi Sıddıkan.”

yum + ur + on qoziq > yumronqoziq “köstebek”

Eski Türkçede “gizlemek” anlamındaki *yum-* fiiline *-ur* fiilden fiil yapım ekinin getirilmesiyle oluşan *yumur-* fiili, *-on* fiilden isim yapım eki olarak ikinci hecedeki dar ünlünün de düşmesiyle *yumur + on > yumron* şeklini almıştır. Sonrasında bu ismin “kazan” anlamında *qoziq* sıfatının birleşmesinden *yumronqoziq* birleşik ismi oluşmuştur (Rahmatullayev, 2000: 185).

Yumronqoziq inlari atrofida elektromagnit maydonlarni o‘rganish yumronqoziq inlari sahosida juda katta ma‘lumotlar olishga imkon beradi (Davronbekovich, 2017: 18). “Köstebek inleri etrafındaki elektromanyetik alanların incelenmesi köstebek inleri alanında birçok bilgi edinmemize imkân verir.”

varvar + ak > varrak “uçurtma”

Özbek Türkçesinde *var-var* yansıma ismine *+ak* ekinin getirilmesiyle oluşmuş, sonrasında tekrar eden “-va” sesi dilde en az çaba yasası ile kullanımdan düşürülmüş *varvar + ak > varrak* şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.

Har faslning o‘z o‘yini bor: erta bahorda chillak, **varrak**, yozda futbol, kech kuzda lanka tepish¹... (Hoshimov, 2015: 40). “Her mevsimin kendine özgü oyunu var: İlkbaharda çelik çomak, uçurtma; yazın futbol; sonbaharda lanka tepmek...”

1 Bir parça koyun yününe küçük bir metal parçasının sıkıca bağlanmasıyla oluşturulan oyun aletinin, ayakla sektirilmesiyle oynanan bir oyun.

Bodom tagida o‘tirib **varrak** yasashga tushdim (Hoshimov, 2015: 154).
“Bademin dalına oturup uçurtma yapmaya koyuldum.”

qayın yegachi > qaynegachi > qaynagachi “görümce”

Bu isim qayın ve yegachi kelimelerinin birleşim oluşmaktadır. Birleşme esnasında ilk kelimedeki kalın düz “i” ünlüsü düşmekte, ikinci kelimenin başındaki *ye-* hecesi “a” sesine dönüşerek kelime *qaynagachi* biçimini almaktadır.

Qarindoshlik munosabati bildiruvchi so‘zlarni izohlang.

Masalan: Buvi – ota-onaning onasi.

Buvi. Buva. Opa. Singil. Aka. Uka. Qayni. Qaynag‘a. Qaynisingil. Qaynagachi. Tog‘a. Amaki. Xola. Amma. Jiyan. Nabira. Evara (Niyozmetova ve Samigova ve Mirmaksudova, 2013: 53).

“Akrabalik ilishkisini bildiren so‘zleri achiqlayin.

Mesela: Buyukanne, anne babanın annesi.

Buyukanne, buyukbaba, abla, kiz kardeş, ağabey, erkek kardeş, kayınbirader, kayınvalide, baldız, görümce, dayı, amca, teyze, emmi, hala, kuzen, gelin, kayınbaba.

Qachon qayuchaqın > qaychaqg‘ın > qaychan > qachan > qachon “ne zaman”

Bu kelime aslında “hangi” anlamındaki “qayu” kelimesiyle “vakit, zaman” bildiren “chaq” kelimesinden oluşan birleşik kelimeye *-(i)n* vasıta hâli ekinin eklenmesinden sonra “chaq” kelimesinin sonundaki (*q*) ünsüzünün (*g‘*) sesine dönüşmüş, sonrasında öncelikle ikinci hecedeki dar ünlü, sonrasında ise *g‘i* sesleri önce *y* sesiyle telaffuz edilmiş, sonrasında sızıcılaşarak kullanımdan düşmüştür (Rahmatullayev, 2000: 534).

Juma yog‘sa, shanba tinar,

Shanba tinmasa, **qachon** tinar (OXM, 248).

“Cuma yağsa cumartesi diner,

Cumartesi dinmezse ne zaman diner.”

2.4. Özbek Türkçesinde Cümle Düzeyinde Eksiltme

Cümledeki öğelerden birinin kullanımdan düşürülmesiyle oluşan yapılar dil bilgisi kitaplarında genellikle eksiltile cümle denilmektedir. Okuyucunun ya da dinleyicinin cümlelerin anlamı konusunda bir tereddüt yaşamadığı, cümleyi oluşturan kişinin ise en az çaba yarasına uymak koşuluyla en az enerjiyle anlatmak istediği durumlarda ya da anlatıma duygusallık katmak istediği zaman cümlede kelime grupları veya öğelerde eksiltile

kullanımlara gidilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken, çıkarılan ögenin cümlede anlam zayıflaması ve eksikliğine neden olmamasıdır. Ayrıca cümlede öge ya da ögelerin eksiltilmesinin diğer cümlelerle bağlamında bir anlam kaybına yol açmamasına dikkat edilmelidir (Günay, 2003: 67-68). Eksik ögeli cümleler; edebî yazılar başta olmak üzere günlük hayatta konuşma dilinde, reklam tabelaları, afişler, gazete manşetleri gibi geniş alanda kullanılmaktadır (Ediskun, 2005: 390).

Eksilteli cümle yapıları özellikle sıralı isim cümlelerinde, bir manzara-yı anlatan tasvirlerde sıklıkla kullanılmaktadır (Hatiboğlu, 1972: 162). Ortak yüklemi olan cümlelerde birinci ya da ikinci ortak öge eksiltilmektedir. Böylelikle cümlelerin anlatımında sarf edilen enerjiden tasarruf sağlanmış olmaktadır. Ayrıca anlatıma hareket kazandırılmaktadır. Eksilteli cümle yapıları bazı kullanımlarda devrik cümle şeklinde de olabilmektedir. Bununla birlikte karşılıklı konuşma cümlelerinde önceki cümle ya da cümlelere göndermeler yapılırken eksilteli cümlelere sıklıkla başvurulmaktadır. Yine burada dikkat edilmesi gereken gönderme yapılırken eksik kullanılan ögenin anlamda daralma ya da eksiklik oluşturulmamasıdır.

Özbek Türkçesinde cümlede eksiltme yapılarına bakıldığında atasözlerinde anlatıma hareket kazandırmak için eksik ögeli cümleler sık sık kullanılmaktadır. Edebî dilde romanlarda, şiirlerde de cümlelerde eksiltmeye gidilmektedir. Sıralı cümlelerde eksik ögeyi tespit etmek genelde kolaydır. Cümleleri incelerken sadece yüzeyde en son kullanım şeklini değil, onun bir öncesindeki derin yapıdaki biçimini de göz önünde bulundurmak gerekir. Aksi takdirde cümlede bir eksiltme var mı, varsa hangi öge ya da kelime grubunda olduğunu anlamak oldukça zor olacaktır. Bu nedenle yüzeydeki bir cümlelerin derin yapısının olduğu unutulmamalıdır. Karşılıklı konuşma cümlelerinin soru-cevap kısımlarında tek kelimelik cevapla sorulan sorunun tamamını kapsayıcı cevaplar verilebilmektedir. Bu kullanımlar Özbek Türkçesinde eksiltme cümleleri için örnek oluşturmaktadır. Cümlede eksiltelen öge yüklem, özne, nesne, tümleç olabilir. Yani sadece bir ögeye bağlı bir eksiltmeden bahsedemeyiz. Cümle düzeyinde öge eksiltme konusuna örnekler verilirken eksiltelen öge ya da ögeleri ortaya koyabilmek için cümlelerin eksiltelen ögesi Türkiye Türkçesine aktarıldığında parantez içinde gösterilmiştir. Özbek Türkçesinde cümle düzeyinde eksiltme yapılarının kullanımı şu şekildedir:

2.4.1. Yüklem Eksiltme

Cümlelerin temel ögelerinden olan yüklem, bir kelime ya da kelime grubu olabilir. Sıralı cümlelerin ortak ögesinin yüklem olduğu durumlarda sıralı cümle ya da cümlelerin yüklemi kullanımdan düşürülmekte, cümle-

deki kelime sayısından tasarruf sağlanmakta ve anlama hareket kazandırılmaktadır. Özbek Türkçesinde yüklemi eksiltilmiş örnekler şu şekildedir:

Hammasi paparotka joylashgan. Qaymoq bozor bir tomonda, shirmoy bozor bir tomonda (Hoshimov, 2015: 149). “Hepsi çarşıda toplanmış. Kaymak pazarı bir tarafta, sütlü ekmeğin pazarı bir tarafta (toplanmış).”

Bulbul chamanni sevar, odam — vatanni (OXM, 5). “Bülbül çiçek bahçesini sever, insan vatani (sever).”

Yoringni gul orasidan izla, erkingni — el orasidan (OXM, 5). “Yârini çiçekler arasında ara, özgürlüğünü vatanında (ara).”

Ekin yerida ko‘karar, er — elida (OXM, 6). “Ekin yerinde büyür, yiğit memleketinde (büyür).”

Aravani ot tortar, ko‘lankasin — it. (OXM, 12). “Arabayı at çeker, gölgesini it (çeker).”

Mehnat bilan yer ko‘karar, duo bilan — el (OXM, 16). “Emekle toprak yeşerir, dua ile vatan (yeşerir).”

- Nima u “shz”? dedim daf’atan tushunolmay.

- Shezofreniya kasalligi. Ruhiy xastalikni tibbiyotda shunaga deyiladi (Hoshimov, 2015: 64).

“Shz” nedir dedim anlamadan.

Şizofreni hastalığı (dedi). Ruh hastalığına tıp dilinde böyle denilmektedir.”

Boqsang — bog‘, boqmasang — tog‘ (OXM, 12). “Baksan bağ (olur), bakmasan dağ (olur).”

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi bazı birleşik cümlelerde her iki yüklem de eksiltildiği yapılar vardır. Özellikle atasözleri gibi herkes tarafından bilinen kalıp cümlelerde, kullanılmayan öge ya da ögeler zihinde tamamlandığı için eksikliği hissedilmemektedir. Ayrıca buradaki örnekte olduğu gibi ögeler eksiltilerek anlatıma zenginlik katılmıştır.

2.4.2. Özne Eksiltme

Cümlede yüklem belirlediği işi, oluşu yapan öge konumundaki özne; Türk dilinin cümle kurgusunda temel öğelerden birisidir. Kurallı bir cümlede özne bulunmak zorundadır. Özbek Türkçesinde özne genellikle yalın hâlde bulunur (Rahmatullayev, 2006: 272). Türkçede öznenin doğrudan yazılı olmadığı ancak yüklem “kim, ne” sorularıyla cevap alabildiğimiz gizli özne kullanımı da oldukça yaygındır. Bu kullanım, Özbek Türkçesinde de sıklıkla kullanılmaktadır. Böylelikle cümlede yüklem bildirdiği işi,

oluşu yapan öznenin anlamında herhangi bir eksiklik olmadan en az enerji ile eksiltilerek kullanılmaktadır.

Otam menga bir kulib qaradi-da, “jinlar bazmi”dan so‘z ochdi (JB, 1). “Babam bana bir gülümsedi, (babam) ‘cinler bezmi’nden bahsetti.”

Lutfinisa pishirgan qatlama hammaga yoqdi. Maqtab-maqtab yeya boshlashdi (Ahmad, 1975: 45). “Lütfinisa’nın pişirdiği katlamayı herkes beğendi. (Herkes) Övgüyle yemeye başladı.”

Insofga kelay deb turgan odam birdan aynidi, qoldi. Etagini siltab ayvonga qarab ketdi. Ketarkan qat’iy dedi (Ahmad, 1975: 30). “İnsafa gelmek üzere olan adam birden bozuldu. (Adam) Paçasını silkeleyip eyvana doğru yürüdü. (Adam) Giderken kesin konuştu.”

Yusupov ertalab Toshknetga jo‘nab ketish kerak. Shuning uchun ham ishning borishi kuzatib xotirjam bo‘lmoqchi (Ahmad, 1975: 126). “Yusupov’un sabah erkenden Taşkent’e gitmesi gerekiyor. Bu nedenle de (Yusupov) işin ilerleyişini takip edip rahatlamak istiyor.”

Yomon bilan yursang, yomon bolasan, yaxshi bilan yursang, omon bolasan (OXM, 28). “Kötüyle yürürsen kötü olursun, iyiyle yürürsen huzurlu olursun.”

Oyim orqamdan:

— Kiyimlaringni kir qilma, toyingni qattiq choptirma, uloqchilar orasiga kirib, biror hodisaga

yo‘liqma, o‘rtoqlaring bilan bir chetda turib tomosha qil! — deb javrab qoldi (JB, 5).

“Annem arkamdan;

Giyislerini kirletme, atını hızlı koşturma, oğlak yarışçıları arasına girip bir olaya karışma, arkadaşlarınla kenardan izle, diye cevap verdi.”

Nihoyat mashq bitdi. Bitdi, lekin meni ham o‘zi bilan birga bitirdi (Qodiriy, 2004: 3). “Nihayet meşk bitti. Bitti, ancak (meşk) beni de birlikte bitirdi.”

2.4.3. Nesne Eksiltme

Cümlede öznenin yaptığı işten etkilenen öge konumundaki nesne, cümlelerin tabii üyesi değildir. Cümlede öge önceliği bakımından üçüncü sıradadır (Banguoğlu, 2007: 527). Özbek Türkçesinde “to‘ldiruvchi” terimiyle açıklanan nesne, özne ile yüklem arasındaki ilişkiyi açıklayarak aradaki anlam boşluğunu doldurması bakımından “doldurucu” anlamındaki bu terim kullanılmaktadır (Yaman, 2000: 231). Ancak Özbek Türkçesinde nesne kavramı Türkiye’deki gramer çalışmalarından farklı olarak hem nesneyi hem de tümleci içine almaktadır. Özbek Türkçesinde genel

“to‘ldiruvchi” terimi, “vositali to‘ldiruchi” ve “vositasiz to‘ldiruvchi” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buradaki “vositasiz to‘ldiruvchi”, bizdeki nesnenin karşılığı kabul edilmektedir.

Ammo siz kitob ko‘rmoqqa yoshlik qilursiz, yirtib qo‘ysangiz yaxshi bo‘lmas (Osim, 2019: 208). “Ama siz kitabi okumak için çok küçüksünüz, (onu) yırtarsanız iyi olmaz.

Vidolashmang, iltimos qilaman, ko‘nglingizni yaxshilab sinang. Men kutaman! (Qodirov, 2018: 22). “Vedalaşmayın, rica ederim, gönlünüzü ferah tutun. Ben (sizi) bekliyorum!

Lekin mana shu qovun ham tabiatning bir mo‘jizasi emasmi? Bor donasi o‘n-o‘n besh kishini to‘ydiradi (Qodirov, 2018: 46). “Fakat işte şu kavun da doğanın bir mucizesi değil mi? (Onun) Bir tanesi on on beş kişiyi doyurur.

Endi toycham juda ham gijinglab, xuddi to‘ralarniki dek bo‘lib ketdi. Uyoq-buyog‘ini supurgandan keyin ustunga qantarib qo‘ydim (Qodiri, 2004: 5). “ Şimdi kırsağım da huylanıp tıpkı Törelerinki gibi oldu. Orayı burayı süpürdükten sonra (kırsağımı) direğe bağladım.”

2.4.4. Tümleç Eksiltme

Yukarıda nesne konusunda belirtildiği gibi Türkiye’deki cümle bilgisi çalışmalarında ayrı olan tümleç ve nesne konuları, Özbek Türkçesinde “to‘ldiruvchi” başlığı altında anlatılmaktadır. Burada “vositali to‘ldiruvchi” konusu ise tümleci ifade etmektedir. Özbek grameri çalışmalarında eksiltme konusunda daha çok ses ve ek düzeyinde eksiltmeler işlenmekte, cümlelerin öğeleri konusu yeterince ele alınmamaktadır. Özbek Türkçesinde tümleç eksiltme örneği olan cümleler şu şekildedir:

Bolamiz yo‘qligiga xafaman. Ammo choramiz ham yo‘q! (Hoshimov, 2015: 63). “Çocuğumuz olmamasına üzülüyorum. Ama (buna) çaremiz de yok.”

Bu ko‘chalarda ham daraxt bor, asfalt buziladi, beton olib tashlanadi.

- Asfalt buzilsa, yetti-sakkiz kunda qaytadan asfalthash mumkin, - dedi Sattor (Qodirov, 2018: 26). “Bu sokaklarda da ağaç var, asfalt bozuk, beton dökülüyor.

- (Bu sokaklarda) Asfalt bozulursa yedi sekiz günde yeniden asfaltlanabilir, dedi Sattar.”

2.4.5. Konuşma Cümlelerinde Öge Eksiltme

Cümlede öge eksiltme yapılarına bakıldığında, karşılıklı konuşma cümlelerinde en az çaba yasası gereği en az enerjyle hemen cevap verebil-

mek için bir ya da birden çok ögenin eksiltilerek soru cevap cümlelerinin kurulduğu görülmektedir. Konuşma cümlelerinde anlatılan konunun bütünlüğü sebebiyle önceki unsur ya da unsurlara gönderme yaparak sonraki cümlede bazı öğelerde eksiltme yapmak bu cümlelerin kuruluş yöntemlerinden biridir.

- Meni eslay olasizmi, bek?

Otabek diqqat va e'tibor bilan qutidorni kuzatib javob berdi:

- Yo'q, amak (Qodiriy, 1994a: 5).

- "Beni hatırlıyor musun beyefendi?

Atabek hazinedarı dikkat ve hürmetle izleyerek cevap verdi:

- Yok, amca."

Yukarıda karşılıklı konuşma cümlelerinden oluşan metinde "men" öznesi, "sizni" nesnesi ve "eslay olmayman" yüklemi eksiltilmiştir. Cümlede eksiltilen bu öğeler (*Yo'q, men sizni eslay olmayman.*) metnin bağlamından yani derin yapısından anlaşılmalıdır. Bu örnekte de görüleceği gibi cümlelerde eksiltme yapıları kullanıldığında cümlenin tam anlamının ortaya çıkarılmasında derin yapıdan faydalanılmaktadır. Uzun metinlerde önceden söylenen öğeleri tekrarlamamak böylece yazıda tasarrufa gitmek amacıyla yukarıdaki örnekte olduğu gibi genellikle birden fazla kelime ya da kelime grubu aynı öğeye bağlanmaktadır (Günay, 2003: 68).

"yo'q" cevabından sonra (Men sizni eslamaymen.)

- Albatta, birisi kun biznikiga marhamat qilasisiz, tuzikmi?

- Xo'b, amak (Qodiriy, 1994b: 5).

Hayır, cevabından sonra (Ben sizi hatırlamıyorum.)

- "Elbette, bir gün bize teşekkür edersiniz, tamam mı?

- Peki, amca."

- Xo'p, Toshkentda qayerda turmoqchisan?

- Yaqında uy beradi, demadingizmi!..

- Qachon aytibman?

- Bugun kechasi... (Qodirov, 2018: 37).

- "Peki, Taşkent'te nerede yaşamak istiyorsun?

- Yakında ev verecek, demedin mi?

- (Bunu) Ne zaman söylemişim?

- Bugün akşam (söyledin)."

- Qayoqqa?

- Ochiq mozorga! (Hoshimov, 2015: 162).

- “Nereye (gidiyorsun)?

- Açık mezarlığa (gidiyorum).”

Otabek xijolatbilan ter chiqardi:

- Toshkandan nima maqsadda kelgenimni bilasizmi?

- Bilamiz, - deb kuldi qutidor.

- Sizni bunday ishka rizoliq uchun kim va nima majbur etadir? (Qodiriy, 1994a: 79).

“Atabek utanarak ter döktü:

- Taşkent’ten ne için geldiğimi biliyor musunuz?

- (Taşkent’ten ne için geldiğini) Biliyoruz, diye güldü hazinedar.

- Sizin böyle bir işe razı gelmenizi kim ve ne zorluyor?”

Sonuç

Özbek Türkçesi dil bilgisi çalışmalarında eksiltme konusunun daha çok ses bilgisi düzeyinde ve az olmakla birlikte, ek düzeyinde incelendiği görülmüştür. Eksiltme konusu, “en az çaba yasası” ya da “en az enerji ilkesi” çerçevesinde konuşma dilinde ortaya çıkan, daha çok ağızlarda görülen ve kullanımda yaygınlaşmasına bağlı olarak yazı dilinde de görülen bir dil bilgisi hadisesidir.

Eksiltmeler, Türkiye Türkçesinde daha çok ayrı ayrı olmakla birlikte ses bilgisi, kelime bilgisi ya da cümlede eksiltme şeklinde de ele alınmaktadır. Hâlbuki eksiltme konusu ses, kelime, kelime grubu, cümle ve metin gibi oldukça geniş bir alanı kapsayan bir dil olayıdır. Biz de bu çalışmada Özbek Türkçesinde eksiltme olayını ses, kelime, kelime grubu ve cümle düzeyinde dört ana başlık hâlinde incelemeye çalıştık.

Yapılan çalışmada Özbek Türkçesinde günlük konuşma dilinde sıklıkla karşılaşılan ve bununla birlikte yazı dilinde de örnekleri görülen eksiltme yapıları tespit edilip incelendi. Özbek Türkçesinde tespit edilen eksiltme örnekleri daha çok ek ve kelime düzeyinde görülmektedir. Türkiye Türkçesinde, konuşma dilinde ek düzeyinde oluşan eksiltmeler yazı diline pek geçirilmez. Ancak Özbek Türkçesinde konuşma dilinde ses ve ek düzeyindeki eksiltmeler yazı dilinde sık karşılaşılan bir durumdur.

Kelime düzeyindeki eksiltme örneklerinde sıfat, edat, bağlaç türündeki kelimeler ayrı ayrı verilmek yerine tek bir başlık altında toplanmıştır. Kelime düzeyinde daha çok sıfatlarda ses eksiltmesi görülmektedir. Bunun ardından edatlar gelmektedir.

Birleşik fiillerde “ol-, yot-, yubor-“ yardımcı fiilleri ile yapılan kelime gruplarında eksiltme hadisesi oluşmaktadır.

Cümle düzeyinde öge eksiltmelerinde belirli bir ögeye bağlı kalmaksızın yüklem, özne, nesne ve tümleçlerde eksiltmeler olmaktadır. Kimi zaman da karşılıklı konuşma cümlelerinde birden fazla ögenin eksiltildiği görülmektedir. Eksiltmeler, ortak olan öğeleri tekrar kullanmak yerine, cümlede akıcılığı sağlamak ve anlatımı hareketlendirmek üzere meydana gelmektedir. Tabii ki burada da en az çaba, az enerji ön plandadır.

Biz bu çalışmada Özbek Türkçesinde eksiltme konusu ses, ek, kelime grubu ve cümle düzeyinde biraz daha geniş bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Elbette çalışmada verilen örneklerin sayısını artırmak mümkündür. Bununla birlikte karşılaştırmalı lehçe çalışmalarında eksiltme konusunun daha ayrıntılı bir şekilde ele alınma gereği açıktır.

Kısaltmalar

BA	Bolalar Adabiyoti
JB	Jinlar Bazmi Qodiriy
OBY	O‘rtada Begona Yo‘q
OXM	O‘zbek Xalq Maqollari

Kaynakça

- Ahmad, S. (1975). *Qirq Besh Kun*. G‘afur G‘ulom Nomidagi Adabiyot va San’at Nashriyoti.
- Ahmad, S. (2016). *Qarako‘z Majnun*. Toshkent: Sano-Standart Nashriyoti.
- Anvar, S. (2012). “Poyezd-Poyezd” (Hajviya). Toshkent: O‘zbekiston Adabiyoti va San’at Gazetasi, S. 36.
- Avloniy, A. (2009). *Tanlangan Asarlar*. Toshkent: Ma’naviyat Nashriyoti.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Baydemir, H. ve Yuldashev, M. ve Özkaya, Y. (2018). *Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı (Şiir, Hikâye, Roman, Piyes)*. Ankara: Bengü Yayınları.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6 th Edition. USA: Blackwell Publishing.
- Davron, X. (2006). *Tarixiy Hikoyalar*. Toshkent: Sharq Nashriyot Matbaa Kompaniyasi.
- Davronbekovich, T. U. (2017). *Koinotda Yumronqoziq Inlari Geometriyasi*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Fizika Fakulteti Fizika Yo‘nalishi Nazariy Fizik va Kvant Elektronika Kafedrası Dissertatsiya Ishi.
- Demirci, K. (2015). “En Az Çaba Yasası ve Kazak Türkçesindeki Yaygın Örnekleri”. *bilig*, Kış 72, 25-42.

- Ediskun, H. (2005). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Efendioğlu, S. ve İşcan, A. (2010). “Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 43, 121-143.
- Eker, S. (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ferrero, G. (1894). “L’inertie mentale et la loi du moindre effort”. *Revue Philosophique de la France et de l’étranger*, 37, 169-182.
- Gemalmaz, E.(1997). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)’nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Hâlinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gültekin, M. ve Koraş, H. ve Kurbanova, M. (2019). *Özbek Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Gümüşatam, G. (2013). “Eksiltim (Ellipsis) ve Türkçede Eksiltim Türleri”. *Turkish Studies*, 8/1, 1539-1552.
- Günay, D. (2003). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Hamroyev, M. A. (2008). *Ona Tili*. Toshkent: O‘qituvchi Nashriyoti.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Kitabevi.
- Hojiyev, A. Ve Nurmonov, A. Ve Zaynobiddinov S. vd. (2001). *Hozirgi O‘zbek Tili Faol So‘zlarining Izohli Lug‘ati*. Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik kompaniyasi Bosh Tahririyati.
- Hoshimov, O‘. (2015). *Dunyoning ishlari*. Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
- Jamolxonov, H. (2005). *Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili*. Toshkent: Talqin Nashriyoti.
- Jumaboyev, M. (2004). *Bolalar Adabiyoti (Pedagogik Yo‘nalishdagi Kollejar Uchun)*. Toshkent: O‘qituvchi Nashriyot-Matbaa İjadiy Uyi.
- Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kudaşev, G. H. (2011). “Tatar Türkçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler”. Çev. Ercan Alkaya. *Turkish Studies*, 6/1, 322-357.
- Kumova M., S. (2008). “Türkçe’de Kullanılan İşlev Kelimelerin Zipf 1.Kanunu Esasında Değerlendirilmesi”. *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Dergisi* 23/2: 467-475.
- Malik, T. (2008). *Davron*. Toshkent: ziyouz.com
- Martinet, A. (1955). *Economie Des Changements Phonétiques (Traite De Phologie diachronique)*. Berne: A. Francke.
- Mirzayev, T. ve Musoqulov, A. ve Sarımsogov, B. (2005). *O‘zbek Xalq Maqollari*. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
- Mustaev, K. ve İşniyazova, S.S (2013). “Semerkant Devlet Üniversitesinde Özbek-Kırgız Edebiyat Bağlantılarının Karşılaştırmalı Tipolojik Çalışma Temelleri”. *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 1/2: 322-329.

- Niyoziy, H. H. (1958). *Tanlangan Asarlar-Birinchi Tom (She'rlar)*. Toshkent: O'zbekiston Davlat Badiiy Adabiyot Nashriyoti.
- Niyozmetova, R. ve Samigova, J. ve Mirmaxsudova, M. (2013). *O'zbek Tili I (Akademik Litsey Rus Guruhlari Birinchi O'quvchilari Uchun O'quv Qo'llanma)*. Toshkent: Navro'z Nashriyoti.
- Osim, M. (2019). *Zulmat Ichra Nur*. Toshkent: Yangi Nashr Nashriyoti.
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Qahhor, A. (1987). *Qo'shchinor Chiroqlari*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Qodiriy, A. (1974). *O'tkan Kunlar*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Qodiriy, A. (1994a). *O'tkan Kunlar*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Qodiriy, A. (1994b). *Mehrobdan Chayon*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- Qodiriy, A. (2004). *Jinlar Bazmi*. Toshkent: Cho'lpon Nashriyoti.
- Qodirov, P. (2009). *Humoyun va Akbar*. Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahriyati.
- Qodirov, P. (2018). *Erk*. Toshkent: Adabiyot Uchqunlari Nashriyoti.
- Rahmatullayev, Sh. (2000). *O'zbek Tilining Etimologik Lug'ati*. Toshkent: Universitet Nashriyoti.
- Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili (Darslik)*. Toshkent: Toshkent Univertiteti Nashriyoti.
- Reshetov, V. V. ve Ibrohimov, S. I. ve Tursunov, U. T. ve Kamolov, F. K. (1966). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili I Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.
- Strazny, P. (2005). *Encyclopedia of Linguistics*. New York: Taylor & Francis Group.
- Tursunov, U. ve Muxtorov, J. ve Rahmatullayev, Sh. (1975). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti.
- Vahidov, E. (1991). *O'rtada Begona Yo'q*. Toshkent: Yosh Gvardiya Nashriyoti.
- Vohidov, E. (2000) *Saylanma (Birinchi Jild) Ishq Savdosi*. Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa.
- Yaman, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yavuz, E. (2020). "Kazak Türkçesinde Ek, Kelime ve Kelime Gruplarında Görülen Eksiltim Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 68, 213-244.
- Yelok, V. S. (2016). *Erkin Vahidov'un Şiirleri Üzerine Dil ve Üslup Çalışması*. Ankara: Bengü Yayınları.

- Zipf, G. K. (1949). *Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology*. Cambridge: Addison-Wesley Press.
- Zülfikar, H. (2006). “Doğru Yazalım Doğru Konuşalım”. *Türk Dili*, 649, 56-61.

Genel Ağ Kaynakçası

- <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/said-anvar-1962/said-anvar-poyezd-poyezd-hajviya> erişim tarihi: 24.02.2022.
- https://uzsmart.uz/kitoblar/files/Badiiy%20Kitoblar/Toxir%20Malik/Tohir%20Malik%20Davron%20%28qissa%29%28Lotin%29_%5Buzsmart.uz%5D.pdf.

Extended Summary

Linguistics examines how a language has undergone a process of change from the time it was used to the present day, in what ways it is used today, along with the phonetic and morphological features of the language, as well as the interaction of the language with other languages with its own unique methods.

Languages have been in a constant change and development in terms of phonetics and morphology since they started to be used. Many factors play a role in this change, such as the geography where people who use that language live, changes in their religious beliefs, their trade with people from other nations, their travels to see different geographies or to dominate other regions. Many examples of this situation can be given from the past. For example, the shaping of today's European nations by the migration of tribes in the centuries before Christ, or the Oghuzs' immigrating to the west from the 11th century, making Anatolia their home and creating a new written language of their own in the west can be given as examples. Linguistics examines these processes that languages have undergone throughout history.

Languages have used some methods and principles in terms of sound and structure in the process of change they have gone through until today. Language frugality, language economy or, in other words, the law of least effort (zipf's law) are some of these methods used. According to the principle of the law of least effort, unnecessary repetitions should be avoided in the language and the desired expression should be given in the most economical and effective way. While doing this, there should be no deficiencies in terms of meaning. In line with the principle of least effort law, reductions in sound, affix, word or even sentence level can be experienced in order to save time in the language. These structures, which are generally used during speaking, are used in written language over time and become a grammatical structure in the language in accord with the principle of least effort.

As in other world languages, in Uzbek Turkish, which is a branch of contemporary Turkish dialects, ellipsis structures are used in line with the law of least effort. Ellipsis structures can range from a sound to a sentence, which indicates that the ellipsis structures are quite productive. In this study, in accordance with the law of least effort in Uzbek Turkish, ellipsis usage forms were examined at the level of affixes, words, phrases and sentences. The aim of this study is to show the formation forms of ellipsis structures in Uzbek Turkish. For this reason, firstly, the views on the term of ellipsis in linguistics of Turkey and Uzbekistan has been discussed, the terms suggested on this subject are shown, and the law of least effort, which is accepted as the reason for the formation of the ellipsis structure, has been explained. Afterwards, topic was examined based on the examples of ellipsis of affix, word, word group and sentences, which were determined from various works in Uzbek Turkish.

Ellipsis usages, which form the basis of this study, are one of the research topics of linguistics and are evaluated within the law of least effort. Decline begins primarily in spoken language. Ellipsis become generalized as they are used in

written language and become a grammatical subject in linguistics studies. Ellipsis can be at the sound level as well as at the affix, word, phrase and sentence level. In this respect, ellipsis uses are morphologically related to the syntax area as well as directly related to the semantic issue. Because it is necessary to look at the semantic connection of the sentence with the other sentences in the determination of the ellipsis in the word group or sentence level. For this reason, ellipsis uses appear in many fields such as phonetics, morphology, syntax and semantics.

In this study, ellipsis usage forms used in the spoken language of Uzbek Turkish and which have various examples in some Uzbek literary works and periodicals such as newspapers and magazines were examined. In the study, ellipsis was first explained by considering the connection between the law of least effort and ellipsis, then it was examined under five main headings: “ellipsis in affixes”, “ellipsis in words”, “ellipsis in word groups”, “ellipsis in sentence elements”, “ellipsis in speech sentences”. In addition, the perspective of Uzbek linguists on the subject and the terms they use are stated in the narrative of the subject.

In Uzbek Turkish, the ellipsis in affixes can be seen in the time suffix + person suffix structure or in one or both of the case suffixes when two case suffixes are used on top of each other. Word-level ellipsis can occur at the beginning, middle or end of the word. In addition, at the word level, ellipsis in adjectives can be in demonstrative adjectives, interrogative adjectives and qualitative adjectives. There are examples in the form of haplology in verbs with more than one syllable. In the word groups in the form of compound verbs, ellipsis are seen in the structure of “*verb + a adverb verb ol- auxiliary verb*”, in the structure of “*verb + b adverb verb yot- auxiliary verb*”, and in the structure of “*verb + b adverb verb yubor- auxiliary verb*”. In addition, there are examples of ellipsis in word groups in the compound noun structure. Sentence-level ellipsis in Uzbek Turkish has been discussed based on the examples detected in the elements of the sentence. When we look at the ellipsis structures in the elements of the sentence, there are examples where not a certain element but every element such as predicate, subject, object and complement is dropped from use. In other words, it has been determined that different elements are deprecated according to the usage situation. In addition, in many literary works, it has been determined that various sentences has been subtracted in conversational sentences. While determining the ellipsis uses at the sentence level, attention was paid to the meaning of the sentence and its connection with other sentences.

Araştırma Makalesi / Research Paper

GÜNEY SİBİRYA'DA (ALTAY BÖLGESİ) BİR AYDINLANMA HAREKETİ OLARAK AK CAÑ / SÜT CAÑ (BURHANİZM): TEŞEKKÜLÜ, TEMEL İLKELERİ VE TARİHİ SEYRİ

İbrahim DİLEK*

Öz

Rus-Japon Savaşı (8 Şubat 1904-5 Eylül 1905) sırasında Batı literatüründe Burhanizm olarak bilinen fakat Altay Türklerinin *Ak Cañ* (Ak Din) veya *Süt Cañ* (Süt Dini) olarak adlandırdıkları inanç sistemi 1904 yılında ortaya çıkmıştır. Bu din, halkını baskıdan kurtarmak için geri dönecek bir kağan olan Oyrot Kaan'ın dönüşüne dair efsaneler ve Amır Sanaa ile Şunu gibi bir takım tarihî şahsiyetlerden ilham almıştır. Bu inanç sistemi dünyanın değişik yerlerinde benzerleri görülen *nativistic movement* (yrelliği canlandırma) hareketi olarak da kabul edilebilir. Ak Cañ; Ruslara, Rus olan her şeye, Hristiyanlığa ve Altay Şamanizmi'ne bir tepki olarak ortaya çıkmış olmasına rağmen zaman içinde Altay Şamanizmine ait bazı unsurları tekrar bünyesine almıştır. Bu inanç sisteminin ortaya çıkışını hazırlayan çeşitli etkenler vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir: Ruslara duyulan nefret, Rusların adaletsiz ve haksız bir şekilde Altay topraklarına yerleşmesi, Rus tüccarların ekonomik baskısı, msyonerlerin baskısı, Altay Şamanizminin Hristiyanlık karşısındaki zayıflığı ve ihtiyaçlara cevap veremez hâle gelmesi, Moğol Budistlerin propagandası, Rus-Japon savaşının yarattığı gerginliğine bağlı olarak Altay Türkleri arasında ortaya çıkan Japon sempatisi. Bu sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan Burhanizm (Ak Cañ/Süt Cañ), SSCB'nin 1991'de dağılmasından sonra Altay Türkleri için kimlik arayışlarında en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 05.11.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 19.11.2021

Makalenin Künyesi: Dilek, İ. (2022). "Güney Sibiry'a da (Altay Bölgesi) Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Ak Cañ/Süt Cañ (Burhanizm): Teşekkülü, Temel İlkeleri ve Tarihi Seyri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 79-132

DOI: 10.24155/tdk.2022.199

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. ibrahim.dilek@hbv.edu.tr

ORCID ID: 0000000336974088

Anahtar Sözcükler: Altay, Burhanizm, Çet Çelpanov, yerelliği canlandırma, millî kimlik.

Ak Cañ / Süt Cañ (Burhanizm) as an Enlightenment Movement in Southern Siberia (Altai Region): Formation, Historical Course and Basic Principles

Abstract

During the Russo-Japanese War (February 8, 1904 - September 5, 1905), the belief system known as Burhanism in the Western literature, but called Ak Cañ (Ak Religion) or Süt Cañ (Süt Religion) by the Altai Turks, emerged. This religion was inspired by the legends about the return of Oiroot Kaan, a khan who would return to save his people from oppression, and by some historical figures such as Amir Sanaa and Şunu. Ak Cañ/Süt Cañ (Burhanizm) belief emerged and developed among the Altai Turks in 1904. This belief system can also be accepted as the Nativistic Movement, which is seen in different parts of the world. Although Ak Cañ emerged as a reaction to the Russians, everything that is Russian, Christianity, and Altai Shamanism; it has reintroduced some elements of Altai Shamanism over the course of time. It is seen that the attitude against the Russians weakened, especially with the use of Russian words in prayers and the inevitable use of many Russian elements. There are various factors that led to the emergence of this belief system. These can be listed as follows: rage against the Russians; the unjust settlement of the Russians on Altai land; the economic pressure of Russian merchants; the pressure of the missionaries; the weakness of Altai Shamanism against Christianity and its inability to respond to needs; the propaganda of Mongolian Buddhists, and the sympathy for Japan that emerged among the Altai Turks due to the Russian-Japanese tension. Burhanism (Ak Cañ/Süt Cañ), which emerged for these reasons, has become one of the most important elements in the search for identity by Altai Turks after the collapse of the USSR in 1991.

Keywords: Altai, Burhanizm, Chet Chelpanov, revitalizing locality (nativistic movement), national identity.

Giriş

Oyrot-kaan – Çingis hanñiñ elençek-kolonçoğınañ çıkkan, onıñ bala-barkazınañ eñ kalğançızı... Albatızın taştap barar aldında, Oyrot-kaan adının kuyruğın kezip, tut ağaştı kezip bargan, munañ aydıp bargan: “Adımñiñ kuyruğı oyto çerğe cetire össö, ağaş oyto caranıp, caanap össö, kayra kelerim. Ulu cılda, çagandık sööktü, 12 caştu kıs bala menin keleten öyimdi bilip, kelgenimdi aydar”. (Yamayeva, Şincin 1994: 208)

Oyrot Han, Cengiz Han'ın soyundandır, onun neslinin en sonuncusudur... Halkını arkasında bırakıp ayrıldığında Oyrot Han, atının kuyruğunu kesmiş, bir karaçanı da kesip şöyle demiştir: “Atımın kuyruğu tekrar uzarsa (uzadığında) ve ağaç tekrar canlanıp büyürse (büyüdüğünde) geri

döneceğim. Ejderha yılında, Çagandık boyuna mensup 12 yaşındaki bir kız çocuğu geleceğim zamanı bilip, gelişimi bildirecektir.

Aşağıda anlatılacak her şey, yukarıdaki efsanenin inanılmaz gücüyle ilgilidir. Bu kısa metin, kutsal geçmiş ve bu geçmişin yeniden canlanacağına duyulan inancı anlatır. Efsane, en büyük etkisini bir patlama hâlinde 1904 yılının mayıs-haziran aylarında göstermiş olmasına rağmen etkileri günümüzde de bütün canlılığıyla devam etmektedir.

1904 yılının mayıs ayının ortalarında Altay’ın Onguday bölgesinde o günkü adlandırılmalarıyla Kalmık¹ (1917’den sonra Oyrot) adı verilen Altay Türkleri arasında olağanüstü bir hareketlilik meydana gelmiş, ticaret her gün yapılanın neredeyse on katına çıkmıştır. Bütün sokaklarda geleneksel kıyafetleri içindeki Kalmıklar (Altay Türkleri); atlarının üstünde, kuzu postu başlıklarından sarı ve mavi kurdeleler sarkarak telaş içinde bir hareketlilik hâlinde dirler. Köylerdeki bu durum 18-23 mayıs arasında bir festival havasında devam etmiştir. İnsanlar; alışveriş yapabilecekleri yerlere koşturuyorlar, ellerindeki paralardan bir an önce kurtulmak istercesine ne barut, çay, yiyecek... vs. ama özellikle sarı ve mavi kumaşlar veya bu renklerde iplikler almaktadırlar. Daha on beş gün öncesine göre alışılmadık derecede nakit para, piyasada dolaşımındadır ve yerel tüccarlar şaşkınlık içindedir. Bu hareketlilik, 23 Mayıs Pazar günü öğleden sonraya kadar devam etmiş fakat bu zamandan itibaren bütün Kalmıklar gizemli bir şekilde ortadan kaybolmuştur. Bakay, Onguday’ın hâlini büyük bir gösterinin ardından hızla boşalan tiyatro sahnesine benzetir (Bakay, 1926: 117).

Yaşananlar ve sebepleri, yakın köylerde gizem dolu söylentilere yol açar. Bölgenin Rus sakinleri korkup endişeye kapılırlar. Kalmıkların kutsal renkleri olan kırmızı ve beyazı niçin sarı ve maviye değiştirdikleri, Şaman tefleriyle birlikte kurbanlık atların kutsal derilerini niçin yaktıkları, Ruslarla birlikte günlük hayatlarına girmiş olan bütün eşya, alet ve edevatı niçin kırıp parçalayarak yok ettiklerine bir anlam veremezler. Söylentiler bir süre sonra bazı duyumların etrafında yoğunlaşır: Kalmıkların tanrısı (Burhan) onlara görünmüştür. Bütün bunları yapmalarını isteyen de O’dur. Bir mit, gerçeğe dönüşmek üzeredir. Gelecek olan, beklenen kurtarıcı Oyrot Han’dır.

Kalmıklar arasındaki bu hareketlilikten endişelenen Ruslar, yerli halkın bir ayaklanma başlatacağı veya kendilerine karşı bir saldırı yapacakları korkusu içine girerler. Bir kısmı panik içinde Rusların daha kalabalık olarak yaşadıkları köylere taşınırken bir kısmı da köylerin giriş ve çıkışlarına

1 20. yüzyılın başlarına kadar olan Rus belgelerinde Altay bölgesinin yerli sakinleri olan Türk boyları, “Kalmıklar” olarak adlandırılmıştır. Bunlara bazen “Dağ Kalmıkları”, “Sınır Kalmıkları” veya Cungarya ve Batı Moğolistan’ın Moğolca konuşan nüfusu olan Kara Kalmıklar’ın aksine Türkçe konuşan bu boylara “Ak Kalmıklar” da denmiştir (Kos’min, 2007: 44).

silahlı nöbetçiler yerleştirir. Bölge güvenlik güçlerinin durumdan haberdar olmaları gecikmez. 26 Mayıs 1904 sabahında Tomsk valisi Starynkeviç, sabah saat dokuzda gece alınan telgraflara bakarken Biysk polis şefi Vasiliy Nikolayeviç Tukmaçev'in gönderdiği telgraf dikkatini çeker: “*Yerel yetkililerin raporları ve sivil şahıslardan gelen mektuplardan alınan bilgilere göre Kana köyü yakınlarındaki Altay göçebe kamplarında kimliği belirsiz bir kişi ortaya çıkarak etrafında topladığı çok sayıdaki insana vaazlar vermektedir. Olay yerine bir misyoner ve düşük rütbeli bir polis memuru gönderilmiştir. Kendilerinden ayrıntılı rapor bekliyorum.*” (Bakay, 1926: 118). Vali, V. N. Tukmaçev'den kısa zamanda ayrıntılı bir rapor istediğini bildirerek, durumdan Barnaul'u da haberdar etmesini ve gerekirse askerî birliklerden yardım talep etmesini ister. Aynı günün akşamı vali, ikinci bir telgraf daha alır. Bu telgrafta dua etmek için toplanan 400 Kalmık'ın arasında yabancı bir unsur bulunmadığı, dinî bir amaçla bir araya geldikleri, bir Kalmık çobanı olan Çet Çelpanov'un karısı ve kızıyla birlikte bu kalabalığı toplayarak Güneş'e ayın düzenledikleri bildirilir. Takip eden günlerde vali ile emniyet güçleri arasındaki yazışmalar devam eder. Kalmıkların düşmanca bir tavır içinde olabileceklerinden endişe edilerek Barnaul'daki askerî birlikten bölgeye yüz asker göndermesi talep edilir. Barnaul'daki birliğin komutanı, yaşanan Rus-Japon savaşı nedeniyle yeterli asker sayısına sahip olmadığını fakat durumun önemine binaen Tomsk yedek taburundan asker gönderebileceğini bildirir. Bir taraftan Rus yetkililer arasındaki bu yazışmalar devam ederken diğer taraftan Kalmıklar arasındaki hareketlilik ve toplanan insan sayısı da giderek artar.

Kalmukların bir araya gelmesini sağlayan sebeplerin başında Oyrot Han ile ilgili yukarıda verilen efsane olmakla birlikte başka sebepler de vardır. Bunlardan biri, Kalmıkların Rusya'ya bağlanması konusunda II. Yekaterina zamanında yapılan anlaşmayı imzalayan o zamanki Altay Türklerinin başçısı Şunu ile ilgili olandır. Altay efsaneleri tıpkı Oyrot Han gibi Şunu'nun da bir gün halkına geri döneceğini, onları tekrar barış ve huzur içinde yöneteceğini anlatır. Efsaneler, Şunu'nun geliş zamanını şöyle belirler: “*Üç Sümer (Beluha) dağının üç zirvesindeki buzullar eridiği zaman.*”. Tarihi kayıtlar Üç Sümer dağının zirvelerinin birindeki buzulların 1900'de, ikincisinin 1904'te eridiğini, üçüncüsünün buzullarında ise kayma olduğunu yazar (Bakay, 1926: 119; Ekeyev, 2014: 14). Böylelikle mitolojik lider Oyrot Han ile tarihi bir şahsiyet olan Şunu, Kalmık algısında birleştirilerek 1904 yılı onlar için kurtuluş zamanı olarak kabul edilmiş, Oyrot Han'ın geleceğine dair güvenleri artmıştır. Artan güven, efsanelerin gerçeğe dönüşmeye başladığına dair birçok söylenti de beraberinde getirmiştir.

Bundan sonra gelişecek olaylar Altay Türklerinin *Ak Cañ* (Ak Din) veya *Süt Cañ* (Süt Dini) olarak adlandırdıkları, Batı literatüründe ise *Burhanizm* olarak bilinen dinin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Altay-Sayan halkları kendi dinlerini Şamanizm olarak adlandırmamışlardır. Bunu ifade etmek için kullandıkları terim, “din” veya “dinî inançlar” olarak çevirebileceğimiz “cañ” kelimesidir. V.İ. Verbitsky bu terimin başka anlamlarını da verir: “din, anane, kanun” (Verbitsky, 2005: 77). Burhanizm ortaya çıktığında Altaylar onu *Ak Cañ* olarak adlandırmışlardır. Şamanizm ise *Kara Cañ* (Kara Din) olarak bilinmekteydi. Yakutlar ve Moğollar, Altay Şamanizmini *Kara İnanç* olarak adlandırmışlardır. Lamaizm ise Moğollar ve Buryatlar tarafından *Sarı İnanç* olarak bilinmekteydi (Potapov, 2012: 45). Altay Türkleri, *Ak Cañ*’a inananlara ise *Ak Cañdu* derler.

Rus-Japon savaşı (8 Şubat 1904-5 Eylül 1905) sırasında Batı literatüründe Burhanizm olarak bilinen fakat Altay Türklerinin *Ak Cañ* (Ak Din) veya *Süt Cañ* (Süt Dini) olarak adlandırdıkları inanç sistemi 1904 yılında ortaya çıkmıştır. Bu din, halkını baskıdan kurtarmak için geri dönecek bir kağan olan Oyrot Kaan’ın geri döneceğine dair efsanelerle Şunu ve Amır Sanaa gibi bir takım tarihî şahsiyetlerden ilham almıştır. Bu inanç sisteminin ortaya çıkışını hazırlayan çeşitli etkenler vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir/şu şekilde tartışılabilir:

1. Ruslara duyulan nefret,
2. Rus göçmenlerin Altay topraklarına yerleşmesi,
3. Rus tüccarların ekonomik baskı ve sömürüsü,
4. Misyonerlerin baskısı,
5. Altay Şamanizminin Hristiyanlık karşısındaki zayıflığı ve ihtiyaçlara cevap veremez hâle gelmesi,
6. Moğol Budistlerin propagandası,
7. Rus-Japon gerginliğine bağlı olarak Altay Türkleri arasında ortaya çıkan Japon sempatisi.

Ak Cañ’ın (Burhanizm) doğum tarihi mayıs-haziran 1904’tür. Olaylar, göçebe bir çoban olan Çet Çelpanov (33) ve üvey kızının (12) yaşadıklarını iddia ettikleri durumlarla gelişir. Onların iddialarının birden fazla varyantı vardır. Bunlardan birini Bakay şöyle anlatır: Çarış Nehri’nin Kırılık Nehri’yle birleştiği yerdeki bozkırda küçük bir çoban kıza, iki ilahi kız görünerek ona şöyle derler: “Git, ailene söyle, gece karanlığında yurtlarını terk edip başka bir yurda yerleşinler. Biz yurdunuza geleceğiz.” Çoban kız, eve döner fakat korkudan kimseye bir şey söyleyemez. Hava kararıp karanlık iyice koyulaştığında küçük kızın babası birdenbire aklını yitirmişçesine bir an önce yurttan ayrılmak için güçlü bir istek duyar. O, yurttan

ayrıldığı anda iki gökkuşağı belirir ve hemen ardından küçük kıza görünen iki kız içeri girer. Girenler, niçin yurttan (Şamanik) putların olduğunu sorarak onları yok etmesini isterler. Küçük kız, büyüklerin izni olmadan bunu yapamayacağını söyleyince gelenler ellerini sallamaya başlar. Bunun üzerine putlar kendiliğinden ateşe düşüp alev alıp yanmaya başlar. Gelenler, küçük kızdan komşularına da putlarını yok etmeleri gerektiğini söylemesini isterler. Kız, ertesi gün yaşadıklarını diğer insanlara anlatır fakat onlar kızın delirmiş olduğunu söyleyerek ona inanmazlar. Bunun üzerine şimşekler çakıp yıldırımlar düşer ve daha önce görünen kızlar gelerek “Emirlere inanın, inanmayanlar cezalandırılacaklar. Bütün putlarınızı yok edin.” derler. Bu ilahi kızlar aynı zamanda Altay Hanlığı'nın yeniden kurulacağını da söylerler (Bakay, 1926: 120; Danilin, 1993: 89-90). Burada göksel kızları gören, Çet Çelpanov'un 12 yaşındaki evlatlık kızı Çugul'dur (anlamı öfke). Çakır Çaandık boyuna mensup olan Çugul, yedi yaşında babasını kaybetmiş, bir süre annesiyle yaşadktan sonra on yaşındayken çocuk sahibi olmayan Çet onu evlatlık edinmiştir.

Filatov ise ilahi varlıkların Çet Çelpanov'a da görüldüğünü yazar: “Çet Çelpanov, beyaz bir atın kendisine doğru geldiğini, atın üzerinde beyaz kaftanlı birisinin olduğunu ve onun hemen yakınında iki kişinin daha belirmediğini söyler. İlk atlı, Çet Çelpanov'a anlamadığı dilde bir şeyler söylemeye başlar. Diğer ikisi de atlarından inerek ilk atlının anlaşılması konuşmasını çarpık bir şekilde Çet Çelpanov'a tercüme ederler. Gizemli atlı kendisinin Oyrotların başı olduğunu, beklenen zamanın yaklaştığını söyleyerek Çet'e: “Sen günahkâr bir adamsın ama kızın günahsız. Onun aracılığıyla tüm emirlerimi Altaylılara bildireceğim. İlk emirlerim şunlardır²:

“Tütün içmeyin ancak bu alışkanlığınızı kontrol edemezseniz, tütünü iki parça huş ağacı kabuğu ile karıştırın.” [Doğuştan gelen Rus karşıtlığı, anti-ticaret bağımlılığı ve kişisel olarak yönlendirilme. Burada tütün alışkanlığının Altaylıları Ruslara karşı ticari olarak borçlandırmasına karşı tepki de vardır.]

“Tüm kedileri öldürün ve bundan sonra yurtlarınıza girmelerine asla izin vermeyin.” [Evlerinde evcil hayvan besleyen Ruslara karşı anti-Rus tavır, Budist ilkelerin aksine ve muhtemelen hayvanların evcil değil, vahşi ortamlarına ait oldukları şeklindeki yerlilik kavramının bir sembolü.]

2 Ak Cañ'ın yasaklarıyla (20 emir) ilgili pek çok kaynakta bilgi mevcuttur. Bizim faydalandıklarımız için bk. Anohin, A., V., (1927), *Burkhanizm na Zapadnom Altai*, Sibirskie Ogni, 5, 162-167.; Krader, Lawrence, (1956), *A Nativistic Movement in Western Siberia*, American Anthropologist, Volume 58, Issue 2, 282-292.; Balzer, Marjorie Mandelstam, (2006), *Appendix: "White Faith" Ak Jang Commandments*, Anthropology & Archeology of Eurasia, vol. 45 (Winter 2006-7), 89-91 ss.; Filatov, S.B., (2002), *Altai Burkhanizm*, Religion and Society. Essays on the religious life in modern Russia. M. -SPb. Summer Garden, 233-146. Bu çalışmada verilen yasaklar listesindeki köşeli parantez içindeki açıklamaların büyük kısmı KRADER ve BALZER'a ait olmakla birlikte bunlara ANOHIN ve kendi yorumlarımız da dâhil edilmiştir.

Çet Çelpanov (1914), Burhanizmin kurucusu.

“Genç, canlı ağaçları kesmeyin.” [Hem Lamaist hem de Şamanik, kutsal ormanlardaki belirli ağaçlara (huş ağacı, sedir, ardıç, çam, ladin) klanaya yönelik tapınmayla ilgilidir; Rusya’dan gelen göçmen çiftçilerin arazi baskısı nedeniyle ve muhtemelen aynı zamanda anti-gelişmeyi ve Rus karşıtlığına dayalı bir tavır.]

“Yemek için genç sığırları öldürmeyin.” [Sıkı Budist ilkelerin uyarlanması, aynı zamanda Antişamanist ve hayvanların kurban edilmesini engelleme amacı.]

“Hayvanların kanını yemeyin.” [Uyarlanmış Şamanik kurban ritüeli kan ve kemik sunmayı içermesine

rağmen hayvanların ruhlarının yenilenmesi için burada vurgu, çoğu hayvanın öldürülmesine ve tüketilmesine karşıtlıktır.]

“Buluştuktan sonra, birbirinize *caşkşı* (iyi) deyin ve şimdiye kadar yaptığınız gibi birbirinize nasıl olduğunuzu sormayın.” [Anti-Rus, kişisel ve yeni harekete topluluk oluşturma bağlılığı. Altay Türkleri arasında genellikle; Ezen, ne tabış? (Selam, ne haber?) - Tabış çok, ençi. (Kötü bir şey yok, her şey yolunda); Mal-koy ezen be? (Hayvanların; atlar, inekler, koyunlar esen mi?) -Ezen.(Esen); Kadık, baldar onço? (Ailen, çocuklar iyi mi?) Ezen be? (Esen, iyi) tarzında selamlaşmalar varken Burhanistler kendilerini tek kelimeyle *Caşkşı* ile sınırlıyorlar.]

“Her sabah ve her akşam yukarı doğru ve dört yöne süt serpin.” [Sütün Şamanik ritüellerdeki kullanımını ve kozmolojik olarak beş sayısının ritüel hareketlerdeki kutsallığı ile ilgilidir. Bazı Altaylılar, bunun geleneksel Ak Şamanik uygulamaya karşı Kara Şaman uygulamasının bir parçası olduğunu vurgular.]

“Yurtlarınızın içinde, yurtlarınızın kapılarında ve ön kısımlarında dört huş ağacı ve dört küçük huş ağacı kurun.” [Şamanik ancak kişisel evsel ritüel bağlamında bu, muhtemelen Şaman sembollerinin bir araya gelmesidir.]

“Buhurdanlarda ardıç tütsüsü yapın. [Geleneksel bir arındırıcı maddenin yeni kullanımını sembolize eder.]

“Buluşmalarınızda birbirinize pipo ve tütün ikram etmeyin, bir dal ar-
dıç ikram edin ve o zaman, cakşı (güzel, iyi) deyin.” [Rusya karşıtı, Rus
eşya ve maddelerine karşıtlık ve dayanışma inşası.]

“Şaman davullarını yakın çünkü onlar tanrıdan değil, Erlik'tendir”
[Antişamanik, Şaman ayının ana sembolünü ve enstrümanı olan davulu
yok etme ve onu hem Hristiyan hem de yerel kötülük fikirleriyle ilişkilendirme girişimi. Şamanist zamanların bittiğinin ilanı. Erlik eşittir şeytan, ölüm, karanlık ve Batı. Şamanların gücü, otoritesi ve doğruluğu Ak Cañ adına doğrudan sorgulanmaktadır.]

“Bir Hristiyanla aynı kaptan yemeyin (Hristiyanlığı seçmiş Altay dâ-
hil).” [Rus karşıtı, Ortodoks karşıtı Hristiyan, etnik sınırların korunması ve
kültürleşme ve ihanet korkularını yansıtır.]

“Bir Rusla arkadaş olmayın ve onlara *Orus* (Rus) demeyin, onlara *çiç-
ke but* (ince bacaklı) deyin.” [Rus karşıtı, aşağılayıcı. *Çiçke but*'un dışın-
da Altaylar Ruslara *kızıl çamça* (kırmızı gömlekliler) veya *şilemir* (alçak,
hain) de demişlerdir.]

“Kuzeydeki yüksek ak dağ! Uzun zamandır başınızı ona doğru eğdi-
niz. Ama ak dağın artık Tanrınız olmadığı zaman geldi.” [Eski gelenek ve
Şamanizmin reddi.]

“Bir zamanlar hepimiz Oyrotların altındaydık ve şimdi yine onlarla
bir olacağız.” [Türk kaderini bir zamanlar Moğolları fethederek Altaylıları
yükselterek atabilir. Oyrot ile eşittir.]

“Rusları düşman olarak göreceğiz. Yakında sonları gelecek, toprak
onları kabul etmeyecek, yer açılacak ve onlar yerin altına atılacak.” [Rus
hâkimiyetine kıyamet gibi bir cevap.]

“Güneşi ve ayı, kardeşlerimiz olarak kabul edip onları kutsayacağız.”
[Muhtemelen kadim İç Asya mistik dinleriyle ilgili olan “doğayla ilgili
bir” temanın bir varyasyonu. Burhan'ın, güneşi ve ayı kontrol ettiği söy-
leniyor.]

“Beş ana halkın ve beş ana dinin yeryüzündeki varlığının bir işareti
olarak beş farklı renkteki küçük huş ağacı kurdelelerini asın.” [Şamanik
sembolizm, muhtemelen Budizm (Lamaizm), Hristiyanlık, Hinduizm ve
İslam farkındalığını yansıtacak şekilde uyarlanmıştır. Beş halk; Altaylar,
Moğollar, Çinliler, Ruslar ve Kazaklar olabilir. Beş renk; beyaz, sarı, kır-
mızı, mavi ve yeşildir. Emirler listesinde beş farklı renk zikredilmesine
rağmen Burhanizmde kutsanan renkler içinde kırmızı yer almamaktadır.
Ak Cañ'a ismini veren *ak* kelimesi sadece beyaz anlamına gelmez. Ak,
aynı zamanda kutsallığın, saflığın, sadakatin, doğruluk ve dürüstlüğün de
sembolü olmakla birlikte belki hepsinden daha önemlisi bu dinin diğer bir

adı olan Süt Cañ'daki sütün rengidir. Sarı kutsanan güneşi ve ateşi; *kök* (mavi) veya *çañkir* (açık mavi) gökyüzünü, gökyüzünün dünyevi ışığını ve saflığı; *cajıl* (yeşil) ise tabiatı ve yeniden canlanmayı sembolize eder. Altay Şamanizmindeki kırmızı bez bağlama, yerini maviye bırakmıştır. Rusya'daki Aklar ve Kızıllar arasında yapılan iç savaş sırasında Burhanistlerin kırmızıya karşı olumsuz tavrı, politik tercihlerine de etki etmiştir (Tadina, 2013b: 99).]

“Baskın işaretleyiciniz, beyaz ve sarı renkler olmalıdır. Bu renkleri, başlığınıza takın. “[Beyaz ile saflık ve açık ve sarı ile altın ve güneş arasında geleneksel renk sembolizmindeki rezonansa sahip tanımlama ve dayanışmayı artırıcı etiketler.]

“Birinin Rus parası varsa, bunu Ruslardan bile olsa barut ve atışa harcayın ve satın alımlardan sonra kalan parayı bana getirin.” [Pragmatik olarak yerli liderliğindeki kanonik bir düzen kurarken, yeni davaya kişisel olarak Çet'e ve muhtemelen patronlarına, zengin çobanlar Argımay Kulcin, Tiri'ye maddi taahhütler talep ederken Yaşitov ve diğerleri.]

“Bir kopeği (kuruş) bile benden saklamayın. Onu saklayanlar, Ruslar gibi yeryüzüne gömülecektir.” [Yeni otoritenin, ekonomik ilişkilerin ve grup sınırlarının korunmasının doğaüstü uygulanmasını istemek.]

Bundan sonra üç atlı, hızlı bir şekilde dağlarda kaybolup görünmez olur. Çet Çelpanov, yaptığı bu gizemli sohbeti en yakın akrabalarına ve arkadaşlarına duyurur. Sonrasında Altay'ın dört bir yanına haberciler gönderilerek insanlar, Kırılık'taki Tereñ Vadisi'ne davet edilir. Haberi alan çok sayıda insan, makalenin başlangıcında ifade edilen hareketliliği başlatırlar. Nihayet, sekiz gün sonra yaklaşık üç bin kişiden oluşan kalabalık; yanlarında barut, çay, çeşitli yiyecek ve kumaşlarla Tereñ Vadisi'nde toplanır. Dağın eteklerinde yüksekçe bir yerde huş ağaçları beş renkteki kurdelerle süslenir. Ardıç tütsüleri için sunaklar hazırlanır. Üç gün dua edilir ve Burhan'ın ortaya çıkması beklenir. Çet Çelpanov'un on iki yaşındaki evlatlık kızı Çugul, her gün Burhan ile konuşmak için dağa çıkar. Dağdan döndükten sonra (genellikle akşamları) yeni dinin öğretileri ve gerçekleşecek mucizeleri halka açıklar (Anohin, 1927: 164).

Üç gün sonra genç bir Burhan, genç ve güzel bir kızın eşliğinde aniden insanlara görünür. Oraya toplanmış zaysanları (boy başkanlarını) üç kez *cakşı* diyerek selamlar ve onlara hitap etmeye başlar: “İnananlar, aya ve güneşe bakın. Oyrotya'yı onurlandırın. O, ölümsüz olacak. Eğer ona inanırsan ve söylediklerimi yaparsan yakın zamanda Oyrot Han aranızda gelecek. Her şeyden önce aranızdan bir bey seçin. Sorgulamadan itaat yemini etsin... Bana barut ve para verin. Aranızda yabancı paralar dolaştırmayın. Son sözlerimin doğruluğundan şüphe duyuyorsanız işte bu kız, size ger-

çek parayı gösterecek”. Burhan’ın verdiği kırbaçla kız, oradaki bir taşa üç kez vurunca taşın altından üzerinde ejderha simgesi olan bir avuç gümüş para ortaya çıkar. Burhan, büyük bir ciddiyetle “işte bu sizin paranızdır” der. Orada bulunanların büyük kısmı itaatle baş eğer. Ancak aralarından bazıları bunu reddeder ve Rusların bundan daha iyisini yapacağını söyler. Böyle büyük bir küstahlıkta bulunanlar ağaçlara bağlanıp işkenceye tabi tutulurlar. Sonrasında bir *bay* (zengin, yönetici, bey) olan Kıyık Elbudin, bey olarak seçilir. Ertesi gün Tereñ Vadisi’ne toplananlar için başka bir mucize daha gerçekleşir: Dağın tepesinde kulakları sağır eden bir patlama duyulur, yer sarsılır. Toplanan herkes göğe doğru yükselen yoğun bir duman bulutu görür (Anohin, 1927: 165). Polis raporları ve bazı bilim adamlarının kayıtlarına göre (Anohin, 1926: 165) Çet Çelpanov ve evlatlık kızı Çugul’un anlattıkları ve katılımcıların birçoğunun gerçekleştiğini kabul edenlerin dışında bunları reddedenler işkenceye tabi tutulmuş, hatta bunlar yapılan bir taş binaya hapsedilerek alıkonulmuşlardır. Alıkonuların bir kısmından cezanın karşılığı olarak at, koyun, kumaş vs. alınmış ve serbest bırakılmışlardır.

Tereñ³ Vadisi’nde yapılan yaklaşık 3.000 kişinin bir araya geldiği dinî toplantıda Çet Çelpanov, toplananlara Şaman davullarını, kıyafetlerini ve kurbanlık hayvanların saklanan kutsal derilerini yakmalarını buyurmuştur. Böylelikle Altay’da birkaç gün içinde çok fazla Şaman materyali ve kurbanlık hayvan derisi yakılarak imha edilmiştir. Beyaz bir ata binen Çugul ise kalabalığın etrafında dolaşarak akıllıca, tutarlı ve gördüklerini canlandırıcı bir şekilde halka hitap etmiştir. Bütün bunların, toplanan halk üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Altay Türklerinin nüfusunun 1897’de 20.273 ve 1926’da 30.063 (Krader, 1956: 284) olduğu düşünülürse her türlü baskılanmış bir topluluğun nüfusunun nerdeyse %10’undan fazlasının bir vadide belli bir amaç için toplanmış olması hayret vericidir. Üstelik mevsim bahardır, ekim-dikim işleri ve hayvan bakıcılığı açısından iş gücü yoğunluğunun çok fazla olduğu böyle bir zamanda ulaşımın da güçlüğü dikkate alınırsa rakam oldukça yüksektir. Ayrıca Köbök boyuna mensup Çet Çelpanov’u destekleyenler arasında Çarış Nehri Vadisi’ndeki çeşitli boyların ileri gelen mensupları vardır: Todoş boyundan Torçuk Kokpoyev; Kıpçak boyundan Şıydık ve Tulun Cabıştaonov; Mayman boyundan Argımay ve Mancı Kulcin kardeşlerle Kurdan Matakov; Kıpçak boyundan Cabak ve Oynoş Tavdakov, Tiri Yaşıtov ve Cabak Murzin; Karakol Nehri Vadisi’nden Mujalak ve Baytalak Babanov, Kalbak ve Çerbak Çinatov, Barnaul ve Adın Mandayev, Mayman boyundan Ağıdı ve Anat Sodonov ve Todoş boyundan Node Kondoşev (Tadina, 2006: 73). Bu ilk toplan-

3 “Tereñ” kelimesi Altay Türkçesinde “derin” anlamına geliyor olmakla birlikte, bölge sakinlerine göre kelimenin kökü “başköşe” anlamına gelen “tör” kelimesidir ve “Töröm” şeklinde okunması gerekir (Kos’min, 2007: 45).

tıda edilen dualar zor değil, anlamları açıktır. İnsanlar gruplara ayrılmış, yurtların etrafında toplanmışlar ve Tereñ Vadisi'ni çevreleyen dağlara süt saçıp ardıc tütsüsü yapmışlardır. Aynı zamanda Altay'ı öven eski şarkılarla birlikte Rusları yeren hatta onlara küfür sözleri içeren şarkılar söylemişlerdir. Bu şarkılarda Altaylıların ezilmişliğiyle birlikte Rusların, bilhassa Rus yöneticilerinin açgözlülüğü açıkça dile getirilir:

Rus bir yönetici ne ister?

On atlı bir araba ister.

Yetimler ise neye ihtiyaç duyar?

On kaşık süte ihtiyaç duyar.

Çar'ın yöneticileri neye ihtiyaç duyar?

Dizginli bir ata ihtiyaç duyar.

Biz ezilenler neye muhtacız?

Bir kaşık süte muhtacız! (Danilin, 1993: 94)

23 Mayıs'ta polis memuru Buçinskiy, kendisine eşlik eden polisler ve tercümanlarla Tereñ Vadisi'ne gelir. Amacı, Çet'e toplantının yasal olmadığını bildirmek ve dağılmalarını sağlamaktır. Kalmıklar onu içlerine almak istemeseler de Buçinskiy'nin ısrarı üzerine Çet, beyaz bir ata binmiş şekilde üzerinde beyaz kaftan giyinmiş hâlde gelerek Buçinskiy'ye kaba bir şekilde niçin geldiğini sorduktan sonra kendisi; Ak Çar ve Rus yetkililerin artık önemli olmadığını, kendilerinin Burhan ve Oyrot-Yopon Han'a sahip olduklarını, dua ettiklerini ve etmeye de devam edeceklerini söyler. Aynı tarihte Altay Ruhani Misyonunun başkan yardımcısı da Piskopos Makarius'a yazdığı raporda şunları dile getirir: Yabagan Nehri'nin üst kısımlarında Altayca konuşan üç kişiden biri kendisinin Oyrot Han olduğunu ve Altaylıları Ruslardan kurtaracağını iddia etti. Zaysanlar onun için görkemli bir yurt kurdular ve benzeri görülmemiş bir şekilde onu onurlandırarak propaganda yapmaya başladılar... Bu kişi, Tanrı'ya *Kuday* değil *Burhan* denilmesini emrediyor. Para, bütün Altaylar için önemini yitiriyor... Kırmızı ve beyaz rengin yerine mavi ve sarı renkleri kullanmaya başladılar. Ruslarla bütün ilişkileri kesip Rus eşyalarını hayatlarından çıkarıyorlar. Zenginler, yoksullara para dağıtıyor (Adnay 6.000, Buydiş 1.600 Ruble dağıttı). Altaylar, ekilebilir arazilerini terk ediyorlar (Danilin, 1993: 85-86)

30 Mayıs'ta Biysk bölge polis şefi yardımcısı Nika Vidavskiy ve yerel yönetici Oksenov, Tereñ Vadisi'ne gelir. Kalmıklar tıpkı Buçinsky'ye yaptıkları gibi onları da içlerine almak istemezler. Onlar, Çelpanov için özel olarak hazırlanmış beyaz keçe ile kaplı on iki kanatlı yurduna doğru ilerlemek isteseler de Kalmıklar yurt etrafında halkalar oluşturarak buna izin vermezler. Çet, yurdundan dışarı çıkarak: "Han Burhan-Oyrot-Yopon"

diye seslenir ve gelenlerle başka bir şey konuşmaz. Polis şefi yardımcısı ve köylü temsilcisi yerel yönetici; kalabalığa dağılmaları gerektiğini, dağılmazlarsa zorla dağıtılabileceklerini söyler. Bu sözlerin Kalmıklar üzerinde hiçbir etkisi olmaz. Çet'in saygınlığını artırmak için her zamanki gibi beş veya altı kanatlı geniş bir yurt yerine on iki kanatlı bir yurt yapmıştır ve yurt *örgö* (saray) olarak adlandırılmıştır. Bu yurdun hemen yanına Çet'in evlatlık kızı Çugul için daha küçük bir yurt yapılmış, her iki yurtun içi samur, su samuru ve vaşak kürkleriyle süslenmiştir. Toplanan halkı doyurmak içinse her gün 30-40 at kesilmiştir. Lider kültü oluşturmak ve yüceltmek için Çet'e *Abay*, kızı Çugul'a ise *Akı Kegee* (Ak Lama), başçı seçilen Kıytık Elbudin'e ise *Ak Tayçı* (Ak Yönetici) ad ve unvanları verilir (Danilin, 1993: 96).

Benzer bir sahne 13 Haziran 1904 tarihinde gerçekleşir. Bir çavuş, rahip, misyoner, tercüman Razgildayev (Kazak Türkü), yerel yöneticilerden (zaysan yardımcısı) Andrey Modorov ve 70 Rus Tereñ Vadisi'ne gelmiştir. Çavuş, Altay Türklerinden dağılmalarını istese de onlar: "Oyrot Han'ımız, şimşek ve gök gürültüsüyle gelecek" diyerek karşı çıkarlar. Tartışma sırasında tercümanlık görevinin sınırlarını aşan Razgildayev, Altaylıları ikna etmeye çalışınca zaten yakın tarihteki Koçkorbay zamanında Kazak saldırılarından acılar çekmiş olan Altaylılar, Razgildayev'in Ruslarla iş birliği yapmasına da iyice öfkelenirler. "Şimdi buradan hemen gitmezseniz, herkes gök gürültüsü ile yok olacak" diyerek gelenleri kovar, arkalarından tükürerek taş ve toprak atarlar. Altaylılar arasında Rusların Oybok yoluna dönerken gök gürültüsüyle yok olduklarına dair söylentiler yayılır. Durumu kontrol etmek için Çet'in yakın arkadaşı Boktuşka, yanına beş kişi alarak Üst-Kan'a gider. Döndüğünde her şeyin yandığını, ince bacaklıların (Rusların) külünün bile kalmadığını söyler. Ruslardan kurtulduklarına inanan ve sevinçten coşan Altaylılar yeni dualarını söyleyerek ardıc tütsüsü yaparlar (Danilin, 1993: 100-101).

Çet Çelpanov ve karısı Kul Çelpanova

20 Haziran 1904'te saat 19.00'da Biysk Piskoposu Macarius; toplanan Rus köylülerin önünde dua eder, onlara kutsal su saçar ve bir konuşma ya-

par. Toplanan Rus köylülerin birçoğu silahlıdır. Aralarında 70 kadar Altay Türkü de vardır. Onları Burhanistlerden ayırt etmek için yakalarına patiskadan yapılmış kırmızı rozetler takarlar. Altay Misyonunun başında bulunan Piskopos Macarius'un kışkırtmasıyla da 20 Haziran'a kadar Tereñ Vadisi'nde yarısı silahlı yaklaşık 1.200 Rus bir araya gelmiş, Biysk polis şefi liderliğindeki polisler üç gruba ayrılmıştır. V. N. Tukmaçev, silahlı köylülere emir almadan ateş etmemelerini söyler. Böylece 21 Haziran gecesi saat gece yarısı iki civarında kilise çanının alarmıyla Rus köylüler tamamıyla Tereñ Vadisi'nde toplanır ve gece üç buçuk gibi dua amacıyla bir araya gelmiş Altaylara polis ve Rus köylüler baskın düzenler. Daha sonra polis kayıtlarına da geçeceği üzere Altaylar tamamen silahsızdır. Hatta günlük hayatta bellerinde taşıdıkları bıçaklar bile o gün için yanlarında değildir. Polis şefi, karısı ve kızıyla birlikte Kalmıklardan Çet Çelpanov'u derhâl teslim etmelerini ister. Kalmıklar, Çet'in aralarında olmadığını söyleyince önce Rus köylülerin saldırmasıyla baskın başlar. Kalmıklar, ilk ateş sesiyle birlikte elleriyle başlarını kapatarak yerlere uzanırlar. Bütün Kalmıklar sopalarla acımasızca dövülür. Bir Kalmık, kafatası kırılarak öldürülür. Öldürülen bu Kalmık, diğerleri tarafından saklanır ve gizlice gömülür. Uzun süre kimliği gizli tutulur. Fakat daha sonra bu kişinin Çugul'un kuzeni olan ve Çet Çelpanov'un korumalığını yapan Püteş olduğu anlaşılır. Kalmıklardan 30'a yakını ağır yaralanır. Çet Çelpanov, karısı Kul Çelpanova, kızı Çugul Sorok ve otuzdan fazla Kalmık⁴ tutuklanır.

Bunun hemen sonrasında Ruslar, Kalmık köylerine saldırıp yağmaya başlarlar. Bu yağmanın toplamının 10.000 Rubleden fazla olduğu kayıtlara geçmiştir. Soygun ve saldırıların sayısının, onları geçtiği kayıtlarda mevcuttur. Çelpanov'la birlikte tutuklananlar yaklaşık iki yıl tutuklu kaldıktan sonra 26 Mayıs-31 Haziran tarihleri arasında Biysk'te mahkemeye çıkarılırlar. Petersburg barosu, Çet'i ve diğer tutukluları savunmak için üç avukat gönderir. Çelpanov, Tanrı Burhan'ın kendisine görüldüğü yalanını söylemek suretiyle halkı kandırmak, Oyrot Hanlığı'nı yeniden kurma teşebbüsünde bulunmak suretiyle devlet otoritesine karşı gelerek itaatsizlik etmek ve kendisini kabul etmeyen Kalmıkları tutuklayarak işkence et-

4 Çet Çelpanov, karısı Kul Çelpanov ve evlatlık kızı Çugul Sorok'un dışında tutuklananların isimleri aşağıda verilmiştir. Fakat tutuklamalarla ilgili resmî evrak el yazısıyla yazıldığından bazı isimlerin deşifre edilmesi mümkün olmamıştır. : 1. Vasilij Gerasimov Boduy (vaftiz edilmiş yerli halktan) 2. İvan İlin Popov (vaftiz edilmiş yerli halktan) 3. Tüymes Adışev 4. Nikolay Savelyev Mutuşkin (vaftiz edilmiş yerli halktan) 5. Şülüznek Ulanov 6. Alaruşka Baladiyev (eski zaysan) 7. ... Tısov 8. İbbis Edukov 9. Mihail Konstantinov Çepçayev (vaftiz edilmiş yerli halktan) 10. Zahar Federov Bıkın (vaftiz edilmiş yerli halktan) 11. ... Busurmanov 12. Ançıbay Elemesov 13. Enkiş Tulenev 14. Grigory Afanasev Burbugayev (vaftiz edilmiş yerli halktan) 15. Şuur Edyakov 16. Tortoş Minokonov (Yerel yönetici) 17. Kuldzen Kilepov 18. Maday Adışev (eski zaysan yardımcısı <demiçi>) 19. Kaytık Elbudin 20. Maday Bobrayev (eski zaysan) 21. San Bajıbayev 22. Sapok Baikin 23. Mañday Muklayev 24. Anıy Evseyev 25. Markitan İlbeyev 26. Tyupanak Tyunjekov 27. Stepan Pavlov Toralov (vaftiz edilmiş yerli halktan) 28. Çurçuk Suzıymanov 29. Balkış Karmışev.

mekle suçlanır (Bakay, 1926: 124-125; Danilin, 1993: 86-87, 98; Ekeyev, 2014: 17).

21 Haziran 1904'te tutuklamalar yapıldıktan ve ortaya çıkan kargaşa dindirildikten sonra Baron Brunnov adlı bir hükümet görevlisi, yaşanan olaylarla ilgili olarak bölgeye gidip durumu yerinde tespit ederek görüşmeler yapmak yoluyla hazırladığı ilk raporunu Tomsk valisine sunar. Brunnov'un raporu sunduğu tarih 22 Temmuz 1904'tür. Brunnov raporunda özetle şunları söyler: "Çet Çelpanov'un babasının adı Çelpan Tazamayev'dir. O, oğlu Çet ile birlikte zengin Kalmıklar için iş yapar ve oğlunu 1888-1889'da evlendirir. Çet, evlendikten sonra Tereñ Vadisi yakınlarına taşınır. Kendisi çocukluğunda ve ergenliğinde olduğu gibi zihinsel ve bedensel bakımdan her zaman sağlıklı bir insan olmuştur. Bir çocuk sahibi olmadığından 1890-91'de "Çugul" adlı bir kız çocuğunu evlatlık almıştır. Okuma yazması olmadığı hâlde hayvan, deri ve yün ticareti için zaman zaman yakın bölgeler ve Moğolistan'a gitmiştir. O ve kızı, ilahi varlıklar gördüklerini söylemiş ve Kalmıkları buna inandırmışlardır. Üç Sümer Dağı'nın buzullarında görülen erimeler de Şunu efsanesinin gerçekleşeceği yönünde halkın onlara inanmasını kolaylaştırmıştır. Çet'in dualarında Rus karşıtlığı açıkça görülür:

Örö catkan Burhanım, Yukarıda hüküm süren Burhanım,
Tömön cürgen Oyrotım, Aşağıda yaşayan Oyrot'um,
Orustañ meni argala, Beni Ruslardan koru,
Oginañ meni korıla. Kurşunlarından beni kurtar.

Çet Çelpanov ve taraftarları, kendilerini kabul etmeyen Kalmıkları Tereñ Vadisi'ne getirerek burada yaptıkları taş binaya hapsedip onlara işkenceler yaptılar. Rus köylüleri, Kalmıkların Çet'in etrafında toplanmalarından endişeye kapılıp rahatsız oldular. Böylece polislerle birlikte 1.200 Rus köylüsü de Tereñ Vadisi'ne geldi. Gece üç buçuktaki baskın sırasında Çet ve Kalmıklar, doğu yönüne dönmüş bir şekilde ibadet hâlindeydiler. Çet, Kalmıklara para dâhil olmak üzere Ruslara ait her şeyi yok etmelerini emretmiştir. Ayrıca Şaman inancına ait eşyaları da." Brunno, nasıl olur da cahil bir köylü çobanın kitleleri bu denli etkilediğinin sebepleri üzerinde durur. Ona göre Çet'in öğretisinin bu denli yayılmasının en önemli sebebi, Moğol Budizmidir. Moğolistan'ın Altay'a komşu bölgelerinden gelen lamalar, bu bölgede Budizm propagandası yapmışlardır (Ekeyev, 2014: 12-21).

21 Haziran'da tutuklanan Çet ve diğerleri, Biysk'te mahkeme karşısına çıkarılırlar. Onları, St. Petersburg barosundan gönderilen üç avukat (Fedesov, Sokolov ve Bart) savunur. Avukatlara ödeme yapmak için Altay Türkleri arasında bir kampanya düzenlenir ve yaklaşık 40.000 Ruble top

Çet Çelpanov, destekçileri ve avukatlarının yer aldığı bu fotoğraf; 1905 veya 1906'da çekilmiş olmalı.

lanır. Bu durum karşısında halkın şöyle dediği rivayet edilir: “Kara Din (Şamanizm) pahalıydı ancak Ak Din (Burhanizm) de ondan aşağı kalır değil. Ne yapalım, ödeyeceğiz” (Danilin, 1993: 110). Tutuklananlar arasında Çet’le birlikte en çok suçlananlar Matay Adışev, Matay Babrayev, Kıytık Elbadin, Ançıbay Elemisov ve Çapyak Yuduyev’dir. Çet, tutuklananların en gencidir (33); Matay Adışev 65, Matay Mabrayev 36, Kıytık Elba-

din 40, Ançıbay Yelemisov 34, Çapyak Yuduyev ise 50 yaşındadır. Hazırlanan polis raporlarında, Çet Çelpanov tutuklandığında kanıtlar arasında Moğolca yazılmış üç kitabın da olduğu kayıt altına alınmıştır (Ekeyev, 2014: 32). Sonradan kaybolmuş bu kitaplardan birinin, patates ekimiyle ilgili tarımsal bir kitap olduğu ortaya çıkmıştır. Mahkemenin ikinci oturumunda sorgulanmasında Çet; ilkbaharda inekleri yurdundan uzak olmayan bir yerde otlatırken beyaz sakallı, beyaz giysili ve beyaz atlı yaşlı bir adamın kendisine görüldüğünü ve sertçe şöyle dediğini söyler: “Ben Tanrım, geçen yıl Kırgız bir oğlumu ve atlarını yıldırımımınla öldürdüğümü halka duyur. Bunu duyurmazsan seni ve bana inanmayan herkesi öldüreceğim. Kötü ruhları onurlandırmayı herkes terk etsin ve onlarla ilgili eşyalarınızı yok edin. Yukarıdaki Tanrıya, güneşe, aya, Altay’a ve ateşe süt saçın. Çocuksuzlar çocuk sahibi olacak, yoksullar zengin olacak.” Yaşlı Tanrı; Çet’e beyaz bir kürk kaftan ve püsküllü bir başlık giymesini, iki ay boyunca da dua etmesini söyledikten sonra ortadan kaybolur. Çet; yaşadıklarını karısına, kızı Çugul’a ve birkaç yakınına anlattıktan sonra Tereñ Vadisi’nde toplanıp dua etmeye başlarlar. Çet için burada özel bir yurt yapılır. Üçüncü ve son sorgulanmasında Çelpanov, önceden söylediklerini değiştirerek şunları söyler: İlkbaharda Kırgız Samakov adlı bir Kalmık ona gelerek siyah giysili ve siyah ata binen Jopon Han’a dua edilmesi gerektiğini söyler. Bundan kısa bir süre sonra Çapyak Yuduyev de gelerek halkın toplanarak Jopon-Oyrot ve Burhan hanlara dua etmesi gerektiğini söyler (GATO, f. 10, op11, d.15, 1.10-14; Ekeyev, 2014: 72-78).

20 Şubat 1906’da Tomsk’ta mahkeme karşısına çıkarılan Çet Çelpanov ve diğerleri için mahkeme, tercüman bulundurulmasına ve o sırada Altay’da sürgünde bulunan bilim adamı etnograf Aleksandroviç Klements’in bölge dinleri hakkında uzman kişi olarak dinlenmesine karar verir. No-

vikov'un gözlemlerine göre, mahkeme salonuna getirilen Çet, geleneksel kıyafetleri içinde oldukça sefil bir hâldedir. Yarattığı büyük etkiye dair üzerinde hiçbir iz yoktur (Novikov, 1904: 125-132).

26-31 Mayıs 1906'daki P. K. Guldman'ın başkanlık ettiği Tomsk Bölge Mahkemesi tutanaklarında dinlenen tanıkların tamamı; Çet'in "Ak Çar'a ihtiyacımız yok, Oyrot-Jopon Han gelecek" dediğini, "Tereñ Vadisi'ne toplanan Kalmıkların silahsız olduklarını ve saldırgan bir tavır göstermediklerini, toplantının tamamen dinî amaçlı olduğunu ama vadiye yapılan çatisız taş binada Ak Cañ hareketini kabul etmeyen bazı Kalmıkların alıkonulup onlara işkence edildiğini..." söylemişlerdir. 27 Mayıs günü akşam saat 18.00'de tekrar başlayan duruşmada tanık olarak dinlenen Leonid Vasilyeviç Oksenov, daha önce verdiği ifadeyi tekrarlar. Onun tespitleri, mahkeme salonlarında o güne kadar yapılmış en sağduyulu tespitlerdir. "Altay'daki Kalmık hareketi, Kalmıkların asırlık kış uykusundan uyanışlarının dinî bir tezahürüdür. Bunun nedenlerinden biri, onların ekonomik olarak çok zor şartlarda olmalarıdır. Rus göçmenler keyfî olarak Kalmıkların topraklarına yerleşmeye devam ediyorlar... Bu hareket dinî bir harekettir ve tehlikeli değildir." Oksenov'dan sonra 31 Mayıs'ta mahkeme, bölgenin inanç uzmanı olarak kabul ettiği Klements'i dinler. Klements, uzun konuşmasında özetle şunları söyler: "Altaylılar Türk milletinin bir parçasıdır ve göçebe bir yaşam tarzına sahiptirler. Her zaman için geçim kaynakları ormancılık, avcılık ve çam fıstığı toplayıcılığı olmuştur. Bir Altay'ın günlük yaşamında iş, dinlenme ve eğlence bölünmesi yoktur. Bir torba yulaf ezmesiyle dağlara gider ve orada bir hafta dolaşır... İşte bu yapıdaki Altaylılar arasından çıkan Çet Çelpanov, kamlığa karşı çıkmış, kanlı kurbanları yasaklamıştır. O, bir vaiz ve reformcudur. Bu yeni dinde, Moğol Lamaizm etkisi yoktur." (GATO, f.10, op.11, d.15, 1.423-452; Ekeyev, 2014: 90-124). Klements, mahkemede Çet'in tek tanrıcılığı arzuladığını, bu nedenle onun ortaya koyduğu inanç sisteminde Budizmden hiçbir unsur bulunmadığı konusunda ısrar eder. Çet ve arkadaşları, 18 ay tutuklu kaldıktan sonra 938 ve 1542. yasalara karşı gelmekten yargı karşısına çıkarılırlar. Mahkeme, 70'e yakın tanığı da dinledikten sonra 2 Haziran 1906'da Çelpanov ve bütün tutukluları tüm suçlardan beraat ettirir.

Burhanizmin doğası ve ortaya çıkış nedenleri konusunda araştırmacılar arasında bir fikir birliği mevcut değildir. Şertsova'ya göre, konunun değerlendirilmesi üç aşamada yapılmalıdır. Birinci aşamada Burhanizm; tamamen dinsel, reformist ve bir anlamda ilerici bir harekettir. Burhanizmin doğasının bu şekilde olduğunu savunanlar arasında bulunan S.A. Klements ve V.İ. Vereşçagin gibi isimler, Burhanizmi karmaşık iç etnik dinamiklerle dış sosyo-ekonomik nedenlerle ilişkilendirmezler. İkinci aşama

olarak, 1920'ler ve 1930'lu yılların başlarında L.P.Mamet, A.V. Anohin ve N.P. Bakay gibi isimler ise Burhanizmi sadece bir dinî hareket olarak değil, aynı zamanda ekonomik etkenlerin de neden olduğu bir fenomen olarak değerlendirmişlerdir. Üçüncü aşama olarak tanımlayabileceğimiz 1930'ların ikinci yarısı ile 1950'lerin başlarında Burhanizm, SSCB'de yaşanan iç ve dış politik gelişmelere bağlı olarak karşı devrimci burjuva milliyetçiliği ile ilişkilendirilmiş, kaynağı ülke dışından olan, Japon yanlısı ve Rus ve Sovyet karşıtı yönelime sahip, dinî ve milliyetçi bir hareket olarak görülmeye başlanmıştır (Şertsova, 2010: 27). Burhanizm'in üç ayrı tarihî dönemine ilişkin Şertsova'nın önerdiği yaklaşımlara ek olarak dördüncü aşamayı ilave etmek mümkündür: Burhanizm, 1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra Altay Türkleri için yeni bir millî kimlik inşa etmede önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar.

Burhanizm'in ortaya çıkışında Altay Türklerinin elit zümresini oluşturan, yönetsel ve ekonomik faaliyetlerin yerel temsilcileri olan zaysan ve beylerin rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Potapov'a göre bu zümre; Şamanistleri, Rus olan her şeye, Hristiyanlığı kabul eden Altaylılara ve bölgeye yerleşerek buraya daha yüksek tarım, yaşam ve kültür standartları getiren Rus nüfusa karşı kışkırtmaktaydı. Bu kışkırtmaları dinî inançlarından dolayı değil, Şamanizm uğruna mücadele altında saklayarak kendi siyasî ve ekonomik çıkarları nedeniyle yapmaktaydılar. Şamanizmin din olması, onları hiçbir şekilde ilgilendirmiyordu. Bunun en iyi örneği, bu zümrenin 1904-1905 yıllarında Burhanizm akımına destek çıkmasıdır. Söz konusu zümre, Burhanizmi desteklemekle kalmamış, onun yönetiminde de yer almıştı. Burhanizmin ortaya çıkışındaki zaysan ve bey zümresinin etkisini göz önünde bulunduran Potapov, bu dini yeni bir burjuva dini olarak tanımlar. Geniş hayvancılık bölgesi beylerinin Moğol lamalarıyla kurduğu iş birliği neticesinde hazırlanan bu dinî hareketin esas amacının, Şamanizmi ortadan kaldırarak yeni bir din olan Ak Cañ'ı yaymak olduğunu belirtir. Yeni din, Altay şartlarına uygunlaştırılmış Lamaizmden başka bir şey değildir. Burhanizmin din maskesi altında gizlenen sosyo-ekonomik ve siyasî içeriği ortaya çıktığı zaman, bu toplumsal hareket yavaşlamış ve ortadan kalkmıştır (Potapov, 2012: 129; 359-360). Potapov'un Burhanizmin ortadan kalktığı ile ilgili 1953'te yaptığı tespitler bugün için geçerliliğini kaybetmiştir. Zira 1991'den sonra Altay Türklerinin kimlik arayışlarında Burhanizm, yeni ve öncü bir unsur olarak tekrar canlanacaktır.

Tadina'ya göre (2016: 73) Ak Cañ hareketiyle ilgili iki temel görüş vardır: İlk görüşe sahip olanlar, *Ak Cañdu* (Ak İnanç/Din mensupları) kişilerin yapay bir Moğol ve Japon yanlısı olduğunu ileri sürerken (Potapov, 2012) ikincisi, bu hareketi Ruslara ve Hristiyanlığa karşı Şamanizmi refor-

me eden ulusal bir kurtuluş hareketi olarak görür (Anohin, 1927; Danilin, 1993). Burhanizmle ilgili zaman içinde, özellikle Sovyet sonrası dönemde yapılan değerlendirmeler çeşitlilik kazanmıştır. Sagalayev, Ak Cañ'ı Lamaizm etkisi altında geleneksel inançlar ve Şamanizm dayanan senkretik bir din olarak yorumlarken (Sagalayev, 1982: 64) Ekeyev, Kuzey Budizminin uyarlanmış bir kolu (Ekeyev, 1997: 183), Şertsova ise yeni bir etno-inanç sistemi olarak yorumlamıştır (1997: 171-215). Esasında kendisi de bir Altay Türkü olan Üst-Kan rahibi Luka Kumandin de, Tereñ Vadisi'ndeki dua törenlerinin "Lamaizme geçiş" olduğu düşüncesindedir. Bütün bu görüşleri yorumlayıp değerlendiren Kos'min ise, Burhanizmin belirli bir mezhep olarak Moğol Lamaizminden ayrılarak Altaylıların ulusal dini haline geldiğini belirtir. Barnaul'da botanik öğretmeni olan, bölgenin bitki örtüsünü inceleyen ve Barnaul Müzesinde çalışan Veresçağın de bu yeni inancın gelişimini gizli ama hızlı bir şekilde Lamaizme geçiş olarak yorumlar (Veresçağın, 1908: 59). Bütün bu görüşleri dikkate alarak söyleyebiliriz ki, Burhanizm'de Lamaist etki ve unsurları yok saymak mümkün değildir. Ancak Altaylılar için millî ve geleneksel unsurları içermiyor olsa, hatta ilhamını Altay Türklerinin neredeyse ortak ülküsü hâline gelmiş bir efsaneden almamış olsaydı ve bu ülkü Şunu ve Amır Sanaa gibi tarihî şahsiyetlerle bezenmemiş olsaydı onları bu kadar derinden etkileyemezdi.

Sagal Krader ve Znamensky ve gibi bazı araştırmacılar ise Burhanizmi, dünyanın değişik yerlerinde baskın kültüre (daha çok Batı kültürü) bir tepki şeklinde ortaya çıkan *yerliliği canlandırma* hareketlerinden biri olarak değerlendirmişlerdir. Konu hakkında literatürdeki örnekler arasında 19. yüzyılın başında ABD'nin doğusundaki Seneca Kızılderilileri arasındaki *Handsome Lake* (Yakışıklı Göl) peygamberinin ortaya çıkışı, 1890'lı yıllarda ABD'nin batısında ortaya çıkan *Ghost Dance* (Hayalet Dans) hareketi, 1905'te Doğu Afrikadaki *Maji-Maji* hareketi, 19. yüzyılın sonunda yine Rusya'da Çuvaş ve Mari'ler arasında görülen *Kugu Sorta* adlı canlanma hareketi ve nihayet 20. yüzyılın ortalarında Malenezya'da görülen *Kargo Kültleri* mevcuttur. Bunların hepsi; modern güçlerin yerli yaşam tarzları üzerinde neden olduğu değişiklikler ve bu değişikliklere bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal stres, psikolojik baskı ve eski güzel günlere dönüş hakkında eskatolojik düşler üretilmesine neden olmuştur. Modern değişimle baş edemeyen halklar, kendi kültürlerini arındırıp güçlendirerek geçmişlerine yönelmişlerdir (Znamensky, 2005: 27). Dolayısıyla dinî ve siyasi bir karışım gibi ortaya çıkan Ak Cañ'ı, birçok bileşenle analiz etmek mümkündür: Moğol kültürü ve Lamaizmiyle ilgisi, Şamanist tabular ve Ortodoks Hristiyan etkileri. Sonuncusu, mesih anlayışı ve daha çok Çet Çelpanov'un duyurduğu emirler listesinde yer alan bütün içme yasağında kendini gösterir; tütün içmek Hristiyanlığın Eski İnananlar Mezhebi'nde

de katı bir yasak olarak mevcuttur (Krader, 1956: 289). Ak Cañ'ın bu bileşenleri, toplumun aşırı stres altında gerçekleştirdiği sentezlemenin ürünüdür.

Yerliliği Canlandırma Hareketi, “bir toplumun üyeleri tarafından, kültürün seçilmiş yönlerini canlandırma veya sürdürme yönünde bilinçli, organize bir girişim” olarak tanımlanabilir (Linton, 1943: 230). Diğer toplum ve kültürlerle yakın temas içinde olan toplumların, bu kültürleri kendi kültürleri için tehdit olarak görmeye başladığında ortaya çıkan yerliliği canlandırma, Ak Cañ örneğinde kültürel veya dinî bir hareket olmasının ötesinde Altay Türklerinin yaşam alanlarının daralmasından kaynaklanan toplumsal stresle de ilgilidir. Linton'un teorisini kurduğunu söyleyebileceğimiz *Nativistic Movement* ile yapılan tespitlerin bir kısmı, Ak Cañ ile uyumludur. Ak Cañ, peygamber rolünü üstlenen (Çet Çelpanov) ve toplumun inanmak istediği bireyin ilahi duyurularıyla başlamıştır; geçmiş kültüre ait öğeler (Oyrot Han Efsanesi), büyü mü manipülasyon araçları olarak seçilmiştir; toplum üyeleri ataları gibi davranarak, genellikle tanımlanmamış bir şekilde atalarının yaşadıkları durumu yeniden yaratmaya yardımcı olacakları duygusu ya da arzu edilen atasal durumu yeniden yaratma çabası (Cungar hanlığı zamanına duyulan özlem) içine girmişlerdir; yeniden canlanan unsurlar (Oyrot Han ve Şunu), bir dönemin sembolü hâline gelmiştir; geçmiş hatırlayarak ve ona ait unsurları, yaşanan zamana taşıyarak toplumun öz saygısını yeniden kazanma çabası da Ak Cañ'ın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Zaysanlar ve beyler gibi toplumun üst sınıfının kurgusal bir organizasyonu olduğu iddiası dikkate alındığında, Ak Cañ ve yukarıda adları verilen bazı canlanma hareketlerinin bu durumdan bir kazanç elde etmeyi bekleyen belirli bireyler veya gruplar tarafından başlatılabileceği de düşünülebilir. Bu üzerinde durulanların dışında, Ak Cañ'ı diğerlerinden ayıran en önemli özelliği saldırganlık özelliği taşımasıdır. Linton, bu yerli canlanma hareketlerinin kolaylıkla saldırganlık mekanizmalarına dönüşebileceği üzerinde durur. Oysa Ak Cañ'da, Tereñ Vadisi'nde toplananlar günlük hayatta kullanmak için taşıdıkları bıçaklarını dahi yanlarına almamışlardır.

Linton'un *Nativistic Movement* (1943) olarak adlandırdığı hareketleri Wallace, *Revitalization Movements* (1956) olarak adlandırarak literatürdeki diğer karşılıklarını; “yerlilik hareketi”, “reform hareketi”, “kargo kültü”, “dinî canlanma”, “mesih hareketi”, “ütopik topluluk”, “mezhep oluşumu”, “kitle hareketi”, “sosyal hareket”, “devrim”, “karizmatik hareket” olarak verir ve bu tür hareketleri bilinçli, ortaklaşa ve organize olarak tanımlayarak tehdit altındaki kültürel sistemlerin bu tehdit karşısında yetersiz kaldığını iddia eden toplum üyelerinin daha tatmin edici bir kültür inşa etmek

için bilinçli çabası olarak yorumlar (Wallace, 1956: 264-265). Hem Linton hem de Wallace'ın yerliliği yeniden canlandırma hareketleriyle ilgili olarak ortaya koydukları görüş ve teorileri, Ak Cañ ile uyumludur. Ak Cañ ile ilgili olarak aynı zamanda ortaya çıkan yeniden canlanma hareketinin, bazı durumlarda uyuyan mitin (Oyrot Han miti) uyandırıldığını ve bu suretle harekete ivme kazandırdığını da görüyoruz. Wallace'ın yerelliğin yeniden canlanması sürecini değerlendirdiği beş aşama da Ak Cañ ile uyumludur: 1. İstikrarlı Durum 2. Bireysel Stres Dönemi 3. Kültürel Bozulma Dönemi 4. Yeniden Canlanma Dönemi 5. Yeni Durağan Dönem (Wallace, 1956: 268). Wallace'ın bu beş aşamalı durumunu, Altay Türkleri ve Ak Cañ açısından şu şekilde yorumlamak mümkündür: 1. İstikrarlı Durum: Altay Bölgesi'nin Rusya'ya bağlanış tarihi olan 1856'dan bölgede ilk misyoner teşkilatının açılış tarihine (1830) kadar geçen süre 2. Bireysel Stres Dönemi: Dağlık Altay'da misyoner teşkilatının açılması, toprak reformu, Rus göçmenlerin verimli topraklara yerleşmesi (1897 sayımına göre nüfusun %30'undan fazlasını Ruslar oluşturmaktaydı), yerel ticarete Rus nüfusun üstünlüğü ve bunlara bağlı olarak gittikçe artan stres dönemi. 3. Kültürel Bozulma Dönemi: Altay Türkleri için bu dönem ikinci aşamayla aynı zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir. Altay Şamanizminin Hristiyanlık karşısında zayıf duruma düşmesi ve zamanın ihtiyaçlarına cevap veremez hâle gelmesi, Altay Türkçesinin Rusça karşısında zayıf bir şekilde konumlanması, Rus günlük yaşamına ve üretim tekniklerine ait unsurların hayata girmesiyle birlikte somut ve somut olmayan kültürel değerlerin bozulması süreci. 4. Yeniden Canlanma Dönemi: 1904 yılının mayıs ayından başlayarak Çet ve arkadaşlarının mahkeme kararının sonuçlandığı haziran 1906 tarihi. 5. Yeni Durağan Dönem: Haziran 1906'dan SSCB'nin dağıldığı tarih olan 1991 yılına kadar geçen süre. Burada Ak Cañ'ın ve Altay Türklerinin tarihî sürecine bağlı olarak bir altıncı aşamayı ilave etmemiz gerekebilir. 6. Yeniden Canlanmanın İkinci Dönemi: SSCB dağıldıktan sonra, egemenliği altında bulunan halklar millî kimliklerini ve kültürlerini yeniden inşa yoluna gitmişlerdir. Bu aşamada Ak Cañ, Altay Türkleri için referans kabul edilen değerlerden biri olmuştur.

Dünyada benzer örneklerini gördüğümüz canlandırma hareketlerinde; genellikle bir kişi ilahi varlık veya varlıkların kendisine göründüğünü, gördüğü kişinin kendisine, toplumun bazı kuralları ihlal ettiğini söyleyerek yeni emirler verdiğini, bu emirlere uyulursa bir canlanmanın ortaya çıkacağı, aksi durumda kişisel veya toplumsal felaketlerin gerçekleşeceğini söyler. Ak Cañ'da ilahi varlık(lar); yalnız bir kişiye değil, iki kişiye görünmüştür: Çet Çelpanov'a ve evlatlık kızı Çugul'a. İlahi varlıklardan mesaj alan da ikisidir. Asıl emir ve yasaklar, Çet'e verilmiş olmakla birlikte ilahi varlıkları ilk gören Çugul'dur. Tereñ Vadisi'ndeki toplanış sırasında zaman

zaman dağa çıkararak aldığı tanrısal emirleri halka ileten de odur. Mesajların yarattığı hareket, devrimci bir yapı arz eder. Yabancı işgalciler ve onlara ait her unsur reddedilip kovulmaya çalışılırken, mevcut yerli gelenek ve inançların bir kısmı da aynı ölçüde keskin bir şekilde reddedilmiştir. Bu nedenledir ki Rus köylülerden, devlet görevlilerinden, misyoner teşkilatından hatta bazı yerli unsurlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bunlara karşı gösterilen pasif direnç, hafif ve geçici olarak görünse de zaman içinde devam ettirilmiştir.

Ak Cañ'da zaman içinde görülen değişimlerden biri, belki de en belirgin olanı, dil üzerinde olmuştur. Bu değişimlerden ilki; sözlü bir kültürle başlayan Ak Cañ ile ilgili metinler, özellikle 1990'lı yıllardan sonra onu temsil edenler tarafından yazılı hâle getirilmiştir. İkincisi ise iki dillikle ilgilidir. 20. yüzyılın başlarındaki Ak Cañ'ı 21. yüzyılın başlarındaki Ak Cañ ile karşılaştırdığımızda Rusçaya karşı gösterilen tutum değişikliğini tespit etmekte güçlük çekilmemektedir. Başlangıçta Anti-Rus tavrı; bir strateji olarak belirlenmişken ve dua metinlerini değil Rusça okumak, Ruslara ve Rusça'ya karşı en küçük olumluluk bile kesin bir şekilde hoş karşılanmazken, bugün bu dine ait dua metinlerinin yaratıcıları, söylemlerine Rusçayı da dâhil etmekte, hatta iki dilde kafiyeli manzum metinler oluşturmaktadırlar. Bu durum, Rusçanın Altay folkloruna, hatta inancına geçiş gerçekleştirdiğini gösteriyor. Bu metinleri ortaya koyanlar; Rusça olan mesajların herkese, Altayca olanların ise yalnızca Altaylılara hitap ettiğini söylemektedirler. Hatta içlerinden bazıları, kendilerine gelen ilhamların bazen Rusça, bazen de Altayca olduğunu, kendilerinin de mesajların dilini değiştirmeden kaydettiklerini ifade etmektedirler (Arzytov, 2018: 53). Ak Cañ'ı yukarıda örnekleri verilen canlandırma hareketlerinden ayıran en önemli yanı, hiç şüphesiz yüz yılı aşkın bir süredir, kesintilere rağmen, varlığını değişimlere uğrayarak da olsa devam ettirmesidir.

Japon Etkisi İddiaları

Ak Cañ hareketinin ortaya çıktığı bölge, Batı Moğolistan ve Güney Sibirya'yı birbirine bağlayan *Çuyskiy Trakt* adı verilen yola yakınlığından dolayı yöneticiler açısından daha önem kazanmıştır (Krader, 1956: 282). Japon ordusunun dağların arkasında olduğu ve Altay'a doğru ilerlediği söylentileri, yaygınlık kazanmıştır. Bu nedenle bazı çevrelere göre Burhanizm hareketi, Japonya ile ilgilidir. Bu dinin ortaya çıkış tarihinde Rus-Japon savaşının yapıyor olması, Burhanist dualarda geçen yer adı olarak *Tokoy* ve yönetici olarak *Yopon Han* ifadelerinin Japonya ile ilişkilendirilmesi için kanıt olarak gösterilmiştir. Burhanizm'in Japonya ile ilişkilendirilmesi için bölgedeki misyoner teşkilatı, özellikle Biysk Psikoposu Makarii'nin bu yeni dinî harekete siyasi bir anlam kazandırmak için büyük

etkisi olmuştur. 21 Haziran 1904'te Tereñ'deki toplu duanın polis tarafından basılıp dağıtılmasına eşlik eden Rus köylüleri, Piskopos Makarii başta olmak üzere misyonerler teşvik etmiştir.

Piskopos Makarii'nin, Altay Burhanizminde Japon izlerini aramak ve yöneticilerin dikkatini bu noktaya çekmek için makul sebepleri de vardır. Savaş yıllarında Japonya, Rusya'daki devrimci ve muhalefet partilerini finanse etmek için en az 1 milyon yen ayırmıştır. Rus Polisi ve Dışişleri Bakanlığının güvenlikle ilgili belgeleri ise 1902-1904 yılları arasında Rusya'da askerî ateşe olarak görev yapan Motojiro Akashi'nin, savaş öncesinde Rusya ve Batı Avrupa'da aktif olarak faaliyette bulunduğunu gösteriyor. Ayrıca Rus-Japon savaşından önce Japonya'nın Mançurya, Kuzey Çin ve Moğolistan'ın güney batısında casusluk ağı kurduğu ve askerî istihbarat ajanları için 12 milyon Ruble harcadığı da bilinmektedir. Fakat Japonya'nın bütün bu casusluk faaliyetlerinin Altay'a kadar uzandığı konusunda herhangi bir bilgi veya belge mevcut değildir. Öyleyse Japonya'nın değilse bile Altay'ın Japonya'ya bir ilgisi olduğu düşünülebilir. Çünkü Rusların Japonlar karşısında yenildiği haberleri ve Japon ordusunun Port Arthur Limanı'ndan karaya çıkarak batıya doğru ilerlediği söylentileri; Altay Türkleri için, kaybettikleri toprakları geri kazanmaları, kendi kendilerini yönetmeleri ve din özgürlükleri bakımından bir fırsat olarak görülmüş olması ihtimali yüksektir. Kıtanın dışındaki küçük bir ada ülkesinin güçlü bir imparatorluğa karşı kazandığı (veya Burhanizmin ortaya çıktığı tarihlerde savaşın devam ettiği düşünülecek olursa kazanmakta olduğu) zafer yoluyla halkın bilincindeki Oyrot Han imgesi, Yopon Han ile birleştirilmiştir (Tikhonenko, 2006: 36-43).

Tokoy/Tokay kelimesi ise gramatikal bakımdan Türkçenin tarihi içinde "nehir kıvrımı, orman, nehir kenarındaki sazlık" anlamlarına gelmektedir. Nagy'ye göre kelime, Moğolca'daki 'dirsek' > 'nehir kıvrımı' anlamlarına gelirken Türkçede 'nehir kıvrımı' > 'orman, nehirdeki sazlıklar' şeklinde anlam değişmesine uğramıştır (Kincses-Nagy, 2018: 213). Ayrıca kelimenin Güney Altay ve Moğolistan'da oldukça yaygın bir hidronim olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Üst-Kan bölgesinde Yabagan köyüne çok uzak olmayan Tokoy adlı nehrin üst kesimlerinde aynı adı taşıyan bir Burhanist tapınak vardır. Ayrıca araştırmacılar Tokoy kelimesini bir yer adı olarak Batı Moğolistan'daki Bulun-Tokoy ile Tarbagatay'daki Baganur Gölü'yle özdeşleştirmektedirler. Bütün bunlar dikkate alındığında Burhanizmi Altay Türklerinin zenginlerinin ve yerel yöneticilerinin kurgusal bir şekilde organize ettiği ve Japon emperyalizminden esinlenen politik bir hareket olarak kabul etmek mümkün değildir. Burhanizm'i, şüphesiz 20. yüzyılın başlarında toplumun genel istikrarsızlığından ve ezilmiş bir halktan kay-

naklanan dinî reform hareketi olarak kabul etmekte fayda vardır. Bununla birlikte kendi içinde bir milliyetçilik zarı da taşımaktadır (Şertsova, 210: 29). Ak Cañ hareketinin Japonya ile ilgisi tam olarak ortaya konulamamış olsa da 1930’lu yıllara kadar bu hareketin Japonya ile ilgili olduğu, Sovyet düşüncesine egemen olmuştur.

Bu egemen düşünce A.G. Danilin’in saha araştırmalarına dayalı olarak gerçekleştirdiği çalışmasının yayımlanma sürecinde, 1930’lu yılların ortalarında kendini gösterir. 1926’da üniversiteden mezun olan A.G. Danilin (1896-1942); 1929 yılından itibaren Altay’da saha çalışmaları (1927-1929, 1934-1935) yapmaya başlamış, Burhanizm üzerine materyaller toplamıştır. Danilin’in yaptığı çalışmayı değerli kılan en önemli özelliklerinden birisi, konuyla ilgili materyal toplarken Burhanizm hareketine katılanların önemli bir kısmının hayatta olmasıdır. Yaptığı çalışmayı *Burhanizm. İz istorii natsiolno-osvoboditelno go dvijeniya vı Gornom Altae* adıyla yayımlamak için 25 Kasım 1934’te tarihinde Novosibirsk’teki OGİZ Yayınevi ile anlaşma imzalamıştır. Fakat eserin yayımlanması için editör olarak görevlendirilen L.P. Potapov ile A.G. Danilin arasındaki görüş ayrılığı nedeniyle kitabın yayımlanması önce gecikmiş, sonra da iptal edilmiştir. Potapov ile Danilin arasında temelde iki noktada görüş farklılığı bulunmaktaydı. İlk olarak Potapov, Burhanizmin ortaya çıkışındaki Japon unsurunun yazar tarafından göz ardı edildiğini iddia etmiş, Danilin ise yazdığı cevap mektubunda Burhanizmin ortaya çıkışında Japon etkisini tespit etmenin ve belgelemenin mümkün olmadığını, bu tarz belirsiz fikirlerin devlet görevlileri ve misyonerler tarafından ortaya atılıp körüklendiğini dile getirmiştir. Editör ile yazar arasındaki ikinci belirgin görüş ayrılığı ise Burhanizmin doğasıyla ilgilidir. Danilin; Burhanizm, Şamanizm ile Lamaizmin dinî bir senkretizmi olduğuna inanırken Potapov, bu yeni hareketin Altay toplumunun seçkin sınıfının dinî bir ideolojisi olduğuna inanmıştır. Böylece yayınevi Potapov’un görüşlerini dikkate alarak kitabın yayımlanmasının iptal edilmesine karar vermiştir. Nihayet II. Dünya Savaşı’ndaki Leningrad Kuşatması sırasında Danilin, müze binasının korunması görevinde yer almış fakat savaşın getirdiği zor şartlar ve kış mevsiminin şiddetli soğuğu yüzünden yetersiz beslenme nedeniyle distrofiye yakalanmış, aşırı zayıflamış bir hâlde tükenmiş gücünün son sınırında bütün bilimsel arşivini son bir gayretle bir kızakla çekerek Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesine götürmeyi başarmış ve 1942 kışında vefat etmiştir (Danilin, 1993: 13-14).

Lamaizm Etkisi

Şüphesiz başlangıçta hem Oyrotlar hem de Altaylar, Şamanistti. Ancak 17. yüzyılın başından itibaren Cungar Hanlığı, Lamaizmi bir devlet dini

olarak kabul etmiş, manastır ve tapınak inşalarına izin vermiştir. Lamaizmi benimseyen Cungarlar, Altay bölgesinde kontrol altında tuttıkları topraklardaki nüfusu devlet dinine dönmeye zorlamışlardır. Birçok efsaneye göre devlet görevlileri Lamaizmi kabul etmeyen Altay Şamanlarına işkence ve zulüm etmiş, hatta onları toplu bir şekilde yakmışlardır (Şertsova, 2010: 50-51). Konu hakkında *Kalpas kam* ile ilgili olarak anlatılan efsanelerden biri şöyledir:

Bu çörçökti men Mundus söktü Sogodin Arkak dep kijineñ ugalgam. Ol kiji karıp kelele, bu la cuukta bojodı. Boyınıñ öböközi kereginde aytkan çörçök (bu).

Ozodo Mundustardıñ kamu bolgon emtir. Bir katap öştüler bir cerge kamdardı cuup algan. Örtöör dep aytkan. Kamdardıñ ortozında kandy la bir kam bar emtir. Küçtü kam bar, oyndo talorto küçtü, oyndo tegin ondy, sırañay la cüdek kam bar. Başka-başka cürümdü kamdar. Ol kamdardıñ onçozın cuuyla, on beş kamdı bir özökkö cuuyla, onçozın örtögön emtir. Örtöördö (öştüler örtöp turgança) bir le körzö, ayıldıñ eki kas uçup oturgan. Kara kas tuku teñeri döön biyiktey učeeren, a boro kas kiynineñ uçup çıkkın. Uçup catkajın, öştülerdiñ bir cuuçılı ol kastı adıyen. Ol kas aylanıp, sıktap, kalaktap cerge kelip tüşken, kiji ünile kıyrgan: “Kal-tas-taay! Öştülerdi kır! Öştülerdi örtö, men adıyen uçun!”

Onoydo ol Kaltas Taayı mınayda kıygırtır: “Men koruulap-çeberlep albağan uçun menin camanımdı tašta, ceenim!”

Ondo ol kara kas çerge kelip tijele, kıs bala bolo bergen. Bala-kam Altın dep attu. Oyndo ol balala öştülerdiñ kolına tüşpeske töjindö soñoon-dı minayıp çupça sogolo, küyüp catkan örtöön kalıyen emtir. Onoñ öştüler ot-neme üze küygen kiyninde baskılap kelele körör bolzo, ondo taş catkan. Caan, kızıl-çookır bolçok taş. Onoñ aydışkan: “Bu kandy taş boleeren? Aldında mında taş çok, çok po?” Öştülerdiñ birüzi taştı aylandıra bazıp, tebip iyerde, onoñ Todoştordıñ Cörgömöş kamu turup kelgen. Öştüler onu üldüle kezerge cetkelekte, ol kam kögöön bololo, učeeren.

Onoyup on beş kamını çın küçtüzi eki kam bolgon. Ol Cörgömöş-kam la Kaltas-kam. Ce ol Bala-kam küçtü kam bolor edi, onoyup cürgen bolzo. Ol kargan onoy kuuçındap oturgan. (Yamayeva-Şincin 1994: 151-152).

Bu efsaneyi ben, Mundus boyuna mensup Sogodin Arkak adlı kişiden dinledim. O kişi, yaşlanıp yakın zamanda öldü. Bu efsane, onun ataları hakkında anlattığı bir metindi.

Önceden Mundusların kamu varmış. Bir defasında düşmanlar kamları bir yere toplamış. (Onları) yakmayı düşünmüşler. Kamların içinde her türlü varmış. Güçlü kamlar varmış, çok güçlü kamlar varmış, orta derecede kamlar varmış, sıradan kamlar, hatta çok kötü kamlar da varmış. Başka başka türlü kamlar. O kamların hepsini, on beş kamu bir yere toplayarak yakmışlar. Yakarken (düşmanlar yakarken) bir de bakmışlar

ki çadırdan iki kaz havalanıp uçmuş. Kara kaz, göğün en yükseğine uç-
vermiş; boz kaz ise onun arkasından uçmuş. Uçarken düşmanlardan bir
savaşçı, atıp o kazı vurmuş. O kaz, havada dönüp, ahlayıp inleyerek yere
düşmüş ve insan sesiyle bağırması: “Kaltas-taay! Düşmanları yok et! Düş-
manları beni vurdukları için yak!”

Sonra dayısı Kaltas şöyle bağırması: “Yeğenim, seni koruyup kollaya-
madığım için beni bağışla!”

Sonra o boz kaz gelip yere düşünce bir genç kıza dönüşmüş. Al-
tın adlı Bala-kam. Sonra o genç kız, düşmanların eline düşmemek için
göğsündeki mızrağı çekip çıkarınca yanivermiş. Her yeri yanıp bittikten
sonra düşmanlar, yürüyerek gelmişler ki yangın yerinde bir taş duruyor.
Büyük, kızıl benekli yuvarlak bir taş. Şöyle demişler: “Bu nasıl bir taş?
Önceden burada böyle bir taş yoktu değil mi?” Düşmanlardan biri, taşın
etrafında yürüyüp taşa vurunca Todoşların kamı Cörgömöş-kam ortaya
çıkılmış. Düşmanlar onu kılıçlarıyla kesmek isterken o, bir at sineğine dö-
nüüp uçup gitmiş.

Böylece on beş kamın en güçlüsü iki kam ortaya olduğu anlaşılmış.
Onlar, Cörgömüş kam ile Kaltas kam. Fakat o Bala-kam güçlü bir kam
olacaktı, yaşasaydı. O ihtiyar bana böyle anlatmıştı.

Böylece Lamaist unsurlar, Altay Türklerinin inanç dünyasına girmiştir.
Fakat Cungar Hanlığı sona erdikten sonra Lamaist etki gücünü kaybetmiş
olsa da Moğol kültürü ve Moğol Lamaizmi Altay folklorunda kendisine
kalıcı bir yer bulmuştur. Cungarya, 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru özel-
likle Galdan-Tseren’in ölümünden sonra Çin saldırıları karşısında zayıf-
lamaya başlayınca zamanın etkili zaysanı (yerel yönetici) olan Ombo’yla
Ruslar temas etmiş, o da 1748’de Rus elçisiyle tanıştığı zaman hükümdara
bağlılığı azalmış bir bey gibi konuşmuştur.

Moğolistan yoluyla Lamaizmin Altay’ın doğu ve güneydoğu bölgele-
rine nüfuzu hakkındaki ilk tarihî bilgiler ise 19. yüzyılda kayda geçirilmiş-
tir. A. Bunge; Doğu ve Güneydoğu Altay’a yaptığı günlük kayıtlarından
birinde, Çuy Vasisi’ndeki Altay nüfusunun önemli bölümünün Zaysanla-
rın önderliğinde Lamaist kültüre bağlı olduğunu kaydetmiştir. Bunge’nin
tespitlerinin benzerini 1897 yılında Ş. P. Şvetsov da yapmıştır. 1880’li
yıllarda Altay bölgesini gezen misyoner Mihail Pugintsev de Altay Türk-
lerinin dininin Şamanizm ve Lamaizm’in bir karışımı olduğu tespitinde
bulunmuştur (Şertsova, 210: 24). Hâliyle denilebilir ki, Moğol Lamaiz-
minin Altay Şamanizmi üzerindeki etkisi 19. yüzyılda tespit edilmiş olsa
bile, daha geçmişe, Cungar Hanlığı zamanına götürülebilir. Burhanizmin
ortaya çıkışı ve sonraki sürecinde ise Burhanistler, Şaman dinî terminolo-
jisini Lamaizmin izlerini taşıyan kendi terminolojileriyle değiştirmişlerdir
(Potapov, 2012: 183).

Tereñ Vadisi ile ilgili olaylarda iki dış etkiden bahsetmek mümkündür: Moğolistan'dan gelen Budist rahipler ve Japon etkisi. Olayların en başından itibaren işin içinde bulunan polis memuru V.N. Tukmaçev, 21 Temmuz 1904 tarihli yazısında Çin vatandaşı lama Lubzan'ın sınır dışı edildiğini yazar. (Ekeyev, 2014: 29). Ayrıca iddialara göre Çet ve arkadaşlarıyla birlikte bir lama da tutuklanmıştır (Şertsova, 2010: 37). Denilebilir ki, Çet başta olmak üzere Burhanizmin temsilcileri, hareketin başlangıcında Kuzeybatı Moğolistan lamalarıyla ilişki hâlinindedirler. Kos'min, 21. yüzyılda sahada yaptığı gözlemlerini tarihî olgularla sentezleyerek Burhanizm ve Moğol Budizmi arasındaki ilişkiyi şöyle yorumlar:

İçindeki çok sayıdaki Budist unsura rağmen, Burhanizm ile Budizmin aynı şey olduğunu söylemek mümkün değildir. Burhanizm, karmaşık geçici bir olgudur. Hatta geçiş sürecinin kendisi olduğu söylenebilir. Sadece senkretik bir köprü değil, aynı zamanda Altay Şamanizminden Moğol Budizmine dinamik bir geçiştir. Bunun nedeni, Burhanizmin tamamlanmamış olması ve bir aşama olarak kalmış olmasıdır. Bu nedenle Burhanist öğretinin iç bütünlüğü yoktur, şekilsiz ve eklektiktir. 20. yüzyılın başındaki bu dinî reform süreci, son derece kısıtlı şartlarda gerçekleşmiştir. Altay Ruhani Misyonu tarafından temsil edilen Rus Çarlık yönetimi, Altaylılar ve Moğol Lamaları arasındaki teması izleyip engellemeye çalışmıştır. Bu durum, nitelikli din Budist adamlarının Altay'a gelmesini zorlaştırmıştır. Dahası; Altay Türklerinin Şamanist fikirlerle dolu bilinçleri, Budist unsurları kolayca kavramalarına da engel olmuştur. Sonuç olarak birçok Burhanist, kanlı kurbanlara tekrar yönelmiş, bazı şamanların Carlıkçı'ya dönüşmesi de durumu engelleyememiş, Ülgen ve diğer Şamanist tanrılar panteona tekrar dönmüştür. Burhanizmin doğal gelişimi ise ateist propaganda ve Sovyet döneminin ideolojik atmosferiyle engellenmiştir (Kos'min, 2007: 69).

Kos'min'in Burhanizmden belli ölçüde Şamanizme dönüşle ilgili tespitleri son yıllarda gerçekleşmiş değildir. Bu durum, 1930'lu yıllarda Danilin tarafından da yapılmıştır. Danilin'e göre, Burhanizmdeki katı kanlı kurban yasağı, koyun kurbanlarının kabul edilmesiyle yumuşatılmış, Burhanist duaların bir kısmı ise Şaman dualarından dönüştürülmüş veya bu dualar aynen tekrar edilmiştir. Hatta Burhanizmin ortaya çıkışından henüz birkaç yıl sonra kişiler, kendilerini sorgulamaya başlamışlar ve bazı beklenmedik olumsuz olayların gerçekleşmesini din değiştirmelerinin cezası olarak yorumlamışlardır. Örneğin Burhanist Yakop, oğlunun attan düşerek ölmesi ve hemen peşinden iki kızının da ölmesini din değiştirmesine yorup Burhanizmden ayrılmıştır. Ayrıca 1909 yılındaki tifüs salgını sırasında Carlıkçı Taytak'ın; oğullarıyla birlikte Kuyatkanar yolunda 20 kişiyle birlikte ölmesi, inanç değişikliğinin cezası olarak yorumlanmıştır (Danilin, 1993: 57-58; 121-122). Potapov'un da Danilin'i destekleyen tespitleri var-

dir: Burhanizmin dinî önderleri, geçmişteki Şamanistleri geleneklerinden vazgeçirme yönteminde başarılı olamayınca koyunların kurban edilmesi ve *oboo* dua törenleri gibi bazı Şamanist törenlerin yeniden yaşatılmasına izin vermek zorunda kalmışlardır. Şamanistlere karşı mücadele veren Burhanist din adamları, geleneksel Şamanist törenlerinin adlarını değiştirme yöntemini kullanıyorlardı. Mesela, Burhanistler tarafından kullanılan *calama* adı verilen törensel kurdelelerin adını *kıyra* olarak değiştirmişler, yol geçitlerinde taşlardan yapılan şaman *oboo* adı verilen Şaman kült yapısının adını *ülâ* olarak değiştirmişlerdir (Potapov, 2012: 249).

Günümüzde Altaylıları Moğol Budizmine yaklaştırma çabaları, dernekler vasıtasıyla yürütülmektedir ve bunun ilk örneği bu satırların yazarının da kendisiyle 1998 yılında tanıştığı A.Sanaşkin'in kurduğu *Ak Burkan* topluluğudur. Topluluk, 1991'de kurulup faaliyete başlamasına rağmen, yasal olarak 1992'de tescil edilmiştir. Yine 1991'de *Ene Til* örgütü, *Teñeri* 1995'te, *Ak Sanaa*, *Ak Sus* ve *Umay Ene* örgütleri de 1996'da kurulmuştur (Kos'min, 2007: 43-44). Bir diğer kuruluş ise, Üst-Kan bölgesindeki Burhanistlerin bağlı olduğu *Küree Oçır* örgütüdür. Bu örgütün başrahibi S.V. Bahramayev, Şubat 2013 itibarıyla Altay Cumhuriyeti'nde yaşları 20 ila 60 arasında değişen 30 Altay lamasının bulunduğu bilgisini vermiştir (Tadina, 2013a: 163). 2000'lerin başında Ak Cañ hareketi popülerlik kazanmaya başlamıştır. Eski Burhanizmden ödünç alınan Burhanizm terimi, Altay Türkleri tarafından kullanılmaz. Onun yerine *Ak Cañ*, bu dine mensup olanlara da *Ak Cañdu* denir. Sovyet döneminin bütün inançlara yönelik yasaklayıcı tavrının da neden olması ve Altay Şamanizmi ile Ak Cañ arasındaki çizginin bulanıklaşması nedeniyle doğayla bütünleşmiş bir tanrı olarak tasavvur edilen *Altay Kuday* (Altay Tanrısı) ve *Altay Cañ* (Altay Dini) kavramları ortaya çıkmış; neredeyse bir asır boyunca yasaklanan Ak Cañ, Altaylıların yaşamında küçük bazı günlük ritüeller, görgü kuralları ve ahlaki değerlere indirgenmiştir. Tadina, yeniden canlanan Burhanizmi, eski Burhanizm ile Şamanizmin bir karışımı olarak görür ve ilave eder: Sonuçta Burhanizm, ıslah edilmiş bir Şamanizmdir (Tadina, 2013b: 97-100). Oysa yüzyıl önce Kara İnanç mensuplarıyla evlilikler, hatta karşılıklı ziyaretler bile yapılmaz olmuştu. Bir Kara İnanç mensubunun girdiği yurt, oturduğu yer, kirlenmiş kabul edilmiş; o kişi orayı terk ettikten hemen sonra orası ardıc tütsüsü ve süt saçısıyla arındırılmaya çalışılmıştır. Burhanistler ve Şamanistler genellikle birbirlerinden herhangi bir şey alıp vermezler. Burhanistler, Şamanlığa mensup birinden bir şey almak zorunda kalırsa onu ateşe tutarak arındırır. Kişi, Kara Din'den Ak Dine geçmek isterse uygulanacak yöntem bellidir: Kişi, önce kötü ruhlardan arınmak için evindeki Şamanlığa ait put ve eşyaları yaktıktan sonra Carlıkçı'yı davet eder. Carlıkçı önce evi ateşle arındırır, ev sahibinin ve aile üyelerinin üzerine beraberinde

getirdiği kutsanmış süt saçar. Böylece Ak Cañ'a girme tamamlanmış olur. Akabinde Carlıkçı, kişilere Ak Cañ'dan ayrılırlarsa büyük sıkıntılara gireceklerini söyler (Ekeyev, 2014: 61, 155).

Ayrıca yapılan yazışmalarda; güvenlik tespit, tedbir ve uygulamalarının dışında yeni ortaya çıkan bu dinle ilgili üst makamları bilgilendirmek için bilgilerin ve dua metinlerinin verildiği de görülmektedir. Esasında mahkeme, Klements gibi bölgenin dinî yapısını iyi bilen uzmanların da görüşünü alarak onları dinlemiştir. Bu açıdan, hazırlanan raporlardan özellikle ikisi dikkat çekicidir. Bunlardan ilki 15 Şubat 1905 tarihli rapordur. Bu raporda Altaylıların Şamanist inanç ve uygulamalarıyla Burhanist inanç ve uygulamaları üzerinde durulmuş ve beş dua metninin hem Altay Türkçesi hem de Rusçaları verilmiştir (Ekeyev, 2014: 33-38).

Bu raporların birçoğunda, bölgede Japon ajanlar olduğuna dair şüpheler de yer almaktadır. Raporlarda, Burhanist dualarda geçen *Yopon Kaan* (Japon Kağan) ve Japonya'nın başkenti Tokyo'yu çağrıştıran *tokoy* ifadeleri Burhanist hareketin Japonya ilişkilendirilmesi hususunu özellikle misyonerler ön plana çıkarma çabası içinde olmuşlardır. Hatta polis raporlarında Altaylıların, Japon ordusunun gelerek onları Ruslardan kurtaracağına dair beklenti içinde oldukları ve bu ordu için dağlarda ekmek stokları hazırlığı içinde oldukları kaydedilmiştir. Benzer tespitler, A.G. Danilin tarafından da yapılmıştır: Carlıkçılar ve nüfuzlu Altaylılar, çevrelerine şunları söylediler: “Japon Çarı, Ak Çarı yendi. Tüm Rusları öldürdü. Altın Dağ'ı (Port Arthur) işgal etti. İrkutsk demiryoluna ve telgraf sistemine zarar verdi. Ak Çar şimdi Japon Çarına altın olarak haraç ödüyor. Bu yüzden Altay'da sadece kâğıt para dolaşımında. Yakında Oyrot-Japon krallığı ortaya çıkacak ve tüm Altay halklarını yönetecek.”

Bu amaçla Burhanistler, Çuy Yolu üzerindeki telgraf sistemine zarar vermişlerdir. Danilin'in ajitatör olarak nitelediği bu isimler, hareketin devamlılığına özellikle vurgu yaparak yeni çarın cennetten ineceği, Çet Çelpanov'un yurtunun yakınındaki bir yurta yerleşeceği ve böylece Rus Çarının etkisini kaybedeceği söylentilerini yaymaya devam etmişlerdir (Danilin, 1993: 107-108).

<i>Cok cerden tabılğan</i>	Beklenmedik yerden ortaya çıkan
<i>Jopon kaan</i>	Jopon kaan
<i>Ozogu boyunça kelbegen</i>	Uzun zamandır gelmeyen
<i>Oyrot kaan</i>	Oyrot kaan
<i>Törbön Oyrot törö tutkan</i>	Törbön-Oyrot'un (bir arada) yasası
<i>Kaanıbıs.</i>	Kağanımız.
<i>Burmaylı ödiük sanal boldı.</i>	İşlemeli ayakkabılar

<i>Boyu bistiñ Otrot kaambıs</i>	Bizim Oyrot kağanımız
<i>Kerek boldı.</i>	Gerek oldu.
<i>Tümen burkan baştazın.</i>	Sayısız Burhan yönetsin
<i>Cüktü baatır aydazın.</i>	Yüklü bahadır sürsün.
<i>Aba cinis Altay sanal boldı.</i>	Yüce Altay aklımızda.
<i>Ak çeçek Altayga ayday berzin.</i>	Ak çiçek Altay'da yayılsın.
<i>Köbö cinis Altayga, kök çeçek</i>	Hoş kokulu gök çiçek Altay'da yayılsın
<i>Tegen ceribiske köçire berzin.</i>	Yurdumuza göçelim (Ekeyev, 2014: 45)

Tarihî Şahsiyetler: Oyrot Han, Şunu ve Amır Sanaa

Cungarya İmparatorluğu'nun özellikle son dönemindeki Altay Türklerinin tarihî şahsiyetleriyle ilgili Altay efsaneleri, Burhanizmin ideolojisinin dinî bir kabuk içinde ulusal bir kurtuluş hareketi olarak anlamak için epey malzeme içerir. Amır Sanaa, Şunu ve Oyrot Han hakkındaki efsaneler bunlardır. Baskı ve sömürünün pençesinde sıkışan Altay Türkleri, efsanevi geçmişlerinde bir kahraman kurtarıcı aramışlardır. Üstelik bu isimler, efsanelerde birbirlerine o kadar yakınlardır ki genellikle başka başka metinlerde yer değiştirip birbirlerinin yerine geçebilirler. Oyrot adını herhangi bir kişi veya belirli bir soyla sınırlamak neredeyse imkânsızdır. Bu ad; Cungar Hanlığı tebaası için ortak bir kahraman, ortak bir kurtarıcıdır. Oyrot Han, Burhanistlerin Rus baskı ve sömürsünden kurtulmak için geçmiş dönemlerin efsanelerinde ustaca kullandıkları sembol bir isimdir (Danilin, 1993: 77-78).

Oyrot Han ve Şunu'yla birlikte özellikle Amır Sanaa hakkında anlatılan efsaneler Altay Türklerinin yaşadığı coğrafyanın sınırlarını aşmış; Moğolistan, Tıva ve Buryatya'ya da yayılmış, hatta Cengiz Han hakkında anlatılan efsanelerle iç içe geçmiştir. 19. yüzyıldaki Uranhay araştırmacılarından A.İ. Andrianov'un Soyotlar arasından derlediği bir efsanede, Amır Sanaa'nın adı Cengiz'in üç oğlundan biri olarak geçer. Efsaneye göre, Cengiz Han'ın üç oğlu vardır: Ak Han, Geser Han ve Amır Sanaa. Ak Han; Rusya'ya gitmiş, orada toprak sahibi ve kral olmuştur. Amır Sanaa, tekrar geri dönmek için Rus topraklarına gitmiş olsa da uzun zaman geçtiği hâlde geri dönmemiştir. Geser Han ise Soyotların arasındadır. Amır Sanaa'nın tekrar geri döneceği ve halkını kurtaracağına dair efsanevi düşünce, Moğollar arsında da yaygındır. D.P. Bennigsen'e göre, Amır Sanaa'nın tekrar gelip Moğolları Çinlilerden kurtaracağına dair verdiği sözün gerçekleşmesini Moğollar dört gözle bekliyorlar ve bunun yakın zamanda gerçekleşeceğine de inanıyorlar. Amır Sanaa ile ilgili bu yöndeki efsaneler, Oyrot Han ve Şunu hakkında anlatılan aynı yöndeki efsanelerle iç içe geçmiştir.

Şunu hakkında anlatılan efsanede ise Şunu'nun, halkını kurtarmak için ne zaman döneceği ve bunu kimin duyuracağı açıkça belirtilir. Böylece Oyrot Han ve Amır Sanaa, bir kişide birleştirilir (Danilin, 1993: 59-61).

Oyrot Han, Şunu ve Amır Sanaa hakkındaki efsaneler, Burhanizm kültürüne girmiştir. Radloff ve Verbitsky'nin derlemelerinde bu tarihî şahsiyetlerle ilgili metinler mevcuttur. Danilin, Şunu hakkında Üst-Kan aymağında bilinen Teleüt varyantlarına ek olarak bir efsane derlemiştir. Efsane şöyledir:

Boo Han, Sarı-Süme yolunda İrtiş'in üst kesimlerinde yaşayan bir han ve aynı zamanda bir kamdır. Bir gün süt beyazı bir gölde avlanmaya gittiğinde kıyadaki bir huş ağacının altında konaklar. O zaman, üç ak kuğunun gelerek gölde yüzmeye başladıklarını görür. Bir yıl sonra aynı yere yine avlanmak için gelen Boo Han, kuğuları tekrar görür. Bir yıl sonra üçüncü kez geldiğinde çadırında kuşları bekler. Ak kuğular her zamanki gibi uçarak gelip gölde yıkanır. Sonra uçmak için havalandıklarında Boo Han, içlerinden birini yakalar. Boo Han, kuşu eline alır almaz kuş bakire bir genç kıza dönüşerek şöyle der: "Ben, Üç Burhan'ın kızıyım.". Boo Han ise, "Burhan'ın kızı olduğunuza göre bana yakalanmamalıydınız. Bundan sonra benim eşim olacaksınız.". Boo Han ve Tanrı Burhan'ın kızı, burada kalıp yaşamaya başlar. Boo Han avlanır. Burhan'ın kızının "karın ve çocukların var mı" sorusuna Boo Han, "hayır" cevabını vererek ava gideceğini söyler. Fakat her ava gidişinde hiçbir şey avlayamadığını söyler. Boo Han üçüncü kez ava gittiğinde kız, kuğuya dönüşerek onu takip eder. Bir çadıra girdiğini görür. Bacadan bakınca Boo Han'ın Kün-Sana'nın oğlunu kucakladığını görür. Uçarak hemen göle döner. Geri dönen Boo Han, avın yine başarısız geçtiğini söyler. Kız, bağırarak: "Beni aldattın, senin bir karın ve oğlun varmış, artık seninle birlikte yaşamayacağım" diyerek kuğuya dönüşüp uçarak gider. Boo Han, hatanın kendisinde olduğunu anlar ve artık bir daha buraya gelmeyeceğine dair kendine söz vererek oradan ayrılır. Şunu'nun ülkesinin uzak bir yerinde Turen-Beren adlı bir kahramanı vardır. Yaşlılık zamanı gelmiş olmasına rağmen çocuk sahibi olamamıştır. O ve karısı, "öleceğiz, servetimiz kime kalacak?" diye düşünürken göklerden gelen bir ses duyarlar: "Turen-Beren, çocuğun olmadığına üzülme. Süt-Köl'ün kıyısına git. Orada bir çocuk bulacaksınız. Onu alıp büyütün." Yaşlı adam şaşkınlık içinde, "Bu göl nerede" diye yaşlı karısına sorar. Karısı, "Bilmiyorum, ben her gün evde oturuyorum. Çıkıp dolaşan sensin. Gölün yerini bilecek olan da sen olmalısın" der. Yaşlı adam, bu gölün Boo Han'ın avlandığı yer olduğunu tahmin ederek oraya gider. Orada bir ağacın altında bir erkek çocuğunun bulunduğunu, bu çocuğun huş ağacının öz suyuyla beslendiğini, ağladığında ise bir kuşun öterek onu avuttuğunu görür. Bu çocuk, Boo Han'ın oğludur. Yaşlı adam, çocuğu alıp büyütür. Yaşlılar, çocuğa Şunu adını verirler. Turen-Beren bir gün tedavi için Boo Han'ın yanına geldiğinde yaşlı adam sarhoş olup olağanüstü evlatlık oğlundan övgüyle bah-

seder. Bunun üzerine Boo Han, bu erkek çocuğu ondan almak ister. Turen-Beren, çaresiz Şünü'yü Boo Han'a getirir. Orada ona farklı bir isim verilir: Karakula. Büyüyen Şunu, Boo Han'ın krallığında bir değişiklik olacağını hisseder: Bir kadın, Şulmus adlı bir kötü ruh doğuracaktır. Bu sebeple Şunu, bütün hamile kadınları ve hayvanları öldürmeye başlar. Halk, tedirgin olup Boo Han'a şikâyet ederler. Âdeta vahşileşen Şunu, sırtından kemerle bağlanarak bir kuyuya atılır. Bir ulak, Boo Han'a gelerek yakınlardaki bir köyde yaşayan kızı Mayin-Bere'nin bir erkek çocuk doğurduğu haberini getirir. Doğan çocuğa Amır Sanaa adı verilir. Amır Sanaa, büyüdüğünde Şunu'nun olacakları gerçekten hissettiğini söyler. Bunun üzerine Şunu serbest bırakılır ve yaraları tedavi edilir. Sonra, Boo Han'ın avlandığı yere, Tanrı Üç Kurbustan'ın kitabının düştüğü bilgisi ulaşır. Boo Han, oraya gitmeme yeminini hatırlayıp Şunu'yu gönderir. Şunu gidip kitabı açarak okur. Kitapta, Tebet-Tanit'a arka arkaya üç yıl dua ettikten sonra Erlik'le savaşmaya gitmesi gerektiği yazılıdır. Şunu, "Kurbustan Erlik'le savaşmamı istiyorsa niçin üç yıl bekleyip dua edeyim. Hemen Erlik'le savaşmaya gideyim" der ve Erlik'le savaşmaya gider. Onunla üç yıl boyunca savaşsa da başarılı olamayınca kutsal kitapta yazılanları hatırlayıp Tebet-Tanit'a dua etmek için onun yurduna gitmeye karar verir. Fakat Tebet-Tanit öyle bir yerde yaşamaktadır ki otları ve suları zehirlidir. Bunun üzerine Şunu, yanına atı için yem ve içmek için su alarak Tebet-Tanit'in yurduna gider. Oraya gidince tükürür ve "Tüm Derben-Oyrot Hanlığı'nı kayıp mı edeceğim" diyerek havaya tükürür. Bundan sonra Oyrot prensleri arasında düşmanlık başlar: Amır Sanaa, Temir Sana, Kün Sana (Danilin, 1993: 65-67).

Yukarıdaki efsanede Şunu'nun Ruslara bağlanmasıyla ilgili bir unsur mevcut değildir. Yalnızca Altay beyleri arasında baş gösteren düşmanlık dile getirilir. Şunu ve Amır Sanaa; diğer efsanelerin bazılarında öz kardeş, bazılarında üvey kardeş, bir kısmında ise dayı-yeğen olarak geçer (Yamayeva-Şincin, 1994: 208-231). Hepsinde görülen ortak özellik; Şunu'nun, kardeşleri tarafından kıskanılması (bazen de aklını yitirmesi veya öyle zannedilmesi) nedeniyle babası tarafından hapse atılması, sonra zor durumda kalan halkını ve yurdunu kurtarması için atıldığı yerden çıkarılması, Şunu'nun mücadeleyi kazanarak halkını kurtarması ama neticesinde iç karışıklıklar sonucu Ruslara sığınması anlatılır. "Şunu" adlı efsanede Şunu, Amır Sanaa'nın dayısıdır. Amır Sanaa doğarken bir elinde kan, diğer elinde kara taş tutarak doğar. Amır Sanaa büyüüp er olunca beyleri, Şunu ile savaşması için onu kışkırtır. Şunu, yeğeniyle savaşmaktansa Bala Kaan'ın (Rus Çarıçesi) yurduna giderek onunla evlenir. Ondaki iki oğlu olur: Kostokko Pavloviç ve Nikolay Pavloviç. Efsaneye göre Kostokk Amerika'ya gidip kağan olur, Nikolay Pavloviç ise annesinin yerine çar olur. Amır Sanaa ise kendi askeri ona karşı gelip, onunla savaşınca yurdunu terk etme zamanının geldiğini anlar ve halkını ardında bırakarak kaçıp gider. Başsız

kalan halkı, düşman saldırılarında perişan düşünce on iki zaysan karar verip Ruslara sığınır (Yamayeva-Şincin, 1994: 212-223). Bu efsanelerin hemen tamamında kahramanlar olağanüstülüklerle donatılmış olsalar da halklarının bağımsızlığını koruyamazlar ve çıkan iç kargaşalar neticesinde onlar için Ruslara sığınmanın dışında başka bir çare kalmaz.

Efsanelerden anlaşılacağı üzere Burhanist Teleütler, Şunu'nun anısını mitik halk hafızasında muhafaza etmişler ve zamanla onun dönüşü hakkındaki beklentilerine dair daha fazla ayrıntı yaratmışlardır. Efsanelerde Şunu ile Rus çarı arasındaki anlaşmanın değişik varyantları oluşmuştur. DANİLİN, bunlardan dördünü tespit etmiştir: 1. Teleütleri terk etmek zorunda kalan Şunu, öfkeli bir şekilde eliyle taşı tokatlar ve şöyle der: "Bu iz burada var olduğu sürece Teleütler askere alınmayacak." 2. Şunu, II. Kate-rina ile anlaşmayı imzalar ve şöyle der: "Teleütlerimi size vatandaş olarak veriyorum. Tıpkı bana ödedikleri gibi size de kürklerle vergi ödemelerine izin veriyorum. Ama onları askere alamazsınız." Anlaşma imzalandıktan sonra Şunu tükürür ve şöyle der: "Nasıl bu tükürük geri alınmazsa sizin de sözünüz ve imzanız dokunulmaz olsun. 3. Şunu, Altın Göl'deydi. Altın Göl kurumuştur ve ortasında dökme demirden yapılmış ağır bir sandık vardı. Şunu, sandığı tekmeledi ve kapak açıldı. Sandıkta birçok kitap vardı, Şunu içlerinden birini aldı, baktı ve tekrar yerine koydu. Sonra başka bir kitap alıp okumaya başladı. Bu kitapta, Teleütlerin yakında Ruslardan kurtulacağı yazıyordu. 4. Şunu, halkından ayrıldıktan sonra bir mektup bıraktı. Mektupta şunlar yazıyordu: "Halkımı, Rus çarına veriyorum. O, Teleütleri gücendirmesin. Askere almasın. Bana vergi olarak kürklerle ödeme yaptıkları gibi Ruslara da parayla değil, kürkle ödeme yapınlar." (Danilin, 1993: 73-74).

Şunu gibi tarihî bir şahsiyet olan Amır Sanaa'nın ataları, 17. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın başlarına kadar Sibiry'a'dan ayrılmış, Volga bölgesinde yaşamışlardır. Ancak büyükbabası 1701'de Cungarya'ya dönmüş ve oğlunu (Amır-Sanaa'nın babası) Galdan-Tseren'in kızıyla evlendirmiştir. Bu nedenle Amır-Sanaa, Cungarya tahtı üzerinde hak sahibi olmuş ve onun mücadeleleri çok sayıda Altay efsanesine yansımıştır (Şertsova, 2010: 65). Amır Sanaa, bağımsız bir devlet kurmak amacıyla 1755'te Mançu-Çin yönetimine karşı bir ayaklanma başlatmış fakat ayaklanma başarısız bir şekilde bastırılınca 1756'da Rusya'ya kaçmış, 21 Eylül'de çiçek hastalığından Tobolsk'ta ölmüştür. Amır Sanaa'nın bu mücadeleleri sırasında Cungarya ile savaş hâlinde olan Çin, 1755-1758 yılları arasında bir milyondan fazla insanı katletmiştir. Sibirya sahası uzmanı S. ŞAŞKOV, yapılan katliamı ve yaşanan paniği şöyle tarif eder: "Cungarya, tam anlamıyla cesetlerle doluydu. Nehirler, dökülen insan kanından dolayı kızıl akıyordu. Bacakları

ve hareket edebilen her şey, Sibiry'a doğru koştu." Kadınlar ve çocuklar, hayvanlarıyla birlikte dağ içlerine ve mağaralara saklanmışlar; erkekler, yaptıkları kaleler ve müstahkem mevkiilerle yurtlarını savunmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Altaylı yöneticiler, Rus askeri koruması altına girmeyi ve Ruslara bağlanmayı düşünmeye başlamışlardır. Nihayet 19 Temmuz 1756'da Altaylı yöneticilerin Rusya'ya bağlılık yemini etmeleri neticesinde, bölge Ruslara bağlanmıştır (Şertsova, 210: 70-74). Fakat bu bağlanma, yani Cungar vatandaşlığından Rus vatandaşlığına geçiş, başlangıçta Altay toplumunun geleneksel yapısını ve sosyo-ekonomik ilişkilerini etkilememiştir. Yadrintsev'e göre 19. yüzyılın ikinci yarısında Altay'ı ziyaret eden bütün gezginler, hayvancılık yapan Telengitlerin zengin hayvan sürülerine sahip oldukları konusunda kayıtlar düşmüşlerdir. W. RADLOFF, Ursul Vadisi'nde 6.000 baş hayvanı olan bir Telengit ile tanışır. Çuy bölgesinde ise hayvancılık daha yaygındır. Zenginlerin içinde 8.000 at, 1.000 sığır ve 2.000 deve sahibi olanları vardır. Bölge sakinleri RADLOFF'a, 50-100 ata sahip olan kişilerin yoksul sayıldığını ifade etmişlerdir (Yadrintsev, 1891: 104; Tadina, 2006: 74-75). Bununla birlikte yüzyılın sonuna doğru hayvancılık ve maden işletmelerinin yanı sıra yağ fabrikaları ve yün çırpma tesisleri gibi küçük işletmelerin kurulmasıyla bölgede dikkate değer gelişmeler gözlemlenmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise çiftçilik ve arıcılık faaliyetleri artmaya başlar. Fakat ekonomide görülen gelişmeler Rusların lehine, Altay Türklerinin aleyhine işlemeye başlamıştır. Özellikle verimli meralara Rusların yerleşmesiyle birlikte Altay Türklerinde hayvancılık gerilemeye başlamıştır. Yoğun Rus yerleşimci nüfusu, Altay Türklerinin yaşam alanlarını, özellikle hayvancılık ve tarım bakımından gittikçe daraltmış, Altaylılar dağ içlerinde daha verimsiz alanlara çekilmek zorunda kalmışlar ve gittikçe yoksullaşmışlardır.

Mançu-Çin yönetimine karşı mücadele eden Amır-Sanaa tıpkı Şunu gibi sözlü halk kültüründe yer bulmuş, birçok olağanüstü özellik ona yüklenmiştir. Bu anlatılarda onun yada taşıyla kar veya yağmur yağdırabildiği, gökkuşağına bazı şeyler asabildiği ... anlatılır. Efsanelerde Amır Sanaa ile Şunu'yu karşılaştıran Danilin şu sonuca ulaşır: Amır Sanaa gibi Şunu da Oyrotları birleştirmek isteyen bir devlet adamı olarak sunulur. Fakat efsaneler Amır Sanaa'yı sinsi ve kurnaz olarak sunarken onun aksine Şunu'ya tüm olumlu özellikleri yüklerler (Danilin, 1993: 76). Moğolistan'da Amır Sanaa'nın soyundan geldiğini veya reenkarnasyon yoluyla onun kendi bedeninde tekrar hayata geldiğini ve Moğolları Çinlilerin elinden kurtaracağını iddia eden bazı lamalar ortaya çıkmıştır. Pozdneyev, 1892 gibi erken bir tarihte 30 yaşında Dombi-Çjantsan'ın böyle biri olduğunu söyler. Güya bu lama, Amır Sanaa'nın oğlu Temursana'nın soyundan türemiştir ve Moğolları Çin baskısından kurtaracaktır (Danilin, 1993: 79).

Misyoner Etkisi

Altay'da kurulan misyoner teşkilatının Altay Türklerini Hristiyanlaştırma politikalarına bağlı olarak yapılan uygulamalar neticesinde; Onguday, Şebalin, Kan gibi nispeten büyük yerleşim yerlerinde açılan kilise ve okullarda vaftiz edilen Altay Türklerine maddi ve mali yardımlar sağlanmıştır: Barınaklar verilmiş, yiyecek, giyecek yardımı yapılmış ve tohum dağıtılmıştır. Bunlar, vaftiz edilmemiş Altay Türklerinden ayrı yaşamaya mecbur edilmişler, Rus yaşam tarzını benimsemeye, Rus giysileri giymeye ve Ruslarla karma evlilikler yapmaya zorlanmışlar, Şamanik ayin ve törenleri yapmaları, bunlara katılmaları da tamamıyla yasaklanmıştır (Tadina, 2006: 76).

1828 yılında Altay'da misyoner teşkilatının kurulmasından sonra misyonerler; vaftiz olmayı kabul etmeyen Altaylıların vaftiz edilmiş olanlarla birlikte yaşamasını, onların yanına yerleşmesini ve kurulan kiliselerin 6 km yakınına gelmelerini yasaklamışlardır. Şüphesiz açılan her yeni kilise, diki len her yeni haç, Altaylıların yaşam alanlarını biraz daha daraltmıştır. Misyonerler, Altay Türkçesini biliyorlardı ve bu durum, bölgenin yerel sakinlerinin hayatlarına tüm yönlerine aşına olmalarını sağlamıştır. Bu nedenle Altay Türklerinin din, dil ve etnografyaları başta olmak üzere bazı sorunlarının çözümü için misyonerlerin yazdıkları raporlar önemlidir. Onların yaptıkları çalışmalar ve tespitleri, bugün de bilim çevrelerince kabul görmektedir. Altay Türklerini ilk defa Kuzey ve Güney olmak üzere iki gruba ayıran misyoner, V.İ. Verbitsky'dir. Onun bu ayrımı hâlâ, yapılan bilimsel çalışmalarda ölçüt olarak kullanılmaktadır (Şertsova, 2010: 20).

Ortodoks Misyonunun Altay'daki ilk açılış tarihinden itibaren Moğol lamalarının, Moğolistan'dan Çuy Yolu ve Tarbagatay Dağları'ndan sınırı geçerek sık sık Altay'a geldikleri ve Altay Türklerini ziyaret ettikleri bilinmektedir. Bu nedenle Ortodoks papazlar, Moğol lamalarını sürekli bir tehlike kaynağı olarak görmüşlerdir. Üstelik bu Moğol lamaları; Altaylar tarafından sıcak bir ilgiyle karşılanıyor, söyledikleri dikkatle dinleniyor ve yaptıkları şifa uygulamaları kabul ediliyordu. Altay Türkleri; Moğol lamalarını dil, gelenek-görenek ve dünya algısı bakımından kendilerine Ortodoks papazlardan daha yakın görüyorlardı (Kos'min, 2007: 48). Altaylılara baskı yapan, günlük hayatlarını kısıtlayan ve yabancı olarak görülen Hristiyan papazlara karşı Moğol lamalarının daha yakın görülmesi normal bir durumdur. Dolayısıyla Altay Misyoner Teşkilatı; Burhanizmi, Ortodoks Hristiyanlığa bir tepki olarak görmüşlerdir.

19 Mart 1905'te Ust-Kan misyonerlerinden Rahip Luka Kumandin'in Biysk piskoposu Macarius'a sunduğu raporunda, misyonerlerin olaylardaki tutumlarıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Kumandin'e göre, Tomsk valisinin

emri üzerine Piskopos Macarius ile polis şefi V.N. Tukmaçev 19 Haziran'da Onguday'dan Ust-Kan köyüne gelip, Kalmıkların toplantılarını gözlemlerler. Kumandin'e göre, o günün akşamında Tereñ Vadisi'nde 600'den fazla insan vardır ve şenlik ateşleri her yerde pırıl pırıl yanmaktadır. Ertesi gün (20 Haziran'da) ise toplanan insan sayısı 1000'e çıkar. Bu arada kilise etrafında da binlerce silahlı Rus köylüsü toplanır. Toplanarlara, kutsal su serpilerek dualar edilir. Biysk piskoposu Macarius bir konuşma yapar. Kalmıklara şiddet uygulanmamasını, onların kötü yola düşmüş küçük kardeşler gibi kabul edilmesini vaaz eder. Polis şefi Tukmaçev ise bu arada Tereñ Vadisi'ndeki Kalmıkların etrafını kuşatarak, kaçış yollarını keser. Gece ikide kilisenin çan kulesinden ilk çan sesleri duyulur. Kumandin'e göre bu çanın sesi, gecenin sessizliğinde tehditkâr bir şekilde çalar ve yakın dağlarda yankılanarak uzaklarda kaybolur. Polisler ve Rus köylüler dua eden Kalmıklara saldırırlar. Kalmıklar, halkalar oluşturarak Çet'in yurtunu korumak isterler. Bütün ısrarlara rağmen Çet teslim edilmeyince Ruslar onun çadırına saldırırlar ve kargaşa çıkar. Bir Kalmık öldürülür, yaklaşık elli Kalmık da ağır bir şekilde dövülerek yaralanır. Çet hareketinin lideri ve yaklaşık otuz kişi tutuklanır. Raporunun sonunda Luka Kumandin şöyle der: "Gelecekte Kalmıklar kutsal vaftizi kabul edecek, Ortodoks Kilisesinin koynunda kendilerine sessiz bir sığınak bulacaklar ... Şimdilik sadece dört Kalmık vaftiz edildi. Diğerleri Paganizm ile Ortodoksluk arasında tereddüt hâlinedeler (Ekeyev, 2014: 49-53)

Tomsk Diocesan Gazetesi'nde (1905, No: 10, s.1-4), Altay Manevi Misyununun tespit ve görüşlerini içeren bir rapor yayımlanmıştır. Rapor da da mayıs-haziran 1904'te Tereñ Vadisi'ndeki olaylar hakkında Bölge Misyoner Teşkilatının tespit ve görüşleri mevcuttur. Rapora göre, yeni bir peygamberin ortaya çıkması haberi Kalmıkları oldukça heyecanlandırmıştır ve bu toplantı için kış aylarından itibaren hazırlanmaktadırlar. Kış mevsiminden toplantının başladığı zamana kadar Kalmıklar vaftiz olmaktan çekinmiş, kam teflerini ve Şamanizmle ilgili nesnel unsurları yakmış, Ruslara ait para, giysi vb. eşyaları da yok edip günlük hayatlarından çıkarmışlar, tütün ve alkollü içki içilmesini yasaklamışlardır. Tereñ Vadisi'nde toplanarak kendilerini Ruslardan kurtaracak Oyrot Han'ın gelmesi için gece gündüz dualar etmişler, kendilerine inanmayan Kalmıkları tutuklayıp onlara işkenceler etmişlerdir. 13 Haziran'da durumu yerinde tespit etmek için Altay Manevi Misyonu, Tereñ Vadisi'ne rahipler göndermişse de Kalmıklar bu rahipleri içlerine almamışlardır. Bunlarla birlikte Rus-Japon savaşı da Oyrot Han'ın yakında geleceğiyle ilgili olarak Kalmıkları heyecanlandırmıştır.

Gorno-Altaysk Devlet Arşivlerinde, yukarıda adı geçen Rahip Luka Kumandin'in elyazması başka bir rapor mevcuttur (GAAK, f. 164, op. 1, ö. 85, l. 2-6.). Bu raporda Kumandin, raporlama yılında (1904) Kalmıklar arasına misyonerlik amacıyla üç ziyaret gerçekleştirdiklerini vurgular. Raporda dikkat çeken en önemli husus, Kumandin'in yerli halkla yaptığı görüşmelerin bir kısmına raporunda yer vermesidir. Kalmıkların yeni dine bakış açısını tespit etmek için Kumandin'in 60 yaşında Çalçık adlı bir Kalmıkla yaptığı görüşmenin notlarını burada vermeyi uygun buluyorum. Çünkü görüşme Tereñ Vadisi'ne yapılan baskının hemen sonrasında gerçekleştirilmiştir. Kumandin'in, Çalçık'a sorduğu sorular ve aldığı cevaplar şu şekildedir:

- Tereñ Vadisi'ndeki olaylar hakkındaki düşüncelerin nelerdir, Altaylar arasında Burhanizm var mıdır?
- Artık toplu bir dua yapılmıyor, herkes kendi yurt kapısının önünde dua ediyor.
- Şimdi nasıl dua ediyorsunuz, neyi kurban olarak adıyorsunuz?
- Artık kanlı kurbanlarımız yok. Belirli bir dua ve kurban yerimiz de yok. Her aile kendi yurtunun doğuya bakan yönünde ibadet ediyor. Yurtun önüne genç bir huş ağacı dikiyoruz, ona beyaz bir keten bağlıyoruz ki bu, inancımızın saflığının bir işaretidir. Sonra ailenin en büyüğü yurttan çıkarak huş ağacının üzerine süt saçar. Dualar edilir.
- Hangi duaları okursunuz?
- Kalıcı bir duamız yoktur. Her türlü duayı okuruz.
- Bazı Altaylılardan Çet'in sizlere Japon kralı için toplanmanızı ve Oyrot Han'ı hatırlamanızı emrettiğini duydum, bu doğru mu?
- Çet, bize Japon kralı için dua etme emri vermedi ama Oyrotya'yı ve Oyrot Han'ı hatırlıyoruz. O, Burhan'la ilgilidir. Çet, bize hayvanları kurban etmememizi emretti. Haklı. Çünkü bu, Burhan'ın ruhuna aykırıdır. Daha önce biz kanlı kurbanlar sunmuş olsak da bu bizim cehaletimizden kaynaklanmaktaydı. Körmös'ün (şeytanın) gönderdiği kamlar bizi aldattı. Şimdi çok iyiyiz. Dua ve ibadetlerimizde kan yok. Yalnızca saf ve beyaz süt var. (İbadetlerimizde) Maddi kaybımız yok. Hastalık gönderen ruha, at kurbanı yapıyorduk. Bütün bunlar bir aldatmaca. Çet, ortaya çıktı. Bize Burhan'ı ve ona nasıl ibadet edeceğimizi anlattı. Lamaizm ve Burhanizm yoluyla Kalmıklar yeniden doğdu. Şamanizmden daha yüksek bir din bulduğum için mutluyum. Şamanizmdeki çok tanrılar yok edildi. Sadece iki tane kaldı. Sarı Çalu ve Cayık ibadet sırasında Kalmıklar, süt saçıyor ve ardıç tütsüsü yapıyor. Yurt girişinde Sarı Çalu asılı. Bur-

hanizm, Şamanizmden daha yüksek bir din. Kanlı kurbanlar artık yok. Kamların tuhafıkları yok. Yüksek sesle ibadet yok. Artık doğu yönüne dönüyor ve sessizce Burhan'a dua ediyoruz. Önümüzde rüzgârda sallanan yeşil bir huş ağacı ve ona asılı beyaz kurdeleler var. Ailenin reisi ona süt saçar ve sessizce dua eder. Burhanizmi kabul etmeyenler 'Kürüm'dür. Ancak onlardan aramızda çok az var.

Rahip Luka Kumandin, yaptığı görüşmelerden sonra raporunu şu tespitleriyle tamamlar: "Çet'in ortaya çıkmasından sonra başlangıçta tüm Ruslara düşman olan Kalmıklar, onun tutuklanmasından sonra biraz yumuşuyor gibiler. Ama inançları hakkında onlarla sohbet etmek çok zor. Bu konuda onlara bir şeyler sorduğumda kaşlarını çatıp başka tarafa bakıyorlar. Çok zor günler geçiriyorlar. Eski Kalmıklar artık gitti. Yerlerine kaba ve fanatik Lamaistler geldi."

Rahip Luka Kumandin'in dışında 1906 yılında Burhanizm hakkında iki diyakon'un daha raporu bulunmaktadır: Diyakon İ. Bobrakova ve Diyakon M. Yalbaşev. Bobrakova, 28 Ağustos 1906'da Çet Çelpanov'u ziyaret eder. Çelpanov, onu yurtuna davet ederek çay ikram eder ve seyahat amaçlarını sorar. Çelpanov'un sorularını cevaplayan Bobrakov, Çet'in kendisine söylediği şu sözleri ilginç bularak kayda geçirir: "Siz misyonerler uzun yıllardır Altay'dasınız ve her yere giderek dininizi anlatıyorsunuz. Buna rağmen çok az insanı vaftiz edebildiniz. Ama benim tebliğimle birlikte insanlar Kamlıkla ilgili her şeyi terk ettiler. Kısa süre içinde takipçilerimin sayısı birkaç bin kişiyi buldu. Burhanlık davet edilmesi gereken tek inançtır. Ak Cañ ..." (GAAK, f.164, op.1, d.101,II.1-4). Diyakon M. Yalbaşev ise 1906 yılında 70 Kalmık'ın toplanarak dinî tören düzenlediklerini kaydetmiştir. Yalbaşev kayıtlarında Ak Cañ mensuplarının törende kullandıkları sunaklar hakkında da bilgi verir (GAAK, f. 164, op.2, d. 101, 1. 19).

Çet Çelpanov Sonrası Ak Cañ

1904'ü takip eden yıllarda yazılmış Altay Manevi Misyonunun yazdığı raporlardan Burhanizm'in Altay'daki gelişim sürecini takip etmek mümkündür. 1906 tarihli Altay Manevi Misyonunun raporunda Burhanizmi, Moğol Lamizmi etkisi altında ortaya çıkan yeni bir tür inanç olarak tanımlanır. Çelpanov'u ise yıpranmış bir paganist sistemi canlandırmaya çalışan din reformisti olmaktan öte siyasi bir ajitatör olarak kabul eder. Ayrıca Çet ve takipçilerinin 1906 yılı yazında beraat etmelerini bu yeni doktrin onayı olarak kabul edildiğini ve halkı bu harekete katılmaya teşvik ettiğini ifade ederler. Kalmıkların Moğolistan'a yaptıkları seyahatleri dolayısıyla Moğol Budizmi ile temas geçmeleri bu hareketi gittikçe ve hızlı bir şekilde Lamaizme yaklaştıracaktır. Misyonerler, "Çet hareketi dinsel bir

yenilenme ihtiyacı olsaydı, Hristiyanlığa yönelmeleri gerekirdi” diyorlar (GANO, f.D-143, op.1, ö.16, 1.12-16; Ekeyev, 2014: 141-145). Diğer bazı misyoner raporlarında (1907) Ak Cañ adlı bu yeni dinin Ortodoks Hristiyanlık karşısında hâkim bir pozisyon elde ettiği, *Haberci* anlamına gelen *Carlıkçı* adlı din adamlarının sayılarının arttığı ve dinî öğretilerini hızlı bir şekilde yaydıkları, Ak Cañ'ın Moğol Lamaizminden sıyrılarak özel bir mezhebe dönüşerek Altaylıların ulusal dini hâline geldiği üzerinde durulmaktadır. 1908'de yazılmış başka Altay Misyonu raporunda ise 1904'ten bu yana Altaylar arasında Ak Cañ ile ilgili heyecanın azalmadığı, Kan ve Yabagan vadilerinde kök saldığı, Abay ve Ursul bölgelerinde ise tutunmaya çalıştığı, Klements'in ifade ettiğinin aksine bu yeni inancın tamamen Budist unsurlar içerdiği ifade edilmektedir (Ekeyev, 2014: 156, 161). Misyonerler, tespit ve endişelerinde haklıdır. Burhanistlerin önde gelen isimleri Moğolistan'daki lamalarla iletişimi kesmemişler; Moğolistan'dan gelen lamaları her zaman çok sıcak karşılamışlar; onlara altın, gümüş, değerli kürkler ve atlar başta olmak üzere hayvanlar hediye etmişlerdir. Çet Çelpanov'un ise diğer Burhanistler gibi Moğol lamalarıyla temas hâlinde kaldığı, onlardan Burhanistler için dinî nesnelere temin ettiği bilinmektedir. Hatta 1906'da evlatlık kızı Çugul ve önde gelen Burhanist Tiri Yaşitov (önemli bir Carlıkçı olduktan sonra (Tiri Akemçi) ile Rus sınırına yakın Moğolistan'ın Tsagan-nur Gölü civarındaki bir lamaist karargâhta bir süre yaşamıştır (Danilin, 1993; Tadina, 1994: 82-83; Kos'min, 2007: 55). Hemen bütün kaynaklar, Altay'daki Carlıkçıların Moğol Lamalar tarafından bazen Altay'da bazen de Moğolistan'da eğitildikleri konusunda görüş birliği içerisindedir.

Ak Cañ ile ilgili mahkemede görüşlerine ve bilgisine başvuru D.A. Klements, 1904 yılında Rus Coğrafyacılar Derneğinde daha bilgilendireci sunumlar yapmıştır. Bu sunumlarında Klements, Çet Çelpanov'u başkalarının hayvanlarına çobanlık yapan ve yine başkalarının hayvanlarını satmak için Altay içinde seyahatler yapan ve zaman zaman da bu amaçla Moğolistan'a giden yoksul biri, evlatlık kızı Çugul'u ise mükemmel bir konuşma yeteneğine sahip akıllı bir çocuk olarak tanımlar. Altay Şamanizminin panteonundan ve Hristiyanlık ile Budizmin onun üzerindeki etkisinden ve aynı zamanlı olarak Ruslarla etkileşim ve okuryazarlığın gelişmesinden bahseder. Fakat Şamanların, yeni ortaya çıkan ihtiyaçları karşılama konusundaki yetersizliğinden kaynaklanan bir inanç krizinin de baş gösterdiğini vurgular. Bu kriz karşısında ortaya çıkan Çet Çelpanov'un; kanlı kurbanların ve şamanların gürültülü ayinlerinin tanrıyı rahatsız ettiğini ileri sürerek yeni inanç sisteminde kanlı kurbanları ve Şaman ayinlerini yasakladığını, bunun yerine günde üç kez (sabah, öğlen, akşam) açık yerlerde diz çökerek dua etmeyi, huş ağaçlarına bezler bağlamayı, ardıç tütsüsü ve süt saçısı

yapmayı getirdiğini anlatır. Çelpanov'a göre; yakın zamanda gökten ateşler ve yıldırımlar düşecek, dağlar parçalanıp yıkılacak ve sadece inananlar kurtulacaktır. Kurtulanlar, Oyrot Han'ın gelişine inananlar olacaktır. Çelpanov'un etkisi o kadar büyük olmuştur ki, insanlar o güne kadar kutsal saydıkları Şaman nesnelere yakıp yok etmişlerdir. Açıkçası Çelpanov'un kendi dinî sistemi ve neyi başarmak istediğine dair net bir fikri yoktur. Buna rağmen Şamanizme karşı mücadelesi beklenmedik şekilde başarılı olmuştur. Bölgedeki Rusların nüfusu 24.000'in üzerinde olmasına rağmen büyük bir korkuya kapılmışlardır (Ekeyev, 2014: 164-170).

Novikov'a göre, halka yeni dine dâhil olmaları, onun propagandasını yapmaları, yeni dinin ritüellerinde kullanılacak malzemeleri almaları ve daha önemlisi Ruslara ait her şeyden (para dâhil) kurtulmak gerektiğini göstermek için para dağıtanlar; zengin Kalmıklardır. Buyduş, yoksul halka 1600 Ruble; Adnay ise 6000 Ruble dağıtmıştır. Yine Novikov'a göre Çet'e bağlılık o kadar güçlüdür ki insanlar ekilebilir arazilerini, hasta sığırlarını bile arkalarında bırakarak Tereñ Vadisi'ne gelmişler ve her yurtun önüne bayrak gibi Ak Cañ'ın sembolleri olan bezleri huş ağaçlarına bağlanmışlardır. (Novikov, 1904: 125-132).

A. Semenov, 1913'te ki bir yazısında Altay'da Burhanizmin çok güçlendiğini ve o zaman için Altaylıların üçte ikisinin Burahanizmi benimseydiğini kaydetmiştir (Semenov, 1913: 388; Ekeyev, 2014:177-185).

Çet Çelpanov tütün içerken.

Semenov, bu kaydı düştükten iki yıl önce (1911) Çet Çelpanov'u gördüğünü yazar. İzlenimleri şöyledir: “Çaresiz bir görünümü vardı ve kötü Rusça konuşuyordu. Görünüşünde bir farklılık yoktu, sıradan ve kirli bir Kalmık. Yüzünde ne olağanüstü bir zekâ ifadesi ne de manevi bir güç seziliyordu.” (Semenov, 1913: 394; Ekeyev, 2014: 183). Semenov, ziyaret ettiği Çet'ten tercüman aracılığıyla kendisi ve Burhanizm ile ilgili bilgiler de kaydetmiştir. Çet şunları anlatmıştır:

“Eski kamlık inancında şeytanlara inandık. Bütün bir yurt, onların görüntüleriyle doluydu ve onlara dua ediliyordu. O zamanlar, benimle yaşayan Çugul adında evlatlık bir kızım vardı. O, koyun otlatırken beyaz at üzerinde beyaz cüppeli bir adam ona görünmüş. Adam, Çugul'a yurttaki putları yakmamızı, güneşe ve aya dua etmemiz gerektiğini söyle-

miş. Ona inanmadım. Fakat merak da ettim. Sonra bu adam dağda bana da göründü ve şöyle dedi: “Daha önce kızına söylediklerime belki inanmadın. Şimdi aynı şeyleri sana da söylüyorum. Kamlıkla ilgili her şeyi terk edin, atları kurban etmeyin. Söylediklerimi herkese anlat ki, bütün Altay’a yayılsın. Herkes güneşe ve aya dua etmelidir. Ay Burhan, Kün Burhan, Üç Kurbustan Burhan...” Eve geldim ve gördüklerimi Çugul’a anlattım. Sonra bütün putları yaktık. Ardıç alaslayıp dua ettik. Kızım ak adamı gördüğünde on iki yaşındaydı. Ben evlenmeden önce Çarış Nehri’nin kıyısında Yabagan’da yaşadım. Evlendiğimde on altı yaşındaydım ve Tereñ’e taşındım. Şimdi 39 yaşındayım. Kalmık bir eşim var ve çocuğum yok. Ailesi ölünce Çugul’u evlat edinmiştim. Şimdi evli, Tulaytı’da yaşıyor.

Bana görünen görüntülerden üç ay sonra insanlar Tereñ Vadisi’nde toplanmaya başladılar. Herkesin bana görünen ak adamı bildiği, ondan haberdar olduğu ortaya çıktı. Toplandıktan sonra ateşler yakıp ardıç alasladık. Huş ağaçlarını kurduk. Onlara bezler bağladık. Yurttan çok uzak olmayan dağ eteklerinde dualar ettik. Dua sırasında yemek yemedik. Yemekten önce ve sonra ayakta dualar ettik. Herkes bana inandı. Duadan sonra arakı içildi. Herkes bıçaklarını gömdü. Burhan kelimesi Tanrı anlamına gelir. Cennette yaşar ve o kime benzer bilmiyorum. Onun adı Ak’tır. O naziktir. Kişileri cezalandırır mı cezalandırmaz mı bilmiyorum.

Yeni inanca geçince herkes daha iyi yaşamaya başladı. Herkes dua etmek için bana gelmeye başladı. Sonra birden Ruslar geldi ve bizi dağıttılar. Beni ve bazılarını tutuklayıp Biysk’e getirdiler. Bazı memurlar beni dövdü. 18 ay hapis yattım. Sonra duruşma yapıldı. Duruşma öncesinde ve duruşmada herkes senin sorduklarını sordu.

Sokolov ve diğer avukatlar tarafından savunulduk. 40 kişi hapse atıldık. Çugul ve beş kişi kısa süre içinde serbest bırakıldı. Tutuklananlar içinde ben yoksuldum. Benim dışımda Kıytık, Maday kardeşler, Çapyak ve Ançıbay zengindi. Herkes aynı şekilde dua etti.

Mahkemede beni yeni ve farklı bir inanç ortaya koymakla ve Japonlardan bahsetmekle suçladılar. Bu doğru değil. Ben Japonlar hakkında hiçbir şey duymadım ve bilmiyorum. Bunu hapishanedeyken öğrendim. İbadetlerimiz için 2-3 bin kişi toplanmıştı... Kamlık inancında olan zengin Kalmıkları zorla getirip tuttuğumuzu söylediler. Bu konuda Ruslar da bu Kalmıklar da yalan söyledi. Hapisten çıktığımda eve geldim... Tutuklanmadan önce 4 boğa, 40 inek ve 60 koyunum vardı. Şimdi hiçbir şeyim yok. İnanan kardeşlerim bana yardım ettiler; üç inek ve birkaç koyun getirdiler.

Memleketime döndüğümde Kalmıklar beni ziyaret etmeye başladı. Şimdi yalnız dua ediyorum. Altay’da çok şey değişti. Selamlaşma artık “ezen” ve “tabış çok” sözleriyle değil, “cakşı” sözüyle yapılıyor. Kalmıklara artık Carlıkçılar eğitim veriyor. Dualar ediyorlar. Şimdi sana söyle-

diklerimin dışında onlara bir şey söylemiyorum. Carlıkçıların nereden geldiğini bilmiyorum (Semenov, 1913: 388-397; Ekeyev, 2014: 183).

Semenov'a ifadesinde belirttiği gibi Çet, gerçekten yoksul biridir. Kırık Vadisi'nde birlikte yaşadığı kayınpederi Markitan'ın 1.200 koyun ve çok sayıda atı olduğu hâlde Çet ancak 40 koyun ve beş ata sahiptir (Danilin, 1993: 92). Semenov'dan üç yıl sonra Çet'le tanışan etnograf Anohin'in tespitleri de neredeyse aynıdır. Anohin, Çet'i dirençli görmediğini kaydettikten sonra kendisine ve arkadaşlarına geleneksel pipo ikram etmesini de şaşkınlık içinde karşıladığını kaydetmiştir. Çünkü Çet bu ikramla Burhanizmin yasaklarından birini açıkça ihlal etmiştir. Anohin, şaşkınlığa devam edecektir. Çünkü Çet, Burhanist geleneğe tamamen aykırı olan alkol içecek, ertesi gün etnografla ev yapımı alkollü içki içecek ve Anohin'e eşlik eden şamanlardan birinin hasta sağaltmasını sessizce izleyecektir (Znamensky, 2005: 42).

Altay'da üç yıl geçiren ve 1913 yılında Çugul'u ziyaret eden M. Sokolov'un (M. Sobolev) ise Çugul hakkındaki izlenimleri şöyledir: "Çugul, Ayalu istasyonundan 35 verst uzaklıktaki Tovotoy yolunda yaşıyor. Şu anda dördüncü kocasıyla evli. Yurtlarının girişi, temizliği ve düzgünlüğü ile dikkat çekiyor. Üç sunak, üç renkli kumaşla süslenmiş: ak, sarı ve mavi. Sunakta süt içmek ve süt saçısı yapmak için gümüş kâseler, mumlar içinse şamdanlar mevcut. Sunaktaki duvarlara ipek kurdeleler ve eşarplar asılı. Kalmık geleneklerinin aksine ne Çugul ne de kocası tütün ve arakı içmiyor, başkalarının yurtlarında tütün içmesine de izin vermiyorlar. Yurtta Burhanistlerin geleneksel selamlaşması olan karşılıklı ardıç vermek suretiyle Çugul'la selamlaştım. Çugul'un gözleri güzel, enerjik ve büyüktü. Genel olarak düz yüzlü Kalmıklardan farklı görünüyordu. 22 yaşından daha büyük görünmesine rağmen kişide hoş bir izlenim uyandırmaktadır. Akrabaları arasında kendisine saygı duyulur, düğünlere ve hastalara davet edilir. Gittiği düğünlerde ardıç dalları ve sütle karşılaşılır, onu gören Kalmıklar şapkalarını çıkarır. Bir hastaya tanı koyar, tütsü yapar, nasıl dua edileceğine dair talimatlar verir. Çadırdaki oturup kendisiyle çay içerken ona 1904'te yaşananları sordum. Bana şöyle cevap verdi: "Ben yetim kaldım. Çet Çelpanov beni 11 yaşında iken evlat edindi. Koyunlara bakarken beyaz cüppeli ve beyaz ata binmiş birini gördüm. O, benimle inanç hakkında konuşmaya başladı. Anlattığı her şeyi tam olarak anlayamasam da eve geldiğimde yaşadıklarımı Çet ve karısına olabildiğince iyi bir şekilde anlatmaya çalıştım. Daha sonra kendisi de bu adamı gördüğünü ve onun Oyrot Han olduğunu, Tanrı Burhan'a dua etmemiz gerektiğini söyledi. Ben onu sadece bir kez gördüm, bana bir daha görünmedi. Uzun zaman önceydi ve çok şeyi unuttum, şimdi her şeyi tam olarak hatırlamıyorum." Tiri'yi tanıyıp

tanımadığımı sorduğumda ise hakkında hiçbir şey bilmediğini ve tanımadığını söyledi. Çugul'a veda ederken belki benimle bir şeyler göndermek ister diye Çet'in yanına gideceğimi söyledim. Önce beni anlamamış gibi bir süre durduktan sonra öfkeyle şöyle dedi: "Ne Çelpanov'u, ne babası, o benim babam değil. Babam Sorok, uzun zaman önce öldü." Çugul'un dördüncü kocasından, Erke İşener adlı bir kızı var. Yapak adlı genç ve yakışıklı bir adam olan kocası ise kibar ve nazik bir insan. Yanlarından ayrılırken beni yurtlarının birkaç mil ötesine kadar yolcu etti" (Sokolov, 1913; Ekeyev, 2014: 185-194). Krader ise, Çugul'un Ak Cañ içindeki rolünü çok saygın bir konum olarak yorumlar (Krader, 1956: 288). Ataerkil bir toplumda bir kız çocuğunun bu denli yüceltilmesi hiç şüphesiz onun çocuksu masumiyetiyle birlikte Oyrot Han efsanesindeki işleviyle ilgilidir.

1914 yılına ulaşıldığında I. Dünya Savaşı yıllarında Carlıkçılar, az sayıdaki katılımcılarla da olsa dua törenleri düzenlemeye ve yeni din adamları yetiştirmeye devam etmişlerdir. Altay Türkleri ise savaşı bağlı oldukları ülkenin savaşı olarak algılamamışlar, toplanan yardımlara çok az destek vermişlerdir. Bölgede büyük hayvan sürülerine sahip zenginlerin olmasına rağmen ancak 1.000 Ruble ve 511 at bağışıyla kampanyaya katılmışlar, tıpkı Rus-Japon savaşında olduğu bu savaşı da çarlığın ve Rusların sonu olarak görmüşlerdir. Carlıkçıların dualarında Yopon Han'ın yanına bir yenisi eklenir: Germnaskiy Çar (Alman çarı). Bu dualarda Ruslara karşı ajitasyonla birlikte onların yenileceğine dair kehanetler ön plana çıkar (Danilin, 1993: 128-130). Buna rağmen bu yıllar, Burhanizmin zayıflayıp güç kaybetmeye başladığı ve askere alınıp cepheye gönderilmek istenen Altaylıların buna kısmen de olsa toplumsal tepki verdiği zamanlar olarak dikkat çeker.

Altay Burhanizmi sonraki yıllarda bu inanç sisteminin bazı unsurlarını benimseyen Karakorum siyasi oluşumunu etno-milliyetçilik bağlamında etkilemiştir. Altay aydınlarının liderleri, özellikle sanatçı Çoros Gurkin, Rusya'da çarlık yönetiminin yıkılmasını ve ortaya çıkan siyasi boşluğu lehlerine kullanmak istemişler, bu amaçla Altay merkezli Sibirya Türklüğünü içine alacak Karakorum oluşumunu başlatmışlardır. Çoros Gurkin önderliğinde 1 Temmuz 1917'de "Biysk Gorno Altay Volost Temsilcileri Kongresi" düzenlemişlerdir. Karakorum-Altay yönetimine Dr. Tiber Petrov başkanlık etmiştir. Burhanistlerin önde gelenleri, bu oluşumu tamamıyla desteklemişlerdir (Danilin, 1993: 138). 1917-1918 yıllarında Burhanizm tamamen anti devrimci bir hüviyete bürünmüştür. Ortaya çıkan bu gelişmeler eski, efsanevi umutların yeniden canlanmasına yol açmıştır. Efsanevi bekleyişe göre Amır Sanaa ortaya çıkacak, Ruslarla olan savaşı yönetecek ve Altayları tekrar özgür kılacaktır. Amır Sanaa'nın gelişinden önce

ise bir lama 17 kegee (vaiz) ortaya çıkacak, onları 700 köpek takip edecek ve nihayet Ruslarla savaşmak için 7.000 bahadır gelecektir. Bu ve benzeri efsanelerle dolmuş halkın içinde 1917 yazında Ongüday aймаğının Kula-dı köyünde Burhanistlerin içinden Kurdan Matakov adlı bir genç ortaya çıkar. Kendisi varlıklı bir ailenin çocuğu olup, Tuyaktu'da kilise okulunda okumuştur. Danilin, görgü tanıkları ve katılımcılarla yaptığı görüşmelere dayalı olarak şu bilgileri verir: Kurdan Matakov'un iddiasına göre, bir sabah 12 yaşındaki bir kız çocuğu gökten inerek ona bir kitap vererek şöyle demiştir: "Bu kitap senin için. Onu oku ve herkese ilan et. Ama kimseye gösterme. Gösterirsen seni acımasız bir şekilde cezalandırırım. İnsanlar, Oyrot Han'ın geliş zamanının yakın olduğunu bilmeli ..." Gördüklerini insanlara anlatan Kurdan'ın elinde parlak brokarlara özenle sarılmış bir kitap vardır. Başka bir versiyona göre ise bu kitap, ak veya kızıl donlu bir ata binen beyaz kürkten yapılmış palto giymiş bir adam tarafından gökten indirilmiştir. Nayman boyuna mensup Kurdan, tıpkı Çet'in insanları Tereñ Vadisi'ne toplaması gibi o da insanları Kuladı'ya çağırır. Yaşadıklarını insanlara anlatırken aniden bayılır. Ona ardıç tütsüsü yaparlar. Uyandığında, büyük bir Carlıkçı olduğunu duyurarak, kendisine büyük bir yurt yapılmasını, özel bir kaftan (aksüt ton) dikilmesini, bir başlık yapılmasını ve bir tespih getirilmesini ister. İstekleri hızla yerine getirilir, yanına *ködöçi* adı verilen koruyucu ve yardımcı görevi gören insanlar yerleştirilir. Onun; Oyrot Han'ın yeni bir öncüsü, habercisi olduğu yayılmaya başlar. Kurdan, ilk ayinini düzenler. Söylentiler yayıldıkça toplanan insanların sayısı da artmaya başlar. Kurdan, Sudur adı verilen kitabı okuyarak açıklamalar yapar. Oyrot Han'ın geleceğini, büyük bir savaşın olacağını, bunun için kadınlar dâhil herkesin silahlanması gerektiğini söyler (Danilin, 1993: 139). Bu ve benzeri şekilde Oyrot Han, Şunu ve Amır Sanaa'nın öncüleri olduğunu iddia edenler zaman zaman ortaya çıkar. Elllerinde kutsal kitap taşıdıklarını iddia ederler ki, bu kitapların sonradan Çet'in elindeki kitaplardan birinin patates ekimiyle ilgili bir kitap çıkması gibi dinî kitaplar olmadıkları, hatta sıradan Rusça kitaplar oldukları tespit edilir.

Ekim Devrimi'yle birlikte Carlıkçılar; Üst Kan, Ongüday, Oymon ve Abay gibi yerleşim yerlerinde hemen her gün insanları dua etmek için dağlara götürmüşler, doğuya (Moğolistan'a) giden yolun kutsal bir yol olduğunu, batıya giden yolun (Rusya'ya) ise felaketler yolu olduğunu söyleyerek insanları Moğolistan'a gitme konusunda teşvik etmişler, bununla da kalmayıp Kızılların karşısında, Akların yanında yer almalarını istemişlerdir. Fakat Altay dağlarında kalanlar genellikle yoksul ve çaresiz Altaylar olmuş, Argımay ve Mancı gibi zenginler yakında geri dönecekleri umuduyla varlıklarının (para, ipek, su samuru kürkleri, kılıçlar, değerli giysiler ...) önemli bir kısmını toprağa gömerek Moğolistan'a kaçmışlardır.

Devrimle birlikte Aklar ve Kızılların taraflarını tutan Altaylılar arasında da bir mücadele başlamış, 1919'da Sovyet rejimine sempati duyan üç Altaylı, Akların safında yer alanlar tarafından öldürülmüştür. Bu ve benzeri olaylar, genelde Altay folkloruna, özelde de Burhanist folklorla yansımıştır. Bu yıllarda Burhanistlerin toplantıları daha çok Aklara destek veren siyasi toplantılar mahiyetinde geçmiştir. Fakat 1920'li yılların başından itibaren Sovyet rejiminin Altay'da yerleşmeye başlamasıyla birlikte Burhanistler bir taraftan Sovyet rejiminin yeni hayat şartlarına dair eleştiriyi folklorla yansıırken, diğer taraftan bazı Carlıkçılar, Sovyet rejimiyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Carlıkçı Tonkoy Mendeşev, Oyrot Özerk Bölgesi'nin kurulması vesilesiyle Karakol'da dua töreni tertip etmiştir. Moğolistan'dan geri dönen Argımay gibi zenginler, yokluklarında hayvanlarına bakıp otlatanlara hayvanlarından pay vermiş, hatta Oblast Yürütme Komitelerine at sürüleri bağışlamak istemişlerdir. 1924 yılı ise Altay'da ilk Komünist Parti organının kurulması bakımından yalnız bölge için değil, Burhanizm açısından da önemli gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1924-1925 yıllarında "bay" adı verilen zenginlerin ellerindeki bereketli otlaklar alınmış, böylelikle bay sınıfı büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. DANİLİN'e göre, bu restorasyon döneminde Burhanizm, Zaysan ve bayların elinde sınıf mücadelesinin bir aracı hâline getirilmiş, Carlıkçılar dualarında Sovyet karşıtı unsurları işlemeye devam etmişlerdir. Fakat diğer taraftan sözlü gelenek ve ona bağlı unsurların halk üzerindeki etkisi test edilmeye devam eder: 1924 yılında bir Altaylı kadın, Oymon'dan Yelo Ongiday'a çarpıcı bir haberle gelir: Geçen yıl o bölgede sözde bir kanatlı yılan (kanatsız cılan) ortaya çıkmıştır. Bu bir savaş beklentisi olarak kabul edilir ve söylenti Carlıkçılar tarafından desteklenip yayılır. Carlıkçı Emeş Çaçayev düzenlediği ayinde, böyle bir kanatlı yılanın görülmesinin gerçekten Ruslarla yapılacak bir savaşın başlangıcına işaret olduğunu, Kızıl Ordu'nun bu yılanla baş etmesinin mümkün olmadığını söyler. 1927-1928 yıllarından itibaren bölgede açılan atölye ve fabrikaların geleneksel üretim tekniklerine uygun olmayan tarzda üretim yaptıkları, bunun günah olduğu söylenerek bu tesisler ve üretimleri Carlıkçılar tarafından eleştirilmiş, kolektif çiftliklerin inşasında ormanların kesilmesinin Yer-Su ruhlarını rahatsız ettiği iddia edilerek engellenmeye çalışılmış, aynı şekilde toprağın traktörle sürülmesinin toprak ruhunu rahatsız ettiği söylenerek eleştirilmiş, Sovyet gazete ve dergilerinin evlere girmesinin uygun olmadığı dillendirilmiştir (Danilin, 1993: 144-148). 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren özellikle Repressiya politikalarıyla birlikte Burhanizm, 1991 yılına kadar büyük bir kesintiye uğramıştır.

Tiri Akemçi; Kuran ve Matakov Tanaşev gibi Burhanistleri arka planda bırakacak, Burhanistlerin liderliğini üstlenecektir. Çet Çelpanov henüz

hayattayken bütün Carlıkçıların başı olarak ortaya çıkan Tiri Akemçi (kelime anlamı Diri/Canlı Akşifacı/Akemçi), Burhanistleri yılda iki kez toplayıp bir araya getirerek dua törenleri düzenlemiş, topladığı Carlıkçılara nasıl dua edecekleri yönünde dersler vermiştir. Akemçi hakkında Burhanistleri mahkemede savunan avukatlardan M. Sokolov'un, 1912-14 yılları arasında Altay'da eski sanıkları ziyareti sırasında duruşmadaki pozisyonunun aksine tespitleri ilginçtir. Sokolov; diğer bazı insanların, özellikle de Tiri Akemçi'nin, yeni dinin oluşumunda güçlü bir el olduğunu vurgulayarak Akemçi'nin uzun yıllar boyunca Moğolistan'da yaşadığını, okuryazar biri olarak, Budizm ve Lamaizme aşina olduğunu ve Oyrotya'da (Dağlık Altay'da) Burhanizmin ortaya çıkışı konusunda seçilmiş biri olduğunu yazmıştır (Tadina, 1994: 295-96; Kos'min, 2007: 47) Aslında Akemçi'nin, yeni dinin inşasında Çet Çelpanov'dan daha çok etkili olduğuna dair görüşler vardır. Bu nedendir ki Sokolov, 1912-1914 gibi yakın bir tarihte Çet'in unutulmuş olmasına şaşırır. Tereñ Vadisi'ndeki dua toplantısına liderlik etmiştir ama Burhanistlerin o tarihte gösterdiği performansın gerçek bir lideri olduğu iddia edilemez. Çet ve Tiri'nin 1904'ten önce birbirlerini tanıyıp tanımadıklarına bakılmaksızın, ikincisinin Burhanist hareketin dinî bir yapı olarak biçimlenmesindeki rolü çok önemlidir. Tiri, bütün Carlıkçılar içinde sadece en yetkili ve en önde gelen kişi olmakla kalmayıp, Çet tutuklanıp yargılandıktan sonra pratikte yeni inancın takipçilerinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Sokolov; Tiri, Akemçi Burhanist din adamlarının başı olan Carlıkçı iken Çet Çelpanov, daha düşük bir Carlıkçı bile değildir, diye yazmıştır (Tadina, 1994: 301).

Tiri Akemçi; gelenekler ve eski efsaneler hakkındaki bilgisi, Altay aristokrasisiyle ve Moğol Lamaizminin temsilcileriyle olan yakın ilişkisi nedeniyle zamanla Carlıkçılar arasında en yetkin kişi olmuş, diğer Carlıkçıları eğitmiş ve aralarındaki farklılıkları gidermeye çalışarak birleştirici bir konum edinmiştir. Danilin tarafından toplanan bilgilere göre Tiri Akemçi, Burhanist sunaklara genellikle *Kerel Cayık* veya *Altan/Altın Cayık* adı verilen bez parçaları asmayı tercih etmiştir. Fakat zaman içinde Burhanizmin yayılması ve Carlıkçıların sayılarının artması nedeniyle oluşumunun üzerinden henüz 20 yıl geçmemişken Burhanizm içinde birbirini tasvip etmeyen çeşitli gruplar oluşmaya başlamıştır. Kerel Cayık'a saygı duyanların yanında Sırğa Cayık, Maanı Cayık ve Koyon Cayık'a saygı duyan çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Ayrıca Tiri Akemçi; görkemli ve pahalı kıyafetler giymiş, kadınları ve özellikle Zaysan Çerlok'un kızı gibi evlenmemiş zengin sınıftan genç kızları ruhban sınıfının içine katmıştır (Danilin, 1993: 122-123; Kosmin, 2007: 61, 115).

Kos'min'e göre Çet'i yönlendiren, zamanın önde gelen Altay zenginleri ve yöneticileridir: Mancı Kulcin, Kıytık Elbudin, Sopok Bayinkin, Kırgız Samanov ve Çapyak Yuduyev ... Bunların içinde Kırgız Samanov; Çet için yeni bir yurt dikilmesini, beyaz bir manto ve şapka yapılmasını emretmiştir. Nasıl dua edileceğini Çet'e öğreten de odur. Bu isimler arasında özellikle Mancı Kulcin, önemli bir rol oynamıştır. Çet'in akraba olduğu Kulcin kardeşler ve Elbudinler ve çok sayıda hayvana sahip olan diğer önde gelen kişilerin, Moğolistan ile güçlü bağlantıları vardı. Bunlar, o zamanın diğer zenginleri gibi Moğolistan ile kürk ve hayvan ticareti yapıyorlardı. Ayrıca Kulcinler, Koş-Agaş üzerinden Moğolistan, Çin ve Tibet'e geyik boynuzu satışı da yapıyorlardı (Danilin, 1993: 54; Kos'min, 2007: 49-50). Bu ticaret dolayısıyla Moğolistan'a sık sık giden zengin ve yönetici Altay sınıfının, Moğol Budizmiyle teması kaçınılmaz olmuştur. Etnograf Karunovskaya, Kulcin ailesinin en tanınmış üyesi olan Argımay Kulcin'in dinî gerçekleri ararken pek çok dilde (Çince, Japonca, Tibetçe) kitaplar okuduğunu ve din hakkında Moğol din adamlarıyla tartışmalar yaptığını kaydetmiştir. (Muýtuyeva, 1995: 16; Kos'min, 2007: 51). Argımay Kulcin, sadece Moğolistan'dan değil başka yerlerden de çeşitli nesnelere temin ederek Altay'a getirtmiştir. Örneğin bir "bay (zengin)" olan Taytak'a propaganda amacıyla St. Petersburg'dan bronz bir Burhan heykeli getirtirmiş, bunu sihirli bir fener gibi slayt projektörüyle kullanmıştır (Danilin, 1993: 114; Kos'min, 2007: 50-51).

Tiri Akemçi'yle aynı zamanlarda ortaya çıkan fakat adı onun kadar duyulmamış olsa da yeni inancın özellikle Üst-Kan bölgesinde yayılması için büyük çaba gösteren bir Burhanist vaizi vardır: Kondrat Tanaşev. Tanaşev, geceleri Altay kamplarını ziyaret ederek Burhanizmi anlatmıştır. Altay Ruhani Misyonunun 1907 yılındaki raporlarından birinde onun vaftiz edilmemiş Altaylara Burhanizmi vaftiz ettiği kaydedilmiştir. O; sadece Burhanistler arasında değil, tüm Altaylılar arasında "Yala Yarık" adıyla tanınır hâle gelmiştir. Tanaşev, 1905 yılından itibaren bütün Rusya'da resmî olarak bir dinî hoşgörü ortamının yaratılmasından da cesaret alarak misyonerlere karşı açık protestolarda bulunmuş, onun bu cesur tavırları popülerliğinin artmasına neden olmuştur. Özellikle 12 Mayıs 1907'deki Ust-Kan davasında toplanan büyük insan topluluğundan ustaca faydalanmıştır (Danilin, 1993: 116). Danilin'in "ustaca faydalanmak" olarak ifade ettiği Tanaşev'in tavırlarını Potapov sahtekârlık olarak yorumlar. A.A. Koptelov'un da Tanaşev'i sahtekâr olarak nitelemesi ve Tanaşev'in sürekli değişen dinî tercihleri Potapov'u haklı çıkarıyor. Tanaşev, 20. yüzyılın başlarında Hristiyanlığı kabul etmiş, daha sonra bu dinden ayrılarak Burhanizmi yaymaya çalışmış, I. Dünya Savaşı arefesinde tekrar Hristiyanlığa dönmüş, hatta papaz olmuştur. Sovyet hâkimiyeti zamanında ise önce köy öğretmeni, daha sonra da sahnede Şaman ayinlerini canlandıran bir ak-

tör olarak çalışmıştır. II. Dünya Savaşı öncesi ise Çuy Ovası'nda çobanlık yapmıştır (Potapov, 2012: 330-331).

Tereñ Vadisi'ndeki başarısız girişimden sonra Burhanizmin devamını sağlamak için başta Kulcinler olmak üzere Altay zenginlerinin özellikle Mancı Kulcin'in öncü rol oynadığına dair başka kanıtlar da vardır. 13 Mayıs 1907'de Mancı ve Argımay Kulcin'le birlikte bazı zenginler ve geleneksel yöneticiler, topladıkları 512 imzayla yeni inancın resmen tanınması için Biysk'teki resmî makamlara bir dilekçe sunmuşlardır. Bu girişimin altında şüphesiz Çarlık Rusya'sında 17 Ekim 1905'te ilan edilen vicdan özgürlüğü ile ilgili manifesto bulunur (Danilin, 1993: 117; Tadina, 1994: 218-219; Kos'min, 2007: 57). Bu resmî teşebbüs başarılı olmuş olsaydı bu elit sınıf sıradan Altaylıların da desteğini alarak kendilerinin ve toplumun çıkarlarını Ruslara karşı savunma imkânına sahip olabilirdi. İmza kampanyası toplamayı başlatanlar, kendileri imza atmamışlardır. Danilin'e göre, girişim başlatanların bu tavrı aslında en başından beri takındıkları perde arkasında kalma tutumlarının açık bir göstergesidir. Her şeye rağmen Burhanizmin yayılması organize bir şekilde devam etmiş, hatta zaman zaman direnişe dönüşmüştür. 1913 yılında Burhanizmin asıl teşkilatlanıp yayıldığı yerler olan Obogon, Aranur, Kırılık, Yabagan ve Yukarı Çarış bölgelerinden 500 kişi volost sistemini protesto etmek için isyan çıkarmışlardır. Bu isyanla ilgili bir misyoner raporunun dışında maalesef belge ve bilgi mevcut değildir (Danilin, 1993:118).

Kögöl-Mayman (Nayman) boyuna mensup olan Kulcin ailesi, 20. yüzyılın başlarında Altay'daki en zengin ve saygın ailelerden biridir. Argımay Kulcin, Çarlık döneminde bir zaysandı, bu geleneksel unvan kaldırılınca volost başkanı oldu. Kendisinin bir damızlık çiftliği, süt işleme fabrikası ve diğer bazı küçük işletmeleri vardı. Dolayısıyla Argımay Kulcin, o dönem için yerel endüstrinin gelişmesinde önemli bir pay sahibi olmuştur. O, bu ticari işlerinden elde ettiği kazancının bir kısmıyla Altaylı çocukların eğitim alabilmesi ve aydınlanması için okullar yaptırıp, kitaplar yayımlatmıştır. Onun bu faaliyetleri, eğitimi bir tekel hâlinde ellerinde bulunduran misyonerlerle arasının açılmasına neden olmuştur (Muýtuyeva, 1995; Şertsova, 1997: 121; Kos'min, 2007: 52). Argımay Kulcin'in kardeşi Mancı Kulcin hakkındaki anlatılar ise onun Sovyet rejimine tepki göstererek 1919'da Moğolistan'a geçtiğini, orada Altaylı ressam Çoros Gurkin (1870-1937) ile görüşüğünü, 1921'deki Moğol Devrimi'nden sonra aklını yitirdiğini ve Moğolistan'da Derbetler arasında öldüğünü anlatır. Mancı'nın erkek kardeşi Argımay'ın da göç ettiği ancak 1920'lerde Altay'a geri döndüğü ve baskılara maruz kaldığı, sürgünden evine dönerken de öldürüldüğü anlatılır (Kos'min, 2007: 53).

Altay'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte, devrim öncesinde Altaylıları Hristiyanlığa çekmeye çalışan Altay dinî misyonunun da faaliyetlerini de durdurmak zorunda kalması, siyasi ve dinî gücünü büyük ölçüde kaybetmiş olan yeniden canlanmasını ve Şamanizmle birlikte varlığını belli bir süre sessizce devam ettirmesini sağlamıştır (Potapov, 2012: 270). Böylece, Burhanizm'in etkisi 1930'lu yıllara kadar özellikle Güney Altay'da devam etmiştir. Onguday'da 11, Ust-Kan'da 21, Ust-Köksi'de ise 11 olmak üzere toplam 43 Carlıkçı bulunmaktaydı. Reprəsiya Dönemi'nde ise birçok Yarıklıkçı vatandaşlık haklarından mahrum edilmiş ve yargılanmıştır. Bunlar arasında isimleri tespit edilenler şunlardır: Kakpakov Toşpok (1872), Kergilov Poroy (1871), Saharov Koktru (1884), Babıkov Sarul (1884), Saharov Kukan (1884), Keçenekov Kundeş (1898), Kuzyuntın Süme (1882), Yelkiçinov Karman (1875), Mandayev Barnaul (1869), Kazakpayev Tas (1873), İdu Nokor (Todu Kokor) (1881), Kaspın Tohtonçı (1870), Kestelev Alban (1883), Çaçıyakov Anışka (1880) (Ekeyev 2014: 202-205). Fakat bu dönemde, yani 1920'li yılların sonlarıyla 1930'larda, Kızıl Oyrot gibi yerel gazetelerde Ak Cañ'a bağlılıklarından pişmanlık duyanların (özellikle Carlıkçıların) mektupları yayımlanmıştır. Kamu mektubu yazmanın genel bir politik fenomen kabul gördüğü bu yıllarda, Ak Cañ'da buna dâhil edilmiştir (Arzytov, 2018: 44).

1930'lu yıllara gelmeden Burhanizmin halk arasında nasıl anlaşılır yorumlandığına dair Oymon bölgesinin Kısıl köyünde yaşayan İvan (Çukur) Markov tarafından 10.08.1928 tarihinde yazılmış mektubu okumakta fayda var:

... Altaylılar ona *Süt Cañ* der. İlk olarak Kırılık adlı yerde 1904 yılında ilan edildi diyorlar, Çet adlı kişinin kızı on iki yaşındayken. Sonra Burkan Kудay ortaya çıktı diye halk dua etti. Din bilmez cahil halk, okuma-yazması olmayan zavallı halk, kayın ağaçlarına bezler bağlayıp Burhan adına dualar etti. Beslediği malını keserek yiyip, Oyrot dini deyip secdeye kapandı, Süt dini deyip sevinip dua ve ibadet etti. Kırılık adlı yerde iki binden fazla kişi (toplandı). Sonra bu duanın haberi Mukalay Kaan'a (Çar Nicholas) ulaştı. Altay halkı Oyrot dinini ortaya çıkardı, gidip onu basarak dağıtın diye beylerini gönderdi: icra memuru, gardiyan, şef, çavuş, polis şefi. Bu görevliler gelerek, birçok köyden gelip toplanmış insanları yanlarına alarak toplu duayı dağıttıktan sonra o küçük kızla birlikte babası Çet'i hapishaneye attılar. Onlarla birlikte birçok insanı da. Buraya gelen yöneticiler dua için oraya toplanmış insanları yağmaladılar. Sonra halk korkup başka başka yerlere dağıldı.

Önceden Oymon'un insanları, kötü bir kamlık inancına sahipti. O dua sırasında şaman tefleri yakıldı. Hâlâ da Oymon içinde şaman yoktur, Carlıklar var. Sonra Carlıklar iyice çoğalıp, vadilerde ve yurtlarda dualar ettiler. Burhan adına dualar edildi, çeşitli dualar söylendi, (sıradan) kişi-

nin anlayamayacağı sözler söylendi. Tef çalan kara kam, şeytana uydu (buldu). Bu kötü dini Ak Burkan lanetledi, biz de halk olarak terk ettik, kötü ruhları ve kanlı kurbanları terk ettik. Kötü ruhları Tanrı Üç Kurbus-tan lanetledi. Güneş kutsandı, güneşin seyrine dualar edildi. Geceleyn ay kutsandı, ayın seyrine dualar edildi. Ak Burkan'a inananların kaderi iyidir, Kün Burkan'a inanan sarsılmaz bir servete sahiptir, Kün Burkan halkının iyi bir kaderi vardır.

Sonra halk; kötü ruhları, putlarını, kamların teflerini toplayarak yaktı. O Carlık, küçük kızın sözüyle böylece Burkan diye, ay ve güneş diye, Altayım yerim yurdum diye, kayın dallarını saplayıp, onlara bez bağlayarak dua etti; ona *Cayık* denir. Dairevi düzenekler hazırlanır; ona *Tagıl* denir. Onda ardıç yakılır.

Kapının yanında iki genç kayın fidanı bulunur, onlara bez bağlanır, onlara *Sarı Tañdak* ve *Ak Tañdak* denir. Altay iyesinin adı Ak Tarakı Burkan'dır. Halkımız onun için o bizim koruyucu zırhımızdır, der. Onun içine de tagıla ardıç konulur, dua edilir. Katun'un üst kısımları Tört Sümer'dir, yurdumuzu bir arada tutan, Altayımız, diye dua edilir, Dörbön Oyrot töresi, töre tutan dört Sümer denir.

Sonbaharda avlanma zamanında Altay'a dualar edilir, bezler bağlanıp, süt saçılır, dualar edilir. Altay'a evin içinden de dışından da dualar edilebilir.

Başka başka yerlerin Catlıkçılarının duaları başka başkadır. İnsanın anlayamayacağı sözleri dua şeklinde öğrenen kişiye *Carlık* denir. Daha önce bizim cahil halkımız hiçbir şey öğrenmedi, yöneticileri de öğretmedi. Mukalay Kaan (Çar Nicholas) da hiçbir şey öğretmedi (Ekeyev, 2017: 207-210; MAE, f.15, op.1, d.41, ll.47-48)

Sonuç

Ak Cañ/Süt Cañ (Burhanizm) inancı, 1904 yılında Altay Türkleri arasında ortaya çıkıp gelişmiştir. Bu inanç sistemi, dünyanın değişik yerlerinde benzerleri görülen *nativistic movement* (yerelliği canlandırma) hareketi olarak da kabul edilebilir. Ak Cañ; Ruslara, Rus olan her şeye, Hristiyanlığa ve Altay Şamanizmine bir tepki olarak ortaya çıkmış olmasına rağmen zaman içinde Altay Şamanizmine ait bazı unsurları tekrar bünyesine almıştır. Ruslara karşı tavrın ise, özellikle dualarda Rusça kelimelerin yer alması ve Ruslara ait birçok unsurun kaçınılmaz şekilde kullanılmaya başlamasıyla birlikte zayıfladığı görülür. Ak Cañ, Çarlık Rusya'sında misyonerler tarafından yürütülen faaliyetlere bir engel olarak görülmüş, SSCB'de ise bu dinin taraftarları etno-milliyetçilikle suçlanıp cezalandırılmıştır. 1930'lu yıllarda doğal gelişimi sekteye uğrayan Ak Cañ, 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Altay Türkleri için yeni kimlik inşasında önemli bir etmen olmuştur.

Kaynaklar

- Anohin, A. V. (1927). *Burkhanizm na Zapadnom Altae*. Sibirskie Ogni. 5, 162-167.
- Arzytov, V. D. (2018). *Voices of the Land, Samizdat, and Visionary Politics: On the Social Life of Altai Narratives*. Anthropology & Archeology of Eurasia. Vol. 57, no. 1, 2018, pp. 38–81.
- Bakay, N.N. (1926). *Legendarniy Oyrot-han*. Sibirskie Ogni. no. 4., 117-124.
- Balzer, M. M. (2007). *Appendix: "White Faith" Ak Jang Commandments, Anthropology & Archeology of Eurasia*. Vol. 45, no. 3 (Winter 2006–7), pp. 89–91.
- Danilin, A. G. (1993). *Burhanizm (Из Истории Национально-Освободительного Движения В Горном Алтае)*. Ak Çeçek Yay., Gorno-Altayk.
- Danilin, A. G. (2008). *Burhanizm: Dağlı Altay'ın Tarihindeki Ulusal Bağımsızlık Hareketi*. Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine, (Derleyen: Engin Akgün), Doğu Kütüphanesi yay., İstanbul, 93-114. (Yazımın orijinali için bk. *İz İstorii Natsialno Osvoboditelnogo Dvijeniya v Gornom Altaye, Gorno-Altaysk*, Ak çeçek, 1993).
- Direnkova, N.P. *Kult Ognya u Altaytsev i Teleutov*, Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii T.6.S. 72-74, 77-78.
- E.E. Yamayeva-İ.B., Şincin. (1994). *Altay-Kep-Kuuçındar*. Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk.
- Ekeev, N.V. (1997). *Taina Doliny Tereng*. Radost 'poiska istiny (posleslovie k knige), Gorno-Altaysk.
- Ekeyev, N.V. (2014). *Burhanizm – Belaya Vera (Ak Cañ) Dokumenti i Materialı*. Gorno-Altaysk.
- Filatov, S.B. (2002). *Altai Burkhanizm*. Religion and Society. Essays on the religious life in modern Russia. M. -SPb. Summer Garden, 146-233.
- Güngör, H. (2004). *Ak Din (Ak Can = Ak Burhanizm)*. Türk Dünyası Tarih Dergisi. S. 206, 23-25.
- Kincses-Nagy, È. (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Kos'min, V. K. (2007). *Mongolian Buddhism's Influence on the Formation and Development of Burkhanism in Altai*. Anthropology & Archeology of Eurasia, 45:3, 43-72.
- Krader, L. (1956). *A Nativistic Movement in Western Siberia*. American Anthropologist, Volume 58, Issue 2, 282-292.
- Linton, R. (1943). *Nativistic Movements*. American Anthropologist, Volume 45, Issue 2, 230-240.
- Mamet, L.P. (1930, 1994). *Oyrotya, Oçerk Natsialno-Osvoboditelnogo Dvijeniya i Grajdanskoy Voynı na Gornom-Altae*. Nauçno-İssledovatel'skaya Assotsiatsiya

- po İzüçeniyu Natsionalnıh i Kolonialnıh Preblem. M.: Nauka i Prosveşçenie, 1930 – Gorno-Altaysk: Ak çeçek, 1994.
- Mamet, L.P. (2008). *Şamanizme Karşı Savaş*. Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine, (Derleyen: Engin Akgün), Doğu Kütüphanesi Yay. İstanbul, 79-83.
- Muytuyeva, V.A. (1995). *İz jizni Argımaya i Mancı Kulcizkih: Sbornik Dokladov Materialov*. Gorno-Altaysk
- Novikov, İ.V. (1904). *Voleniya i Dvijeniya Sredi Altayskogo Yazıçestva v Mae i İyune Goda*. Rukopis//Pravoslavny Blagovestnik, Nu: 19, 125-132.
- Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev. Metin Ergun), Kömen Yay., Konya.
- Sagalaev, A. M. (1984). *Mifologiya i Verovania Altaitsev (Tsentralno-aziatskievlianiia)*. Novosibirsk.
- Semenov, A. (1913). *Religiozny Perelom Na Altae, Sibirskiy Arhiv*. Nu: 9-11, 388-397 ss.
- Sokolov, M. (1913). *K İstorii Burhanizma u Altayskih Kalmıkov*. Hranitsya v Daetsya s Nekotorım Sokraşçennem – sost.
- Şertsova, L.İ. (1997). *Taina Doliny Tereng*. Gorno-Altaysk.
- Şertsova, L.İ. (2010). *Burhanizm: İstoki Etnosa i Religii*. Tomsk.
- Tadina, N.A. (1994). (edt.). *Burkhanizm: doklady i materyali*. Gorno-Altaysk.
- Tadina, N. A. (2006). *Ethnic Consolidation and Continuity of Generations in the Comprehension of Burkhanism*. Anthropology & Archeology of Eurasia, 45:2, 72-85.
- Tadina, N.A. (2013a). *Dva Vzglyada na Burkhanizm u Altay-Kiji*. Sotsialnaya Antropologiya, Tom16 (4), 159-166.
- Tadina, N. A. (2013b). *Simbolika i Etiçeskie Tsennosti Altaytsev v Praktikah Vozrojdennogo Burhanizma*. Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta İstoria , 4(24), 97-100.
- Tiukhteneva, S.P. (2006). *The “Japanese Trace” in Altai Burkhanizm*. Anthropology & Archeology in Eurasia, vol. 45, no. 3 (Winter 2006-7), pp. 35-42.
- Veresçagin, V.I. (1908). *Ot Barnaula do Mongolii*. Altaiskii Sbornik, Barnaul.
- Wallace, A. F.C. (1956). *Revitalization Movements*. American Anthropologist. Volume 58, Issue 2, 264-281.
- Verbitsky, V.İ. (2005). *Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurskogo Yazıka*. Ak Çeçek Yay., Gorno-Altaysk.
- Znamensky, A. (2005). *Power of Muth: Popular Ethnonationalism and Nationality Building in Mountain Altai, 1904-1922*. Acta Slavica Iaponica, Tomus 22, pp. 25-52.

Extended Summary

In the middle of May 1904, in the Ongüday region of Altai, an extraordinary activity occurred among the Altai Turks, or Kalmyk (Oirot after 1917) as they were called at that time, and trade increased to almost tenfold than its normal level. In all the streets, the Kalmyks in their traditional clothes were in a flurry of activity, on their horses, with yellow and blue ribbons hanging from their lambskin caps. People rushed to places where they can shop, as if they wanted to get rid of their money as soon as possible. They were buying gunpowder, tea, food, etc., but especially yellow and blue fabrics or yarn in these colors. Unlike just fifteen days before, cash was circulating in the market, and local traders were baffled. This activity continued until the afternoon of Sunday, May 23, but after that all the Kalmyks mysteriously disappeared. Bakay likens this to the way the theater stage quickly empties after a big show.

Why and what happened led to mysterious rumors in the nearby villages. The Russian residents of the region were frightened and alarmed. They could not understand why the Kalmyks had changed their sacred colors of red and white to yellow and blue, why they had burned the sacred skins of sacrificial horses and their Shaman drums, and why they had destroyed all the belongings, tools and equipment that had entered their daily lives with the Russians. Rumors after a while centered around certain reports: the god of the Kalmyks, Burhan, had appeared to them. He was the one who had asked them to do all this. A myth was about to become reality. Oirot Khan, the expected savior, was coming.

The Russians were concerned by this activity among the Kalmyks, and feared that the local population would start an uprising or carry out an attack against them. Some of them moved in panic to villages where more Russians lived, and some placed armed guards at the entrances and exits of the villages. It didn't take long for the regional security forces to become aware of the situation. One of the reasons was the legend about Shunu, a previous leader of the Altai Turks, who had signed the agreement made during the time of Catherine II on the attachment of the Kalmyks to Russia. It tells that Shuu would return to his people one day, just like Oirot Han, and he will rule them again in peace and tranquility. The legends state that Shunu would arrive "when the snows on the three peaks of the Three Sümer (Beluha) Mountains melt". Historical records show that the snow on one of the summits of the Three Sümer Mountains melted in 1900, the second in 1904, and the snows of the third one slipped. Thus, the mythological leader Oirot was believed to appear.

The events that took place after this would lead to the emergence of the religion known as Ak Cañ (Ak Religion) or Süt Cañ (Süt Religion) by the Altai Turks, which is known as Burhanism in the Western literature. The Altai-Sayan peoples did not call their religion Shamanism. The term they use to express this is the word "Cañ", which we can translate as "religion" or "religious beliefs". V. I. Verbitsky also gives other meanings of this term: "religion, tradition, law". When Burhanism emerged, the Altaians called it Ak Cañ. Shamanism was known as Kara Cañ (Black Religion) and Lamaism was known as Yellow Faith by Mongols

and Buryats. Altai Turks call those who believe in Ak Cañ as Ak Cañdu.

Ak Cañ (Burhanism) was born in May and June of 1904. The events were unfolded with the alleged experiences of Chet Chelpanov, a 33-year-old nomadic shepherd, and his 12-year-old stepdaughter. The claims have multiple variants. Bakay describes one of them as follows. In the steppe where the Çarış River meets the Kırılık River, two divine girls appeared to a little shepherd girl and said to her: “Go and tell your family to leave their yurt and move to another in the dark of the night. We will come to your yurt.” The shepherd girl returned home, but she couldn’t say anything to anyone out of fear. When it got dark and the darkness deepened, the little girl’s father suddenly felt a strong desire to leave his yurt as if he had lost his mind. As soon as he left the yurt, two rainbows appeared and the two girls who had appeared to the little girl came in. They asked why there were Shamanic idols in the yurt and asked her to destroy them. When the little girl said she couldn’t do that without the permission of the elders, they started to wave their hands. Thereupon, the idols spontaneously fell into the fire and began to burn. The newcomers asked the little girl to tell her neighbors that they must destroy their idols too. The next day, the girl told other people what had happened but they did not believe her and said that she was crazy. Thereupon, lightning flashed and struck, and the girls who had appeared before came back: Believe the orders. Those who do not believe will be punished. Destroy all your idols.” These divine girls also said that the Altai khanate would be re-established. One person who saw the heavenly girls here was Chet Chelpanov’s 12-year-old adopted daughter Chugul (meaning “anger”). Filatov writes that divine beings also appeared to Chet Chelpanov: “Chet Chelpanov says that a white horse was coming towards him, there was a person in a white robe on the horse and two more people appeared next to him. The first horseman began to say something to Chet Chelpanov in a language he did not understand. The other two dismounted and roughly interpreted the incomprehensible speech of the first horseman to Chet Chelpanov. The mysterious horseman said to Chet that he was the head of the Oirots and that the expected time was approaching: “You are a sinful man, but your daughter is without sin. Through her I will convey all my further orders to the Altaians”.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ABDURRAHMAN AĞA DİLBAZOĞLU VE GENCE HANLIĞI'NIN İŞGALİNE DAİR ŞİİRLERİ

Afina BARMANBAY*

Öz

Gence Hanlığı ve Cevad Han, 19. yüzyıl başlarını anlatan pek çok edebî eserin konusu olmuştur. Bu bakımdan Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Gence Hanlığı hakkında yazdığı şiirleri dikkat çekmektedir. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu; şimdiye kadar hakkında ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de ayrıca bir çalışma yapılmayan ve eserleri incelenmeyen 18-19. yüzyıl şairidir. Gürcü çarı tarafından hain ilan edilip gözlerine mil sürülmüştür. Şairin günümüze dört şiiri ulaşmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde öncelikle Gence Hanlığının işgali hakkında bilgiler, daha sonra Gence Hanlığının işgaline dair 19. yüzyılda yazılan şiirler ele alınmıştır. İkinci bölüm, üç alt başlık altında incelenmektedir. Bu bölümde Dilbazoğulları nesli, şairin hayatı ve Mirvardi Dilbazi'nin Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu karakterini yarattığı "Kör Şair" manzumesi üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise şairin günümüze ulaşan dört şiiri incelenmiştir. Otuz dokuz beşlikten oluşan "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" başlıklı şiir; Gence Hanlığı'nın direnişini, savaş sürecindeki birçok detayı tasvir ettiği için tarihî olaylarla karşılaştırılarak daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Tarihî kaynaklar olarak daha çok 19. yüzyıla ait Rus arşiv belgelerine başvurulmuştur.

Çalışmanın amacı; 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında istiklal konusuna dikkat çekmek, ister kişiliği isterse de eserleriyle tanınmayı hak eden Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu hakkında bilgi vermek, şairin Gence

Geliş Tarihi/ Date Applied: 25.11.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 01.01.2022

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Barmanbay, A. (2022). "Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu ve Gence Hanlığı'nın İşgaline Dair Şiirleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 133-186

DOI: 10.24155/tdk.2022.200

Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, afina.barmanbay@gmail.com. Kars / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-8038-6668.

Hanlığı'nın direnişi ve Cevad Han hakkında yazdığı eserleri inceleyerek edebiyat tarihine kazandırmaktır.

Anahtar sözcükler: Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Gence Hanlığı, Cevad Han, Çarlık Rusya, 19. yy Azerbaycan edebiyatı.

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu and His Poems on the Occupation of Ganja Khanate

Abstract

Many literary works about the beginning of the 19th century were written about Ganja Khanate and Javad Khan. In this respect, the poems of Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu about Ganja Khanate draw particular attention. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu is the poet of the 18th-19th century. He and his literary works have not been studied until now neither in Azerbaijan nor in Turkey. The Georgian Tsar proclaimed him a traitor and ordered his eyes to be abacinated. Only four of his poems have survived to the present day.

In our study that consists of three chapters, the occupation of Ganja Khanate, the poems of the 19th century written in this regard, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu's life and the poem called "Kör Şair" [=Blind Poet] depicting the character of Dilbazoğlu are discussed. The poem "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" consisting of thirty-nine pentastiches describes the resistance of Ganja Khanate. As it contains many details of this war, the poem is comprehensively studied in comparison with related historical events. The Russian archival documents of the 19th century have mostly been used as historical sources.

The aim of the study is to draw attention to the issue of independence in the Azerbaijani literature of the 19th century; to provide information about Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, who deserves to be known both for his personality and his literary works; to analyse the poet's works about the resistance of Ganja Khanate and Javad Khan, and to make them part of the history of literature.

Keywords: Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Ganja Khanate, Javad Khan, Tsarist Russia, the Azerbaijani literature of the 19th century.

Giriş

19. yüzyıla girer girmez Çarlık Rusya'nın Kafkas'a hâkim olmasıyla tüm coğrafyada baş gösteren değişiklikler, savaşlar ve bağımsızlık mücadeleleri, Azerbaycan edebiyatında istiklal konusunun tamamen yeni biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bakımdan Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya ile yaptığı savaş, özellikle bağımsızlık döneminden itibaren Azerbaycan edebiyatında en fazla işlenen konulardandır. Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyıl başlarını anlatan edebî eserlerde bu konuya sık sık başvurulmasının birçok nedeni vardır. Gence, Azerbaycan coğrafya-

sında stratejik konumundan dolayı ister siyasi isterse de kültürel açıdan oldukça önemli bir merkez niteliğindedir. 19. yüzyılda Kafkas'a temelli olarak giriş yapan Çarlık Rusya, ayrı ayrı hanlıklar tarafından yönetilen Azerbaycan coğrafyasında hareket edebilmesi için birçok avantaja sahipti. Hem iç çatışma ve çekişmeler hem de dışarıdan yapılan baskı ve işgaller, Azerbaycan hanlıklarının bir çatı altında toplanmasını engellemiştir. Zayıf düşen hanlıkları tek tek avlamayı planlayan Rus ordusunun önündeki en büyük engel, Gence Hanlığı'ydı. Gence, Rusları bölgeye davet eden Kartli-Kaheti (Doğu Gürcistan) hükümdarı II. İrakli'nin bölgedeki en büyük düşmanıydı. Rus ordusu, karşısında en dişli düşman olarak gördüğü Cevad Han'ı hiçbir vaat veya tehditle dize getirmeyi başaramamıştır. Hicri takvimle 1218 yılının Ramazan ayında kuşatılan Gence'de halk, şehre akan suların kesilmesine rağmen oruçlu hâllerleriyle sonuna kadar direnmiştir. İki istikamette saldıran Rus ordusu, 3 Ocak 1804 tarihinde, bayram gecesi kaleye girmiştir. Gence halkı, Rus ordusuyla kahramanca savaşmıştır. Cevad Han'ın İran'dan beklediği yardım, yetişmemiştir. Rus ordusu, başta Cevad Han ve oğlu Hüseyinkulu Ağa olmak üzere binlerce insanı katletmiştir. Cevad Han'ın aile üyeleri esir alınmıştır. Gence'deki hanlık sistemi tamamen ortadan kaldırılmış; Gence, Rusya'nın bir eyaletine dönüştürülmüş; şehrin adı, Rus çarının karısının şerefine Yelizavetpol olarak adlandırılmıştır. Hem Çarlık hem de Sovyet döneminde bu olaylar hep unutturulmaya çalışılmıştır. Gence savaşı ve yapılan katliamlar konusunda Azerbaycan halkının gerçeklik algısı, rejim tarafından saptırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycanlıları manevi yönden derinden yaralayan bu talihsiz olaylar, zamanında belki de bir hayli edebî esere konu olmuştur. Fakat bu konudaki eserlerin Çar rejiminde gün yüzüne çıkması zor olduğu gibi Sovyet rejimi zamanı daha bir imkânsız hâl almıştır. Çünkü Gence, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti olmuş, 1920'de Sovyet işgalinden sonra baş gösteren en büyük isyan yine Gence'de çıkmıştır. Sovyet döneminde Gence'nin adı yine değiştirilerek bu sefer rejimin sadık memurlarından Kirov'un anısına Kirovabad olarak değiştirilmiştir. Görüldüğü üzere, Gence'nin istiklal mücadelesinin ve Gence halkına yapılan katliamların tamamen hafızalardan silinmesi için Rus yönetimi elinden geleni esirgememiştir. Bu gibi sebeplerden dolayı Gence Hanlığı'na dair gerçeklikler ve bu gerçeklikleri yansıtan eserler, yalnız Sovyetler dağılmaya başladığı dönemden itibaren objektif şekilde değerlendirilmeye başlanmıştır.

Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya ile savaşı, Gence halkına yapılan katliam, Cevad Han'ın oğluyla birlikte şehit olması, ailesinin esir alınıp yıllarca hapiste tutulması gibi olaylar; özellikle bağımsızlık döneminde pek çok edebî esere konu olmuştur. Fakat konuyla ilgili 19. yüzyılda yazılan eserlerden günümüze ulaşanların sayısı, parmakla sayılacak kadar azdır.

Bu bakımdan Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun şiirleri, tanınmayı ve bilinmeyi hak etmektedir. Dilbazoğlu ve eserleri hakkında şimdiye kadar ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de ayrıca bir çalışma yapılmamıştır. 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar yaşadığı tahmin edilen Dilbazoğlu, yalnızca eserleriyle değil, kişiliği ile de dikkat çeken bir şairdir. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Nadir Şah döneminde Gence'den alınıp II. İrakli yönetimine verilen Gazah bölgesindedir. Cevad Han'a yakın olduğu için II. İrakli tarafından hain ilan edilip gözlerine mil sürülmüş, genç yaşta kör kalmıştır. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun günümüze dört şiiri ulaşmıştır. Bu şiirlerin hepsini, gözleri kör olduktan sonra yazmıştır. "Dağlar" ve "'Ağlaram" redifli iki şiir, şikâyet temalı olup şairin kişisel duygularını aktarmaktadır. Şairin altı dörtlükten oluşan "Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela" ve otuz dokuz beşlikten oluşan "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" başlıklı şiirlerinin konusu ise tamamen toplumsal olup, Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya tarafından işgalini anlatmaktadır.

1. Gence Hanlığı'nın İşgali ve 19. Yüzyıl Azerbaycan Şiirine Yansımaları

1.1. Gence Hanlığı'nın İşgali Hakkında Bilgiler

Güney Kafkasya'da Safevilerin hâkimiyetinden ve ardından Osmanlıların 1590-1612 ile 1723-1735 yıllarındaki yönetiminden sonra, 1736-1747 tarihlerinde Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Gence Hanlığı da Afşar Hanedanlığı'nın eline geçer. 1740-1759 yıllarında Gence hükümdarlığını yapan Şahverdi Han Ziyadoğlu, Kaçarlar soyundandır. Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah, kendi yönetimi döneminde Borçalı¹, Şemseddil (şimdiki Tovuz ili) ve Gazah'ı Gence'den alarak yine kendisine bağlı olan Kartli-Kaheti krallığına birleştirir. İç yönetim amacıyla yapılan bu kararın Borçalı için doğurduğu ağır sonuçlar, günümüze kadar devam etmektedir. 1747'de Nadir Şah öldürüldükten sonra Azerbaycan'da birçok büyük hanlık, diğer hanlıkları kendilerine birleştirme çabalarına girer; böylece hanlıklar arasında çekişmeler başlar. 1786'da, yaz mevsiminin evvelerinde (Бабаев, 2003: 32) Gence Hanlığı'nın başına, Şahverdi Han'ın oğlu Cevad Han Ziyadoğlu (1748-1804) geçer. Cevad Han, 1795'te Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Tiflis'e yaptığı askerî harekâta aktif şekilde iştirak eder.

Kartli-Kaheti hükümdarı İrakli; hem sürekli bağlı kaldığı İran coğrafyasında hüküm süren hanedanlıklardan kurtulmak hem de Dağıstan'ın mütemadi hücumlarının önünü almak ve kendilerinin hesap ettiği birçok toprağı geri almak amacıyla Rusya'nın himayesini ve askerî yardımını is-

¹ Borçalı, Gürcistan sınırları içinde yer almaktadır. "Günümüzde Gürcistan'da yarım milyon civarında Türk topluluğu bulunmaktadır. Resmîyette Gürcistan Azerbaycanlıları olarak adlandırılan bu topluluğa Gürcistan Türkleri, Borçalı Türkleri, Karapapaklar gibi isimlendirmeler de yapılmaktadır" (Memmedli, 2018: 9).

ter. 24 Temmuz 1783’de Rus hükümdarı II. Katerina ile Kartli-Kaheti kralı II. İrakli arasında Georgiyevsk Antlaşması imzalanır. Antlaşmaya göre Rusya, Irakli’nin ileride kazanılacak bölgeler de dâhil olmak üzere tüm toprak sınırlarının korunmasının garantisini veriyordu. Dolayısıyla bu antlaşma, “Rusya İmparatorluğu’nun geniş çaplı işgal planlarının açık şekilde beyanıydı” (Məmmədova, 2010: 330). Fırsatı sonuna kadar değerlendiren Rusya, bölgeye girdikten sonra hiç zaman kaybetmeden işgal planlarını gerçekleştirmeye başlar. Kartli-Kaheti, 1801’de resmen Rusya’ya birleştirildikten sonra Azerbaycan topraklarının hızlı ve sert işgal planlarını uygulamak için Kafkas Hattı Başkomutanlığına ve Gürcistan hâkimliğine Pavel Dmitriyeviç Sisyanov² getirilir. Sisyanov hemen Car-Balaken ve İlisu Sultanlığını işgal eder ve askerî hazırlık sürecinde Gence’ye her türlü diplomatik baskı uygulamaya başlar. Sisyanov, Cevad Han’dan büyük oğlu Uğurlu Han’ın rehin olarak yanına gönderilmesini talep eder. Car-Balaken işgal edildikten ve Gence etrafında askerî güçler artırıldıktan sonra Sisyanov’un Cevad Han’dan talepleri daha agresif hâl alır. Bu bakımdan 29 Kasım 1803 tarihli mektubu sert bir ültimatımdı (Mahmudov & Şükürov, 2009: 225). Gence’nin Gürcistan’a ait olduğunu bildiren Sisyanov’a Cevad Han’ın cevabı çok manidardır. Cevad Han; bu masala kimsenin inanmayacağını, Gürcistan’ı hep ecdatlarının yönettiğini belirtir. “Şimdiye kadar yapılmış olan camiler ve dükkânlar, Gürcülerin hâlâ muhafaza ettikleri yasalar, bunun ispatıdır; şimdi ben ‘Gürcistan’a valilik yapan hep benim atalarım’dır’ dersem kimse Gürcistan’ı bana geri vermez” der (Ek 1; AKAK, 1868: 589).

Oruçluk döneminde bir aydan fazla kuşatma altında susuz ve yakıtsız bırakılan Gence halkı, 3 Ocak 1804 gecesini Ramazan Bayramı’nda Rus ordusunun hücumuna maruz kalır. Mirza Adıgözel Bey’in *Karabağname* kitabında ifade ettiği gibi; Rus askerleri, Gencelilerin Ramazan Bayramı’nı Kurban Bayramı’na, ışıklı günlerini karanlık geceye dönüştürürler (Mirza Adıgözel, 2006: 53). Rus kaynaklarına göre; Gence savaşında 1.500 kişi öldürülmüş, halktan 17.224 kişi esir alınmıştır (AKAK, 1868: 592). Ancak Uğurlu Bey, mektubunda Gence halkından 3.700 kişinin katledildiğini yazar (AKAK, 1868: 595-596). İşgalden sonra hanlığın adının bile tarihten silinmesi için Gence’nin isminin Rus ismiyle değiştirilmesine karar verilir. Çar I. Aleksandr (1777-1825), 5 Şubat 1804 tarihli mektubunda Sisyanov’a, Gence’nin Rus ismiyle adlandırılması teklifini onayladığını ve bunun hayırlı olacağını bildirir (AKAK, 1868: 594). Böylece Gence, Çar I. Aleksandr’ın eşi Yelizaveta’nın şerefine Yelizavetpol olarak adlanır; “Gence” sözünü kullananlara ceza uygulanır.

2 Павел Дмитриевич Цицианов (1754-1806).

Gence, stratejik durumuna göre Çarlık Rusya için çok önemliydi. Sisyanov, A.Vorontsov'a yazdığı mektubunda; Asyalılar arasında yenilmez kale olarak görülen Gence kalesinin bütün bölgeyi korku altında tuttuğunu, Gence'nin ele geçirilmesiyle Gürcistan'ın Hazar Denizi'ndeki ticaretinin kolaylaşacağını bildirir (AKAK, 1868: 592). Sisyanov'un Gence'ye yaptığı zulüm, planlı bir cezalandırmaydı. Gence'ye karşı yapılan çok sert, acımasız ve agresif davranışların altında bir taraftan komutanın aslen Gürcü olması, Cevad Han'ın ise Gürcülere karşı Kaçarlar hanedanının yanında saf alıp Tiflis'e hücumda iştirak etmesi olabilir. Sisyanov, "Gürcülerin asırlarca Türklerin idaresi altında yaşamasının öcünü kaddar bir şekilde Gence'den ve Gencelilerden almıştır" (Əhmədli, 2019) tarzında yorumlara sıkça rastlamaktayız. Bunun yanı sıra Gence Hanlığı; Borçalı ve Şemseddil bölgeleri için her zaman Gürcülerle ters düşmüştür. Başka açıdan bakıldığında İran birliklerinin Gence'ye doğru hareket etme olasılığı konusunda endişe duyan Sisyanov (Бабаев, 2003: 62), yeni atanmış bir komutan olarak kendisini ispatlamak, bunun için de sert ve hızlı tedbirlerden kaçınmamak gerektiğini düşünmüştür. Ayrıca bölgedeki Ermenilerin, durumu kendi lehine çevirmek için ajitasyon yapması da Rus yönetimi kışkırtan sebeplerden biridir. Şöyle ki, Kafkas Arkeografya Komisyonu Belgeleri³ toplusunun 1803 yılının Şubat-Aralık aylarında Şemkir-Gence'ye dair belgelerinde, Ermenilerin bu dönemde yaptıkları provokasyonlarla ilgili bilgilere rastladık. Rusya'nın Tiflis'teki elçisi R.İ. Kovalenski'nin Sisyanov'a yazdığı 17 Aralık 1802 tarihli raporunda şu cümleler yer almaktadır: Tiflis'te dört Ermeni tüccar, Gence hanının onları kovduğu, canlarını zor kurtardıkları, geriye yirmi yedi tüccar kaldığı hakkında bilgi vermiştir. Han, onlardan para istiyormuş. Kovalenski, Cevad Han'a bu "küstah" davranışıyla ilgili mektup gönderdiğini bildirir (AKAK, 1868: 587). Bir başka belgeye bakacak olursak, Ermeni asıllı İ.P. Lazarev'in⁴ 9 Ocak 1803 tarihli raporunda; Şemseddil köyü sakinleri olduğunu ve çalıştıkları Gence'den yeni döndüklerini söyleyen iki Ermeni'nin iddiaları yer almaktadır. Bu iddialara göre tüm Gence Ermenileri; Rus askerlerinin Gence'ye varmasını sabırsızlıkla bekliyor çünkü Müslüman kanunlarına göre Ermenilere baskı ve zulüm uygulanacaktı, bu sebepten Gence hanına karşı önlemler alınması gerekiyormuş (AKAK, 1868: 587). N.F. Dubrovin⁵ (1837-1904),

3 Kafkas Arkeografya Komisyonu başkanı Adolf Petrovich Berje'nin (1828 - 1886) editörlüğünde Rus yetkililerin inisiyatifıyla, "İmparator Majestelerinin izniyle" X. yüzyıldan 1862 yılına kadarki Kafkasya tarihine ilişkin belgeler "Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии" adıyla 13 cilt hâlinde yayınlanmıştır. Kafkasya halklarının tarihi hakkında çeşitli bilgiler içeren 13 ciltliğin II. cildinde Pavel Dmitriyeviç Sisyanov'un 1802-1806 yıllarındaki yönetim dönemi ele alınmıştır (AKAK, 1868: 586-603).

4 Иван Петрович Лазарев (1763-1803) — 1799'da Gürcülerin daveti üzerine Tiflis'e gelen Rus ordusunun başındaki komutandır.

5 Nikolay Fyodorovich Dubrovin (Николай Фёдорович Дубровин) — Rus tarihçi, akademisyen ve Rus İmparatorluk Ordusu'nun generalidir.

Sisyanov'un Kafkas'taki başarılı faaliyetinden bahsederken, İran ve Türkiye'den gelenlerin hesabına bile olsa bölgeye mümkün olduğunca fazla Hristiyan yerleştirmesini en stratejik uygulamalardan biri gibi değerlendirir (Дубровин, 1866: 479-480).

Sisyanov'un ölümünden (1806) sonra bölgedeki başkomutanlık görevini 1806-1811 yıllarında General Feldmareşal Gudoviç⁶, 1809-1811 yıllarında ise General Tormasov⁷ yapmıştır. 6 Temmuz 1811'de başkomutanlığa atanan General Filipp Pauluççi⁸ 1812 yılına kadar bu görevde kalmıştır. 7 Nisan 1812 tarihli raporunda Pauluççi; Cevad Han'ın 1804 yılından beri askerî gözetim altında tutulan kadınlardan oluşan aile fertlerini serbest bırakarak İran'a gitmelerine izin verdiğini yazar. Şu kesin kararının sebeplerini açıklarken öncelikle suçsuz kadınların hapis altında tutulmasının uygunsuz bir hareket olduğunu ve onların serbest bırakılmasından korkmanın yersiz olduğunu düşündüğünü belirtir. Daha sonra devlet bütçesini gereksiz maddi harcamalardan kurtarmak ve Cevad Han'ın İran'daki ailelerini talep eden oğullarıyla entrikaları bitirmek adına bu adımı attığını, ayrıca bu hareketin İran tahtının varisi Abbas Mirza ile düzgün bir şekilde ilişki kurmak için fırsat olabileceğini ifade eder. Cevad Han'ın Bacı Hanım adlı eşinin İran'a gitmek istemeyip Karabağ'daki kızının yanına gittiğini yazan Pauluççi, İran'a gidenlerin isim listesini verir: Cevad Han'ın eşi Şükûfe Hanım, farklı eşlerinden olan kızları Hatun Begüm ve Balaca Begüm, torunu Musahip Ağa ve annesi Tuti, Uğurlu Beyin kızı, yanlarında 3 hizmetçi (AKAK, 1873: 119-120). İrevanlı Hüseyinkulu Han'ın Kahet, Kızık, Arakva hükümdarları ve halkına yönelik 19 Mayıs 1812 tarihli mektubunda da Marki⁹ Pauluççi'nin Cevad Han'ın ailesini serbest bırakıp İran'a gönderdiğini, Şehzade ile barış imzalamak istediğini yazar (AKAK, 1873: 356).

1804'te Çarlık Rusya ile Kaçar hanedanı arasında başlayan savaş, 1813'te Kaçarların yenilgisiyle sona erer ve Gülistan Antlaşması'yla Azerbaycan ikiye bölünür. Gence'nin adı 1918 yılına kadar Yelizavetpol olarak kalır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) kurulmasıyla Gence, kendi adına kavuşur. 1920'de Sovyet işgali sonrası en büyük isyan yine Gence'de çıkar, yine tek başına kalan Gence, katliama uğrar. 1935'te şehrin adı değiştirilerek Kirovabad¹⁰ yapılır. Sovyetler Birliği dağılmaya başladıktan sonra, 30 Aralık 1989 tarihinde Azerbaycan halkı, Gence'nin ismini yeniden geri alır. Görüldüğü üzere Rus emperyalizmi; hangi yönetim

6 Иван Васильевич Гудович (1741-1821).

7 Александр Петрович Тормасов (1752-1819).

8 Filippo Paulucci delle Roncole (1779-1849). Rusça: Филипп Осипович Паулуччи.

9 Batı Avrupa'da soyluluk unvanıdır.

10 Сергей Миронович Киров (1886-1934). Kirov, Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin (1922) kurucularından biridir. Azerbaycan Bolşevik Komünist Partisi başkanıdır. 1935'te Gence'nin adı, Kirov'un anısına Kirovabad olarak değiştirilmiştir.

biçimi olursa olsun, Gence Hanlığı'nın mücadelesinin ve Gence halkına yapılan katliamın tamamen hafızalardan silinmesi için "Gence" adını bile tarihten silmeye kalkışmıştır.

1.2. Gence Hanlığı'nın İşgaline Dair 19. Yüzyılda Yazılan Şiirler

Gence Hanlığı ve Cevad Han, zamanında birçok edebî eserin konusu olmuştur. *Karabağnameler*'de Gencenin direnişi, işgali ve Cevad Han'ın katledilmesiyle ilgili birçok şiir olduğuna değinilmiş ve Gence halkının nasıl mücadele ettiğinin bilinmesi için birkaç örnek parça verilmiştir. Müellifi belli olmayan bu parçalar, halk şiiri gibi kabul edilmektedir:

Səmtində öldürən çoxdur.

Gələnə heç sözüüm yoxdur.

Müxənnəs var isə qaldır,

Yüz min rus gəlsə vur öldür.

Cavad xan bu nə olacaq

Dildən dilə söylənəcək.

Cavad xan bir xan olacaq,

Aləmdə dastan olacaq...

Sərəsgərdir Əmin paşa

Hökmün keçər dağa-daşa...

(...)

Həp əsir olduq gavur elində.

Döyüşə çıxdı çərxi,

Kimi seyid, kimi hacı,

Mollalar sizə duaçı,

Həp əsir olduq gavur elində. (Qarabaği, 2006: 54)

19. yüzyıl Azərbaycan edebiyatında daha çok tanınmayı hak eden Mirza Bakış Nadim (1780-1878); gazel, muhammes, kaside, müstəzat, aynı zamanda koşma gibi nazım türlerinde şiirler yazmıştır. "Hicri 1218 Sene-nden 1243 Seneye Gibi Kafkas'ta Olan Birkaç Tarihî Hadiseler" başlıklı muhammesinde; Çarlık Rusya'nın Kafkas'a girişi ve Azərbaycan hanlıklarını teker teker işgal etme süreci ele alınmaktadır (Nadim, 2018: 160-169). 19. yüzyıl Azərbaycan edebiyatında istiklal konusuyla ilgili yapılan çalışmalarda değinilmesi gereken bu manzume, pek bilinmemektedir ve şimdi-

ye kadar ayrıntılı şekilde incelenmemiştir. Manzume, kırk dört beşlikten oluşmaktadır ve 1803-1828 yıllarındaki 25 senelik süreci anlatmaktadır. Eserde; Azerbaycan hanlıklarının, Azerbaycan hanlarının ve Rus komutanlardan birkaçının ismi geçmektedir. Şiirin ilk bentlerinde; öncelikle fani dünya sorgulanır, Rus ordusunun Tiflis'e yerleşmesi, ardından Car-Balaken'i, Dağıstan'ı ele geçirerek Gence'nin kapısına direndiği anlatılır. Manzumede, Gence Hanlığı ile ilgili altı bent yer almaktadır, yedinci bentte ise Gence işgal edildikten sonraki olaylar anlatılmaktadır. Gence'yle ilgili ilk beşlik; Sisyanov'un ağzından verilir. Şurada Sisyanov'un Cevad Han'a göndermiş olduğu mektubun içeriğinden bahsedilir:

*İbtida Gəncəyə təklif ki, ey xan Cavad,
Əmrinə etsən əməl, hasil olur cümlə murad.
Özü də heyni-xəzayin qılıram şəhrin abad,
Ölkələr eyləmişəm künfəkün, bərbad
Üstüvə çəkdirərəm ləşgərü topü topxanə.*

(Önce, emirlerine tabi olması hususunda Gence'ye teklif gönderdi: Kabul ederse herkes muradına erer, şehri de abat ederim. Ülkeleri “kün fe yekün”¹¹, berbat eyledim; Ordumu, topumu, tophanemi üzerine yollarım).

*Yazılıb naməyə çünki nədir, ey əhli-firəng,
Vay haluva, topraq gözüvə, başuva səng.
Ki sənünlən mən əgər eyləməm azimi-cəng,
Bir müsəlman mənə gər olmuya bu gündə kömək,
Genə tabe dögüləm qovmi-Firəngistanə.*

(Ey Avrupa halkı; mektupta yazılmış, mesele nedir? Vay hâline, toprak gözüne, başına taş; eğer seninle kararlı şekilde savaş yapmazsam... Hiçbir Müslüman bana yardım etmese bile, yine de Avrupa halkına tabi olmam).

Şu beşlikte Cevad Han'ın tepkisi verilmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında “Fireng” (Frenk) ve “Firengistan” sözleri, Avrupa ve Avrupalı anlamlarında kullanılmıştır. Şiirde, Ruslar da bir Fireng gibi tanımlanmıştır. Sıradaki beşlikte, Cevad Han'ın cevabını alan Sisyanov'un öfkesinden ve hızlı savaş hazırlıklarından bahsedilmektedir:

*Bu xəbər ərz olunub xidmətinə oldu qəzəb,
Topü topxanəvü saldatı edib hazır şəb,
Döğüldü cəngi-təbil mən edirəm Gəncə tələb,
Əsrmiş nə kimi baş vurmaqdan sındı xətb.
Gəncə malın əsirilən tökə Gürcüstanə.*

11 “Kün fe yekün”, “‘Ol’ der ve olur” anlamındadır.

(Bu haber kendisine yetiştiğinde öfkeleni. Topu, tophaneyi, askeri geceden hazır etti. Savaş davulları çalındı: “Gence’yi istiyorum”. Kendini kaybetmiş deve gibi başını çarpmaktan odunu kırdı. Gence’nin malını esirleriyle birlikte Gürcistan’a dökmek istedi.)

*Əzmi-rah eylədilər Gəncəyə təyin səfər,
Saldu dava qəravul, keçdi neçə xovfı xətər.
Nəqşi-bəd getdikcə olmadı misrətə əsər,
Topü qumbara səsindən yetib əflakə xəbər,
Açılıb dəriçələr, çıxdı mələk seyranə.*

(Gence’yle savaşmak için kararlı şekilde yola çıktılar. Muhafızlar savaştlar, birkaç tehlike atlatıldı; şehir fazla zarar görmedi. Topların ve bombaların sesi göklere ulaştı; kapılar açıldı, melekler seyre çıktı.)

*Düşdü məhsuriyə qələ necə cəngə şüğul
Zərb həngamidə bir pərrə verər gəllə fühul
Nə qədər ki, verəsən layiqdir bu sözə tul,
Ayyəi-əmr-i-xudadır bizə çün əmr-i-Rəsul,
Padşah olmasa düşmək bir bicadır nöqsanə.*

(Kale, belalı bir savaşta nasıl da mahsur kaldı. Savaş meydanında askerleri komutan kanatlandırır. Ne kadar uzatsak da o, bu sözlere layıktır. Çünkü Resul’ün emri, bize Allah’ın emrettiği ayettir; padişah yokken hataya düşmek olmaz.)

*Xülasə, eydi-şəbi-sevvomi- dey alındı qala,
Xalqı çox azqındı, oldu müsəllət bu bəla.
Oldu mərhum Cavad xan, talanıb nüqrə, tələ¹²,
Qeyri biismətlik oldu illa hövlə vələ¹³
Dərü divarü küçə döndü təمام al qanə. (Nadim, 2018: 161-162).*

(Kısaca; bir kış günü, bayramın üçüncü gecesinde kale alındı. Bir bela musallat oldu, halk kendini kaybetti, Cevad Han merhum oldu. Altın ve gümüşler talandı, ardından artık namus da elden gitti, ya sabır. Kapılar, duvarlar, sokaklar hepten al kana boyandı).

Şiirin geneline bakıldığında Gence Hanlığı’ndan daha fazla bahsedilmiştir. Daha sonraki bentlerde; Gence’yi işgal ettikten sonra Çarlık Rusya’nın işgalcilik hareketleri, yaptıkları ve yapacakları ele alınmaktadır.

12 Transkripsiyon veya baskı hatasıdır, “Tıla” olmalı. Azerbaycan divan edebiyatında “altın” anlamında kullanılmıştır.

13 “La Havle vələ”, kişinin sabrı zorlandığında kullandığı ibaredir. La havle ve la kuvvete illa billahil aliiyyil azim: Kuvvet ve güç sadece büyük ve yüce olan Allah’ın yardımı ile olur.

Revan Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra Rusya'nın Tahran'a doğru yol alacağına işaret edilir. Ruslar; Guba, Derbent, Bakü, Salyan gibi bölgeleri aldıktan sonra Azerbaycan'ın tamamına hâkim olurlar, Irak ve Hindistan'a kadar yol alırlar:

Sakini-Gəncə olub, eylədilər fikri-Rəvan,

İrəvan düşsə ələ heç, bizimdir Tehran.

Quba, Dərbənd vəli Badkubə, həm Səlyan,

Cümlə Azərbaycan, həm İraqü Hindistan.

Bu xəbər getdi sərih Şah Baba Xaqanə. (Nadim, 2018: 162).

(Genceye yerleştikten sonra İrevan'ı düşünmeye başladılar: “İrevan ele geçerse, artık Tahran da bizim olur; Guba, Derbent, Bakü, Salyan, tüm Azerbaycan, hatta Irak ve Hindistan”... Bu haber açık bir şekilde Şah Baba Hakan'a gitti.)

Şiirde adı geçen Şah Baba Hakan, Kaçar hanedanının ikinci şahı Fethali Şah'tır (1772-1834). Fethali Şah'ın gerçek adı Babahan'dır, “Hakan” mahlasıyla şiirler yazmıştır. 1797-1834 yıllarında hükümdarlık etmiştir.

Daha sonraki bentlerde; Kaçar ordusunun Ruslarla savaşından ve yenilgisinden bahsedilir, bütün olanlar tarihin kederli sayfası gibi değerlendirilir. Baş gösteren olayların sebebini ve Rusya'nın işgalcilik siyasetini şairin gayet net şekilde anladığı ve bu duruma vatansız bir aydın olarak üzüldüğü görülmektedir (Mustafayeva, 2017: 128). Muhammesin konusu; en baştaki giriş faslı ile olayların gelişmesinin ardından son bentte sanki bir sonuca bağlanmamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesiyle ilgili eserlerin sayısı az olduğu için bu tür şiirlerin sanatsal yönünden çok, konusu ve ana fikri ilgi görmektedir.

Gence katliamıyla ilgili döneminde yazılmış en ünlü şiirlerden biri, Genceli Hasan adlı şaire aittir. Şiir ilk defa 1918'de Mirza Abbas Abbaszade (1870-1920) tarafından yayımlanmıştır (Mumtaz, 1935: 50-51). “Gence'nin Gırğını¹⁴” başlıklı on bir heceden, dört bentten oluşan bu şiir kısa ve sade bir dille Gence katliamını özetlemektedir:

Görən bilən eşidənlər yansınlar,

Gör nə yaman oldu halı Gəncənin.

Bizə imdad verməz padişah zadə,

Məgər tutulubdur yolu Gəncənin.

(Görenler, bilenler, işitenler yansınlar; bakın Gence'nin hâli ne yaman oldu. Şehzade bize yardım edemez; meğerse Gence yolu kapanmıştır.)

14 Gırğın – katliam.

Baydaqları¹⁵ burç üstündə qurdular,

Tıfıl uşaqları hamu qırdılar.

O zamanki Cavad xanı vurdular,

Sanasan qırıldı beli Gəncənin.

(Burçların üstüne bayraklarını kurdular. Küçük çocukları hepten kırdılar. Cavad Han'ı vurdularında sanki Gence'nin beli kırıldı.)

Bayram gecəsində qalanı aldı,

Dört yanın çevirüb qılıçın çaldı.

Ərkəgi qırılıp dişisi qaldı.

Al qana boyandı çölü Gəncənin.

(Bayram gecesinde kaleyi aldı. Dört taraftan kuşatarak kılıç çaldı. Erkeği kırdı, dişisi kaldı; Gence'nin çölü al kana boyandı.)

Gəncəli Həsənəm yüregim acı,

Mosko¹⁶ fürsət tapıb çaldı kılıcın.

Şəmsəddinli, Qazah, Borçalı, Gürcü

Taladı, qalmadı malı Gəncənin.

(Genceli Hasan'ım, yüreğim acıdır; Moskova fırsatını bulup kılıç oynattı. Şemseddinli, Gazah ve Borçalı halkları, ayrıca Gürcüler, Gence'nin malını yağmaladı, geriye hiçbir şey kalmadı.)

Genceli Hasan, Ramazan Bayramı'nda hücum eden Rusların çoluk çocuk demeden herkesi kılıçtan geçirerek Gence'yi al kana boyamasını ve şehrin viraneye dönüşmesini şiirin lirizmini bozmadan sade ve çok samimi bir dille anlatmıştır.

Gence savaşıyla ilgili Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun "Ey kadılar, geldi kazadan bela" ve "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" dizeleriyle başlayan iki eseri vardır.¹⁷ Ahmet Caferoğlu, Genceli Hasan'ın bahsi geçen "Gence'nin Gırğını" ve Dilbazoğlu'nun "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" adlı şiirlerinden verdiği örnek parçaları, tarihi sahteletirmeye çalışan Rus tarihçilerine cevap olarak sunmuştur: "*Bu iki şairin tasvirleri Rusların katliamdan çekinmediklerine açıktan açığa kâfi bir delildir*" (Caferoğlu 1932: 297). Bu eserler, Azerbaycan edebiyatında istiklal mücadelesine dair en eski edebî örneklerdir ve "Rusların Gence şehrine ve ahalisine karşı gösterdikleri vahşeti tasvir etmesi itibarı ile" pek ehemmiyetli birer destandır (Caferoğlu, 1932: 296).

15 Baydaq – bayrak.

16 Mosko – Moskova.

17 Bu iki şiir, "Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Edebi Sanatı" başlıklı bölümde ayrıntılı şekilde incelenmiştir.

2. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Hayatı

2.1. Dilbazoğulları Nesli

Dilbazoğulları, Azerbaycan tarihine, bilimine, edebiyatına pek çok katkıda bulunan en köklü ve ünlü nesillerden biridir. *Dilbaziler* kitabının yazarı İsmail Umudlu'nun belirttiği gibi Dilbazoğulları neslinin soyadı; 19. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren daha çok "Dilbazov" olarak kullanılsa da halk arasında önceden olduğu gibi "Dilbazoğulları", "Dilbozlu", aynı zamanda edebî kaynaklarda "Dilbazi" yahut "Dilbazzade" olarak geçmektedir (Umudlu, 2007: 7).

"Dilbaz" sözü; esasen Farsçadaki "dil" (gönül, yürek) sözünden yola çıkılarak gönül şenlendiren, candan birisi, gönül okşayıcı ve daha fazla "yürekli" gibi anlamlandırılmaktadır. Fakat Dilbazoğulları neslinden birçok ailenin sırf Savefi-Osmanlı savaşıdan sonra İran coğrafyasına göç etmesini ve Azerbaycan'ın Batı bölgelerinde Farsçanın pek etkin güce sahip olmadığını dikkate alacak olursak "dilbaz" sözünün Türk kökenli "dil" sözünden türediğini ve "güzel söz söyleyen, konuşmasıyla ikna eden" anlamını ifade ettiğini düşünüyoruz.

Dilbazoğulları, Sovyet dönemine kadar daha çok Gence Hanlığı'na bağlı Gazah bölgesinin Musaköy, şimdiki adıyla Hanlıklar köyünde yaşamış, Dilican¹⁸ dağlarını yayla olarak kullanmışlardır. Neslin bazı kolları Borçalı'da yaşamışlardır. Savefi-Osmanlı savaşıdan sonra bu nesilden birçok aile, Savefi topraklarına göç etmiştir. Bölgeye Rusların gelişiyle 19. yüzyıl sonlarından başlayarak Dilbazoğulları'ndan Osmanlı'ya göç edenler de az değildir. Mir Hamza Nigâri, Amasya'ya göç etmeden önce Dilbazoğulları'nın köyünde Rencur Hanım, Sadi Karabaği, aynı zamanda Abdurrahman Ağa ile aynı soydan gelen Rahim Ağa Dilbazov ve oğlu Vahidî gibi "şair mütasavvıfları mürit olarak kabul etmiştir" (Amanoğlu Guliyev, 2018: 9). Anne tarafından Dilbazoğulları neslinden olan Mustafa Ağa Arif ve Kazım Ağa Sâlik gibi şairlerle birlikte Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu da Azerbaycan yazılı edebiyatında âşıklık geleneğini devam ettiren ünlü şair (Qasımzadə, 1974: 56) olarak kabul görmektedir.

Sovyet döneminde zulüm görmüş bu nesilden 1931'de kolhoz kuruculuğuna itiraz eden yedi kişi kurşuna dizilmiş, beş aile sürülmüş, köy halkının mal varlığına el konulmuştur. Dilbazoğulları; Repressiya (Kırmızı Terör) yıllarından da nasibini almış, çok sayıda kurban vermiştir. Günümüzde bu nesil daha çok Azerbaycan'ın Gazah, Gence ve Bakü bölgelerinde yaşamaktalar (Umudlu, 2007: 9-11). Umudlu'ya göre, Dilbazoğulları'ndan Türkiye'de hâlihazırda beş yüz kadar kişi var ve onların birçoğu "atalarının Gazah-Bor-

18 Dilican, şimdiki Ermenistan sınırları içerisinde yer alan turistik şehirdir.

çalı sınırından geldiğini” biliyorlar. Bu neslin ortak çizgileri; “necip simalı”, beyaz tenli, uzun boylu, derin entelektüel yetenekli, analitik zekâlı, kararlı, vatansever, kendi geçmişlerine bağlı ve uzun ömürlü olmalarıdır (Umudlu, 2007: 12). Dilbazoğulları soyundan tanınanların başında duran kişi, “Şair” mahlaslı Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu’dur; Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı’nda en ünlü isim ise Mirvarid Dilbazi’dir (1912-2001).

2.2. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu’nun Hayatı Hakkında Bilgiler

Bilindiği üzere Gazah, Şemseddil ve Borçalı bölgeleri Gence vilayetinin terkindeydi. Osmanlı’nın geri çekilmesi üzerine 1735’te Gence’yi alan Nadir Şah Afşar, bu geniş coğrafyayı daha kolay yönetebilmek ve kendisine muhalif olan Ziyadoğulları’nın gücünü azaltmak için Gazah, Şemseddil ve Borçalı mahallerini Kartli-Kaheti krallığına bağlar. Bu resmî bölgeye rağmen Gazah; Şemseddil-Borçalı bölgelerini her bakımdan Gence’ye bağlayan manevi, kültürel ve siyasi bir güç olmuştur. Gazah toprağının yetiştirdiği Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, hayatı ve edebî sanatıyla yeterince tanınmaya layık şairlerdendir.

“Şair” mahlaslı Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu’nun hayatı hakkında bilgiye pek rastlanmamaktadır. Ağa neslinden olup oldukça nüfuzlu, saygın ve muhterem bir insan gibi tanınmıştır. Dilbazoğlu, Gazah mahallinin Musaköy, şimdiki adıyla Hanlıklar köyünde doğmuştur. Babası Molla Ali Ağa’dır. Dilbazoğlu, Gence hükümdarı Cevad Han taraftarı olması gerekçesiyle Gürcü hükümdarı II. İrakli’nin emriyle gözleri oyulmuştur. Köçerli’nin deyişiyle, bütün hüner ve çabalarını “vatandaşlarının hayır ve salahı yolunda sarf etmiş”, kendi yaşamını ve salahını unutup halkın derdine yanmaktan sonunda kötü niyetli ve namert düşmanlarının hile ve şeri yüzünden gözlerinden olmuştur: “*Evet, şöyle kadir ve kıymeti bilinmeyen millet bahadırları hakkında şöyle derler: El için ağlayan, gözsüz kalır.*” (Köçerli, 2005: 229).

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu’nun 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında yaşadığı bilinmektedir. Kesin tarihle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır fakat kendi şiirinde belirtilen iki rakam üzerinden yola çıkıldığında şairin doğum tarihi hakkında daha yakın tahminde bulunabiliriz. Şöyle ki; şairin “Dağlar” adlı şiirinde “Bin iki yüz on bir sene, Kazadan ok değdi bene” mısralarından şairin 1211 senesinde, miladi takvimle 1796-1797 yıllarında gözlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Hemen arkasınca gelen diğer dördlükte ise şair, “Kırk bir sene oldu yaşım” diye kendi yaşımı belirtir. 1796-1797 yıllarında kör kalan şair, bu şiiri 41 yaşındayken yazmıştır. Bu rakamlardan yola çıktığımızda şairin en geç Hicri 1170, yani Miladi 1756-1757 yıllarında veya daha önce doğduğunu tahmin edebiliriz. Şairin bu şiiri kör olduktan hemen sonra değil de birkaç yıl sonra yazma ihtimalini de

göz önünde bulunduracak olursak Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun 18. yüzyıl sonlarında değil de kesin olarak 18. yüzyıl ortalarında doğduğunu söyleyebiliriz. Şairin ölüm tarihi hakkında da bir bilgiye rastlanmamaktadır, 19. yüzyıl başlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.

2.3. Mirvarid Dilbazi'nin “Kör Şair” Manzumesinde Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu Karakteri

Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı'nın ve Dilbazoğulları neslinin önde gelen şairlerinden Mirvarid Dilbazi, “Kör Şair” adlı manzumesinde (Dilbazi, 2004: 207-222) Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu karakterini yaratmıştır. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu hem istiklal şairi hem de mütefekkir bir insan gibi işlenmiş; uzun boylu, cüsseli, yakışıklı, esmer, “şah” görünüşlü olarak tasvir edilmiştir.

Eser; Şemseddil ve Gazah'ın Gürcü çarı II. İrakli hükümrânlığına verilmesi sahnesiyle başlar. Kartli-Kaheti krallığının Azerbaycan Türklerine uyguladığı radikal siyaset sonucunda ortaya çıkan faciaların temelinde Çarlık Rusya'nın yer aldığı fikri, manzumede şöyle ifade edilir:

Misal var: “Arxalı köpək qurt basar”,

Onun arxasında dayanıbdır¹⁹ Çar,

Hökmünde silahlı, saysız ordular. (Dilbazi, 2004: 210)

Bu duruma itiraz eden Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Gazah halkına Gence hükümdarı Cevad Han'dan yardım istemeyi önerir. Mirvarid Dilbazi, şairin ağzıyla Cevad Han hakkında şunları anlatır:

Baba, ibrət alın bir Cavad handan,

Üstünə düşüblər gör neçə yandan,

Oysa döyüşlərdə “ölüm ya zəfər” –

Deyərək döyüşər, belə kişilər

Kimin qarşısında əvilə bilər? (Dilbazi, 2004: 213)

Dört bir yandan saldırıldığı hâlde Cevad Han'ın “ya ölüm ya zafer” diye yiğitlikle savaşması, böylesine mert bir erkeğin kimsenin karşısında eğilmemesi gibi örnek davranışlar, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu karakteri aracılığıyla dile getirilir ve Cevad Han'dan ibret alınması gerektiği vurgulanır. Sözü kayda alınmayan şair, Gence'ye gider ve geri döndüğünde İrakli'nin emriyle gözleri çıkarılır. Vatani ve milleti için gözlerinden olan şair, erdemlikle şöyle der: “Allah bize başka gözler bahşetmiştir. Gözleri oyulan mütefekkirler, kalp gözüyle görür”. Eserin sonunda Mirvarid Dilbazi, şairin “aydan ışıklı, yıldızdan parlak gözlerine” kıyana Allah'ın kıymasını temenni eder (Dilbazi, 2004: 218).

¹⁹ Dayanıbdır – durmuştur.

3. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Edebî Sanatı

Feridun Bey Köçerli, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'yu Molla Penah Vâgîf asrının muhterem şairlerinden biri gibi değerlendirir (2005: 229). Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu şiirlerine ilk olarak, Güney Kafkas (Transkafkas) müftisi Mirza Hüseyin Efendi Gayıbov'un²⁰ 1860'ta tertip ettiği "Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır" adlı yazma eserinde rastlanmıştır. Daha sonraları Köçerli'nin 20. yüzyıl başlarında yayımlanan *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı* kitabında Dilbazoğlu hakkında verilen bilgi ve şiirler ile şair, edebî camiaya tanıtılmıştır.

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun günümüze dört adet şiiri ulaşmıştır: "Ağlaram" ve "Dağlar" redifli iki şiir; Gence'nin işgalinden sonra yazdığı "Ey kadılar, geldi kazadan bela" ve "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden" dizeleriyle başlayan iki şiir. Tüm bu şiirleri şair, gözleri oyulduktan sonra yazmıştır. "Ağlaram" ve "Dağlar" şiirleri şairin kişisel duygularının ifadesi olup sanatkarlık değeri yüksek edebî örneklerdir. Şairin diğer iki şiirinin konusu ise tamamen toplumsal olup, Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya tarafından işgaliyle ilgilidir.

3.1. "Dağlar" Şiiri

Dokuz dörtlükten oluşan "Dağlar" (Qayıbov, 1989: 126-127) şiirinde, gözleri dağlanarak dünya ışığına mahrum bırakılan şair, dağlarla dertleşir:

*Bivəfa mülki-dünyada
Könlü çox viranəm, dağlar,
Könlüm istər gözüm görməz,
Sizə mən heyranam, dağlar.*

(Vefasız dünya mülkünde gönlüm çok virandır, dağlar. Gönlüm ister, gözüm görmez. Size ben heyranım dağlar.)

*Bizə çəkdi fələk dağı,
Könlümüz gəmlər övrağı.
Qaralub ömrüm çırağı,
Ağlaşur pərvanam, dağlar.*

(Felek bize dağ çekti. Gönlümüz gam yapraklarıdır. Ömrümün çırası kararmış; pervanem ağlaşır, dağlar.)

20 Mirzə Hüseyin Əfəndi Qayıbzadə (1830-1917). Gazah bölgesinin Salahlı köyünde dünyaya gelmiştir. Tiflis Müslüman Ruhani Mektebinde Şariat ve Doğu dillerinden ders vermiş, 1879-1883 yıllarında Gori Muallimler Seminyasında Arapça ve Farsça öğretmeni olarak çalışmıştır. 1883-1917 yıllarında Kafkas müftülüğü görevini yapmıştır. Sağlığında yayımlanmayan "Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır" adlı yazmaları, transkripsiyonu yapılarak Kiril alfabesiyle dört ciltlik kitap hâline getirilmiş; ilk cilt 1986'da, kaynak olarak kullandığımız ikinci cilt ise 1989'da basılmıştır.

*Dövran bizə xub al etdi,
Bizi aşüftə-hal etdi,
Zövgin bizə halal etdi,
Gedirəm, mehmanam, dağlar.*

(Devran bize güzel tuzak kurdu; bizi perişan hâle soktu, zevkini bize helal etti. Gidiyorum, misafirim ben, dağlar.)

*Dağlar vəsfi-halim bilsün,
Barigahə dua gilsun,
Hatifinden bir səda gəlsün
Sərəncamın qanam, dağlar.*

(Dağlar hâlimin nasıl olduğunu bilsin, yüce makama dua etsin. Gaipten bir ses gelsin, mahiyetine varayım, dağlar.)

*Qəsd etmək olmaz cana da,
Can tab etməz hicrana da,
Neçə il zülmətxanada,
Bana zindan qanam, dağlar.*

(Cana da kastedilmez ki. Can da ayrılığa dayanamaz ki. Yıllarca bana zindan olan karanlıklarda kalıyorum.)

*Min iki yüz on bir sənə,
Qəzadan ox dəgdi mənə,
Dövran bərəks oldu yenə,
Hicr oduna yanam, dağlar.*

(1211 senesinde kaza ve kaderden bana bir ok değdi; devran yine ters döndü. Ayrılık ateşiyle yanayım, dağlar.)

*Qırx bir sənə oldu yaşım,
Zülmətdə sərgərdan başım,
Bivəfa qövmü qardaşım,
Necə düşmən sanam, dağlar.*

(Yaşım 41 oldu, başım karanlıklar içinde şaşkın hâlde. Toplum, ak-rabalar ve kardeşlerim vefasızlar; onları nasıl düşman hesap edebilirim, dağlar?)

*Mucdəhid ixtilaf edər,
Hərə bir qulunan gedər:
Müqəllədir, ya qəsd edər
Ki, doldu peymanam, dağlar.*

(Müçtehit²¹ ihtilaf eyler, herkes bir kul ile gider; ya taklit eder ya da kasıtlı yapar. Ahdimin süresi doldu, dağlar.)

*Şairəm, dünyaya gəldim,
Bir zaman ağlayub, güldim,
Məzluməm, zülm ilən öldim,
Bu sözdür nişanam, dağlar.*

(Şairim dünyaya geldim. Bir zamanlar ağlayıp güldüm. Mazlumum, zulümle öldüm. Bu sözdür nişanem, dağlar.)

Şair, feleğin gözlerini dağladığını ve gönlünün gam sayfalarına dönüştüğünü anlatır. Şairin ömür çırası karardığı için ışığa hasret kalan pervaneler bile ses sese verip ağlamaktalar. Kendini bu fani dünyada misafir olarak gören şair, dağlara veda ederek artık gideceğini bildirir. Şair, dağlara yalvararak kendisi için Allah'a dua etmelerini temenni eder; dağların dualarına verilecek olan cevap, şair için bir emir olacaktır. Bir taraftan canına kastedemeyeceğini bilir, diğer taraftan da bu acıya dayanamaz. Hicri 1211 senesinde, yani 1796-1797 yıllarında şairin gözlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Şiiri yazarken şair 41 yaşındadır ve artık kördür. Yakınları ve tüm toplum vefasız olduğu için şair sitem eder. Mazlum şair, zulümle öldüğünü beyan eder; yazdığı şiir ise ondan kalan hatıra olacaktır.

3.2. “Ağlaram” Şiiri

“Ağlaram” redifli şiirin başlığında, “Eyzen gözsüzlük hâlinde inşa eder” notu yer almaktadır (Ek 2). Şair bu şiirini de dünya ışığına hasret kaldığı zamanlarda, gözleri körken kaleme almıştır. Şikâyet karakterli şiir, kadılara hitapla başlar:

*Mən qəribəm vətənimdə, qazilər²²,
İtirmişəm ağır ellər, ağlaram.
Könül həsrət qaldı, can intizarda,
Gözlərim sübhü şam yollar, ağlaram.*

(Ey kadılar, ben vatanımda garibim. Ağır obalar yitirdim, ağlarım. Gönül hasret, can bekleyişte kaldı; sabahtan akşama yolları gözleyerek ağlarım.)

*Həsrət qaldı canda el intizarı,
Görərmola, ya rəb, didar didarı?
Fikr eylərəm hər dəm ol aşna-yarı,
Gözümdən qan axar sellər, ağlaram.*

21 Müçtehit; bir konuda ayet ve hadislerle dayanarak yargıya varan, karar veren din düşündürüdür.

22 Eserin transkripsiyonlu baskısında “qazı / kadı” anlamındaki kelime, yanlışlıkla “qazi / gazi” şeklinde yazılmıştır. Şiirin yazma nüshasından (Ek 2) “qazi” kelimesinin “kadı” anlamında olduğu tespit edilmiştir.

(İçimdeki vatan hasreti kıyamete kaldı. Ya Rab, acaba yüz yüzü görebilecek mi? Sürekli o sevgili yârımı düşünüyorum. Gözlerimden kanlı seller akar, ağlarım.)

*Eldən ayrı düşdüm, güzarişim yox,
Sığındım mövlaye, qeyri işim yox,
Munisim, qəmxarım, bir yoldaşım yox,
Sərimdə qovqalar, qallar, ağlaram.*

(Obamdan ayrı düştüm, geçiş yolum yoktur. Mevla'ya sığındım, gayri işim yoktur. Dostum, dert ortağım, bir yoldaşım yoktur. Kafamda kavgalar ve tartışmalar sürer, ağlarım.)

*Könlümüzdən gedib eşqü həvəslər,
Yığılsın bir yerə könlü şikəstlər,
Qövmədən, qardaşdan yad olan kəslər,
Dolanur bağrımın millər, ağlaram.*

(Aşk ve heveslər gönlümüzü terk etmiştir. Gönlü kırıklar, kavimden ve kardeşten yabancı olan kimseler bir yere toplansın. Bağrımın miller dolanır, ağlarım.)

*Şair, həqdən gərək insana dövlət,
Getməyə üstündən sayeyi-rif'ət,
Xudadan gər bizə olmasa şəfqət,
Aylar ilə gülsəm, illər ağlaram.* (Qayıbov, 1989: 127)

(Ey şair; insana nimet, Hak'tan gelmeli. Allah'ın gölgesi üzerinden eksik olmasın. Allah merhamet etmezse aylarca gülsəm bile yıllarca ağlarım.)

Şair, görmeyen gözlerinden akan kanlı yaşları mısralara akıtmıştır. O, kendi vatanında gariptir çünkü vatanında hükmedenler, yabancıdır. Gözlerini dağılayan miller, gönlü kırık şairin bağrında dolaşmaktadır. Toplumdan soyutlanan şair, yalnızca Allah'a sığınmaktadır.

Yine aynı dönemde yaşamış ve Abdurrahman Ağa gibi günümüze birkaç eseri ulaşmış Mustafa Ağa Arif'in de aynı adlı şiiri olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Her iki şairin trajik kaderine sebep olan, yabancı dış güçlerdir. Her iki eser, 11 heceli dörtlüklerden oluşmaktadır. Her iki şiirde benzer ruh hâli görünse de aslında birçok yönüyle birbirinden farklıdır. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun şiiri beş dörtlükten ibarettir. Mustafa Ağa Arif'in şiiri ise daha hacimlidir ve on dokuz dörtlükten oluşmaktadır. Dilbazoğlu'nun şiirinde "gözleri oyulmuş şairin tamamen çaresiz ve umutsuz durumu, Arif'in şiirinde ise ömürlük sürgündeki şairin vatanına dönmek isteği ve umudu ön plandadır" (Barmanbay, 2021: 751).

3.3. “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” Şiiri

“Ruslar Gence Şehrin Viran Eyledi”

Abdurrahman Ağa Dilbazovlu'nun “Ey Kadılar Geldi Kazadan Bela” dizesiyle başlayan şiiri, Hüseyin Gayıbov sayesinde günümüze ulaşmıştır. *Azərbaycan'da Məşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır* adlı kitapta bu manzume, “Gence'nin zapt edilmesi ve Rusya devletinin Cevad Han'ı katletmesi hususunda” notuyla yer almaktadır. Altı dörtlükten oluşan şiir (Qayıbov, 1989: 127-128), “Ağlaram” şiirinde olduğu gibi, kadırlara hitapla başlar:

*Ey qazilər²³, gəldi qəzadan bəla,
Bir olmaz müsibət dövrən eylədi.
Yüz verdi gövğayi-dəşti-Kərbəla,
Ruslar Gəncə şəhri viran eylədi.*

(Ey kadılar, kaderin çarkı dönerek olmaz musibet ve belalar getirdi. Kerbela kapısında savaş baş gösterdi; Ruslar, Gence şehrini viran eyledi.)

*Ruslar Gəncəyə oldu həvalə,
Döğüşdi Cavad xan, gəldi zəvalə.
Gəlmədi Azərbaycan bu qiylü qalə,
Nə bir kömək Şəki, Şirvan eylədi.*

(Ruslar, Gence'ye akın etti; kahramanca savaşan Cevad Han zevala geldi çünkü Azərbaycan'ın hiçbir yerinden yardıma gelen olmadı: ne Şeki'den ne de Şirvan'dan.)

Ol zəman ki, Rəsul ruzi-rəğayib
Buyurmuşdu: – Ümmətim görər əcayib.
“İza təmm-ül-qürab tərİL-əcayib”
Hədisin Peyğəmbər əyan eylədi.

(“Rızık arzulayan ümmetim mucizeyi görür” diye buyuran Allah'ın resulü Hz. Peygamber, bunun için yaklaşmaları gerektiğini bildirir: “Eğer yakınlık tamamlanırsa, mucize görülür”.)

*Mövla ki, oldu Cavad xandan razı,
Pozulmaz təqdirdə yazılan yazı,
Xəbərdar olmadı xunkar qazı²⁴,
Nə bir mədəd şahi-İran eylədi.*

23 “Ey gaziler” hitabıyla başlayan bu şiirin yazma nüshasında “gaziler” kelimesi (Ek 3), “kadılar” anlamındadır.

24 “Gazi Hünkâr” çoğunlukla Osmanlı padişahları, bazen de tasavvuf büyükleri için kullanılan unvandır. Şiirde, Osmanlı padişahı kastedilmektedir.

(Allah, Cevad Han'dan razı kaldı. Allah'ın takdiridir, yazılan yazı bozulmaz. Hünkâr Gazi haberdar olmadı; İran şahı da yardıma yetişmedi.)

Cavad xan ki, zühur oldu anadan,

Bir mærd idi æzæl başdan, binadan.

Şæhid oldu, çıxdı dari-fænadan,

Mænzilin rövzeyi-rizvan²⁵ eylædi.

(Doğuştan, en başından beri mert olan Cevad Han, şehit olarak bu dünyayı terk etti ve cennete yerleşti.)

Şair onda mæzlum olan canların,

Hæqq eylær divanın ol yamanların,

Mæn dæ heyranियæt ol zamanların,

Göræm, Uğurlu xan færman eylædi.

(Hak, zulme uğrayan canlılara göre o kötülerden divan günü hesap sorar. Ben de Uğurlu Han'ın birgün gelip ferman vereceği günü görmeyi hayranlıkla hayal ederim.)

Şair, Rusların Gence'de yaptığı katliamı Kerbela olaylarına benzetir. Mert, yiğit ve kahraman Cevad Han hiç kimseden yardım almadan tek başına savaşmıştır. İran şahından yardım beklenilirken oradan da haber alınamamıştır. Rusya'ya biat ederse hâkimiyetine devam edebileceği söylene de Cevad Han teslim olmamış, Sisyanov'a mektubunda İran'ın çok yakınlarda olduğunu, çok geçmeden yardıma geleceklerini açıkça belirtmiştir (Ek 1; AKAK, 1868: 589). Fakat Kaçarlar geç kalırlar. Gence işgal edildikten sonra Çarlık Rusya ile Kaçar hanedanı arasında 1804'te başlayan savaş, 1813 yılında Rusların zaferiyle bitmiştir. Bu zaferi görmek Sisyanov'a nasip olmaz çünkü Sisyanov, 8 Şubat 1806'da sabah saatlerinde Bakü hanlığının kale kapısının anahtar teslim töreninde öldürülür. Kafası kesilip İran şahına hediye olarak gönderilir (Дубровин, 1866: 479).

Şair; mazlumların ahını alan düşmanlardan divan günü hesap sorulacağını, Cevad Han'ın kurtulmayı başaran oğlu Uğurlu Han'ın Gence'nin başına geçip emirler vereceği günü hayal eder. İleride kısa süreliğine de olsa o gün gelecektir. Şöyle ki; Gence'den bir ömür boyu vaz geçmeyen Uğurlu Han, İran-Rus savaşlarında Gence için savaşacak, hatta 26 Temmuz 1826'da Gence'yi yeniden elde edip hanlığı yeniden kuracaktır. Fakat Dilbazoğlu'nun vefat tarihi tespit edilemediğinden o olayları görüp görmediği belli değildir.

25 Ravza-ı Rıdvan – Cennet.

3.4. “Bir Rivayet Söyle, Ey Dil, Çark-ı Keceftarden” Şiiri

“Şah-i Name Şerheden Yok Ol Cevad Han Vasfını”

“Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı keceftarden” dizesiyle başlayan muhammes, otuz dokuz beşlikten oluşmaktadır. Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesiyle ilgili yazılan ve savaşı ayrıntılı şekilde anlatan en uzun manzumedir. Bunun yanı sıra yoğun duygu içermekte olan eser, sanatsal yönden de başarılıdır.

Feridun Bey Köçerli, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun “eserlerinin en ehemmiyetlisi” hesap ettiği bu muhammesten örnekler vermeden önce “maatteessüf, cümlesini burada zikretmek, bazı sebeplere göre mümkün olmadı” (Köçerli, 2005: 230) diye belirtmiş, tam olarak otuz dokuz bentten oluşan şiirin yirmi dört bendini vermiştir. Gayıbov'un yazmalarında ise şiirin tamamı yer almaktadır; bu yazma, sonradan kitap şeklinde yayımlanmıştır (Qayıbov, 1989: 120-125). Manzume; karamsar ruh hâliyle dünyayı, kaderi, zalimi ve zulmü sorgulamakla başlar:

Bir rəvayət söylə, ey dil, çərxi-kəcəftardən,

Ta əbəd ruzi-əzəl bəd-mehrü bəd-kirdardən.

Çərxi-zalim, dəhri-dun, sahib-xəta biardən

Kim Yezidin izzətin gör şahi-diləfkardən,

Gör Cavad xan macərəsın möhnəti-kəffardən.

(Ey gönül; ezel günden ters dönen ve sonu gelmeyen şu kötü emelli, sevgisiz ve şefkatsiz kader, zalim çark, imansız ve günahkâr arsızlar hakkında bir rivayet anlat. Dertli ve gönlü yaralılar hor görülmuş, onların yerine “aşağılık” Yezit üstün görülerek kudret sahibi yapılmıştır. Kâfirlerin zulmünden Cevad Han'ın başına gelenlere bir bak.)

Böylədir dövran, əzəl, insana al eylər cəhan,

Bir zəman xürrəm qılır, bir dəm məlal eylər cəhan.

Şah ola, istər gədə, aşüftəhal eylər cəhan,

Aqibat bir gün gedər, himmət-hələl eylər cəhan,

Naxudanı qərç edən ol kəştii-pürbardən.

(Dünya ta ezelden böyledir; hep insana tuzak kurar, bazen mutlu eder bazen de canından usandırıp perişan eyler. Nihayetinde gün gelir, ister şah olsun ister geda (fakir); cihan, kaptanı batıran o yükü dolu gemiden helal-lik ister.)

Klasik şiirde; gemi yolculuğu esasen ömür yolunu, geminin batışı ise ömrün sonunu, yani ölümü simgeler. “Gemi ve şiir ilişkisinde öne çıkan en önemli problem, soyut ve somutluğun her iki tarafında da yer alan

‘ölüm’dür” (Çonoğlu, 2008: 37). Gemi, insan hayatının taşıyıcısıdır; gemi kaptanı ise insandır. Şairin tasvirine göre dünya, gemi kaptanının hayatına son verdiği için dopdolu olan bir ömürle helalleşir.

*Hər zaman dövran salubdur canı canandan cüda,
Adəmi Həvvadən ayru, baği-rizvandan cüda,
Xatəmi saldı fələk çahi-Süleymandan cüda,
Ah kim, düşdi bu gün dövran Cavad xandan cüda,
Əskik olmaz zari-bülbül söhbəti-gülxardən.*

(Bu dünya her zaman canı canandan ayrı salmıştır; Âdem’i Havva’dan, Âdem ile Havva’yı cennet bahçesinden ayırmıştır. Felek, Süleyman’ı da mühründen ayırmıştır. Vah ki bugün devran Cevad Han’dan ayrı düştü; gülün dikenini yüzünden bülbülün nalesi eksik olmaz.)

Bilindiği üzere Hz. Süleyman, mucizevi olduğuna inanılan yüzüğünü mühür olarak kullanmıştır. Müslümanlar arasında “Hâtem-i Süleyman” diye anılan bu mühür; rivayetlere göre “Hz. Süleyman’ın ateşe, suya, rüzgâra, kuşlara ve hayvanlara hükmetmesini sağlayan yüzük şeklindedir” (İskender, 2006: 524-525). Şair; Hz. Süleyman’ın gömüldüğü zaman, iktidar ve güç sembolü olan mühründen ayrıldığını ifade eder ve Süleyman’a kalmayan dünyanın kimseye kalmayacağını vurgular. Bununla şair, dünyanın fani ve her şeyin geçici olduğu mesajını verir. Şair, “dikenli gül için bülbülün nalesi bitmez” gibi mecaz kullanarak dünya çarkının düzeniyle ilgili fikirlerini Cevad Han’ın bu dünyadan ayrı düştüğü fikrine bağlar.

*Şahi-namə şərğ edən yox ol Cavad xan vəsfini,
Mə’dəni-cudü səxavət, ədli-divan vəsfini.
Bilmiş Əflətun səharın²⁶ əhli-meydan vəsfini,
Hikməti-Loğmandan artuq dərdə dərman vəsfini,
Bir müxəmməs nəzmilə inşa qılım əş’ardən.*

(Cevad Han’ın “cömertlik madeni” ve adaletli yönetici gibi vasıflarını açıklayacak “Şehname” yazılmamıştır. Eflatun, meydan ehlinin lokmanın hikmetinden daha fazla derde deva olacak vasfını bilmiştir. Şiirlerden bir muhammes inşa edeyim).

İlkçağ Yunan filozofu Platon (427-347); Şark dünyasında bilge, âlim, lokman gibi sıfatlarıyla ünlü Eflatun olarak tanınır. “İslam dünyasında Eflatun; ideal dünya ile ilgili görüşleri, ebedî saadete ermenin yollarını araması, dünyanın geçici değerlerine değer vermemesi gibi sebeplerden bir

26 “Səhar”, “akrabalar veya komşular arasındaki düşmanlık” anlamındadır. Fakat konuyla ilgili anlam yüklenemediğinden bu kelimedeki bir “h” harfinin eksik kaldığı kanaatindeyiz. Şöyle ki, “cezbeden, kendine çeken, büyüleyen” anlamlarındaki “səhhar” (sehhar) sözü, beşliğin anlam bütünlüğünü korumaktadır.

ahlak timsali olarak görülmüştür” (Yekbaş, 2010: 291). Eflatun, edeb eserlerde “akıl, zekâ, bilgelik ve felsefenin başta gelen timsalleri arasında” (Ceyhan&Aydoğan, 2015: 446) “Eflâton-i ilahi” (zn, 1988: 179) olarak anılır. “Hikmet-i Lokman” ise birçok dünya halklarının efsanelerine konu olan kişidir. Kur’ân-ı Kerm’in 31. süresi “Lokmân” adını taşıtmaktadır. Ayetlerde Hz. Lokman’a, Allah tarafından “hikmet” verildiği bildirilir. “Hekimliğin atası” olarak bilinen Lokman, “hikmetli sözler söylenmesiyle meşhur olduğundan Lokmân’l-hakm diye de mârufdur” (Harman, 2003: 205-206). Lokman, kendi hikmetiyle sağlık alanının yanı sıra “din, hukuk, ahlak ve sosyal hayat gibi her sahada halkın hizmetinde bulunmuş ve her alanda isabetli söz söylemiş, hüküm ve karar vermiş, teşhis ve tedavide bulunmuş bilge” (Güngör, 1996: 170) kişidir. “Lokman’ın hakm ve tabip özelliği Eflatun, Calinus (Galenos), Bukrat (Hipokrat) gibi aynı yolda şöhret yapmış diğer isimleri de çağrıştırarak birlikte kullanılmasına vesile olmuştur: “Gözlerin Eflatun ellerin Lokman” (Âşık Ali İzzet); “Bir dem cehâletle kalır hiç nesneyi bilmez olur / Bir dem dalar hikmetlere Câlns u Lokmân olur”; “Nice bir Câlns u Bukrât olam Lokmân olam” (Ynus Emre).” (Uzun, 2003: 207). Abdurrahman Ağa Dilbazıoğlu da bu geleneği devam ettirerek Eflatun ve Lokman gibi etkin karakterler aracılığıyla Cevad Han’ın istiklal mücadelesini yüceltmeye çalışmıştır. Şiirde; Cevad Han ve askerlerinin savaş meydanındaki hüneri, Lokman’ın hikmetiyle kıyaslanır: “Eflatun, cezbedici meydan ehlinin hünerini görse, onu Lokman’ın hikmetinden daha fazla derde deva hesap eder. Hâl şyleyken, “cömertlik madeni” ve adaletli yönetici Cevad Han’ın vasıflarını anlatacak bir şehname henüz yazılmamıştır”. Bu boşluğu bir nebze olsun doldurmak için şair, Cevad Han hakkında muhammes inşa etmeye karar verdiğini bildirir. Cevad Han hakkında destan yazmayı bir zaruret hesap eden şair, bu sorumluluğun farkındadır. Dilbazıoğlu, sadece Cevad Han için değil Gence’nin timsalinde tüm Azerbaycan için bir şehname yazmıştır denilebilir.

*Gnc şahrind Cavad xan kim, n yyam var idi,
Sahibi-lütfü ədalət, sadiql-iqrar idi,
Hər işin fe’lind mahir, aqil hşyar idi,
Müxtəsər aləmara imthan sərdar idi,
Gr nələr çəkdi qzadan dövri-bəd tvardn.*

(Bir zamanlar Gence şehrinde Cevad Han dönemi vardı. Cevad Han; adalet ve ltuf sahibi, sadık ve sözünün eriydi. Her işin icraatında mahir, zeki ve akıllıydı. Kısaca, parlak ve ok başarılı bir serdardı. Gel gr ki devran ters döndü, başa gelen musibetten ok ekti.)

*Düşdi də'vası əzəl ol Şəkiyə Şirvanilə,
İbrahim xan ittifaq oldu ol Ümmə²⁷xan ilə,
Gəldi ləşgər üstinə ol cümlə Dağıstanilə,
Anlar ilə qıldı də'va sərbəsər meydanilə,
Çəkmədi hərgiz zərər bir fitveyi-əğyardən.*

*Bir də andan sonra gəldi valiyi-Bakradiyan,
Yığıdı Gürcistanı cümlə ləşgəri-Tavadiyan,
Neçə illər qıldı də'va, çəkmədi andan ziyan,
Vali keçdi²⁸ çün fənadən tərək edüb axır cəhan,
Gör nə sadir oldu Gurgin xan kimi əğyardən.*

*Padişahi-rusun axır ərz edüb ehzarına,
Baxdı o Gorgin xanın dəftəri-tumarına,
Əmr qıldı bir Şipixdir²⁹ nam olan sərdarına,
Gəncənin al qəl'əsin, fərman buyur əğyarına,
Üstinə gəldi hezaran saldati-xunxardən³⁰.*

(Gence, önce Şeki ve Şirvan hanlıklarıyla savaşmak zorunda kaldı. Arkasınca Karabağ hanı İbrahim Halil Han, Umma Han ile birlik oldu ve Dağıstan ile birlikte büyük bir orduyla Gence'ye saldırdı. Onlarla meydana başa baş savaştı, düşmanların fetvası kendisine hiçbir şekilde zarar vermedi.

Bir de ondan sonra Vali Bagration geldi; Gürcistan'ın Tavadilerden oluşan tüm ordusunu topladı. Kaç yıl savaş yaptı. Ondanda fazla zarar dokunmadı. Çünkü vali, fani dünyadan göçtü gitti. Bakın neler baş gösterdi Gurgin Han yüzünden.

Rus padişahına arz eyleyip bildirdiler; Gurgin Han'ın mektubunu okudu, "İnspektör" namlı komutanına emretti: Gence kalesini al, düşmana ferman ver. Binlerce kana susamış zalim Rus asker, üzerine geldi.)

Eserde şair, Gence hanının önce Şeki ve Şirvan hanlıklarıyla savaşmak zorunda kaldığını anlatmaktadır. Arkasınca Karabağ hanı İbrahim Halil Han, Umma Han ile birlik olup büyük orduyla Gence'ye saldırmıştır. Bütün bu olanlara rağmen harp meydanlarında hep yiğitlikle savaşan Cevad

27 Ümmə xan (Umma Han) - Avar Hanlığının hükümdarı (1761-1801), İbrahim Halil Han'ın kayını.

28 Köçerli, "keçdi" sözünü "köçdü" şeklinde vermiştir. Şiirin anlamına "göçmek" sözü daha çok uyum sağlamaktadır (Köçerli, 2005: 231).

29 İnspektor - inspektör (müfettiş). "Şipihdir" - halk ağzında söyleniş şeklidir, Sisyanov için kullanılan kelimedir.

30 Saldati-xunxarb - kana susamış zalim Rus asker.

Han, düşmanların fetvasının kendisini zarara uğratmasına izin vermemiştir. Bütün bunlar azmış gibi bir yandan da II. İrakli (1720-1798), yıllardır Gürcistan'daki Tavadilerden oluşan ordusuyla Gence'ye saldırmıştır. Buna rağmen Gence, ayakta kalmayı başarmıştır. Fakat İrakli öldükten sonra tahta çıkan oğlu XII. Georgi (1746-1800) vaziyeti Rus çarına rapor etmiş ve bunun üzerine “İnspektör” (müfettiş) namlı Sisyanov komutasındaki binlerce kan içen asker, Gence'ye hücum etmiştir.

Aslında İslami kaynaklarda adı “Gorgin Han” olarak geçen kişi, Gürcü Kralı II. Bagrat'ın oğlu XI. Georgi'dir (1651-1709). Şiirde II. İrakli'nin oğlu, son Gürcü kralı XII. Georgi (1746-1800) için de “Gurgin Han” adı kullanılmıştır. Valiyi-Bakradiyan ise “Bagration neslinden olan vali” anlamındadır. Köçerli'nin belirttiği gibi, Gürcü şahları aslen Bagrat sülalesinden oldukları için İrakli de “Bagratyan” adlandırılmıştır (Köçerli, 2005: 231). “Tavadi” ise Gürcüce “baş” sözünden türemiş, “baş olan kişi” anlamındadır, Gürcistan'da asillik veya üst mertebe ifade eden soyluluk unvanıdır. Tavadiler arasında Bagration neslinden çok sayıda kişi bulunmaktadır. Şiirde adı geçen “İnspektör” namlı serdar ise Gürcü asıllı General Pavel Dmitriyeviç Sisyanov'dur³¹, 11 Eylül 1802'de Kafkasya Hattı Başkomutanı olarak atanmıştır. Ahmet Caferoğlu, Sisyanov'un “Türk kahramanı Cevat Han” a hitabesinin “her daim nefretle” karşılanacağını ve “millî edebiyat kahramanı etrafında toplanan destanlarda, Ruslara karşı bir kin ve gayz” uyandıracığını belirtmiştir (Caferoğlu, 1932: 293). Manzumede bu duygular yeterince aktarılmaktadır.

Azerbaycan hanlıkları, kendi varlıklarını sürdürme mücadelesi verirken bir taraftan da diğer hanlıkları kendi çatıları altında birleştirmek için birbirleriyle savaşmışlardır. Bu gibi sebeplerden dolayı Karabağ Hanlığı ile Gence Hanlığı arasındaki ilişkilerin inişli çıkışlı olduğu bir gerçektir. Öncelikle, 1786'da Cevad Han'ın Gence'de hâkimiyete getirilmesinde Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'ın rolünü (Бабаев, 2003: 32) belirtmek gerekir. Cevad Han, 1787-1788 yıllarında Karabağ'ı terk eden beş yüz Ermeni ailesini Şemkir'e ve bin aileyi Şemseddil'e yerleştirmiş, onlara maaş bağlamıştır. İbrahim Halil Han, Ermenilere yapılan bu yardımlardan sonra Cevad Han ile düşman olmuştur (Əhmədi, 2020: 131-132). Tüm bu yapılanlara rağmen Ruslar bölgeye girince Ermeniler, Cevad Han'a ihanet etmişlerdir. Şiirde bu konuya da değinilmiş, Ruslar bölgeye girdiğinde Ermenilerin Gence'ye düşman kesildiği anlatılmıştır. Ermenilerin Gence Hanlığı'na ihaneti, Rus komutanlara aktardıkları yanlış bilgilerde de görülmektedir (AKAK, 1868: 587). Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han,

31 Павел Дмитриевич Цицианов или же Цицишвили (1754-1806). Gürcüce “Sisişvili” şeklinde de kullanılmaktadır.

kâh kayını olan Dağıstan hâkimi Umma Han ile kâh da Kartli-Kaheti kralı II. İrakli ile bir olup Gence'yi kendisine tabi ettirmek için savaşlar yapmış, Gence Hanlığı'nın yıpranmasına neden olmuştur. Ağa Muhammed Şah Kaçar, Şuşa ve Tiflis'e hücum ettiğinde İbrahim Halil Han, II. İrakli'nin yanında durarak Rusya'dan yardım istemiştir. Mirza Yusif Garabağî *Tarih-i Sâfi* adlı eserinde İbrahim Halil Han'ın II. İrakli'ye mektubundan bahseder. Garabağî'nin yazdığına göre mektupta İbrahim Halil Han, Tiflis'in dağılmasına ve ahalinin kanının dökülmesine sebep olanlardan birinin Cevad Han olduğunu yazar. Rus askerleri bölgeye geldikten sonra II. İrakli ve İbrahim Halil Han iki taraftan Gence kalesini kuşatırlar. Cevad Han, oğlunu ve kız kardeşini İbrahim Halil Han'a siyasi rehine olarak verir (Qarabağî, 2006: 40). İbrahim Halil Han; Cevad Han'ın kız kardeşi Tuti Beyim³² ile izdivaç eder, Tuti Beyim evlat sahibi olmadan genç yaşında vefat ettikten sonra Cevad Han'ın diğer kız kardeşi Hurşid Beyim ile evlenir.³³ İbrahim Halil Han ve Cevad Han arasındaki rekabet, akrabalık ilişkilerine rağmen tam bitmese de ayrıca İbrahim Halil Han, Ruslara pek karşı gelmese de ömrünün son yıllarında büyük bir ikilemde kalmış, gizlice Cevad Han'a yardım etmeye çalışmıştır. Şöyle ki; Revaz Andronnikov 7 Nisan 1803 tarihli raporunda Cevad Han ile İbrahim Halil Han'ın barıştığını, Cevad Han'ın kalesini güçlendirdiğini, Gence etrafındaki bölge halklarını İbrahim Halil Han'a emanet ettiğini bildirir (AKAK, 1868: 588). Ayrıca Gence'nin işgalinden sonra Cevad Han'ın kaçmayı başaran oğullarının İran'a geçmeden önce Karabağ Hanlığı'na sığındıkları da bir gerçektir. İbrahim Halil Han'ın Kaçarlar devletine eğilim göstermesi ve Cevad Han'ın varisini himaye etmesi gibi olayları Rusya affetmemiş, 12 Haziran 1806'da İbrahim Halil Han'ı tüm ev halkıyla birlikte acımasızca katletmiştir.

Eserde adı geçen Dağıstan hâkimi Umma Han (Ömer Han), hanlıklar arası çekişmelere rağmen Rus ordularını Kafkas'a getiren Gürcüleri zamanında haraca bağlayan, Rus-Gürcü birlikleriyle yiğitçe savaşan ve en son yenilgiden sonra üzüntüden hastalanarak vefat eden bir komutandır.

*Ol Cavad xan vəsfini necə qələm şərh eyləsün,
Şərhə sığmaz vəsfi-halın necə dillər söyləsün,
Bir belə sərdarü qazi, kim görüpdür böyləsün,
Düşdi də'vası anın kari-qəzadən, neyləsün,
Padişahi-Rusü sahib-tacilən tumardən.*

32 Beyim – Begüm.

33 İbrahim Halil Han'dan sonra Karabağ Hanlığı'nın başına geçen Mehdikulu Han, bu evlilikten dünyaya gelmiş ve 1832 yılında dünyaya gelen kızına annesinin adını vermiştir. Bu kız çocuğu, ileride Karabağ Hanlığı'nın son hükümdarı, ünlü şair Hurşid Banu Natavan'dır.

(Cevad Han'ın vasıflarını kalem nasıl izah etsin? İzaha sığamayan nitelikleri, diller nasıl anlatsın? O kadar serdar ve gazi vardır, böylesini kim gördü? Taç sahibi Rus padişahının mektubu yüzünden, kaza ve kaderden bu savaşın içine düştü, ne yapsın?)

Şair, Cevad Han'ın vasıflarını anlatmak için sözlerin yetersiz kaldığını, ne dillerin ne de kalemin bu nitelikleri ifade edemeyeceğini yazar. Onun gibi serdar, onun gibi gazi görülmemiştir ama ne yazık ki, Rus padişahının fermanıyla er meydanındaki savaşta hüsrana uğramıştır.

*Çəkdi bir il³⁴, ol Cavad xan eylədi cəngü cidal,
Gah sülh etdi arada, gah qıldı rəngi-al.
Gördi kim, olmadı, axır artdı fitnə, qiylü qal,
Gəlmədi imdada, hərçənd eylədi yüz ərzi-hal,
Fəthəli şah, sahibi-İran olan xunxardən.*

(Cevad Han, bir sene boyunca savaştı. Arada bazen sulh, bazen de savaş yaptı. Baktı fitne fesat ve kargaşalar bitmiyor. Her ne kadar yüz kere durumu İran hükümdarı Fethali Şah'a arz eylese de o zalim, imdada yetişmedi.)

*Yağdı³⁵ ləşgər, girdi meydanə, ədavət qıldılar,
Qırdılar küffari, ol dəmdə fərağət qıldılar,
Xub döğüşdi Gəncə xəlqi, bir hekayət qıldılar,
Həqq yolunda bə'zi-kəs ol dəm şəhadət qıldılar,
Döndi gerü, girdilər on qəl'əyə naçardən.*

*Ermənistan³⁶ gördi Rusi, döndi bir dəm hər nə var,
Şəmsəddin xəlqi əzəldən çıxdı, getdi bərkənar,
Neyləsün tənha qalub ol dəm Cavad xan dilfəkar,
Qəl'əni qıldı mühəyya onda möhkəm, istivar,
Keçdi ol dəm zövqi-dünya, mülkü gəncü vardən.*

*Ta bir ay qırx gün keçincə onda möhkəm durdular,
Sübhü şam də'va qılub küffarə tiği urdular,
Ləşgərani-rusi hər dəm bişümaran qırdılar,
Döndi Şəmkür xəlqi anda, rusa iqrar verdilər,
Ey diriğa, çərx saldı qəl'əsin pərkardən.*

34 İl – yıl, sene.

35 Anlam bakımından burada “yağdı” değil “yığdı” sözü daha uygundur zira F. KÖÇERLİ de şiirde “yığdı” şeklini kullanmıştır (Köçerli, 2005: 231).

36 19. yüzyılda Ermeni mahalleleri “Ermenistan” diye isimlendirilmiştir. Şiirde adı geçen “Ermenistan”, Gence'deki Ermeni mahallesidir.

(Orduyu topladı, meydana girdi, düşmanla savaştı. Kâfirleri kırdılar, o an azat oldular. Gence halkı güzel savaştı, bir destan yazdı. Bazıları hak yolunda şehit oldu. Geri dönerek mecbur kaleye girdiler.

Ermeni mahallesindekiler, Rus’u görünce bir anda tamamen değişti. Şemseddil halkı ise savaş öncesi Gence’yi terk edip uzaklaşmıştı. O anda gönlü yaralı Cevad Han, bir başına kaldı, ne yapsın? Mecburen geriye çekilip kaleye girdiler. Kaleyi güçlendirdi. Dünya zevkinden, gençliğinden ve varlığından geçerek ölünceye dek savaşmaya karar verdi.

Bir ay kırk gün boyunca kalede sağlam şekilde durdular. Sabah akşam savaşıp kâfirlere kılıç salladılar. Durmadan sayısız Rus askeri kırdılar. Şemkir halkı o zaman Rus’a biat etti. Eyvahlar olsun, feleğin çarkı kaleyi yıktı.)

Ahmet CAFEROĞLU’nun belirttiği gibi, şu kıtalarda ve sonraki dört kıtada savaş “oldukça doğru ve canlı” tasvir edilmiştir (Caferoğlu, 1932: 301). 2 Aralık’ta Bağbanlar bölgesinde başlayan ilk çatışmada Genceliler kahramanca savaşsalar da sayıca üstün olan ve aralarında 200 Şemseddilli ve 300 Ermeni’nin de bulunduğu Rus ordusunun önünden kaleye doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır, sonraki bir ay boyunca Gence abluka altında tutulmuştur (Бабаев, 2003: 66). Sisyanov, Gence işgal edildikten sonra yeni Kafkas valisi Ermeni asıllı Kasparov’a yazdığı bilgilendirme mektubunda konuyla ilgili şöyle yazmaktadır: Ne Gence kuşatması, ne bir ay sonra şehirde su ve odunun bitmesi, ne şehrin beş kez teslim edilmesi yönündeki talepleri, ne de şehrin sahibi sıfatıyla kalarak Rusya’ya haraç ödemesi hakkındaki son teklifi, Cevad Han’ın inatçılığını ve isyankârlığını durduramamıştır (AKAK, 1868: 592). Ablukadan sonra bayram gecesi doğrudan Gence kalesine hücum eden Rus ordusu, yalnızca üçüncü saldırı sırasında Karabağ Kapısı tarafından kale duvarını aşmayı başarmıştır (Бабаев, 2003: 69).

*Bir gecə yol verdilər³⁷, rusilər aşdı qəl’ədən,
Su yerinə ol zəman qanları saçdı qəl’ədən,
Ol Uğurlu xan ilə xanlar ki, qaçdı qəl’ədən,
Xan görüb anlar səlamət çıxdı, keçdi qəl’ədən,
Bildi ayru düşdügin fərzəndü-xoşdildardən.*

*Keçdi anlar qəl’ədən, sağı səlamət getdilər,
Çəkdilər hərçənd yüz cövrü məlamət, getdilər;
Çıxdılar Rusun içindən bir əlamət, getdilər,
Yüz dutub İran deyü şahi-vilayət getdilər,
İstədi Həqqdən mədəd, ol Heydəri-Kərrardən³⁸.*

37 “Verdiler” sözünün yerine Köçerli, “buldular” sözünü yazmıştır (Köçerli, 2005: 232).

38 Heydəri-Kərrar – Haydar-ı Kerrar. Hz. Ali’nin lakabıdır; “döne döne saldıran arslan” anlamındadır.

(Bir gece Ruslar, yolunu bulup kaleyi aştı. O zaman kaleden su yerine kanlar saçtı. Uğurlu Han birkaç han ile birlikte kaleden kaçmayı başardı. Cevad Han, onların kaleden sağ salim çıktıklarını górdüğünde sevgili evladından ömürlük ayrı düştüğünü anladı.

Onlar kaleden sağ salim çıkıp gittiler; gerçi yüz sitem ederek, istemeyerek gittiler. Rusların arasından bir şekilde çıkmayı başardılar. “İran” deyip Hz. Ali'ye yüz tuttular; Hak'tan, Hz. Ali'den yardım istediler.)

Cevad Han'ın büyük oğlu Uğurlu Han hakkında yanlış yorumlara rastlanmaktadır. Bu sebepten dolayı Uğurlu Han'ın faaliyeti hakkında bir bilgilendirmeye ihtiyaç vardır. Kartli-Kaheti kralı İrakli'nin ölümünden sonra Cevad Han, Nadir Şah'ın zamanında Gence Hanlığı'ndan alınıp Gürcistan'la birleştirilen Borçalı ve Őemşeddil bölgelerini geri almaya çalışmış, oğlu Uğurlu Han'ı göndererek Őemşeddil'i elde etmeyi başarmış, fakat Borçalı'yı almak nasip olmamıştır. Gence Ruslar tarafından kuşatılırken Cevad Han, en sonda kalede sıkışarak kaldığında şehit olmanın kaçınılmaz olduğunun farkındalığıyla Hanlığın istikbalini korumak adına veliahtlardan iki oğlunun kaleden çıkmasını sağlamıştır. Şiirde, kuşatma altındaki kaleyi istemeden de olsa terk etme zorunda kalan Uğurlu Han ile birkaç hanın İran istikametine doğru yol aldıklarından bahsedilir. Rus kaynakları da Uğurlu Han'ın kardeşi Alikulu Han ile birlikte bir deste askerle kaleden kaçtığını yazar. Ruslar, onların Gence'ye bağlı Samuh hâkimi Şirin Bey'in yanına kaçtıkları haberini alırlar. 2 Ocak 1804 tarihinde Şirin Bey'e yazdığı küçümseyici mektubunda Sisyanov, kibirli şekilde “Őanlı Rus ordusunun komutanı” olarak ona mektup göndermek zorunda kaldığına kızgınlıkla ifade eder çünkü Şirin Bey'in kendisi itaat ederek ayağına gelmeliymiş. Sisyanov, Şirin Bey'i “Nasıl oluyor da Cevad Han'dan korktun ama benden korkmadın? Ve onun buradan kaçıp giden çocuklarını hangi cüretle kabul ettin?” diye tehdit eder. Sisyanov, Cevad Han'ın oğullarını kayıtsız şartsız hemen kendisine getirmesini emreder ve onlara kötü bir şey yapmayacaklarını belirtir. Zamanında Cevad Han kaleyi teslim etseydi ömrü boyunca hâkim olarak kalabileceğini, kendisine yazdığı son mektubunda bizzat bildirdiğini de açıklayarak işgal planlarını aklamaya çalışır. 9 Ocak 1804'te Samuh hâkimi Şirin Han, Sisyanov'a biat etmek için yanına gelir (AKAK, 1868: 591-594). Bu baskılar başlar başlamaz Uğurlu Han kendi adamlarıyla Samuh'u terk etmiş ve Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'a sığınmıştır (AKAK, 1868: 548 ve 595-596). Çar I. Aleksandr (1777-1825), Sisyanov'a yazdığı 5 Şubat 1804 tarihli mektubunda Cevad Han'ın iki oğlunun peşinde olmasının doğru karar olduğunu söyler, onların Rusya içlerine sürülmesinin her bakımdan faydalı olacağını, Cevad Han'ın oğullarının bölgedeki nüfuzlarının kaybedilmesi için sürgünün kaçınılmaz

olduğunu belirtir (AKAK, 1868: 593). Sisyanov daha sonradan onların Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'ın yanında olduklarını öğrenir. Uğurlu Bey'in Tiflis'te oturan Sisyanov ile mektuplaşmaları, Rus arşivlerinde korunmaktadır. Sisyanov; Uğurlu Bey'in mektubuna yazdığı 4 Şubat 1804 tarihli cevabında, "birinci düşmanı"nın yanında kalıp oradan mektup göndermektense kardeşi Alikulu Ağa ile beraber Tiflis'e gelmeleri gerektiğini bildirir ve aileleriyle birlikte onların can güvenliğini garanti eder (AKAK, 1868: 592-593). Sisyanov 10 Mart 1804 tarihli raporunda, Cevad Han'ın iki oğlunun Şuşa Han'ı İbrahim Halil Han'ın yanında olduğunu öğrendiğini yazar. Onları affetmek için Tiflis'e çağırdığını yazar. Rapordan, Uğurlu Bey'in ailesinin gözetim altında tutulduğu belli olmaktadır. Uğurlu Bey'in karısının kocasına kaçtığı haber verilir ve bu kaçışın onların gelip teslim olma gibi bir fikirlerinin olmadığını gösterdiği belirtilir (AKAK, 1868: 548). Sisyanov 17. alayın kumandanı Karyagin'e yazdığı 16 Mart 1804 tarihli mektubunda, Uğurlu Bey'in gözaltındayken kocasına kaçmayı başaran eşini "aşağılık" adlandırır, onları nasıl ele geçirebilecekleri yönünde ihtimallerini anlatır (AKAK, 1868: 599). 24 Mayıs 1804'te Sisyanov, Cevad Han'ın oğullarının hâlâ Şuşa'da olduklarını yazar (AKAK, 1868: 601). Rus kaynaklarında Uğurlu Bey'in bu dönemde yazmış olduğu iki mektubuna rastlanmaktadır. Birinci mektupta Ruslar ilk geldiğinde babası rahmetlik Cevad Han'ın kale anahtarını teslim ettiğini, buna karşılık Gence kalesinin, hasımları Gürcistan çarına verildiğini, daha sonra para karşılığında kaleyi geri aldıklarını yazar. Ağa Muhammed Şah geldiğinde o zamanki teslimiyetten ötürü babasına çok kızdığını ve onu öldürmek istediğini, babasının o zaman Ağa Muhammed Şah katledildiği için kurtulduğunu anlatır. Mektupta, daha sonra Sisyanov geldiğinde aralarında çıkan anlaşmazlıklardan bahsedilmektedir. Savaşta babası Cevad Han'ın ve küçük kardeşinin yanı sıra birkaç akrabasının ve genel olarak Gence halkından 3700 kişinin katledildiği belirtilir. Uğurlu Han; Sisyanov'dan çekindiği için üç yıldır kendi topraklarından uzakta yaşamak zorunda kaldığını, birkaç ağanın yanı sıra ekseri Gence'den, 151 kişi Şemseddil'den olmak üzere toplam 719 kişinin Gence'ye dönmek istediğini yazar. İki anesi, üç bacısı, bacısının kızı, teyzesi ve teyzesinin kızı, eşi ve çocuğu³⁹ ile Gence'de yaşamak için izin ister. İkinci mektupta, şimdiye kadar iki mektup yazdığını ama hiçbirisine cevap alamadığını, hatta mektupların ulaşip ulaşmadığı hakkında bilgisi olmadığını bildirir. Bu mektupta da ilk olarak Gence'nin bir bölgesi olan Samuh'a gittiğini, Sisyanov ve Karyagin'le anlaşmaya çalıştığını fakat kendisini ve adamlarını hileyle ele geçirmeye çalıştıkları için orayı terk etmek zorunda kaldığını anlatır. Kendisinin can

39 1801 yılındaki evliliğinden dünyaya gelen oğlan çocuğuna babası Cevad Han'ın ismini vermişlerdir.

ve mal varlığının korunması ve hapiste gözetim altında tutulan ailesinin, yakınlarının serbest bırakılması için teminat ister (AKAK, 1868: 595-596). Cevad Han'ın iki oğlu ve adamları, Gence'ye dönmenin imkânsızlığından emin olunca en sonunda İran'a geçerler. Uğurlu Han, mücadelesini bir ömür boyu devam ettirmiş, İran-Rus savaşlarında Gence için savaşmıştır. Hatta 26 Temmuz 1826'da Abbas Mirza Şah'ın yardımıyla Gence'yi yeniden elde edip hanlığı kurmuş ve yaklaşık iki ay faaliyetini sürdürebilmiştir. Gence, tekrardan Ruslar tarafından işgal edilince 13 Eylül 1826'da esir alınıp Rusya'nın Stavropol eyaletine sürülmüştür. 27 Haziran 1827 tarihli arşiv belgesine göre, Uğurlu Han bu tarihte hâlâ esir olarak tutuluyordu (AKAK, 1878: 548). Yalnızca 10 Şubat 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra serbest bırakılıp İran'a geçmesine izin verilmiştir. Kesin ölüm tarihi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat ömrünün sonuna kadar Tebriz'de kaldığı ve Gence'den dolayı çok üzüldüğü için pek uzun yaşamadığı yazılmaktadır (Tale, 2020: 56). İki oğlu, dört kızı vardır; oğullarından birine Cevad Han'ın adını vermiştir. Oğlu Cevad ve torunu Hacı Rıza, tüccarlık yapmışlardır. Hacı Rıza'nın küçük oğlu Hacı Ali Tağı Genceli; siyasetle uğraşmış, Meşrutiyet Dönemi'nde Şeyh Muhammed Hiyabani'ni ile aynı yolda yürümüş, milletvekilliği yapmıştır (Tale, 2020: 56).

*Qaldı tənha ol Cavad xan, gör necə ad eylədi,
Urdu tiğın sərbəsər küffarə bidad eylədi,
İki bürcün saldatın⁴⁰ çox qırdı, bərbad eylədi,
Əhli-beytin möhnətin ol dəmdə kim, yad eylədi,
Ya İlahi, saxla sən der, intizarəm yardən.*

*Sinəsindən vurdular, olmuşdı ol dəm biqərar,
Bir yeneral⁴¹ kimsəni ol dəmdə qıldı xakisar,
Yerbəyerdən həml edüb tiğ urdular məcruhzar,
Yadına düşdi o dəm Şah Hüseyini-dilfəkar,
İstədi ki, feyzi-şəhadət hakimi-cəbbardən.*

(Cevad Han yapayalnız kalsa da bakın nasıl nam saldı, kâfirlere aman vermeden baştan başa kılıçtan geçirdi, iki burcun askerini de kırdı, berbat eyledi. “Allah’ım sen koru, yârden endişeliyim” deyip ehl-i beyti rahmetle ve derin kederle yâd eyledi.

Cevad Han'ı sinesinden vurdular, bir anlık dursa da savaşmaya devam etti. Bir generali anında toza toprağa karıştırıp perişan eyledi. Rezil düş-

40 Saldat (soldat) – Rus asker.

41 Yeneral – general.

manlar her taraftan saldırıp Han'ı kılıçladılar. O anda yüreği yaralı, gönlü kırık Şah Hüseyin'i andı; Allah'tan kendisine ölüm şehadeti diledi.)

Sıradaki parçalarda, şiirin en hazin duygular içeren sahneleri tasvir edilmektedir. Cevad Han yaralandıktan sonra baba-oğul karşılaşması, oğlu Hüseyinkulu Ağa'nın kendi kanını babasının kanına karıştırmak istemesi, ölümünü görmemek için Cevad Han'ın oğlunu kalenin diğer burcuna göndermesi, oğlunun ölümünden sonra annesinin feryat etmesi çok hazin bir şekilde tasvir edilmektedir:

*Ol⁴² Hüseyinqulu ağa gəldi xanın yanına,
Layıqıydı hər hünərlər şövkətinə, şanına,
İstədi qanın qata ol dəmdə xanın qanına,
Qoymadı xan göndərüb bir gəyr bürc meydanına,
Yə'ni anın vəhşətin mən görməyim, didardən.*

*Qəl'əsin sandı Cavad xan ol zəman viranədən,
Çox çalışdı ta olunca dərdinə dərmanədən,
Feyzi-Həqqdən ta yetincə rəhməti-ğəfranədən,
Çıxdı ruhi ol bədəndən rövzeyi-rizvanədən,
Ey xoşa buldu şəhadət vahidül-qəhhardən.*

*Ol Hüseyinqulu ağa buldu şəhadət novcavan,
Xəlqara bür cümlə möhnətdən yaman oldu yaman,
Anəsi ahlar çəküb "şaxsey" deyü edər fəğan,
Yüz dutub ol barigahə əlvida eylər əman,
Binəva düşdim cüda fərzəndi-gülrüxsardən.*

(Şefkatine ve şanına her türlü hünerler layık olan Hüseyinkulu Ağa; Cevad Han'ın yanına geldi, kendi kanını Han'ın kanına katmak istedi fakat Han, izin vermedi ve kalenin diğer burcundaki savaş meydanına gitmesini istedi. Bunu, hem de onun uğrayacağı vahşeti – ölümünü görmemek için yaptı.

Cevad Han, kalesinin sanki bir viraneye dönüştüğünü gördü. Durdurmak için çok çalıştı fakat Allah'ın feyzinden rahmet zamanı yetişince ruhu bedeninden çıktı, şehit oldu, Allah'tan cenneti buldu.

Genç delikanlı Hüseyinkulu Ağa da şehit oldu. Gül yüzlü evladından ayrılan zavallı annesi; feryat edip ağıtlar yaktı, son defa saraya girip eviyle vedalaştı. Zavallı, gül yanaklı oğlundan ayrı düştü.)

42 Köçerli'de "ol" (o) yerine "hem" sözü geçmektedir (Köçerli, 2005: 233).

Ramazan ayında kuşatılan Gence, susuz bırakılır. Başka hanlıkların ve dost bilinen ülkelerin yardıma gelmediği savaş meydanında Cevad Han, oğlu Hüseyinkulu Ağa ile birlikte şehit olur. Bu olaylardan derinlemesine sarsılan şaire Gence katliamı, Kerbela olaylarını çağrıştırır. Cevad Han'ın oğlu Hüseyinkulu Ağa; şiirde her türlü cesaret ve hüner sahibi, şanına layık bir kişilik olarak tasvir edilir. Hüseyinkulu Han (1784-1804), Cevad Han'ın Şükûfe Hanım'dan olan ortanca oğludur. Hüseyinkulu Han; Şemseddilli Nesib Sultan'ın yeğeni Zeynep Hanım'la evlenmiştir. Babası Cevad Han ile birlikte Gence kalesindeki savaşta kahramanlıkla savaşarak 20 yaşında şehit olmuştur. Hamile karısı, işgal edilen kalede diğer aile üyeleriyle birlikte Rusların gözetimi altında tutulmuş, daha sonraları Göyçe mahalline yerleşmesine izin verilmiştir. Doğan çocuğa babasının ismi verilmiştir. Böylece torun Hüseyinkulu, Göyçe'de yaşamıştır. Göyçe'nin 1831 yılına dair Rus tahrir defterlerinde torun Hüseyinkulu, eşi ve iki kızı ile birlikte Yellice köyündeki Karapapak tayfası olarak kaydedilmiştir (Əhmədli, 2017: 73). General Feldmareşal Paskeviç'in⁴³ raporuna göre; Cevad Han'ın torunu Hüseyinkulu Ağa, 100 aile ile birlikte Gence'de yaşamak için izin istemiş, bu isteği nezaket kuralları çerçevesinde geri çevrilmiş ve bulunduğu yerde kalması gerektiği tavsiye edilmiştir (AKAK, 1878: 549).

*Kimləri dövranda beş gün bərqərar etmiş fələk,
Kərbəla dəstində şahi dilfıkar etmiş fələk,
Ol Cavad xanı ki, sahib-intizar etmiş fələk,
Ol Hüseyinqulu ağanı xakisar etmiş fələk,
Ayinə tək jəng olub gül çöhrəsi xunbardən.*

*Bunların bildi mələklər həqqilən ixlasını,
Ərş yüzində vay ilə dutallar yasını,
İstədi gərdun yıxa bu çərxi-bipərvasını,
Görməyən görsün bunu, ol Kərbəla qovğasını,
Bu müsibət məşhur oldu Kərbəla asardən.*

(Beş günlük dünyada felek, kimleri kalıcı yapmış ki? Kerbela bozkırında şahın gönlünü fena yaralamış. Felek, Cevad'ı hasretle bekletmiş, Hüseyinkulu Ağa'yı perişan eylemiş. Fıskıran kan, gül çehresinde ayna üzerindeki yağmur damlası gibi olmuş.

Melekler; tüm bunları hak uğruna, Allah aşkına yaptıklarını bildi, gökyüzünde yaslarını tuttu, feleğin şu ayarsız çarkını yıkmak istedi. Bu faciayı

43 Иван Фёдорович Паскевич (1782-1856).

gören kimse, Kerbela davasını görmüş gibidir çünkü bu musibet, Kerbela'daki şiddetten daha fazla meşhur oldu.)

*Gəncəlü xəlqi şəhadət qıldı, Həqqə can fəda,
Kimi məzlum, kimi azadə qalub əndər-bəla,
Hər biri bir bəzmilə⁴⁴ yüz dərdə oldı mübtəla,
Yadına gəlməz məgər məzlumi-dəşti-Kərbəla,
Ey utanmaz çərxi-zalim, Əhmədi-Muxtardən⁴⁵.*

*Sübh açıldı, məscidə qanlar saçıldı laləgun,
Qırdılar alimləri, seyidləri qovğa-füzun,
Səqf məscidinə çıxdı, daməni-əflakə xun,
Fikir qılsan Kərbəla rüsvalığın, ey çərxi-dun,
Bir utanmazmı yüzün bu fe'li-nahəqq cardən,*

(Gence halkı şehit oldu, Hak'a can feda olsun. Kimileri mazlum köle oldu, kimileri bela içinde serbest kaldı. Her biri bir şekilde yüz derde müptela oldu. Meğer Hz. Muhammed'den de utanmayan şu zalim çark, Kerbela bozkırının mazlumlarını hatırlamaz mı?

Sabah açıldığında mescide lale renginde kanlar saçıldı. Büyük musibet; âlimleri, seyitleri kırdılar. Bu nasıl bir bela? Kan feleğin eteğine çıktı. Ey alçak devran, Kerbela'daki rezilliği hatırlasan, bu haksız davranıştan hiç utanmaz mısın?)

*Min iki yüz, daxı on səkkizdə tarixi-zəman,
Kim şəhid oldı Cavad xan, çıxdı əz dari-cihan,
Çox pərişan oldı islam, halımız həddən yaman,
Gəl yetiş imdadə, ya Həqq, Mehdiyi-Sahibzəman⁴⁶,
İnciməzmi xatirin bu dərdü ahi-zardən.*

(1218 tarihinde Cevad Han şehit oldu, bu dünya evinden gitti. İslam âlemi, çok perişan oldu; hâlimiz haddən ziyade yaman oldu. Ya Hak, imdada yetiş. Ey Mehdi-i Sahipzaman, bu dert ve iniltilerden gönlün incinmez mi?)

Mehdi'nin ahir zamanda zuhur edeceği, küfürle ve kötülükle savaşacağı, iyiliğin tarafında ve ezilenin yanında duracağı, dinin müceddidi olacağı

44 Bezm – sohbet meclisi, muhabbet yeri anlamındadır. Köçerli'nin sunumunda “bezmile” sözü “nev ile” şeklinde geçmektedir (Köçerli, 2005: 233) ki, bu versiyon metinle daha uyumludur.

45 Əhmədi-Muxtar – Hz. Muhammed.

46 Sâhibzəmmân – Muhammed Mehdi el-Muntazar için kullanılan bir unvandır. Klasik Azərbaycan edebiyatında ve “İmam Mehdi'nin (epitet) adlarından biri” (Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti, 2005: 253) gibi “Sahibzaman” şeklinde kullanılır. “Mehdi el-Muntazar - İmâmiyyə Şiâsi'nce halen gaybet halinde olduğuna, gelecekte mehdî olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan on ikinci imam” (Öz, 2003: 376).

söylenmektedir (Atik Gürbüz, 2019: 36). “Mehdi'nin dünya tarihinde koşulların en olumsuz olduğu bir zamanda dünyaya geleceği inancı yazarların/şairlerin söylemlerini ve beklentilerini şekillendirmiş gibidir” (Atik Gürbüz, 2019: 20). Dilbazoğlu da; Hak yolunda şehit olanların kanına belenmiş Gence halkının, âlimlerin ve seyitlerin yok edildiği, İslam âleminin inlediği şu günü, kıyamet alameti olarak görür ve Mehdi'nin bu feryatlara dayanamayıp bir an önce gelmesini diler.

Şiirde Cevad Han'ın ölüm yılı da yer almaktadır. Cevad Han, 1804 yılında 3 Ocak'tan 4 Ocak'a geçen gece şehit olmuştur. Ceneral Pauluççi'nin bir mektubu, Cevad Han'ın kahramanlığı hakkında düşman tarafın görüşünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Pauluççi, İran tahtının varisi Abbas Mirza'ya yazdığı 20 Şubat 1812 tarihli mektubunda, Gürcistan ve Gürcistan'a birleştirilen bölgeleri yönetmeye başladığında Yelizavetpol'da⁴⁷ merhum Cevad Han'ın ailesini bulduğunu bildirir. Vatanına sadakatle hizmet etmiş insanlara saygı geleneğine bağlı kalarak bu adaleti, kalesini savunurken elinde silah topun üzerindeyken ölen Cevad Han'a da gösterdiğini ifade eder (AKAK, 1873: 119). Cevad Han'ın aile üyelerinin İran'a gitmelerine izin veren Pauluççi; Cevad Han ve oğlu Hüseyinkulu Han'ın naaşını da İran'a götürebilecekleri hakkında bilgi verir (AKAK, 1873: 119). Ancak bu teklifin kabuledilip uygulanmasıyla ilgili kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁴⁸

Sıradaki bentlerde; Cevad Han'ın ölümüyle ilgili yapılan betimlemeler, dinî ve millî duyguların doruğuna ulaşmaktadır. Bu parçalarda; şehitlik mertebesinin yüceliği, şairin Cevad Han'a olan yakınlığı, baş gösteren olayların şairi ne kadar derinlemesine sarstığı açıkça görülmektedir:

*Qaldı qurx gün ol şahidin cismiye bərna kimi,
Olmamış rəngi təğəyyür gönçeyi-rə'na kimi,
Mövc urar qanlar bədəndən çəşmeyi-səhbə kimi,
Bir kəramət zahir oldu ətri-xoşmeyva kimi,
Sanasan ənbər qoxur ol pəstəri-bimardən.*

*Çağırur ərşdə mələklər, mərhəbə, ey xan Cavad,
Din yolunda qıldın axır ömrünü viran Cavad,
Məsnədi-ücbadə oldun sahibi-dövrən Cavad,
Mənzilindir, durma gəl, bu rövzeyi-rizvan, Cavad,
Seyr qıl cənnəti-təcri təhtiha-inəhardən.*

47 Yelizavetpol – Gence.

48 Nazir Ahmedli, konuyla ilgili tartışmaya yol açacak yazısında Cevad Han'ın naaşının İran'a götürüldüğü ihtimali üzerinde durur (Əhmədli, 2019).

(Şehit Cevad Han'ın genç cismi 40 gün boyunca gül goncası gibi kaldı, güzel rengi hiç solmadı. Yaralarından çıkan kanlar, çeşmeden akan kırmızı sular gibi dalgalanıyordu. Sanki bir keramet zuhur etti; o, hasta yatağında amber kokan ıtırılı meyve gibiydi.

Gökyüzündeki melekler; “Merhaba, ey Cevad Han!” diye onu çağır-
dılar. “Sonunda din yolunda ömrünü feda ettin, ahiretteki mevkiine ulaş-
sahib-i devran oldun, şimdi durma, gel, bu cennet bağı son menzildir,
'zemininden ırmaklar akan cenneti' seyret” dediler.)

Şiirde kullanılan “cennatin tecri min tahtihel enhar” ibaresi, *Kur'an*'da cennetin tasviriyle ilgili pek çok ayette geçmektedir (Bakara- 25, 266; Âl-i İmrân- 136, 195, 198; Nisâ- 13, 57, 122; Mâide-12, 85; Tevbe- 72, 89, 100; Ra'd- 35; İbrâhim- 23; Nahl- 31; Hac-14, 23; Furkan- 10; Ankebût- 58; Muhammed- 12; Fetih- 5, 17; Hadîd- 12; Mücâdele- 22; Tahrim- 8; Bürûc- 11; Beyyine- 8; Saf- 12; Teğabun- 9). Cevad Han, mücadele içindeyken şehit olduğu için Mücâdele suresinin 22. ayeti şiirin konusu ile daha çok uyum sağlamaktadır:

“Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun- babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin. İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir. Onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokacak, orada ebedi kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, kurtuluşa erecekler de sadece Allah'ın tarafında olanlardır” (*Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 2010: 544).

*Mərhaba söylər mələklər, xoş məqal eylər bu gün,
Dari-dünyadən Cavad xan intiqal eylər bu gün,
Getdi ol xürşidi-rəxşan kim zəval eylər bu gün,
Bədr ikən mahi görərsən bir hilal eylər bu gün,
Xali olmaz çərxi-dun bu hiyleyi-məkkardən.*

(Melekler; Cevad Han'a “merhaba” söyler, onunla hoş sohbet eyler. Cevad Han, bugün dünya evinden intikal eyler. Yazık, o parlak güneş batmış, bedirlenmiş hâliyle görünen ay, bir hilale dönüşmüştür. Bu alçak kader, böyle sinsi hilelerden muaf değildir.)

Yukarıdaki bentte verilen “Bədr ikən mahi görərsən bir hilal eylər bu gün” dizesi, satır altı anlamlar taşımaktadır.

“*Kur'an-ı Kerîm*'de de işaret edildiği üzere (el-İsrâ 17/12; el-Furkân 25/61; Nûh 71/16), ayın kendisi ışık kaynağı olmayıp yeryüzünden görülen parlaklık güneş ışığının ay yüzeyindeki yansımından ibarettir. Ayın, güneşle olan konumu sebebiyle aydınlanmış olan yüzeyinin dünyaya ba-

kış nispetine göre bu parlaklık yeryüzünden bazen hilal, bazen yarım daire veya dolunay şeklinde görülür; bazen de hiç görülmez” (Yücel, 1998: 1).

Bedir, dolunayın en parlak ve dolgun hâlidir; ışığını güneşten alır ve gecenin karanlığını aydınlatır. Şiirde dolaylı anlatım ile Cevad Han, güneşe benzetilir. Bedir, ışığını güneşten aldığı için Cevad Han şehit düştüğü vakit ayın da ışığı azalır ve bedir hâlinden hilale dönüşür.

*Ey şah, gördün cəhanda çərxi-zalim sayəsin,
İmtəhan etdin fənadə dəhri-dun sərmayəsin,
Geydin ol qanlı kəfən Şah Hüseyn pirayəsin,
Həqq sana qıldı inayət cənnətül-məvayəsin,
Ey xoşa, ayrılmadın ol şahi-pürənvardən.*

(Ey şah, zalim kaderin cihanda yaptıklarını gördün. Şu alçak dünya hayatını fena imtihan eyledin. Şah Hüseyn'in ziyneti olan o kanlı kefeni giydin. Allah sana behiştini ihsan eyledi. Ne güzel, o pek nurlu Şah'tan ayrılmadın.)

*Qırdı kafir Gəncə əhlin, çox şahdi oldu həman,
Qalmaq axund, seyyid, tifli-mə'sumi-natəvan,
Su yerinə qəl'ədən ol dəmdə ki, mövc urdu qan,
Sən bilürsən halını bikəslərin əndər-əyan,
Ya İlahi, sən xilas et anları düşvardən.*

*Həqq özi bikəslərlə bu dəmdə imdad eyləsün,
Macərayi-əhli-beytin firqətin yad eyləsün,
Binəvalar yüz dutub dərgahına dad eyləsün,
Ey mədəd, Həqqdən kərəm, qəmginlər azad eyləsün,
Zülfi-tarin matəmə əsbab edüb zünnardən⁴⁹.*

(Kâfir, Gence halkını katletti. Gence, çok şehit verdi. Ahuntları, seyitleri ve çaresiz masum çocukları sağ bırakmadı. O dem, kaleden su yerine kan dalgalandı. Ya Allah, sen kimsesizlerin hâlini iyi bilirsin, kurtar onları bu zorluklardan.

Allah, kimsesizlere yardım eylesin; Ehl-i Beyt'in başına gelenleri hatırlasın. Zavallılar, Allah'ın dergâhına yüz tutup imdat eylesin. Ey kurtarıcı, Hak'tan yardım gelsin; gamlıları matem gibi kara kuşaktan azat eylesin.)

Gence kuşatma altındayken Ramazan ayıydı ve şehre giden su kesilmişti. Bunun yoğun etkisiyle olmalı ki şair; Gence kırgınına- Gence halkı-

49 Zünnar – Eskiden Hristiyan din adamlarının bellerine sardıkları kuşaktır. Şiirde; “zünnar” kelimesinin geçtiği cümle, “Allah, mazlum Müslümanları Hristiyanlardan kurtarsın” anlamındadır.

na yapılmış olan katliamı, Kerbela olaylarına; Gence'nin viraneye dönüşmesine sebep olan kişiyi (Rus hükûmetini) ise Muaviye b. Ebû Süfyân'a⁵⁰ benzetir:

*Ah kim, çərx eylədi bu dəmdə viran Gəncəni,
Bir əcəb şəhri-müsəffa, nəqşi-İran, Gəncəni,
Saldı rəvnəqdən fələk, qıldı pərişan Gəncəni,
Görməsün bu halda, ya Rəbb, heç müsəlman Gəncəni,
Qıl həzər bu inqilabgərdişi-dəvvardən.*

*Ey olan zülminə rağib Gəncənin viraninə,
Ali-Süfyanın yetişdin rütbeyi-ərkaninə,
Bais oldun neçə min məzlumların sən qaninə,
Ol Bəni-Abbas gələn gün intiqam divaninə,
Nə bitər yüz söyləsən üsyanını inkardən.*

*Ey ki dutdun Ali-Süfyanın təriqü rahini,
Təzələndürdün Bəni-Ayişənin sən cahini,
Kuftyani-bivəfalar aldı məzlum ahini,
Fikr qıl ol dəmdə key, yad eylə şahlar şahini,
Gör nə qəhr oldi Xudadən Kuftiyə muxtardən.*

(Vah ki kader; pek saf, temiz, katıksız, İran'ın nakışı olan Gence'yi viran eyledi; canını ve güzelliğini alıp perişan eyledi. Hiçbir Müslüman; Gence'yi bu hâlde görmesin ya Rab, mani ol, izin verme şu gidişata.

Ey Gence'nin viran olmasına sebep olan, bu zulmü isteyen kişi; sen binlerce mazlumun kanına sebep oldun, yemin edip ant içen Süfyân oğullarının makamına yetiştin. Abbas oğulları divan günü intikam için geldiğinde isyanını yüz kere inkâr etsen ne yazar?

Sen ki Süfyân sülalesinin o belalı, karanlık yolunu tuttu ve Ayşe oğullarının kuyusunu yeniledin, vefasız Kûfeliler mazlum ahı aldılar. O anda düşün, yâd eyle şahlar şahını, bak ihtiyar sahibi Allah, nasıl da kahretti Kûfelileri.)

Birkaç yerde rastladığımız noksanlı ifade şekli, yukarıdaki son beşlikte de görülmektedir. “Gör nə qəhr oldi Xudadən Kuftiyə muxtardən” ile biten son mısra, değişik yorumlara açıktır. Dize, “Hüda'dan, muhtardan gelen belayla Kûfeliler kahroldu” şeklinde anlaşılmaktadır. Klasik Azerbaycan

50 Ebû Abdirrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân (602 - 680), Emevi hanedanının kurucusudur. Hz. Ali, 661'de suikaste uğrayarak öldürüldükten sonra oğlu Hasan'dan halifeliği devralmış ve 661-680 yıllarında Emevi hanedanını yönetmiştir.

edebiyatında “muxtar” (muhtar) kelimesi, “ixtiyarı əlində olan” (ihtiyarı elinde olan) manasındadır (*Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti*, 2005: 89). “İxtiyar” sözcüğü ise Türkiye Türkçesindeki “ihtiyar” sözünden farklı olup “kendi arzu ve iradesi; kendi arzu ve iradesiyle hareket etme”, bunun yanı sıra “hak, hukuk, salahiyet” anlamlarını taşımaktadır (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 2006: 511). Bunları göz önünde bulundurarak, dizedeki “Hüda’dan” ve “muhtardan” kelimelerini “ihtiyar sahibi Allah” olarak çevirmenin daha doğru olacağı kanaatine vardık. Şayet “muhtar” sözcüğü kâtip tarafından büyük harfle yazılmış olsaydı dize; “Allah’ın, Kûfelileri Muhtâr es-Sekafi’nin eliyle nasıl cezalandırdığı” şeklinde yorumlanabilirdi. Çünkü Muhtâr es-Sekafi, 686 yılının temmuz ayında “Kerbelâ Vak‘ası’na karışan Kûfeliler’in tamamını öldürterek evlerini” yıktırmıştır (Yiğit, 2006: 54).

Sıradaki dört bentte; Kuzey Kafkas’ın Endirey⁵¹ ve Yaxsay⁵² bölgelerinden ticaret yapmak için Gence’ye gelen on beş Lezgi’nin de kalede bulunduğu ve savaş sırasında gösterdikleri yiğitliklerden bahsedilmektedir:

*Guş qıl, ey əhli-aləm, qəl’ədə on beş ləzgi var,
Andirey⁵³, Yaxsay elindən kim gəlüb qılsun tüccar,
Hər biri Dağıstan içrə mərdi-meydani-namdar,
Sübhidən küffarə şəmşir urdular kim, bərqərar,
Maşəallah, dini-islam cəng edər aşkardən.*

*Sübh açıldı, bir təmaşa qıldı meydan ləzgilər,
Etmədi hərgiz özin meydandə pünhan ləzgilər,
Pozdu küffar dəstəsin, qıldı pərişan ləzgilər,
Qırdı rusun bər-səfin, xakilə yeksan ləzgilər,
Eylədi kafir həzər ol əfsun olmaz mardən.*

*Ləzgilər topxanəyə kim girdi, tufan etdilər,
Xəncəri-xunriz ilən küffari bican etdilər,
Eylə san kim, ola zəman bir qanə yüz qan etdilər,
Durdu məscid qapusunda sanasan bir şiri-nər,
İçdilər şəhdi-şəhadət vəhy olan izhardən.*

51 Endirey – Kumuk Türklerinin önemli merkezidir, Dağıstan’ın Hasavyurt ilçesine bağlı bir yerleşim yeridir.

52 Yaxsay – Hasavyurt’un kuzeyinde, Ahsay nehrinin kıyısında ve Çeçenistan’ın sınırındadır. Kumuk Türklerinin yerleşim yerlerinden biridir.

53 Endirey bölgesidir.

*Durdu məscid qapusunda sanasan bir şiri-nər,
Etdilər yüz dürlü də'va, qıldılar olmaz hünər,
Gördi kafir kim, tüfəng, şəmşir ilən bulmaz zəfər,
Çəkdi toplar üstinə, gəl, ey mədəd, Xeyrülbaşər⁵⁴,
Sanasan od yağdı gögdən, üstə atəşi-nardən.*

(Kulak ver, ey dünya ehli. Endirey ve Yahsay ellerinden ticaret yapmak için gelen on beş Lezgi de kalede bulunuyorlardı. Her biri Dağıstan'da nam salmış mert ve cesur yiğitlerdir. Sabahtan durmadan kâfirleri kılıçladılar.

Sabah açıldı; Lezgiler, er meydanında oyun gösterdiler. Asla savaşmaktan sakınmadılar, saklanmadan meydana atıldılar. Durmadan kâfirleri kılıçladılar, Rus askerlerini perişan eyleyip saflarını yerle yeksan ettiler. Maşallah, İslam dini açıktan açığa cenk eyler.

Lezgiler; tophaneye girdikleri anda kâfirleri duman ettiler, kılıçlarıyla onların kanlarını akıttılar, sanki dökülen bir kan için yüz kan aldılar. Mescidin kapısında aslanlar gibi durdular, açıkça vahyolunan şahadet şerbetin içtiler.

Lezgiler, mescidin kapısında aslanlar gibi durdu, 100 türlü paha biçilmez hüner gösterdiler. Kâfirler, tüfek ve kılıçlarla yenemeyeceklerini gördüklerinde top ateşine tutmaya başladılar. Ey Hz. Muhammed, sen yardım et, sanki göklerden ateş yağdı.)

Şiirdeki “Eylədi kafir həzər ol əfsun olmaz mardən” mısraı, “Yerle yeksan olan kâfirler, büyüünün tutmadığı o yılan karşısında çekindi, durdu” şeklinde açıklanabilir. Bu mısra, Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüştürüp Firavun sihirbazlarının büyülerini yok etmesiyle ilintili olmalı (Araf ve Taha sureleri, Yunus- 81, Şuara- 45, Kasas- 31, Neml- 10). Araf suresinin 117. ile Taha suresinin 69. ayetlerinde; Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüştürüp düşmanın uydurduğu “büyücü hilesini” yakalayıp yuttuğu, onları bu şekilde durdurmayı başardığı, böylece büyücülükle bir yere varılamayacağı fikri yer almaktadır (*Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 2010: 163 ve 315). Dolayısıyla nasıl ki Hz. Musa'nın yılanı dönüştüren asası, Firavun sihirbazlarının büyülerinden etkilenmeden onları yuttu, Lezgiler de kâfirleri o şekilde durdurdu.

Karabağnameler'de yazılana göre, Sisyanov'un emriyle kale işgal edildiğinde kadınlar ve çocuklar dışarıya bırakılmadı; Cevad Han'ın ailesi ve akrabaları mescide toplandı, onları korumak için başlarına asker koyuldu (Mirzə Adıgözəl, 2006: 53). Şiirde, Lezgilerin mescidin kapısında aslanlar gibi savaştıklarından bahsedilmektedir. Aslında manzumede

54 Hayrül-beşer – Hz. Muhammed (A.S.M.).

adı geçen Endirey ve Yahsay bölgeleri, Kumuk Türklerinin Kuzey Kafkas'taki yerleşim merkezleridir. Kuzey Kafkas'ta birçok halk yaşamakta ve çok sayıda dil kullanılmaktadır. Azerbaycan bölgesinde halk arasında bir genelleme yapılarak Kuzey Kafkas için Dağıstan, o bölgelerde yaşayan halklar için ise Lezgi gibi adlandırmalar kullanılmıştır. Muhtemelen şair de Kumukların yaşadığı bölgelerin adlarını zikrederken, oranın halkını Lezgi olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte şiirde bahsedilen on beş Lezgi, Kumuk değil Lezgi kökenli de olabilir. Burada önemli olan husus, Kuzey Kafkas'ın Müslüman halkının Gence'nin hak savaşında yanlarında olması, Gence hanının ailesini kendi namus ve şerefi gibi koruma çabalarıdır. Cevad Han'ın ailesinin ve yakınlarının caminin içinde bulunduğunu bildiğinden olmalı ki şair, “Durdu mæscid qapusunda sanasan bir şiri-nær” dizesini iki kere vurgulamıştır.

Şiirin son bendinde, Gence halkının kahramanlığına rağmen eşit olmayan şartlar karşısında gerçekleşen yenilgiyle bu işin bitmeyeceği ifade edilir ve geleceğe dair bir umut aşılır:

*Ol Ziyadoğlunu sanma mülki əbəd viran ola,
Hardadır anlar kimi sərdar, əgər meydan ola.
Hər zaman zül-intiqamdan əmr ola, fərman ola,
Şaira, heyranıyəm ol gün ki, bu divan ola,
Ol Ziyadoğlu deyən bir gün gələn sərdardən.*

(Ziyadoğlu mülkünün ebediyen viran olacağını sanma. Er meydanı olsaydı onlar gibi serdar mı vardı? Her zaman Allah'ın intikamı emir ola, ferman ola. Ey şair, bir gün Ziyadoğlu adlı serdarın yapacağı o divan gününün hayranıyım.)

Şair; Gence'nin viraneye dönüştürülmesinin her şeyin sonu olmadığını, bu durumun ebediyen devam etmeyeceğini söyler. Allah'ın rızasıyla intikam günü yetiştiğinde Ziyadoğulları'nın başlatacağı divan gününü hayal edip teselli bulan şairin beklentileri boşuna değildi. Gerçekten de Uğurlu Han Ziyadoğlu, ileride iki aylık kısa süreliğine de olsa Gence'ye istiklali yeniden tattırmıştır.

İnsanın ruhen ve bedenen esarete karşı çıkararak şehit olması, en yüce ve en şerefli insan özellikleri olarak edebiyatta yer edinmiştir. Fani dünyanın sorgulandığı ve şehitlikle sonuçlanan zalim-mazlum karşılaştırmalarının yapıldığı pek çok şiirde, klasik edebiyatta ayrıca bir konu olan Kerbela olayları ve bu konudaki ünlü eserlerin etkisi görülmektedir. Dilbazoğlu'nun bu muhammesinde, Fuzuli'nin Kerbela olaylarını anlattığı ünlü *Hadikatü's-süedâ* (Saadete Ermişlerin Bahçesi) eserinin manzum parçalarından etkilenmeler hissedilmektedir. Örneğin; muhammesin giriş kısmında

dünyanın fâniliğinden bahseden dizeler, Fuzuli'nin aşağıdaki mısralarını anımsatmaktadır:

Kimdir ol ki, ərseyi-dünyaya gəldi, getmədi,

Kimdir ol kim, qəsri-ömrün çərx viran etmədi? (Füzuli, 2005: 298).

Veya;

Nədir, ey çərx, əşrəri əziz, əşrafi xar etmək,

Xilaf əhlin sərəfraz, əhli-sidqi xaksar etmək?!

...Şərarət ciltvəğahın rif'əti-qədr ilə gərdunsay,

Vilayət xanədanın zülm əliylə tarümar etmək.

Yezidi kamran, müstəğrəqi-dəryayi-cəm'iyət,

Hüseyni təşnələb bəd'əhdlər zülmüylə zar etmək?! (Füzuli, 2005: 299).

Cevad Han'ın şerefli istiklal mücadelesini, tüm çırpınışlarını ve ölümünü, Gence'nin işgalini ve yapılan katliamları derin hüznün ve yürek ağrısıyla anlatan “Bir rivayət söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes; hem bir vatan ağıtı hem de sonu hüsrarla biten bir istiklal destanıdır. Dilbazoğlu, Gence katliamını Kerbela olaylarıyla kıyaslarlarken “bu musibet, Kerbela'daki şiddetten daha fazla meşhur oldu” der ve bu ifadeyle asıl amacını belli eder: Amaç, Gence katliamına daha fazla dikkat çekmektir.

“Cevad Han'ın sahip olduğu karakter yapısı zamanla sembolleşerek halk arasında yarı mitolojik bir niteliğe bürünmüştür” (Morkoç, 2020: 144). Olayların üzerinden fazla zaman geçmeden yazılmasına rağmen Dilbazoğlu'nun bu şiirinde; Cevad Han karakteri ve Gence'nin direnişi, tarihî gerçeklikleri yansıtanın yanı sıra kısmen dinî ve mistik perdeyle örtünmüştür denilebilir. Genel olarak bakıldığında ise bu eser; Gence'nin istilasını bütün acı tarihî gerçeklikler fonunda gözler önüne sermesi ve şiirsellik bakımından 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı tarihinde çok önemli bir yere sahiptir (Barmanbay, 2016: 57). Caferoğlu bu destanı; Gence faciasını, Rus ordusunun zulüm ve hunharlığını ve nihayet, Cevad Han'ın istiklal mücadelesini tüm gerçeklikleriyle tasvir eden en önemli edebî parça olarak değerlendirir (Caferoğlu 1932: 297). Otuz dokuz beşlikten oluşan “Bir rivayət söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes, Gence Hanlığı'na dair 19. yüzyılda yazılmış en kapsamlı destandır.

Sonuç

Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyıl başlarını anlatan edebî eserlerde Gence Hanlığı'nın işgali konusuna sık sık başvurulmasının birçok nedeni vardır. Kartli-Kaheti krallığının daveti üzerine Kafkas'a giren Çarlık Rus-

ya, 19. yüzyıl başlarında bölgeye temelli olarak yerleşmiştir. Azerbaycan coğrafyasında stratejik konumundan dolayı ister siyasi isterse de kültürel açıdan oldukça önemli bir merkez niteliğinde olan Gence, Çarlık Rusya için bölgede bir engel teşkil etmekteydi. Gence Hanlığı'nın hükümdarı Cevad Han, ne vaatlerle ne de tehditlerle dize getirilememiştir. Ramazan Bayramı'nda kuşatılan Gence'de halk, şehre akan suların kesilmesine rağmen oruçlu hâlleriyle sonuna kadar direnmiştir. Cevad Han'ın İran'dan beklediği yardım, yetişmemiştir. 3 Ocak 1804 tarihinde bayram gecesi Rus ordusu kaleye girmiş, başta Cevad Han ve ortanca oğlu Hüseyinkulu Ağa olmak üzere kahramanca savaşan binlerce insanı katletmiştir. Cevad Han'ın aile üyeleri esir alınmıştır. Cevad Han'ın büyük oğlu Uğurlu Han ve küçük oğlu Alikulu Han, kaleden kaçmayı başarmış ve Gence için mücadelelerini hep devam ettirmişlerdir. Gence'deki hanlık sistemi tamamen ortadan kaldırılmış; Gence, Rusya'nın bir eyaletine dönüştürülmüş; şehrin adı, Rus çarının karısının şerefine Yelizavetpol olarak adlandırılmıştır. Azerbaycanlıları manevi yönden derinlemesine yaralayan tüm bu olaylar, dinî ve psikolojik yönden de daha önce yaşanmamış bir olaydı. Şöyle ki, Müslüman toplum olarak ilk defa vatanları Hristiyanlar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal; Gencililer için namus ve şeref, dinin ve imanın elden gitmesi gibi kabul edilmiştir. Bu sebeplerden dolayı Gence Hanlığı'nın işgali, 19. yüzyıl başlarının anlatıldığı edebî eserlerde en fazla işlenen konulardan biridir. Cevad Han, Azerbaycan edebiyatında bir istiklal mücahidi ve gerçek bir kahraman karakter olarak işlenmiştir. Fakat konuyla ilgili 19. yüzyılda yazılan eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır, ulaşanlar ise yeterince bilinmemektedir. Bu bakımdan “Şair” mahlaslı Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, ister hayatı isterse de edebî sanatıyla tanınmayı hak eden şairlerdendir. Dilbazoğlu, Nadir Şah döneminde Gence'den alınıp II. İrakli yönetimine verilen Gazah bölgesindedir. Cevad Han'a yakın olduğu için II. İrakli tarafından hain ilan edilip gözlerine mil sürülmüştür. Şairin kesin doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Tahmini doğum tarihi 18. yüzyıl sonları olarak gösterilmektedir. Fakat kendi şiirlerinde belirttiği tarihlerden yola çıktığımızda şairin 18. yüzyıl ortalarında, en geç 1756-1757 yıllarında veya daha erken doğduğunu, 19. yüzyılın birinci yarısında vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun günümüze dört şiiri ulaşmıştır. Bu şiirlerin hepsini, gözleri kör olduktan sonra yazmıştır. “Dağlar” ve “Ağlaram” redifli iki şiirde şair, daha çok kişisel duygularını ifade etmiştir. Şikâyet, 18-19. yüzyıllar Azerbaycan şiirinde en çok işlenen konulardan biridir. Dilbazoğlu'nun şiirleri de şikâyet üzerine kuruludur. “Ağlaram” ve “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” adlı şiirler, doğrudan kadılara hitapla başlar. Altı dörtlükten oluşan “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” ve otuz dokuz

beşlikten oluşan “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı şiirlerde, Gence Hanlığı’nın Çarlık Rusya tarafından işgali anlatılmaktadır. Bu şiirler, 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında istiklal konusunun tamamen yeni bir biçimde ortaya çıktığını göstermektedir.

“Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes, Gence Hanlığı’nın işgaliyle ilgili yazılan ve Rus ordusuyla savaşı ayrıntılı şekilde anlatan en iri hacimli manzumedir. Bunun yanı sıra yoğun duygu içermekte olan eser, sanatsal yönden de başarılıdır. Çalışmamızda; şiirde anlatılan olaylarla ilgili olarak, Karabağ Hanlığı ile Gence Hanlığı arasındaki inişli çıkışlı ilişkiler, Cevad Han ile Sisyanov’un mektuplaşmaları, Cevad Han’ın oğlu Uğurlu Ağa’nın hanlığın işgalinden sonraki faaliyetleri, arşiv belgeleri esasında açıklanmıştır. Cevad Han’ın şerefli istiklal mücadelesini, tüm çırpınışlarını ve ölümünü, Gence’nin işgalini ve yapılan katliamları derin hüznün ve yürek ağrısıyla anlatan “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes hem bir vatan ağıtı hem de sonu hüsrarla biten bir istiklal destanıdır. Günümüze 39 bendi ulaşan şu ağıt-destanın muhtemelen kırkıncı bendi de vardır çünkü eski Türk inanışlarına göre ruh, bedeni 40 gün sonra terk eder ve ölenlere 40 gün boyunca yas tutulur. Fakat bu konudaki fikrimizi kanıtlayacak herhangi bir kaynağa veya belgeye rastlayamadık. Gence katliamını Kerbela vakasıyla kıyaslayan Dilbazoğlu’nun asıl amacı, Gence olaylarına daha fazla dikkat çekmektir. Bunun yanı sıra ayetlere ve hadislere yapılan istinatlar, şairin dinî bilgilerle donanımlı olduğunu açıkça göstermektedir. Manzumede; Cevad Han karakteri ve Gence’nin direnişi, tarihî gerçeklikleri yansıtanın yanı sıra kısmen dinî ve mistik perdeyle örtünmüştür denilebilir. Genel olarak bakıldığında ise eser; Gence’nin istila anını tüm acı tarihî gerçeklikler fonunda gözler önüne sermesi ve şiirsellik bakımından 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu muhammes; Gence Hanlığı’nın işgaline dair 19. yüzyılda yazılmış en kapsamlı ve iri hacimli destandır.

Kısaltmalar:

АКАК – Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии

Kaynaklar

- Amanoğlu Guliyev, E. (2018). “Azerbaycan Yurt Bilgisi” Dergisinde Amasyalı Azerbaycan Mutasavvıfları Hakkındaki Araştırmalar. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık, s.1-10.
- Atik Gürbüz, İ. (2019). “Osmanlı Metinlerinde Mehdi Tasavvurları”. *Türk Kültürü ve Hacibektaş Veli Araştırma Dergisi*, Bahar, Sayı: 89, s.11-41.

- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti* (2006). 4 cildə, II cild. Nəşrə hazırlayan: Ağamusa Axundov, Tərtibçilər: Əliheydər Orucov, Bəhrüz Abdullayev, Nərgiz Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb.
- Бабаев, Эльгюн (2003). *Из истории Гянджинского ханства*. Баку: Nurlan.
- Barmanbay, A. (2016). “Azerbaycan Edebi Tenkit Tarihinde Istiklal Mücadelesinin İlk İzleri”. *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, 3. cilt, s.55-62.
- Barmanbay, A. (2021). “Sürgündeki Sair Mustafa Aga Arif ve ‘Aglaram’ Siiri”. *Fifth International Conference on Economics and Social Sciences (IOCESS2021a)*, s.745-757.
- Caferoğlu, A. (1932). “Azəri Edebiyatında İstiklal Mücadelesinin İzleri I”. *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, Sayı:8-9, s.291-305.
- Ceyhan, Â. & Aydoğan, T. (2015). “Mehmed Ali Fethi'nin Terceme-i Nesâiyih-i Eflâtûn-ı İlâhî İsimli Eseri”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015, s.445-467.
- Çonoğlu, S. (2008). “Şiirin Gemileri: Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Gemi”. *Türkbilig*, sayı: 16, s.24-39.
- Dilbazi, M. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Lider Neşriyyat.
- Дубровин, Н. Ф. (1866). *Закавказье от 1803—1806 года*. Санкт Петербург: Тип. Департамента уделов.
- Əhmədi, Doktor Hüseyn (2020). İranla Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında əlaqələrdə Ziyadxanov qardaşlarının rolu (İran Xarici İşlər Nazirliyinin sənədləri əsasında). *Gəncə hökmdarı Cavad xan və Ziyadoğlu-Qacar nəsl*. Tərtib edən, fars dilindən tərcümənin, ön sözü və şərhlərin müəllifi: Hacı Rauf Şeyxzamanlı. Gəncə: Elm, s.130-143.
- Əhmədli, N. (2017). *Göyçə mahalının kameral təsviri*. Bakı: Elm və təhsil.
- Əhmədli, N. (2019). “Cavad xanın qəbri haradadır?”. <https://olaylar.az/news/sosial/323526> (Erişim tarixi: 23.10.2021).
- Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Tərtib edən: Əlyar Səfərli, Bakı: Şərq-Qərb.
- Güngör, M. (1996). “Kur'an-ı Kerim'de Hz. Lokman”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 35, Sayı: 1, s.167-178.
- Qarabaği, M. Y. (2006). “Tarixi-Safi”. *Qarabağnamələr. II kitab*. Bakı: Şərq-Qərb, s.7-106.
- Qasımzadə, F. (1974). *XIX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Qayıbov, H. Ə. (1989). *Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir*. II cild, Hazırlayanlar: Cahangir Qəhrəmanov və Şamil Cəmşidov. Bakı: Elm.
- Harman, Ö. F. (2003). “Lokman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27.cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.205-206.

- Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti* (2005). Tərtib edənlər: Bəhruz Abdullayev, Mirzə Əsgərli, Həsən Zərinəzadə. 2 cild-də, II cild, Bakı: Şərq-Qərb.
- Kur 'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (2010). Haz.: H. Karaman, A. Özek, İ.K. Dönmez, M. Çağrıncı, S. Gümüş, A. Turgut. Ankara: TDV Yayınları.
- Köçərli, F. B. (2005). *Azərbaycan Ədəbiyyatı*. İki cildə, 1. Cild. Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi: Ruqiyyə Qənbər qızı, Bakı: Avrasiya-Press.
- Mahmudov, Y. & Şükürov, K. (2009). *Vətən Tarixi (Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Tarixi Dövlətlərarası Münasibətlər və Müqavilələr və Digər Xarici Siyasət Aktları 1639-1828)*. Dörd cildə, I cild, Bakı: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Regionların İnkişafı İctimai Birliyi.
- Memmedli, Ş. (2018). *Gürcistan'da Türk Edebiyatı*. Editör: Mitat Durmuş. Erzurum: Fenomen.
- Məmmədova, A. (2010). “Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasəti və Car Balakən camaatlığı”. *“Azərbaycan-Dağıstan: gərdəşlik münasibətləri tarixi, müasirlik, perspektivlər” mövzusunda Seyid Gurbanovun xatirəsinə hesr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Xüsusi Buraxılış. No: 33. Bakı: AMEA Tarix İnstitutu, s. 328-339.
- Mirzə, A. (2006). “Qarabağnamə”. *Qarabağnamələr: I kitab*. Bakı: Şərq-Qərb, s.7-116.
- Morkoç, A. (2020). “Azərbaycanlı Edip Sabir Rüstəmhanlı'nın “Ölüm Zirvesi” Romanı və Tarixi Gerçəkler”. *Uluslararası Sosial Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 75, s. 139-149.
- Mumtaz, S. (1935). *El Şairləri*. I hissə, Bakı: Azərnaşr.
- Mustafayeva, N. (2017). “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər”. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, No: 27, İyul (Temmuz), s. 123-131.
- Nadim, M. (2018). *Seçilmiş əsərləri*. Tərtibçilər: Paşa Kərimov, Raqub Kərimov. Redaktor: Zaman Əsgərli. Bakı: Alatoran.
- Öz, M. (2003). “Mehdi el-Muntazar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7.cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.376-377.
- Özön, M. (1988). *Küçük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Pala, İ. (2006). “Mühr-i Süleyman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.524-526.
- Tale, D. (2020). “Gəncəli Cavad xan”. *Gəncə hökmdarı Cavad xan və Ziyadoğlu-Qacar nəsl*. Tərtib edən, fars dilindən tərcümənin, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Hacı Rauf Şeyxzamanlı. Gəncə: Elm, s.55-78.
- Umudlu, İ. (2007). *Dilbazilər (Tarixi-biografik araşdırma)*. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları” Nəşriyyat-Poliqrafiya Evi.
- Uzun, M. İ. (2003). “Lokman/Türk Edebiyatı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27.cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.206-208.

- Yekbaş, H. (2010). “Divan Şiirinde Yunanî Şahsiyetler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 15, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı: Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı, s.281-300.
- Yiğit, İ. (2006). “Muhtâr es-Sekaffi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.54-55.
- Yücel, İ. (1998). “Hilâl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18.cilt, İstanbul: TDV Yayınları, s.1-11.

Arşiv belgeleri:

- АКАК (1868). Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии. Всего томов 13, Том II, под ред. Ад. Берже, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
- АКАК (1873). Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии. Всего томов 13, Том V, под ред. Ад. Берже, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
- АКАК (1878). Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии. Всего томов 13, Том VII, под ред. Ад. Берже, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
- Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Saxlanma vahidi: M-132.

Ekler

Ганджу огонь и мечь, чему вы будете свидѣтели и узнаете, умѣю-ли я держать мое слово.

1173. Tojse, Djevad-xana k̄ kn. Cicyanovu.

درینوقت کاغذیکه فرستاده بودی رسید و نوسه بودی که در ایلام طومار ددهال کجکه تابع کرخسان بود این سخن را هیچکس نسید، است انا یدران ما که غلس فلجیان و سایرین ناسد در کرخسان حاکم موده اند هرگاه قبول نه نماید از مغان یبراهل کرخسان تحقیق نماید که غلس فلجیان در کرخسان حاکم والی بود، اسب یانه و نالعمل مسد ونگان او در کرخسان هست و خلعت و تعلیقه او هم در خانه اهل کرخسان هست و اراتام پدر ارکلی خان و پدر ما سرحد کجکه و کرخسان معلوم بود، که از کجا تا کجا اسب و ما این سخنها را نه زبان نمی آوریم و هرگاه بگویم هم که یدران ما در کرخسان والی بوده است کسی قبول نمی نماید و زاین سخن کرخسانا کسی نما میدهد و دیگر آنکه نوسه بودی که شش سال پیش ارین قلع کجکه را نه یادسا، روسته داده بودی درست است در آنوقت یادسا، سما نه تمامی ولایت ایران رم کوسه بود و ما هم نوسه بود ما رقم یادساها قبول کرده قلعه را دادیم هرگاه نار یادسا، در خصوص کجکه نه ما فرمان نوسه ناسد فرمان یادساها معلوم و اسکلر نمایم ما هم رقم یادساها دده، از اعرار صل نمایم و دیگر آنکه نوسه بودی که سما پیش از این کرخسان تابع بودی معلوم سما ناسد که اجمال رقم یادسا، سما درست ما حسب نه بید که در آن رقم مارا بکلریکی کجکه نوسه بود یا تابع کرخسان از ایسمعی معلوم اسب که سخن سما خلاف قول سما اسب و دیگر آنکه در آنوقت که ما تابع یادسا، روسته سده بودیم یادسا، ایران خراسان رومه بود و حسب ما داو نمیرسید و صحه آنکه یادسا، روسته هم یادسا، عظیم آلسان بود الماعت اورا قبول کردیم و اجمال یادسا، ایران الحمد لله و الله ندرزدیک و حالا هم غلام سرداریش نایمجا آمده است و قوسون هم آمده و در می آید و دیگر آنکه نوسه بودیکه کرخسان نه یادسا، تعقی دارد و از بخار او مال

گرفته اید درست است انا رور اول که سما وارد کرخسان سدد در سما نویسم و اتم فرستاده معلوم کردیم که نصیب که رعیت ما است و از ما رو کردان سده، ابوال تجار مارا کوفه اسب و حمال کردیم که سما نوکر یادسا، مسید الله نا دیوان حق کرده مال ادم مارا کوفه میدهید و نصیب و سایر سمس الذیلهوهارا که از ما رو کردان سده، اند کوفه نه ما خواهیم داد دیدیم که هیچ کدما را عمل نیلور بود و ما هم آنچه کوفه ایم از دیگران بگرد و نه بید که از رعیت کجکه

که شکوری ناسد کوفه ایم یا از اهل کرخسان کوفه ایم والا هرگاه نایم دعا دارد ما هم آماده حاکم حسین و اگر از توپ و توپخانه خود لاف می ریزی از سفت خدا توپ ما از سما کمتر نیست هرگاه توپ سما یک کراسه توپ ما سه کرو چهار کراسه و نصرت هم ناسد اسب و از کجا معلوم می شود که سما از فریاد رسید ترسید سما دعوی خود را دیده اید و دعوی قریلسا ندیده اید و نوسه بودیکه آماده حاکم ناسد از آنوقت که سما نه سمس الذیلهو آمدید و رعیت ما را تابع خود کردید از آن رور تا حال در تدارک هستیم و حاضر و آماده بوده ایم هرگاه دعا میکی دعا خواهیم کرد و آنکه نوسه بودیکه هرگاه این سخنها را قبول نکنی ددخمی ترا کوفه اسب ما هم حسین میدانیم که حویکه سما داین خیال اماند آمده اید سما را هم ددخمی کنید، از بیظریورک قضا نایمجا آورد، است اساء الله تعالی ددخمی سما معلوم خواهد شد و السلام

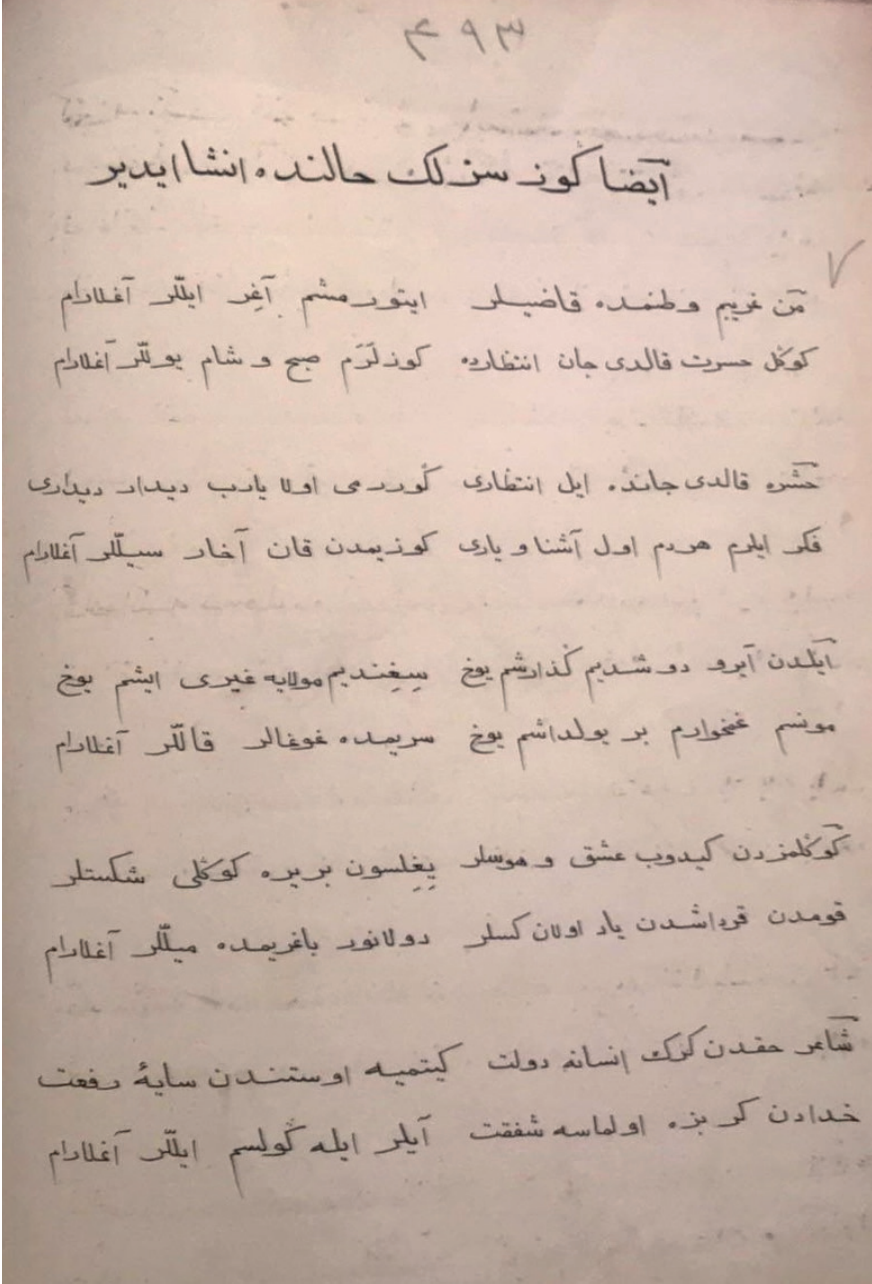
Я получилъ твое письмо. Ты пишешь, что во время царицы Тамары Ганджа находилась въ зависимости Грузія. Этому расказу никто не повѣритъ. А наши предки Аббас-Кули-ханъ и проче управляли Грузіей. Если не вѣришь, спроси Грузинскихъ старожильцовъ, — управлялъ Аббас-Кули-ханъ Грузіей или нѣтъ? Донынѣ въ Грузіи существуютъ его мечети и лавки. У многихъ Грузинъ сохранились его приказы. Со времени Ираклія и нашего отца границы Грузія и Ганджи опредѣлены. Если я скажу, что предки мои были валами въ Грузіи, никто не приметъ этихъ словъ въ уваженіе и никто не возвратитъ мнѣ Грузія.

Ты еще пишешь, что я 6 лѣтъ тому назадъ передалъ Ганджинскую крѣпость Русскому Падишаху. Это правда. Тогда твой Падишахъ прислалъ мнѣ рескриптъ и я, принявъ Его предложенія, передалъ крѣпость. Если и теперь твой Падишахъ прислалъ такой рескриптъ, то покажи его мнѣ. Тогда я, увидавши Его волю, соображусь съ нею.

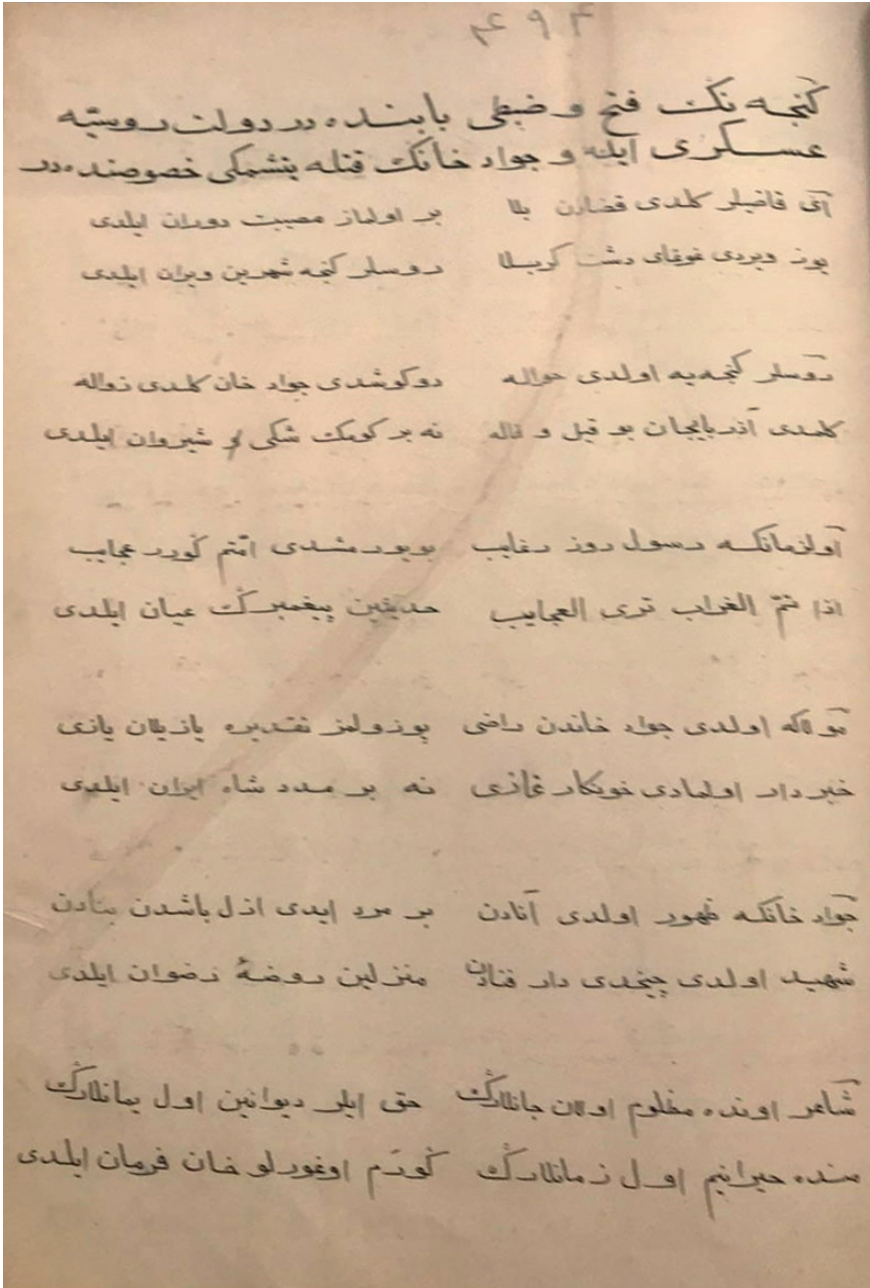
Ты еще пишешь, что я будто находился прежде въ зависимости Грузія; но да будетъ тебѣ извѣстно, что въ моихъ рукахъ и теперь крѣпость твоего Падишаха.

Посмотри, названъ ли я въ немъ Ганджинскимъ беглербегомъ или вассаломъ Грузія. Изъ этого явствуетъ, что слова твои ложны. Кроме того, въ то время когда я передалъ Ганджу твоему Падишаху, Персидскій шахъ находился въ Хорасанѣ и моя рука не достигала его и я счелъ нужнымъ покориться Русскому Падишаху, какъ великому также монарху. А теперь, слава Аллаху, Персидскій шахъ находится въ близости моей и посланный его главнокомандующаго уже прибылъ сюда; также прибыло войско и еще онаго прибываетъ.

Ek 1. Cevad Han'ın Sisyanov'a mektubu ve Rusça çevirisi (AKAK, 1868: 589).

Ek 2. "Ağlarım" şiiri. Arşiv belgesi: Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Saxlanma vahidi: M-132.

Ek 3. “Ey Kadılar Geldi Kazadan Bela” şiiri. Arşiv belgesi: Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş’arına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Saxlanma vahidi: M-132.

Extended Summary

Tsarist Russia that came to the Caucasus upon the invitation of the Kingdom of Kartli-Kakheti settled in the region at the beginning of the 19th century. Tsarist Russia planned to get possession of the Azerbaijani Khanates that had become weak due to both internal conflicts and disagreements and external interventions and occupations. The biggest obstacle on this way was Ganja Khanate, the biggest enemy of the Kingdom of Kartli-Kakheti in the region. Javad Khan, the ruler of Ganja, did not accept any offers and did not bow to any threats of Sisyanov, the commander-in-chief of Tsarist Russia in the region. Ganja was deprived of water and fuel during the month of Ramadan in 1804 and suffered an armed attack on the night of January 3rd. The aid that Ganja expected from Iran did not arrive in time. The people of Ganja heroically fought the Russian army to the end. Thousands of people, including Javad Khan and his son Hüseyinkulu Ağa, were murdered. Ganja Khanate became a Russian province and its name was changed to Yelizavetpol in the name of the Russian Tsar's wife. All these events deeply affected the people of Azerbaijan and caused the issue of independence in Azerbaijani literature to take a completely new form. A quite small number of literary works of this period have survived to the present day. In our study, a few anonymous poems about the occupation of Ganja Khanate as well as the works of Mirza Bakış Nadim and Genceli Hasan are analysed. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu's poems describing the occupation of Ganja and especially his poem consisting of thirty-nine pentastiches are for the first time analysed in detail by means of comparison of the described scenes with relevant historical events.

The Dilbazoğlu family was one of the most well-established and famous families that contributed to the history, science and literature of Azerbaijan. Until the Soviet period, the Dilbazoğlu family mostly lived in the village of Musaköy (current name Hanlıklar) of Gazah region subordinate to Ganja Khanate, and used the Dilican mountains as *yaila* (mountain pasture). Some representatives of the family lived in Borçalı. After the Safavid-Ottoman war, many representatives of this family migrated to the lands of the Safavid Empire. After the Russian invasion in the region, many representative of the Dilbazoğlu family migrated to the Ottoman Empire starting from the end of the 19th century. The Dilbazoğlus suffered a lot due to the repressions (Red Terror) during the Soviet period and many of them fell victim. Today, the descendants of this family mostly live in Gazah, Ganja and Baku regions of Azerbaijan. One of the well-known representatives of the Dilbazoğlu family is Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, nicknamed Poet, while the most famous name in contemporary Azerbaijani literature is Mirvarid Dilbazi (1912-2001).

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu nicknamed Poet was from Gazah region. He was born in Musaköy. His father was Molla Ali Ağa. There is little information about the poet's life. It is known that he was a highly influential, respected and honorable person from the Ağa family. Due to fact that he supported Javad Khan, the ruler of Ganja, the Georgian ruler Heraclius II ordered to gouge his eyes out. It is known that Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu lived in the late 18th –

early 19th century. There is no definite information about the date of his birth, but an assumption can be made based on the two numbers mentioned in his poem. Notably, the following lines, “Bin iki yüz on bir sene, kazadan ok değdi bene” [=In the year of one thousand two hundred and eleven, an arrow of fate hit me] in the poem “Dağlar” [=Mountains] point at the fact that the poet lost his eyes in 1211 that is 1796-1797 according to the Gregorian calendar. In the following stanza, the poet states his own age by saying, “Kırk bir sene oldu yaşıım” [=I am forty-one years old]. So, the blind poet wrote this poem in 1796-1797, when he was 41 years old. Based on this information, we can assume that he was born not later than 1756-1757 or before. Considering the possibility that the poet did not write the poem immediately after he became blind but a few years later, we can also assume that Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu was born not at the end but in the middle of the 18th century. There is no information about the death of the poet; it is supposed that he died in the early 19th century.

Mirvardi Dilbazi created the literary character of Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu in her poem “Kör Şair” [=Blind Poet]. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu was presented as both a poet of independence and a thinker. He was described as a tall, big, handsome, and shah-looking brunette.

Only four poems of Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu have survived to the present day. He wrote all of these poems after he became blind. In two poems “Dağlar” and “Ağlaram”, the poet mostly expressed his personal feelings, while the subject of the poet’s other two poems “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” consisting of six quatrains and “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden” is fully social and describes the occupation of Ganja Khanate by Tsarist Russia.

In the study, the poem “Ağlaram” is compared with the poem with the same name written by Mustafa Ağa Arif, who lived in the same period and had to stay in exile until the end of his life. Only a few literary works of these two poets have survived to the present day, and both of them had a tragic fate due to outside interference.

The literary work “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden” is the longest poem written about the occupation of Ganja Khanate by Tsarist Russia and describes the war in detail. In addition, this poem that conveys intense emotions is also successful in terms of literary art. While analysing all the lines of the poem one by one, detailed information on the subject is provided. The contradictory relations between Karabakh Khanate and Ganja Khanate, the correspondence between Javad Khan and Sisyanov, the actions taken by Uğurlu Ağa, the son of Javad Khan, are disclosed based on archival documents.

In the poem “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden”, the poet with deep sorrow and a sore heart describes the honourable struggle for independence of Javad Khan, the efforts made by him and his death, the occupation of Ganja and the massacres there. This poem is both a lament for homeland and an epic about the struggle for independence with a sad ending. When comparing the massacres of Ganja with the events in Karbala, Dilbazoğlu says, “This calamity has become more famous than the violence in Karbala”, and with these words, he reveals his

main aim. The aim is to draw more attention to the massacres of Ganja. In this poem of Dilbazoğlu, the historical facts related to the character of Javad Khan and the resistance of Ganja are depicted, and at the same time, these events are partially covered by a religious and mystical veil. In general, this literary work reveals the moment of Ganja invasion against the background of bitter historical realities, and in terms of poetic art, it occupies a very important place in the history of the Azerbaijani literature of the 19th century. The poem “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” consisting of thirty-nine pentastiches is the most comprehensive epic about Ganja Khanate written in the 19th century.

Araştırma Makalesi / Research Paper

“SANCHO’NUN SABAH YÜRÜYÜŞÜ”NÜN RUS BİÇİMCİLİĞİ AÇISINDAN ELEŞTİRİSİ

Hasan GÜRGÜN*

Öz

Rus biçimciliği; bir eserin edebîliğini, eserden hareket ederek kendine özgü kavramlarla ortaya koymaya çalışan nesnel bir eleştiri yöntemidir. Bu eleştiri yöntemine göre edebîlik; şiir ve şiire yakın türlerde “alışılmışın kırılması”, roman ve romana yakın türlerde ise “süje”nin kurgulanışı ile sağlanır. Alışılmışın kırılması; bir metinde, günlük dilde kanıksanan yapılardan farklı dilsel formların oluşturulmasıdır. Süje ise olay ve durumların gerçekte olması beklenenden farklı şekilde organize edilmesidir. Alışılmış bir yapı okur tarafından otomatik bir şekilde algılanır, bu yüzden de yapı fark edilmez hâle gelir ve beklenen edebî etki ortaya çıkmaz. Otomatik algılamamanın zararlı etkisi ancak bu olumsuz durumun ortadan kaldırılmasıyla yani alışılmış yapının farklılaştırılmasıyla aşılabilir. Temel olarak bu iki düzenleme, metnin otomatik algılanmasının önüne geçip onu algılanır hâle getirir ve edebîliği sağlar.

Haldun TANER, Türk hikâyeciliğinin öncü ve önemli bir yazardır. Modern hikâye tekniklerini ustaca kullanan yazar, edebîliği eserlerinde etkili ve özgün şekilde yaratmıştır. Kahramanının bir köpek olduğu “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”, yazarın edebîliği sağlamada dikkat çekici ve özgün kullanımlar sergilediği bir hikâyesidir.

Bu çalışmanın amacı, “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nün Rus biçimciliği açısından eleştirisidir. Hikâyede, edebîliğin nasıl oluşturulduğu alışılmışın kırılması ve süje kavramlarından hareketle örnekler üzerinden

Geliş Tarihi/ Date Applied: 24.04.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 13.01.2022

Makalenin Künyesi: Gürgün, H. (2022). “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nün Rus Biçimciliği Açısından Eleştirisi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 187-208

DOI: 10.24155/tdk.2022.201

* Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, hasan.gurgun@hotmail.com. İzmir/Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-3625-7193

ortaya konmaya çalışılmıştır. Hikâyedeki yapı, bu kavramlar açısından incelenmiş ve edebîliğin nasıl yaratıldığı metinden hareketle aydınlatılmak istenmiştir. Eleştirinin sonunda ise hikâyenin edebî boyutu ile ilgili Rus biçimciliği açısından bir sonuca ulaşılması hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Haldun TANER, Sancho’nun Sabah Yürüyüşü, Rus biçimciliği, eleştiri, nesnel eleştiri.

Critique of “Sancho’s Morning Walk” in terms of Russian Formalism

Abstract

Russian formalism is an objective method of criticism that tries to reveal the literariness of a work with its own unique concepts based on the work. According to this criticism method, literature is provided by the construction of “defamiliarization” in poetry and genres close to poetry, and “syuzhet” in genres close to novels and novels. Defamiliarization is the creation of linguistic forms in a text that are different from the structures that are taken for granted in daily language. Syuzhet is the term connoting that events and situations are organized differently from what is actually expected to happen. A familiar structure is automatically perceived by the reader, as a result of which the structure becomes invisible and the expected literary effect does not occur. This harmful effect of automatic detection can only be overcome by differentiation of the usual structure. These two techniques prevent the automatic perception of the text, make it perceptible and provide the literarily.

Haldun Taner is a pioneer and important writer of Turkish narrative. The author, who skillfully uses modern story techniques, has created the literary style in his works in an effective and original way. “Sancho’s Morning Walk”, in which the protagonist is a dog, is a story in which the author exhibits remarkable and original uses in providing literature.

The aim of this study is to criticize “Sancho’s Morning Walk” in terms of Russian formalism. It has been tried to reveal how the literature is created in the story, based on the defamiliarization and syuzhet techniques. In the story, how syuzhet was formed and how the defamiliarization principle was applied are tried to be revealed through examples. The structure in the story has been examined in terms of these concepts and it has been tried to explain how the literature was created. It has been tried to reach a conclusion in terms of Russian formalism regarding the literary dimension of the story.

Keywords: Haldun Taner, Sancho’s Morning Walk, Russian formalism, criticism, objective criticism.

Giriş

Rus biçimciliği (/ İng. Russian formalism/ formalism/ biçimcilik)¹; bir eserin edebiliğini bilimsel yollarla tespit etmek için eseri edebî kılan ve kılmayan özellikleri eserden hareketle dil bilimi kılavuzluğunda belirlemeye çalışan, edebî eser olan ile olmayanı birbirinden ayırmak için kullanılacak edebîlik ölçüt ve ilkeleri oluşturmayı amaçlayan, şiir dilinin ayrıcalığını savunan bir eleştiri yöntemidir (Eichenbaum, 1994: 5-12, 17-18; Yücel, 2012: 75-76, 194). Başka bir deyişle Rus biçimciliği; eser temelli edebiyat incelemesi gerçekleştiren özel bir bilimsel sistem, bir eleştiri akımıdır. Rus biçimcileri; edebiyatı ve edebiliği kendilerine inceleme konusu yapmış ve bu iki unsura özgü özelliklerden temellenen bağımsız ve nesnel bir edebiyat bilimi kurmayı, edebiyatın kendine has özelliklerle araştırılmasını amaçlamışlardır (Jakobson, 2016: 13-14; Eyhenbaum, 2016: 31-33, 36-37; Parer, 2004: 91, 141, 143, 212, 297-298; Moran, 2014: 178, 218).

Rus biçimcileri edebî olan ve olmayan metinleri birbirinden ayıran biçimsel özelliğin yani edebiliğin ne olduğu üzerinde araştırmalarını yoğunlaştırmışlardır. Onlar edebiliği; şiir ve şiire yakın türlerde dil ile “alışkanlığın kırılmasında (/ Rus. ostranenie/ İng. defamiliarization/ farklılaştırma/ alışılmadık yapma/ yabancılaşma/ yabancılaştırma)”, roman ve romana yakın türlerde ise “süje (/ syuzhet)” ve “fabula” ile alışkanlığın kırılmasında bulmuşlardır (Eyhenbaum, 2016: 46; Şklovski, 2016: 78-79; Moran, 2014: 178-179; Parer, 2004: 263).

Şiir ve şiire yakın türlerde temel iddiaları; şiir dilinin kanıksanan, ezberlenen, alışılan dil kullanımlarından farklı olarak nesnelere, düşünceleri, davranışları anlattığı; bu farklı dil ile kanıksanan yapıyı standart dilden sapmalarla ayırdığı ve bu ayırmayla okurlara yeni bir bakış açısı, yeni algılama imkânları sağladığı yönündedir. Rus biçimcilerine göre alışılmış dilsel bir yapının fark edilmesi, o dilsel yapının üzerinde durulması ve o yapının okuru uyurabilmesi oldukça zordur. Alışkanlık ve otomatikleşme, fark edip hissetmeyi engeller. Bu olumsuz durumun önüne geçilebilmesi için alışılmışın kırılması, bozulması, farklılaştırılması gerekir. Alışkanlık olduğu anda otomatikleşme gerçekleşir. Alışılmış bir dilsel yapı otomatik ve bilinç dışı olarak algılanır, dilsel ürün dikkat çekmez ve adeta varlığı ile yokluğu arasında fark kalmaz. Böylece otomatikleşmenin zararlı etkisi olan dilsel ürünün fark edilmemesi ortaya çıkar ve estetik üründen beklenen etki elde edilemez. Sonuçta genel olarak sanat, özel olarak edebiyat var ol(a)maz (Todorov, 2016: 18, Şklovski, 2016: 76-78, 88-89; Parer, 2004: 99-100). Farkındalık, bilinç; otomatikleşme ve onun zararları, Rus

1 Kimi terim veya sözcüklerin Türkçe veya yabancı dillerdeki eş anlamlısı parantez içinde ve eğik çizgi ile “terim ya da sözcük (/ eş anlamlısı)” formatında verilmiştir. Örnek: “metin (/ tekst/ örü/ betik/ İng. text)”.

biçimcisi Şklovski (Jameson, 2019: 53) tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Ama hiç kimse bakmıyor idiyse ya da bilinçli olarak bakmıyor idiyse, eğer birçok kişinin karmaşık yaşamları bilinçsiz olarak sürüyorsa, o zaman bu türlü yaşamlar hiç yaşanmamış gibidir.”

Biçimcilerin roman ve romana yakın düzyazı türlerinde temel iddiaları “süje” ve “fabula” ile yani anlatının kuruluş biçimiyle alışkanlığın kırılmasıdır. Rus biçimcilerine göre roman ve romana yakın düzyazı türlerinde önemli olan, ne anlatıldığı değil nasıl anlatıldığıdır. Fabula, yazarın ele aldığı konu ve olaylar zincirinin gerçek hayatta nasıl olması gerektiği veya normal hayattaki standart oluş sırasındır. Süje ise olay örgüsüne yakın bir kavram olmakla birlikte yazarın ele aldığı konu ve olaylar zincirini eserinde nasıl aktardığıdır. Başka bir deyişle süje, yazarın olay veya durumları eserinde işlerken gerçek hayattaki durumlarına göre bunların üzerinde ne gibi değişiklikler yaptığıdır (Eyhenbaum, 2016: 51; Parer, 2004: 108-109, 299).

Olay veya durumlar süjede basamaklı, paralel, zincirleme veya çerçeveleme gibi sanatsal şekillerde kurgulanır. Fabulada gerçekleştirilen değişiklik, zamansallık veya nedensellik noktalarında olabilir. Süje, olayın doğal ortamından koparılarak eser içindeki düzenlenişi ve eserde yer alması ile ilgilidir. Fabula üzerinde yazar; kimi yerleri ayrıntılı anlatarak, kimi yerleri kısa geçerek, olayları hangi karakterin bakış açısından veya hangi anlatıcıdan vereceğini belirleyerek oynar ve gerçek hayattakine uymayan yapay bir düzen geliştirir. Böylece yazar, gerçek hayatta alışılmış olan düzeni değiştirir ve alışılmışı kırar. Rus biçimcileri; fabulanın sanatsal tekniklerle nasıl süje hâlini aldığını, süje hâlini alış sürecini yoğunlukla düzyazı incelemelerinin konusu yapmıştır. Kısaca süje, sanatsal kurguya verilen isimdir; biçime dâhil olan fabulanın eserdeki işleniş ya da kurgulanış şeklidir (Parer, 2004: 157-158, 249-260, 299; Şklovski, 2016: 78-87; Şklovski, 2016a: 173-175; Moran, 2014: 182-183; Tomaşevski, 2016: 251-252, 171-172; Welles ve Warren, 2011: 255-256, 286)

Haldun TANER (İstanbul, 16 Mart 1915-7 Mayıs 1986), modern Türk hikâyeciliğinin öncü ve önemli kalemlerinden biridir. TANER; fıkra-söyleşi, anı-gezi yazısı, çeviri, sözlük gibi pek çok alanda ürün vermiş; esas olarak oyun yazarlığı ve hikâyeciliği ile Türk edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. TANER; modern hikâyeye tekniklerini ustalıklarla kullanmış, konu zenginliğine sahip hikâyelerinde mizah ve eleştiriyi ustaca harmanlamıştır. Yazar; toplumsal sıkıntıları, çelişkileri ya da insanın ikiyüzlülüklerini hikâyelerinde ustaca işlemiştir. TANER, hikâyelerinde her kesimden okurun rahatlıkla anlayabileceği bir dil ve üslup tercih etmiştir. Dili tüm incelikleri ile kullanan yazar, mizah ve ironinin hissedildiği incelikli bir üslup yaratmıştır. Atasözü, argo, yerel söyleyiş gibi unsurları hikâyelerinde us-

taca kullanmıştır (YKY, 2010: 976-977; Enginün, 2013: 340-341; Alangu, 1965: 725-726, 729, 731). TANER'in hikâyelerinden olan “Sancho'nun Sabah Yürüyüşü”, ilk olarak 4894 sayılı *Milliyet* gazetesinin Pazar İlâvesi'nde 12.01.1964'te “Sanço'nun Yürüyüşü” başlığı ile yayımlanmıştır² (*Milliyet*, 1964: 10).

1. “Sancho'nun Sabah Yürüyüşü”nün Rus Biçimciliği Açısından Eleştirisi

1. a. Süjenin Alışılmışın Kırılmasına Katkısı

“Sancho'nun Sabah Yürüyüşü”nde ilk incelenecek nokta, hikâyenin içeriği ile ilgili bilgi veren başlıktır. Hikâyenin başlığı; kurgu için birkaç işlevi yerine getirecek hâlde kullanılmış, “Sancho” özel isminden anıştırmalı bir şekilde yararlanılmıştır. Seçilen özel isim ile Miguel de Cervantes Saavedra'nın dünyanın ilk romanı kabul edilen *La Mancha'lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* eserine atıf yapılmış, eserdeki Don Kişot'un³ silahtarı Sancho Panza bu atıf ile hikâyeye dâhil edilmiştir. Konu olarak Don Kişot ve Sancho Panza'nın maceralarını barındıran eser, edebiyat dünyası için düz ve alaylı parodileri ile yıkıcı bir roman olmuştur. Eser; şövalyelik kitaplarının dünya ve halk üzerindeki etkisini sarsmış, Rönesans'ta ve Cervantes'in dönemindeki tüm türlerin otoritesini yıkmıştır. Romanda; pastoral romansın, pikareskin, Rönesans ibret hikâyelerinin, Bizans romanının, Doğu hikâyelerinin, halk mizahının, adil yönetim risalelerinin, karnaval mizahının, epik yeraltı yolculuğunun, ruhani aşkın, çağın edebiyat anlayışının parodisi nitelikli şekilde yapılmıştır. Bunun yanında Cervantes'in romanında sürdürdüğü çok katmanlı ironi de eserin oldukça önemli bir noktası olmuştur. Ayrıca birey ve toplumsal sınıf temsilcileri üzerindeki sorgulamalar romanın diğer önemli noktaları olarak öne çıkmıştır (Parla, 2012: 9, 12-13, 26). Don Kişot ve Sancho Panza'ya dikkat edildiğinde Sancho Panza'nın Don Kişot'a göre akliselim olduğu ve gerçekleri gösterme işlevine sahip olduğu Kaplan (2008: 239) tarafından belirtilmiştir. Bu durum, yel değirmenlerini iki fersah uzunlukta kollara sahip azman birer dev olarak görüp onlara hücum etmeyi kararlaştıran Don Kişot'a Sancho Panza'nın “‘Aman efendim,’ dedi Sancho, ‘o görünenler dev değil, yel değirmeni; kola benzeyen şeyler de, kanatları; rüzgâr onları döndürdükçe, onlar da değirmen taşı hareket ettirir.’” (Cervantes, 2012: 84) şeklinde seslenmesi ile metne yansı-

2 Hikâyenin kitap olarak ilk baskısı; Ankara'da Bilgi Yayınevi tarafından 1969'da yapılmış, eserin Yapı Kredi Yayınları tarafından ilk baskısı ise İstanbul'da Eylül 2015'te gerçekleştirilmiştir (YKY, 2010: 975-976). Bu çalışmada hikâyenin Yapı Kredi Yayınları tarafından İstanbul, Eylül 2015'te yapılan ilk baskısı kullanılmıştır. Çalışmada, hikâyeden yapılan tüm alıntılar bu baskıya aittir. Daha sade bir ifade oluşturabilmek adına hikâyeden yapılan alıntılarda parantez içinde sadece sayfa numarasına yer verilmiştir. Örneğin hikâyeden alıntı yapıldığında “(Taner, 2015: 10)” yerine “(10)” şeklinde sadece sayfa numarası gösterilmiştir.

3 Eserde karakterin adı “La Manchalı Şövalye Don Quijote” olarak geçse de Türk okur “Don Kişot” adına alışkın olduğu için “Don Kişot” ismi tercih edilmiştir.

tlmıştır. Bunlara ek olarak ünlü Rus biçimcisi Şklovski, *Düz Yazı Kuramı (/ O Teorii Prozy)* eserindeki “Don Kişot Nasıl Yapıldı” makalesinde tespit ettiğine göre *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* zincirleme tekniği ile hikâyelerin romanın omurgasına eklenmesiyle gelişmiştir ki bu tarz bir gelişme için en önemli temalardan biri yolculuk olmuştur (Şklovski, 2017: 29-60; Çeker, 2017: 6-8; Çeker, 2020: 12). *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote*’un değinilen özellikleri göz önüne alındığında “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü” ile yapısal paralellığe ya da başka bir deyişle metinler arasılığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Başlıkta “Sancho” özel isminin kullanılması ve hikâye kahramanının isminin “Sancho” olarak seçilmesi okuru bu metinler arasılığa veya yapısal paralellığe hazırlama işlevini yerine getirmiştir. “Sancho” tercihi ile okur daha başlıktan itibaren mizaha, ironiye, birey ve toplumsal sınıflar düzeyindeki sorgulama ile eleştirilere hazırlanmış; yapılan anıştırma ile hikâyedeki bu unsurlar desteklenmiştir. Bunların yanında önemli bir nokta da “Sancho” ve “yürüyüş” kelimeleri ile *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote*’taki yolculuk temasının anıştırılması ve hikâyenin ana kurgusunun anıştırılan bu romandaki gibi bir yolculuk omurgası üzerine kurulmasıdır. Nitekim hikâye kurgusunun omurgasını Sancho’nun yürüyüşü yani yolculuğu, bu yolculuktaki duraklar ve duraklarda karşılaştığı insan ya da köpeklerin üzerinden gerçekleştirdiği eleştiriler oluşturmaktadır. Şklovski’nin tespit ettiği gibi *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote*’ta zincirleme tekniği kullanılmış ve bu teknik yeni hikâyelerin anlatıya girebilmesini sağlamıştır. Aynı teknik “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nde de kullanılmış, yolculuk esnasında zincirleme tekniği ile çeşitli yan olaylar anlatıya dâhil edilmiştir. “Sancho” tercihi okuru bir serüvene ya da yolculuğa hazırlamış, yolculuk sayesinde her durakta eleştiriler hikâyenin omurgasına eklenebilmiş ve hikâyenin kurgusu bu şekilde zorlama olmaksızın oluşturulabilmiştir. Yolculuk, gerçekleştirilecek eleştiriler ya da olayın gelişimi için gerekli kahramanların rahatça kurguya eklenebilme esnekliğini sağlamıştır. Hikâye yolculuk esnasında başlamış; ilk durakta üç bale öğrencisi kız, ikinci durakta ise Alman Büyükelçiliğinin kapısında Graf hikâyeye eklenmiştir. Hikâyeye; üçüncü durakta Büyük Millet Meclisine giden yolun önündeki açıklıkta Hedi, dördüncü durakta kasaba avukatı, beşinci durakta Hikmet Bey ile Altes, altıncı durakta Güvenparkı’nın önünde İsabella ile Mirella dâhil olmuştur. Yedinci durakta müsteşar bey ve Semiramis, sekizinci durakta Kızılay’ın önünde Kastor, dokuzuncu durakta Kızılay’ın önünden yürürken stajyer polis köpekleri, onuncu durakta Sıhhiye’nin köşesindeki gazetecide maliye bakanı, on birinci durakta Barikan Otelinin sokağının önünde Selmin Hanım ile Diojen ve on ikinci son durakta evde Hülya’nın annesi hikâyeye girmiştir. Tüm bu kurgu, yolculuk teması ve zincirleme tekniği ile

sağlanmıştır. Böylece her durakta farklı bir konu anlamsal sürekliliğe zarar vermeden omurgaya eklenebilmiştir. Sonuç olarak başlık ve kahramanın adı *La Mancha'lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* ile anıştırmalı bir şekilde kullanılmış; yolculuk, ironi, mizah, yıkıcılık; bireysel, toplumsal ve insani sorgulamalar noktasında metinler arasılık sağlanmıştır. Kurulan bu anıştırma ve metinler arasılık, okuru ifade edilen paralelliklere hazırlama ve metni bu paralelliklerle güçlendirme işlevini yerine getirmiştir.

“Sancho” isminin tercihi yukarıda ifade edilen anıştırmanın yanında alışılmışın kırılması işleviyle de kullanılmıştır. Hikâyenin başlığına bakıldığında başlık muhtemelen “Sancho” isimli bir insanın tıpkı *La Mancha'lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote*'ta olduğu gibi sabah yürüyüşüne çıkacağı bilgisini okura iletir hâdedir. Metinler arasılığın da desteklediği bu alışılmış ve tahmin edilebilir durum “tiki tiki praf / tiki tiki praf” (9) şeklinde yansıma sözcüklerden oluşan söz öbeğinin tekrarı ile anlamlandırılmayan bir başlangıçla devam eder. İlk paragrafta yer alan kaldırım, koku ve ayak bileklerine yapılan dikkat çekiş okura hâlâ açık bir bilgi aktaramamaktadır. Üçüncü paragrafta geçen şu ifade aracılığıyla Graf'ın bir köpek olduğu, Graf'la selamlaşan yani yürüyüşte olan Sancho'nun da insan değil bir köpek olduğu ortaya çıkar:

“Alman Büyükelçiliği'nin kapısında Graf'la selamlaştılar. Graf, son kaniş modasına göre gür kıvrıkcık tüylerini belden aşağı tıraş ettirip belden yukarısını aslan yelesi gibi kabartmış, feldmareşal Von Mackenzen'i hatırlatan beyaz bıyıkları ile sanki hiç de fena olmamış.” (9)

Nitekim ilerleyen kısımlardaki “Tiki tiki”lerini prafsız bırakan bu akşamının farkına –dalmış düşündüğü için- Sancho hayli geç vardı.” (10) şeklindeki bilgiler de Sancho'nun bir köpek olduğunu göstermiş; “tiki tiki”lerin Sancho'nun, “praf”ın ise Sancho'nun sahibinin yürüyüş sırasında çıkardığı yansıma sesler olduğunu ortaya koymuştur. Yürüyüş bilgisi “tiki tiki” ve “praf” şeklinde yansıma sözcüklerden yaratılmış yeni göstergelerle tüm hikâyeye boyunca iletilmiştir. Böylece hikâyedeki Sancho'nun bir insan olmayıp köpek olduğunun anlaşılması ile alışılmışın kırılması gerçekleştirilmiştir. Sancho'nun köpek olduğu açık bir şekilde verilmemiş ve okuyucunun kısım kısım verilen ipuçlarından bu çıkarımı yapması sağlanmıştır. Sancho'nun köpek olduğu bilgisinin sürece yayılarak verilmesi alışılmışın kırılmasından doğan etkiyi sürekli kılmıştır. Hikâyenin kahramanı alışılmışın dışında Sancho isimli kişileştirilmiş bir köpektir. Hikâyenin Sancho isimli bir köpeğin çıktığı sabah yürüyüşü ve bu yürüyüş sırasında karşılaştığı kişi ve yine kişileştirilmiş köpekler hakkındaki iç çözümlemelerden oluşması hikâyeye adına etkili şekilde alışılmışın kırılması olmuştur. Sancho'nun kişileştirdiği kısımlardan şöyle bir örnek verilebilir:

“Tiki tiki’lerini prafsız bırakan bu aksamanın farkına –dalmış düşündüğü için- Sancho hayli geç vardı.” (10).

Sancho’nun yanında diğer köpeklerin de kısım kısım kişileştirilmesine şu şekilde bir örnek sunulabilir:

“Hedi sinir hastası olmuştı. Hedi’nin bu talihsiz serüvenini bilmeyen sokak köpekleri onun olur olmaz göz kırpmak, poposunu hoplatmak gibi tiklerini yanlış yorumlayıp peşine takılıyorlardı.” (10).

Kişileştirmeler hikâye boyunca devam etmiş ve böylece alışılmışın kırılmasında süreklilik sağlanmıştır. Hikâyede Sancho dâhil diğer köpeklerin kişileştirilmesi alışılmışın kırılmasında ağırlıklı olarak kullanılan tekniklerden biri olmuştur. Başka bir deyişle “Sancho” ismiyle insan beklentisine sokulan varlığın bir köpek olarak sunulması, bu köpeğin ve diğer köpeklerin kişileştirilerek verilmesi alışılmışın etkili biçimde kırılmasını sağlamıştır.

“Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nde üçüncü şahıs bakış açısının (/ third person points of view) ilahi anlatıcı (/ omniscient narrator) şekli tercih edilmiştir. Tercih edilen bakış açısı ve anlatıcıda anlatım, köpek algısıyla yapılmış, insana göre köpeğin tarafı tutularak alışılmışın kırılması etkili şekilde sağlanmıştır. Başka bir deyişle hikâye etmenin bir köpeğin algısıyla yapılması alışılmışın kırılmasında oldukça önemli bir nokta olmuştur. Böylece ilahi anlatıcı sayesinde hikâye, yeni bir algılama biçimi sunmuştur. Anlatıcı, “Sadakat, biz köpeklere moral bir tümlük sağladığı için, kendi içimizde bizi çelişmelerden koruyan bir tutamak olduğu için, dengesi hiç bozulmayan bir ruh huzuru yarattığı için. İnsan sadece bir araç.” (17) ifadesi ile tarafını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Anlatıcının “biz köpekler” şeklinde köpeklerden yana taraf seçmesi alışılmışın kırılmasına hizmet etmiştir. Seçilen taraf alışılmışın kırılmasını sağlamakla birlikte tüm insanlığa yapılacak eleştiri için anlatıcıya konum da sağlamıştır. Nitekim aynı sayfadaki aşağıdaki ifadeler, insan-köpek karşılaştırmasında köpeğin üstün tutulduğunu göstermiş ve alışılmışın kırılmasına hizmet etmiştir:

“Gerekirse praf’sız bile olabilirdi ama Hülya’nın babası tiki tiki’siz kalabilir mi acaba? Hiç sanmam. Dünyanın en nankör yaratığı insanla en sadık yaratığı köpek arasındaki, dünya tarihi kadar eski bu çözülmez sıkı fıkılık, aslında köpeğin insana değil, insanın köpeğe muhtaç oluşundan geliyor.” (17).

14. yüzyılda İtalyan şair Francesco Petrarka ile kurulan hümanizm (/ insancılık) anlayışında; bu anlayışla beslenen ve Antik dünyayı uygarlığın merkezi kabul eden Rönesans Dönemi’nde Tanrı merkezli dünya anlayışından çıkılarak insan merkezli dünya anlayışına geçilmiştir (Cevizci, 2017: 1618-1619; İnalçık, 2002: 15-19). Kendisini her varlıktan üstün gören in-

san, kimi zaman diğer varlıklara ve özellikle doğaya zorbalık yapmıştır. İlahi anlatıcı aracılığıyla insan merkezli dünya anlayışı yerine köpek merkezli (Köpek, sadece doğanın bir temsilcisi olarak da sayılabilir. Büyük resimde odakta doğa kabul edilebilir.) dünya anlayışı getirilerek yüzyıllardır süregelen felsefi anlayış ters yüz edilmiş ve alışılmışın kırılması sağlanmıştır. Rönesans'taki edebî türleri sorgulatan *La Mancha'lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* ile paralel olarak “Sancho'nun Sabah Yürüyüşü”, Rönesans'tan bu yana süregelen insan merkezli dünyayı sorgulatmıştır. Nitekim tam da bu kısımlarda Sinoplu Kinik Diyojen'i anıştıran Selmin Hanım'ın “Diojen” adlı köpeğinin yer alması, bu anıştırma; doğanın dışlandığı insan merkezli dünya görüşünün felsefi düzeyde sorgulanmasını destekler niteliktedir. Nasıl ki Sinoplu Diyojen insan eliyle sağlanan uygarlaşmanın beraberinde getirdiği kuralları ve bu kurallarla yaşamayı reddetmişse Sancho da Selmin Hanım'ın köpeği Diojen'in yanında insan merkezli dünyayı alaşağı etmiştir. Nitekim Sancho ve ilahi anlatıcının, doğallığını kaybeden insanlık eleştirisi; hikâyenin bu kısmından sonuna kadar sürmüştür. “Sancho” ve “Diojen” gibi isimlerin kullanımı alışılmışın kırılmasında önemli işlevler üstlenmiş, bu anıştırmalarla metne dâhil edilen fikirler; insanın kendisini sorgulamasını edebî yolla sağlatmıştır. Köpeğin insansız olabileceği fakat insanın köpeksiz yapamayacağı “praf'sız bile olabilirdi” şeklinde ifade edilmiş; “praf'sız olmak” ya da “tiki'siz kalmak” türetmeleri ile alışılmışlık, söz öbeği düzeyinde de kırılmıştır. Yazar, köpeksizliği ve insansızlığı hikâyesinde ürettiği yansıma sözcüklerden hareketle oldukça yabancılaştırarak ifade etmiştir. Aynı kısımda yer alan “en nankör yaratık insan” ve “en sadık yaratık köpek” arasındaki tezat, ifadenin gerilimini arttırmış, “insanın köpeğe muhtaç olması” nedeni ile alışılmış kırılmıştır. İnsanın sadakate değip değmeyeceğinin sorgulanması da hikâyedeki yabancılaşmayı arttıran noktalardan biridir.

1. b. Dilsel Kullanımların Alışılmışın Kırılmasına Katkısı

Anlatıcı, bir köpeğin bakış açısından dünyayı gördüğü için insan bakış açısıyla anlatılan hikâyelerden çeşitli noktalarda farklılaşmış, yabancılaşma gerçekleştirilmiş ve bu durum alışılmışın kırılmasını sağlamıştır. Bir köpeğin dünyayı algılaması ile bir insanın dünyayı algılaması arasındaki farklar hikâyede köpek dünyasının kurulması, köpek kadrajının oluşturulması ve betimlemelerde koku duyusuna ağırlık verilmesi ile sağlanmıştır. Böylece anlatıcı olaylara bir köpeğin algısı ile yaklaşmış, hikâyeyi bu algı ile anlatmış ve insan algılaması ile aşına olunan alışıldık unsurlardan her ayrıldığında alışılmışın kırılması sağlanmıştır.

İlahi anlatıcı; hem insan açısından alışılmış ifadeler ile hem de insan dünyasını yabancılaştırarak alışılmamış bağdaştırmalarla köpeğe ait ya da

köpek merkezli bir dünyanın kurulmasını sağlamıştır. Alışılmış ifadelerle alışılmamış bağdaştırmaların birlikte olması bu öğelerin birbirini dengelemesini sağlamış ve aşırıya kaçılmasını önlemiştir. İnsan merkezli dünyanın alışılmış ifadesine şöyle bir örnek verilebilir:

“Polis köpekleri ön ayaklarını germiş duruyorlardı. Sekizi bir tek koro hâlinde hırlamaya başladılar.” (14).

Bu alışılmış ifadelerle hikâyede bir fon oluşturulmuş, alışıldık dünyanın sınırları çizilmiştir. Bunların yanında ise köpek algısı ile oluşturulmuş birçok alışılmamış bağdaştırma da mevcuttur. Gerçek dünyadaki birçok kavram, kurgusal dünyada şu şekilde yabancılaştırılarak ya da bozularak kullanılmış ve böylece alışılmış kırılmıştır:

-Moda: “Graf, son kaniş modasına göre gür kıvırcık tüylerini...” (9).

-Kültür: “İnsanlar gibi köpeklerin de kültürü, görgüsü, düşünüş tarzı, hayat üslubu, sıkı sıkıya kaldırımlarla orantılı.” (9).

-Hastane: “Yine hastaneden geliyor olmalı. Sen, Londra’da özel bir klinikte sezaryenle dünyaya gel, sonra Hacettepe Baytar Okulu polikliniğinde sokak köpeklerinin peşinde saatlerce sıra bekle.” (11).

-Sosyete: “İsabella ile Mirella, bu iki kız kardeş sade kordiplomatiğin değil, Ankara köpek sosyetesinin en rüzgârlı güzelleri idiler.” (12).

-Portre ve Dergi: “Ankara Kalesi’ni, Gençlik Parkı’nın köprüsünü, Ulus alanındaki anıtı, yahut Opera’yı arka fon olarak alan birçok portreleri, uluslararası köpek dergilerine dört renkli kapak resmi olmuştu.” (12).

-Ağız (/ İng. idiolect): “Ama buna rağmen, yine de, daldığı ya da heyecanlı olduğu zamanlar, anasının çoban köpeği diyalektini gizleyemediği anlar oluyordu.” (13).

-Stajyerlik: “Sabah taliminden dönen Polis Kolejinin stajyer köpekleri tam bu sırada karşıdan göründüler.” (13).

-Atalara Saygı: “Sancho bütün köpekleri severdi. Bekçi köpeklerinin mitolojik atası Cerberos’tan, misyoner Saint Bernard’lara, örnek sadakati ile klasik okuma kitaplarının unutulmaz köpeği Yorkshire’li Lassie’den, Anafartalar Caddesi’ndeki aşçı dükkânlarının dilenci köpeklerine kadar her köpeğin bir sevilecek yanını bulurdu.” (14).

-İnsanlık Tarihi: “Kurbanlarını efendilerinin ayağına atıp susta duran; ihsan bekleyen bu çanak yalayıcı, bu jurnalcı, bu siftnik yaratıklar onca köpeklik tarihinin yüz karası idiler.” (14).

-Dolaşmak ve Kavga Etmek Bilgisi: “Atatürk Bulvarı’nın en kalabalık yerinde sosyete köpeklerinin piyasaya çıktığı bu saatte, polis köpekleri

ile bir hırlaşma ve sonunda hırpalanma ayrıca prestijini de çok sarsabilir.” (15).

-Mecazen Soğukluk: “Bu küçümsemeyi bakışlarından gizleyemediği, daha doğrusu bilerek gizlemediği için, av ve polis köpekleri ile arası her zaman hırıltılı olmuştur.” (14).

-İki Ayaklılık: “Ve iri Danua dört ayaklı bir hoşgörü sembolü gibi götürdü, ...” (16) ve “Ne var ki arka ayakları üzerinde ayağa kalktığından beri içgüdüsunü kaybedip akla özenen insan, bunu bile fark etmez olmuş işte.” (19)

-Dilinin Ucuna Gelmek Deyimi: “Sonra Hülya’nın annesi ile babasına uzun uzun baktı. Dilinin ucuna bir şey geldi ama... Havlamadı.” (19).

Görüldüğü gibi “moda, kültür, hastane, sosyete, portre ve dergi, ağız, stajyerlik, atalara saygı, insanlık tarihi, dolaşmak ve kavga etmek bilgisi, mecazen soğukluk, iki ayaklılık, dilinin ucuna gelmek deyimi” çeşitli şekillerde yabancılaştırılarak ya da bozularak kullanılmış ve böylece anlamsal düzeyde alışılmış kırılmıştır. Yazar, alışılmamış bağdaştırmalar ile köpek dünyasını anlamsal düzeyde oldukça etkili şekilde oluşturmuştur.

Köpek dünyası yukarıda anlatıldığı şekilde anlamsal düzeyde oluşturulurken sözcük veya söz öbeği düzeyinde de yeni türetmelerle de oluşturulmaya devam edilmiştir. Yazar bu dünyayı icat ettiği deyim ve birleşik söz ile perçinlemiş, alışılmışın kırılmasına anlamın yanında biçimsel bir boyut da eklemiştir. Öncelikle; Sancho, Kızılay’ın önünde Polis Kolejinin stajyer köpekleri ile karşılaştığında, sevmediği bu köpeklerle arasında bir gerginlik yaşanmış ve polis köpekleri yanından ayrılınca Sancho rahatlamıştır. Bu an, yazar tarafından şöyle ifade edilmiştir:

“Onlar uzaklaşınca Sancho rahat bir nefes aldı. Atatürk Bulvarı’nın en kalabalık yerinde sosyete köpeklerinin piyasaya çıktığı bu saatte, polis köpekleri ile bir hırlaşma ve sonunda hırpalanma ayrıca prestijini de çok sarsabilir. Kalbi biraz önceki heyecandan boynunda atıyor, bu yüzden Hülya’nın babasının praf’larına ayak uydurabilmek için tıknafes oluyordu.” (15).

Burada dikkat çekici bir şekilde “Kalbi biraz önceki heyecandan boynunda atıyor,” ifadesi kullanılmıştır. Kalp, insan anatomisinde göğüs orta boşluğundadır, Türkçede de “Göğüs orta boşluğunda, ...” şeklinde göğüsten hareketle tarif edilir ve boyunla bir ilgisi yoktur. Türkçede “kalbi ağzına gelmek” deyimini “yüreği ağzına gelmek”, “yüreği ağzına gelmek” deyimini “birdenbire çok korkmak, aşırı korku veya sevinçten fazlasıyla heyecanlanmak, endişelenmek” ve “yüreği çarpmak” deyimini “2) coşku sebebiyle kalp hızlı hızlı çarpmak veya çalışmak; 3) merak, kaygı, korku, heyecan vb. duygularla tedirgin olmak, huzursuz olmak” anlamlarına gelmektedir

(TDK, 2019: 1284-1285, 2626). Yazar bu deyimleri örnekseyerek ve köpekleri de göz önüne alarak “kalbi boynunda atmak” şeklinde bir deyim köpek algısına uygun olarak yaratmış, böylece anlatım insanın dünyasına ve deyimlerine yabancılaşmış ve alışılmışın kırılması sağlanmıştır. Yazarın yarattığı dünya göz önüne alındığında heyecanlı veya endişeli bir durumda insanların kalbi ağzına gelirken köpeklerinki boyunlarında atıyordur. İkinci olarak; Türkçede, bir ögesi emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelime formundaki “albeni”, mecazen çekiciliği ifade etmekte kullanılır (TDK, 2019: 85). Yazar, kurgusal dünyada bu kelimeyi örnekseyerek aynı form ve hece sayısında “kok-beni” birleşik kelimesini yaratmıştır. “İsabella ile Mirella, bu iki kız kardeş sade kordiplomatığın değil, Ankara köpek sosyetesinin en rüzgârlı güzelleri idiler. İkisinin de karşı konmaz bir kok-benisi vardı.” (12) kısmında kullanılan ve hikâyenin kurgusal dünyası ile sınırlı bu yaratılmış kelime ile alışılmış, kelime boyutunda da kırılmıştır. “Hav”dan sonra köpek iletişiminin diğer dilsel öğeleri olarak “kok-beni” ve “kalbi boynunda atmak”; TANER tarafından köpeklerin dilsel hazinesine eklenmiştir. Bu iki örnekle köpek dünyasının yaratılması, anlam dünyası ve biçimsel öğeler üzerinde nitelikli şekilde sağlanmış ve alışılmışın kırılması iki boyutta da etkili şekilde yerine getirilmiştir.

Bir köpeğin dünyayı algılamasının hikâyede ifade edilmesinin ikinci tarzı köpek kadrajının oluşturulmasıdır. Hikâyede kimi görsel betimlemelerin odağında bacak, bilek, ayak, ayakkabı, kaldırım gibi öğelerin olması, betimlemelerde bu öğelere ağırlık verilmesi ve bunların anlatıma yoğun olarak sokulması bir köpeğin görüş alanının hikâyede etkili şekilde çizilebilmesi işlevini yerine getirmiştir. Örneğin “Uzaklaşan kızların ayak bileklerine baktı. Geceleri bu ayaklar da Hülya’nınkiler gibi bale figürü şeklinde mi uyur acaba?” (9) ifadesinde kadrajın bir köpeğin görebilecekleri şeklinde ayarlanması, köpeğin dünyayı görsel olarak algılamasının sözel olarak hikâyeye yansıtılmasını sağlamıştır. Bu örneğin yanında birçok betimleme bu kadraj tarzına uymaktadır. Örneğin şu şekildeki bir betimleme, köpeğin gözlerinin önünde muhtemel olabileceklere dikkati çekmiş ve onun algılamasını yansıtmıştır:

“Gel gör ki, kaldırımlar kaldırım değil. İnsanlar gibi köpeklerin de kültürü, görgüsü, düşünüş tarzı, hayat üslubu, sıkı sıkıya kaldırımlarla orantılı.” (9).

Görüş açısının ya da kadrajın bu şekilde seçilmesi bir köpeğin bakış açısından gerçekleştirilen anlatımın pekiştirilmesinde ve köpek dünyasının yaratılmasında işlevsel olarak kullanılmıştır. Ayrıca insanın bakış açısına göre farklılaşma ve yabancılaşmayı sağlayan bu bakış açısı tarzı ve kadraj seçimi örneklenen betimlemelerle alışılmışın kırılmasını sağlamıştır.

Bir köpeğin dünyayı algılamasının hikâyede ifade edilmesinin üçüncü tarzı ise kimi betimlemelerde koku duyusuna ağırlık verilmesidir. İlahi anlatıcı köpek bakış açısına sahip olduğu, Sancho dâhil diğer önemli karakterler köpek olduğu için; gerçek hayatta kokusu ile betimlenmesinin beklenmeyeceği durumlar, alışılmışın dışında hâkim duyu olarak koklama ile betimlenmiştir. Örneğin aşağıdaki ifade, insan bakış açısı ile betimlenebilecek ya da betimlenmesi olası bir durum değildir:

“Yanlarından güle oynaya üç kız geçti. [Sancho] Onları kokularından tanıyordu. Devlet Konservatuvarı’nın bale öğrencileri idiler. Hülya burs alıp Londra’ya gitmeden önce sık sık eve gelir, birlikte çalışırlardı.” (9).

Ayrıca “albeni”den örneksenerek köpek algısı için türetilen “kok-beni” (12) birleşik kelimesi de yine koku duyusu temelli oluşturulmuştur.

Bunlara ek olarak aşağıdaki gibi bir betimleme ya da durum da ağırlıklı olarak bir insanın değil köpeğin algısı ile oluşturulabilecek bir ifadedir:

“O sırada karşı sokaktaki kebabçı dükkânlarını sıyrıp gelen piyaz kokulu bir rüzgâr gazeteyi uçurdu.” (15).

Koklama duyusunun bu şekilde insan algısına yabancılaştırılmış şekilde kullanılması alışılmışın kırılmasını etkili şekilde sağlamıştır. Böylece bir köpeğin dünyayı algılaması üç tarzda, oldukça incelikli olarak ve alışılmışı kırarak ifade edilmiştir.

1. c. Ritmin Alışılmışın Kırılmasına Katkısı

“Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nde alışılmışın kırılmasına ritim ve ahenk öğelerinin kullanımı da hizmet etmiştir. Rus biçimcilerinden Tomaşevski, şiirin düzyazı ile karşıtlığını “ritim” ögesinin sağladığını ifade etmiştir. Bir diğer Rus biçimcisi Tınyanov ise düzyazıda sağlanan ritmin; yabancılaşmayı ve alışılmışın kırılmasını sağlayan bir öge olduğunu göstermiştir. Tınyanov’a göre şiirde ses düzeni kurallı olarak işlerken düzyazıda böyle bir kurallı işleme durumu yoktur. Doğal olarak düzyazıda oluşturulacak ritim ya da ahenk düzyazının özüne yabancı olacaktır ve bu yabancılık da düzyazıda alışılmışın kırılmasını sağlayacaktır. Rus biçimcileri tarafından ritim ve ahenk sadece şiire özgü bir araç olarak görülmemiş, düzyazıda da alışılmışı kıran bir öge olarak incelenmiştir (Parer, 2004: 124-125, 127-128, 174).

“Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nde çeşitli yapılarla ritim ve ahenk oluşturulmuş ve bunlar hikâyede alışılmışın kırılmasına hizmet etmiştir. Hikâyede kurulan bu ritim ile hikâye şiire yaklaştırılarak düzyazıya yabancılaştırılmıştır. Ses, öge sıralaması veya cümle yapısı bakımından paralel yapılar, benzer ya da aynen yinelemeler, hece denklikleri; hikâyede belirli bir ritim ve ahenk oluşturmak için kullanılan araçlardır. Ritim ve ahengi

oluşturan ilk öge “tiki tiki praf / tiki tiki praf” şeklindeki yansıma sözcüklerden kurulmuş söz öbeğinin yinelenmesidir. Bu söz öbeği hikâyenin başından sonuna kadar beş kere “tiki tiki praf / tiki tiki praf” (9-17), iki kere de “tiki tiki tiki praf / tiki tiki tiki praf” (18) şeklinde aynen yinelenmiştir. Ayrıca aynı ifade farklı ögelerle çeşitlendirilmiş; şemsiye sesiyle dört kere “tiki tiki praf / tiki tiki praf / tak” (11-14) şeklinde; vurgulama ögesi ve şemsiye sesinin de yer aldığı son biçimle de “tiki tiki praf / tiki tiki praf / hırrrrr tak” (13-14) biçiminde iki kere aynen yinelenmiştir. Bu yinelemelerin yanında “tiki tiki praf / tiki tiki praf” söz öbeğinin içine cümle formunda paralel yapıların da alındığı örnekler de mevcuttur. Örneğin “tiki tiki praf / Önce yollar bozulur, / tiki tiki praf / Sonra topuklar çarpılır, / tiki tiki praf / Sonra kafalar yamulur.” (10) parçası “tiki tiki praf / tiki tiki praf”ların arasına giren “Zarf Tümlenci / Özne / Yüklem” öge dizilişine sahip aynı form, kişi ve zamanda kurulmuş paralel yapılarla oluşturulmuştur. Ayrıca buradaki paralel cümlelerin hece sayıları da “7 / 8 / 8” şeklinde birbirine yakın ve(ya) denk tutulmuştur. Ek olarak “tiki tiki praf / tak / Başka şeyler düşünmeli. / Başka şeyler düşünmeli. / tiki tiki praf / tak” (12) kullanımında aynı ifadeler birebir yinelenmiştir. Metnin sonlarına doğru üç paragraf arasında aynı formda üç bire bir tekrar yapılmıştır. İlk paragrafın sonunda “tiki tiki praf / Bütün mesele bu. / Bütün mesele bu. / tiki tiki praf” (17), ikinci paragrafın sonunda “Güleyim bari / tiki tiki praf / Güleyim bari” (17), üçüncü paragrafın sonunda “İnsan sadece bir araç. / tiki tiki praf / İnsan sadece bir araç.” (17) biçiminde yineleme, aynı ifadelerin tekrarıyla ve aynı formda yapılmıştır. Bu üç tekrarın son ikisi ise “Cümle / tiki tiki praf / Cümle” şeklinde ayrıca bir paralellığe sahiptir. Hikâyenin son kısmında bunun dışında önemli bir paralel yapı daha kurulmuştur. “kaç babam kaç / kaç babam kaç / Pancurları sımsıkı kapayış. / Hayallere, anılara sığmış. / Ya da hayatını iki ucundan yakan bir orji içinde tüketiş. / koş babam koş / kaç babam kaç” (19) şeklinde paralel bir yapı kurulmuştur. “Kaç babam kaç” aynen tekrar edilmiş ve bu yapıyla aynı hece ve yapı paralellğine sahip “koş babam koş” ifadesi aynı yapı içinde kullanılmıştır. Aynen tekrar edilmiş paralel yapıların arasında kalan kısım ise “isim-fiil grubu” şeklinde “-ış⁴” isim-fiil ekiyle bitirilmiş eksilteli cümlelerdir. Bu üç cümle de “-ış⁴” isim-fiil ekiyle türetilip eksilteli cümle olarak tasarlanmış ve bu hâliyle yapısal bir paralellik yakalanmıştır. Ayrıca eksilteli cümlelerin son ikisi “dolaylı tümlaç + fiilimsi” paralel yapısına sahiptir. Hikâyenin başından sonuna kadar çeşitli şekillerde görülen farklı biçim ve düzeylerdeki paralellik ve yinelemeler metne belirli bir ritim, ahenk ve hareket katmış, monotonluğu kırmıştır. Bu durum, düzyazıyı Rus biçimcilerinin tabiriyle bozmuş ve düzyazının yabancılaşmasını sağlayarak alışılmışın kırılmasını yerine getirmiştir.

Birçok okur “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nü “tiki tiki praf / tiki tiki praf” ses yinelemesi ile hatırlar. Bu yinelemenin ritim ve ahenk unsuru olarak görev yapmasının yanında edebîliğe katkı sağlayan başka işlevleri de vardır. Öncelikle “tiki tiki praf / tiki tiki praf” yinelemesi metnin başından sonuna kadar yürüyüşün göstergesi olarak aynen ya da çeşitli formlarda kullanılmış ve metne bir bütünlük katmıştır. “tiki tiki praf / tiki tiki praf”ın bu hâli, Sancho ve sahibinin standart yürüyüşünün göstergesi olmuştur. Bunun yanında “tiki tiki”, Sancho’nun yani köpeğin yürüyüşünün; “praf” ise sahibinin yani insanın yürüyüşünün; bunlarla kullanılan “tak”, sevinçin; “hırrrrr” ise vurgunun göstergesi olmuştur. Sadece bu hikâye özelinde olsa bile yazar anlamlı ögeler için yeni göstergeler yaratıp hikâyesinde kullanmış ve böylece hikâye dilinin yabancılaşmasını sağlayarak alışılmışı kırmıştır. Bu göstergelerin kullanımı, varlığın göstergesi; kullanılmaması, yokluğun göstergesi; alışılmıştan fazla kullanımı ise aceleciliğin göstergesi olmuştur. Yazar bu göstergelerin kullanılması ya da kullanılmaması veya farklı kullanılmaları ile ayrı ayrı anlamsal dünyaları ifade etmiş, hikâyenin sınırları ile çevrili küçük çaplı da olsa dilsel bir sistem yaratmıştır. Bunun yanında “kok-beni” gibi türettiği kelimeler ya da köpek dünyasını yansıtmak için kurduğu alışılmamış bağdaştırmalar da yine bu dilsel göstergeler sisteminin içinde özgün ögeler olarak yer almıştır. Örneğin “tiki tiki / tiki tiki ???” (10) yapısında “praf”ın kullanılmaması ve soruşturulması, durmanın göstergesi olmuştur. Ayrıca “tiki tiki praf / tiki tiki praf / hani tak? ... hani tak? / hani tak?” (16-17) keyifsizliğin ya da keyfin kaçtığına göstergesi, “tiki tiki tiki praf / tiki tiki tiki praf” (18) acele edildiğinin göstergesi olmuştur. Hikâyeye has tutarlı bir gösterge sisteminin oluşturulması alışılmışın kırılmasına önemli katkıda bulunmuştur.

“Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nde kimi benzetmeler alışılmışın kırılmasında etkili olarak kullanılmıştır. Örneğin aşağıdaki benzetme, alışılmamış bağdaştırma şeklinde kurulmuş ve alışılmışın kırılmasına hizmet etmiştir:

“Adamın sözleri arasında bir delik bulup Hülya’nın döviz işini açmak için pusuda bekler bir hali vardı.” (11).

1. ç. Bütünlüklü Olma ve Çoklukta Birliğin Edebîliğe Katkısı

Estetikçiler arasında sanat eserinin nesnel ilkeleri hakkında belirli bir uzlaşma yoktur. Hangi ilkelerin ürünleri sanat eseri kıldığı yönünde birçok estetikçi birbirinden farklı yorumlar getirmiştir. Birçok estetikçinin üzerinde ortaklaşa olarak durduğu iki ilke ise bütünlüklü olma ve çoklukta birlik ilkeleridir. Bütünlüklü olma, sanat eserindeki ögelerin birbirleriyle ve eserin bütününde yaratılan yapı ile ilişkili olma hâlidir. Bu ilkeye göre sanat eserinde birbirleriyle ve eserin bütününde yaratılan yapı ile ilişkisiz hiçbir

öge kalmamalıdır. Çoklukta birlik, bir sanat eserinde birçok teknikten ya da ögeden yararlanıp bunları tek etki verecek şekilde aynı yolda birleştirebilmek olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle birbirlerinden bağımsız tekniklerin tek bir amaç etrafında bütünlüklü bir yapı için düzenlenmesidir (Moran, 2014: 159-175, 207-209; Wellek ve Warren, 2011: 159-161, 168-169; Tunalı, 2011: 220-221; 224-225; Arslan, 2014: 320-321; Cevizci, 2017: 335). “Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”ne bu ilkeler açısından bakıldığında birbirinden farklı birçok teknik ile köpek algısı hikâyenin bütününde yaratılmış ve bu algı yine birçok teknik tarafından tüm hikâye boyunca devam ettirilmiştir. Böylelikle alışılmışın kırılmasına birçok teknik hizmet etmiş ve bunu tüm hikâye boyunca devam ettirmiştir denebilir. Paralellik, “tiki tiki praf” yinelemesi, koku duygusu, köpek kadrajı, köpek dünyasının yaratımı ve köpek bakış açısı şeklinde birçok teknik ortak bir amaca yönelik birbirleriyle ilişkili şekilde kullanılmış ve bu kullanım monotonluğa düşülmeden farklı şekillerde yinelenerek hikâye boyunca devam ettirilmiştir. Başka bir deyişle bu teknikler hikâye boyunca farklı yapılarla tekrar edilmiş, ortak bir amaç uğruna işe koşularak çoklukta birlik sağlanmış ve yine bu teknikerin hikâye boyunca kullanılmasıyla da bütünlük sağlanmıştır.

Sonuç

“Sancho’nun Sabah Yürüyüşü”nde süjenin oluşturulmasında zincirleme tekniği ile çeşitli duraklar birbirine eklenmiş ve hikâye yolculuk çizgisi üzerinde birleştirilmiştir. Zincirleme tekniğinin kullanımı eleştiri yüklü durakları birbirine rahatlıkla eklemleme imkânı sağlamıştır. Böylece hikâyenin bütünlüğünde alışılmışın kırılması sağlanmıştır. Hem içerik ile hem biçim ile ilgili farklılaştırmalar nitelikli şekilde gerçekleştirilmiş ve alışılmış ifadeler tüm hikâye boyunca pek çok şekilde kırılmıştır. Metinler arasılık ve anıştırma ile *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* romanına atıf yapılmış ve bu anıştırmayla desteklenen yolculuk, hikâyenin omurgasını oluşturmuştur. Nitekim edebiyat düşünüldüğünde yolculuk için en uygun edebî karakterlerden biri Sancho’dur. Sancho ve diğer köpeklerin kişileştirilmesi alışılmışın kırılmasında önemli etkenlerden biri olmuştur. Hikâyede sadece Altes’in sahibinin adı Hikmet Bey ve Diojen’in sahibinin adı Selmin Hanım açık kimliği ile verilmiş, diğer köpeklerin adı verilse de sahiplerinden isimleriyle bahsedilmemiştir. Bu durum köpekleri öne çıkarmış, sahiplerini önemsizleştirmiş, kimliksizleştirmiş ve genelleştirmiştir. İlahi anlatıcının köpek algısı ile yeni bir dünya yaratması, köpek dünyasına özgü alışılmamış bağdaştırmaların türetilmesi, köpek bakış açısının etkili olması ve koku duygusuna yapılan vurgu yine alışılmışın kırılmasını sağlayan önemli tekniklerdir. Biçimin duyumsanması bu tekniklerin etkili şekilde kullanımı ile sağlanmıştır. Hikâyedeki tüm olay, durum ve çıka-

rımlar bir köpeğin gözü ve algısından verilmiş, böylece duyumsanma üst düzeye çıkarılmış ve eleştirel yönler etkili şekilde sunulabilmiştir. İnsani ilişkiler ve insanlık durumu, bir köpeğin bakış açısından alışılmamış bir şekilde verilmiştir. Sancho ve köpek algısına sahip ilahi anlatıcının bakış açısından aktarılan hikâyede tüm bunlar bir köpeğin algılayışı ve bakış açısı ile yabancılaştırılmıştır. Yazar günlük hayattaki rutin olayları Sancho ve ilahi anlatıcının gözünden vererek onlardaki çelişkiye veya eleştirel duruma dikkati çekmiştir. Böylece alışılmış kırılaarak ifadenin duyumsanır olup var olması sağlanmıştır.

Edebiyatta nesne, durum ya da olayların algılama otomatizminden kurtarılması çeşitli tekniklerle gerçekleştirilebilir. “Sancho’nun Sabah Yürüşü”nde farklılaştırma tekniği; hikâyenin insan yerine bir köpek algısıyla anlatılması; nesne, olay, durumların insan yerine köpeğin bakış açısıyla ifade edilmesi aracılığıyla etkili şekilde gerçekleştirilmiştir. Bir köpeğin bakış açısının kullanımının ilk işlevi duyumsanmayı gerçekleştirmektir. Duyumsanmanın gerçekleştirilmesi ile ifade otomatik algıdan kurtulur, dikkati çeker ve metin var oluşunu alışılmışı kırılaarak gerçekleştirir. Okurların karşısında ancak varlığını bu şekilde ortaya koymuş bir metin onlara yeni bilgiler sunabilecektir. Nitekim duyumsanma birçok teknikle olduğu gibi bu bakış açısı tercihi ile de sağlanır.

Köpek bakış açısı tercihinin başka bir işlevi de insanın doğaya yabancılaşmasının doğaya ait bir varlık (/ doğa) tarafından verilebilmesidir. Farklılaştırma tekniği sayesinde insan belirli bir mesafeden gözlemlenmiş; insanın özünden koptuğu, büyük bir alanış içinde olduğu ve doğaya zarar verdiği bizzat doğanın içindeki bir canlının ağzından ifade edilmiştir. Bunlar sayesinde insanın kibirli bakışından anlatılagelen ve doğaya üstün olduğu fikrini sürdüren alışıldık durumların dışına çıkılmıştır. Alışılmışın kırılmasıyla dilsel düzenlenişin dikkati kendi üzerine çekmesi sağlanmıştır. Öğretici bir metinde sayfalarca aktarılıp etkisiz kalabilecek bir içerik, kısa hikâye formunda okuru sarsıcı şekilde ifade edilmiştir. İnsan, eylemleri ve içinde bulunduğu acınası durum; alışıl gelmiş algılanış biçimlerinin dışında, yeni bir algılama alanı içinde ifade edilmiştir. Böylece insanın nasıl doğaya yabancılaştığı, doğaya mensup bir göz tarafından estetik bir biçim ile sunulabilmiştir.

Alışılmış, hem bu şekilde anlamsal boyutta kırılmış hem de kelime ve deyim türetimi ile biçimsel boyutta kırılmıştır. Ayrıca ritim ve ahenk öğelerinin kullanımı düzyazının yabancılaşmasını sağlayan önemli noktalardan biri olmuştur. Son olarak küçük çaplı da olsa hikâyeye özgü tutarlı bir gösterge sistemi kurulmuştur. Böylece hikâyede sağlam bir kurgusal yapı,

birçok teknik ve boyut ile sağlanmıştır. Tüm bunlar alışılmışın kırılmasına hizmet ederek edebîliğin oluşturulmasına hizmet etmiştir.

Hikâyede kullanılan alışılmışı kırma yöntemleri sayesinde otomatik algılanmanın önüne geçilmiş, hikâyenin edebî ve fikrî yapısı duyumsanır bir hâlde ifade edilebilmiştir. Hikâyedeki alışılmışın kırılmasında bilinir formların tahmin edilebilir şekilde bozulması, okur tarafından anlamın rahat ve etkili şekilde oluşturulabilmesine hizmet etmiştir. Örneğin frekansı yüksek “albeni” kelimesi ile aynı formda “kok-beni” yaratılmıştır ve bu yeni yaratılan kelime örneksendiği kelime ile paralellikleri sayesinde rahatlıkla çözümlenip anlamlandırılabilmiştir. Aksi takdirde hikâyede yaratılan kelimelerin ve kurgulanan alışılmamış bağdaştırmaların anlamlandırılması ve edebîliğin hissedilmesi zarar görebilirdi.

Sonuç olarak TANER, hem kullandığı teknikler sayesinde alışılmışı kırması hem de çoklukta birlik ve bütünlük ilkelerini sağlamasıyla hikâyesine sağlam bir kurgusal yapı kazandırmış; bu yapı temelinde eser, süreç içinde edebîliğini ortaya koyarak nitelikli bir sanat eseri olmuştur. Haldun TANER’in buradaki yaratıcılığı ve hikâyenin edebîliği temelde alışılmışın kırılması yöntemine ve duyumsamanın üst düzeye çıkarılmasına dayanır. TANER, alışılmışı hem anlamsal boyutta hem de biçimsel boyutta nitelikli şekilde kırmış ve sanat eserini var etmiştir. Sanatsallık ya da edebîlik temel olarak alışılmışın kırılması ve bütünlük ile çoklukta birlik ilkeleri ile sağlanmıştır. Eser bu noktalardan bakılınca oldukça nitelikli bir edebî eserdir ve bunu esas olarak mezkûr estetik düzenlemeler sayesinde elde etmiştir.

Kanaklar

- Alangu, T. (1965). *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman 1940-1950 Antoloji/ Cilt:3*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Arslan, A. (2014). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.
- Cervantes, M. (2012). *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* (Çev. Roza Hakmen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cevizci, A. (2017). *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Çeker, A. (2017). “Çevirmenin Önsözü”. *Don Kişot Nasıl Yapıldı* (Çev. Alper Çeker). İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları, 5-10.
- Çeker, A. (2020). *Bilim Kurgu Tekniği*. İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları.
- Eichenbaum, B. (1994). *Edebiyat Kuramı – Rus Biçimciliği –* (Çev. Sedat Umran). Ankara: Yaba Yayınları.
- Enginün, İ. (2013). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Eyhenbaum, B. (2016). “Biçimsel Yöntem’in Kuramı”. *Yazın Kuramı Rus Biçimcilerinin Metinleri* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 31-70.
- İnalçık, H. (2002). “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”. *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Oryantalizm-I*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, Sayı:20, 13-39.
- Jakobson, R. (2016). “Önsöz Bir Şiir Sanatı Bilimine Doğru”. *Yazın Kuramı Rus Biçimcilerinin Metinleri* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 13-16.
- Jameson, F. (2019). *Dil Hapishanesi – Yapısalcılığın ve Rus Biçimciliğinin Eleştirel Öyküsü* (Çev. Mehmet H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kaplan, M. (2008). *Hikâye Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Milliyet (1964, 12 Ocak). *Pazar İlâvesi*. İstanbul: Sayı: 4894.
- Moran, B. (2014). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parer, Ö. (2004). *Rus Biçimciliği ve Şklovski*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Parla, J. (2012). “Sunuş”. *La Mancha’lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote* (Çev. Roza Hakmen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 9-29.
- Şklovski, V. (2017). *Don Kişot Nasıl Yapıldı* (Çev. Alper Çeker). İstanbul: Altıkırkbeş Yayınları.
- Şklovski, V. (2016). “Teknik Olarak Sanat”. *Yazın Kuramı Rus Biçimcilerinin Metinleri* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 71-90.
- Şklovski, V. (2016). “Öykünün ve Romanın Kuruluşu”. *Yazın Kuramı Rus Biçimcilerinin Metinleri* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 160-185.
- Taner, H. (2015). *Sancho’nun Sabah Yürüyüşü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TDK (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Todorov, T. (2016). “Sunuş”. *Yazın Kuramı Rus Biçimcilerinin Metinleri* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 17-28.
- Tomaşevski, B. (2016). “Tema Örgüsü”. *Yazın Kuramı Rus Biçimcilerinin Metinleri* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 247-287.
- Tunalı, İ. (2011). *Estetik*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- YKY (2010). *Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi – Cilt II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yücel, T. (2012). *Eleştiri Kuramları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wellek, R. Ve Warren A. (2011). *Edebiyat Teorisi* (Çev. Ömer Faruk Huyugüzel). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Extended Summary

Russian formalism is a method of criticism that aims to examine the literariness of a work with the technique of literature. This method of criticism has chosen literature and literary work as the subject of study. According to them, an independent and objective science of literature can be established based on these two elements. They carried out their research on the elements that distinguish literary and non-literary texts from each other. This method of criticism asserts that thanks to the concepts of defamiliarization in poetry and genres close to poetry, syuzhet in novels and genres close to novels, literariness is achieved. Defamiliarization is a different expression of the structures that are taken for granted. Syuzhet is the changes made by the author during the occurrence of real-life events in his work. According to Russian formalism, the novel and the literary genres close to the novel are not about the subject that the author tells, but how he tells the subject. The event or situation in real life is detached from its natural environment and reshaped in the work, thus becoming an element of syuzhet. According to Russian formalism, customary structures are auto-detected and cannot transmit any information. Therefore, these customary structures are not suitable for conveying aesthetic knowledge or creating a literary effect. Thanks to the two concepts mentioned above, the author breaks these habitual structures, prevents automatic perception and ensures the emergence of literariness.

Haldun Taner is an important writer in Turkish literature who has come to the fore with his narratives and theatre writings. The author, who skillfully uses different techniques in contemporary short stories, has succeeded in creating original and literary works. The story “Sancho’s Morning Walk” is one of such stories of the author. The protagonist of the story is a dog, and the story is presented to the readers from a dog’s point of view. The story, which was presented to the readers for the first time in 1964, draws attention in terms of the techniques used in breaking the conventional.

In the study, the story “Sancho’s Morning Walk” is criticized according to Russian formalism. The literary parts of the story are tried to be explained according to the concepts of defamiliarization and syuzhet of the Russian formalism. In the story, it has been tried to show how the author created the syuzhet and how the principle of defamiliarization was applied. First, the intertextuality between the story and Don Quixote was examined. The reader of intertextuality founded with Don Quixote and Sancho; prepared for questioning at the level of the individual and society. In addition, the story is based on a journey structure as in this novel. Naming a non-human being “Sancho” was used with the function of defamiliarization. The personification of both Sancho and other dogs is an important technique for defamiliarization. In addition, the omniscient narrator was used in the story, and the narration was made with the perception of a dog. In the review, information is given with examples about how the dog world was created. The personification of dogs and how the perception of dog is created have been tried to be revealed with examples. The custom has been broken by going out of the human-centred world that has been adopted since the Renaissance Period.

The defamiliarization has been tried to be shown both at the formal and semantic level. The rhythm created in the story is another defamiliarization technique. The parallel structures used in the work and the syllable number equations in some parallels ensured the creation of an effective rhythm. The similes used in the story are another defamiliarization technique. In addition, newly derived words also supported the defamiliarization . In the story, the idiom “fashion, culture, hospital, society, portrait and magazine, idiolect, internship, respect for ancestors, human history, knowledge of walking around and fighting, metaphorical coldness, bipedalism, coming to the tip of your tongue” is presented to the readers unusually by the author. Thanks to this situation, the story was not perceived automatically.

As a result, the principles that provide the literariness in the story have been revealed as a whole. In this title, the literariness of the story has been evaluated in terms of Russian formalism. The contribution of the techniques used in the story to the literature is discussed. It is emphasized how these techniques make the critical dimension effective. According to Russian formalism, automatically perceived works are not artistic; because the readers do not pay attention to the meaning of the expressions and the artistry cannot be understood. So the artwork should not be perceived automatically. The defamiliarization in the analyzed story added a literary touch to the story. Thanks to the techniques used, he influenced the reader. Thus, the story has achieved artistry.

Araştırma Makalesi / Research Paper

KAZAK HALKININ YENİ ÖMÜR, YENİ YIL VE YENİ GÜNLE GÖRÜŞMESİ: AMAL (KÖRİSÜW) MEREKESİ

Celâl GÖRGEÇ*

Öz

Bu çalışmada konargöçer Kazak halkının kıştan sağ salim çıkışının mutluluğunu birbiriyle görüşerek kutladığı Amal (Körisüw) Bayramı ele alınmıştır. Yeni yılın başladığı gün olarak kabul edilen bu bayram, 14 Mart'ta kutlanmaktadır. Amal Merekese, özellikle Kazakistan'ın batı bölgelerinde kutlanırken günümüzde ulusal düzeyde Kazakistan'ın bütününde kutlanmaya başlanmıştır. Eski Baybaqtı Qazıbek takvimine göre Nawrız'ın birinci günü, çağdaş takvimde 14 Mart'a denk gelmektedir. 1918 yılında Rusya ile birlikte Kazakistan'da takvim değişikliği yaşansa da ülkenin batısında, eski halk takvimine uygun olarak 14 Mart tarihi korunmuştur. Başlangıçta Nawrız ve Amal Merekese bir olsa da günümüzde bu iki bayramın farklı özellikleri ön plana çıkarak birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrım sadece tarih farklılığından ibaret değildir. Kendine özgü ritüeller oluşmuş ve kalıplaşmıştır. Amal (Körisüw) Bayramı'nın birleştirici, canlandırıcı, eğitici ve rahatlatıcı olmak üzere dört temel işlevi olduğu görülmektedir. Çalışmanın amacını Amal Bayramı'nın kökenlerinin, kutlama geleneklerinin ve işlevlerinin sözlü ve yazılı kaynaklara dayalı olarak incelenip ortaya çıkarılması oluşturmaktadır. Çalışmada literatür taraması ve yönlendirilmiş görüşme tekniği ile derleme metotları kullanılmıştır.

Kazakistan'da bağımsızlıktan sonraki yıllarda, manevî uyanış sağlayacak projelere ve geleneğe daha çok önem verildiği görülmektedir. Bu sebeple yerel bir bayram görünümündeki Amal Merekese ulusal düzeye çıkartılarak daha çok tanınır hâle gelmiştir. Nevruz Bayramı etkinlikleri-

Geliş Tarihi/ Date Applied: 07.07.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.01.2022

Makalenin Künyesi: Görgeç, C. (2022). "Kazak Halkının Yeni Ömür, Yeni Yıl ve Yeni Günle Görüşmesi: Amal (Körisüw) Merekese". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 209-228

DOI: 10.24155/tdk.2022.202

* M.A. Türk Dili Bilim Uzmanı, celalgorgec07@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-4642-615X

nin, her birinin kendine ait içeriği ve adı olmak üzere dokuz gün boyunca kutlanacağı bildirilmiştir. Buna göre Kazakistan'da Nevruz Bayramı kutlamaları, 14 Mart Amal (Körisüw) Günü ile başlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Amal Merekesi, Körisüw Küni, Nevruz Bayramı, Kazakistan, halk bayramları, Türkiye dışındaki Türk halk bilimi.

Kazakh People's Meeting with New Life, New Year and New Day: Amal (Körisüw) Feast

Abstract

In this study, the Amal (Körisüw) Feast, which is celebrated by nomadic Kazakh people as meeting with each other with the happiness of their coming out of winter, is discussed. This feast, which is considered to be the beginning of the new year, is celebrated on the 14th of March. Amal is celebrated especially in the western regions of Kazakhstan, while today it has started to be celebrated in the whole of Kazakhstan at the national level. According to the old Baibaqy Qazybek folk calendar, the first day of Nawryz coincides with the 14th of March in the contemporary calendar. Even if the Nawryz and Amal feasts were the same at the beginning, today with the different characteristics, these two feasts differ from each other. This distinction is not just about date difference. Unique rituals have been formed and stereotyped for both feasts. It is seen that the Amal (Körisüw) Feast has four basic functions: unifying, refreshing, educative and relaxing. The aim of the study is to examine and reveal the origins, celebration traditions and functions of Amal feast, based on oral and written sources. In this study, literature review and compilation methods with directed interview technique are applied.

It is seen that more attention is paid to the projects and traditions that will provide a spiritual awakening in the years after independence in Kazakhstan. For this reason, Amal Feast, which looks like a local feast, has been raised to the national level and become more recognized. It has been reported that Nawryz feast events will be celebrated for nine days, each with its own content and name. Accordingly, the Nawryz Feast in Kazakhstan will begin with Amal (Körisüw) on the 14th of March.

Keywords: Amal Day, Meet Day, Nawryz Feast, Kazakhstan, folk feasts, Turkic folklore outside Turkey.

Giriş

Bu çalışmada Kazak halkının geleneksel bayramlarından biri olan ve 14 Mart'ta kutlanan *Amal*, diğer adıyla *Körisüw* (~*Qawısuw*, *Kezdesüw*) Merekesi konu edilmiştir.¹ Mereke, ulusal ya da uluslararası organlar tarafın-

1 Batis Qazaqstan Oblısı'nda *Körisüw Ayt* kullanımı daha yaygındır. *Ayt* sözü Arapça olup "bayram" anlamına gelen 'iyd' sözünden gelmektedir. *Ayt* sözünün kullanılmasının Kazak halkının dine saygısını gösterdiğini belirten görüşler de bulunmaktadır (KK2). *Körisüw* sözüyle Kazakçada "yüz yüze görüşme, kucaklaşma" gibi anlamlara gelir.

dan belirlenmiş bayram türüdür. Kazakistan'ın batı bölgelerinde Nawrız² yıl başı bayramı, 14 Mart'tan itibaren kutlanmaya başlar (KK11). Kazak halkının yeni ömür, yeni yıl ve yeni günle görüştüğü bu aydınlık günde insanlar birbirlerini selamlar, gençler yaşlıları ziyaret eder, birbirlerine sağlık, huzur ve refah diler. Bu bayram; Mañğıstaw, Batıs Qazaqstan Oblısı, Atırav, Aqtöbe ve Rusya'nın anılan vilayetlere komşu Astrahan, Saratov, Orenburg (Orınbor) gibi bölgelerindeki ve Karakalpakistan'daki Kazaklar arasında da yaygın olarak kutlanmaktadır (KK1, KK9). Kazakistan'ın güneybatısındaki Karakalpakistan, Aqtaw ve Atırav'a yakın olduğu için gelenekler benzerdir (KK5). Bu eski geleneğin ne zaman ortaya çıktığı açık değilse de Nevruz ile bağlantılı olduğu kesindir.

Çalışmanın amacı; Amal Merekesi'nin kökenlerinin, kutlama geleneklerinin ve işlevlerinin sözlü ve yazılı kaynaklara dayalı olarak incelenip ortaya çıkarılmasıdır. Çalışmanın sınırlarını Amal Merekesi konusu oluşturmaktadır. Eldeki çalışmada literatür taraması ve yönlendirilmiş görüşme tekniğiyle derleme metodları kullanılmıştır. Kaynak kişilerden yapılan derlemeler değerlendirilirken Amal Merekesi kutlamalarına katılmış kişilerin verileri daha ön planda tutulmuştur. Sözlü kaynaklarımız, Batı Kazakistan yoğunluklu olmak üzere Kazak Eli'nden Doğu Türkistan'a kadar yayılmaktadır. Kaynaklarımız Kazakistan, Çin Halk Cumhuriyeti (Şinjan Uygur Özerk Bölgesi) ve Moğolistan (Bayan Ölgii) Kazaklarıdır. Böylelikle üç farklı ülkenin Kazaklarından derleme yapılmıştır. 26 kaynağın on altısı kadın, onu ise erkektir.

Türkiye'de tamamen Amal Merekesi'ni ele alan ilk çalışma ise Cemile KINACI ve Fatih BALCI tarafından yazılmıştır. Bu makalede Amal (Körisüw) Merekesi, geleneğin icadı ve yeniden canlandırılması tartışmaları ekseninde ele alınmıştır (Kinacı ve Balcı, 2020).

1. “Amal” Sözü'nün Etimolojisi

“Amal”, Arapça *hamel* (حمل) sözünden gelmektedir. Arap takviminde de 21 Mart'tan 20 Nisan'a kadar güneşin kaldığı *koç burcu* karşılığındadır. Arapçadaki bu söz Farsçaya, oradan da Kazakçaya geçmiştir. Kazakçada *xamal* ~ *amal* sözü, *toqtı* (*koç*) takımyıldızının eski adıdır. Yani gün ve gece eşitlenip *amal* girince *toqtı* takımyıldızı doğar. Böylelikle yerde Kazaklar, gökte *güneş* ve *amal* (*koç*) takımyıldızı birbiriyle görüşür.³ Uzun ve

2 Günümüz Kazakistan'ında *nawrız*, hem bahar bayramı olan Nevruz'un adı hem de mart ayının Kazakçasıdır.

3 Bu görüşmenin sonuçları eski edebî metinlerde de yer alır. 1303 yılında istinsah edilen ve Eski Oğuz Türkçesinin ilk örneklerinden kabul edilen *Behcetü'l-hadâik fi Mev'izati'l-halâik* adlı eserde güneşin koç burcuna girmesiyle yaşanan değişimler şöyle anlatılır: “*Ammâ altıncı ayıttuğ kim ve 'l-fecr ot, yem bitmek bolur; dürlü nebât yirden çıkmak bolur; kaçan kim yaz faşlı bolsa ve kün hamele kirse yiller esse bulutlar yüğrişür; köge kürlemek düşer; yire ditremek düşer; kök kürlemeginden yağmur yağar ve yir ditremeginden dürlü ni'met, ot, yem, nebât biter; ölmüş yirler dirilir; beti bozulmuş yirler bezenür. Hezâr dürlü ot, yem, çiçekler körinür; bir necisi âdemiler içün, bir necisi yülkalar içün, bir necisi aş içün, bir necisi baş içün.*” (Canpolat, 2018: 130).

zorlu geçen kışın ardından baharda halkın birbiriyle görüşmesi de Amal Merekesi'nin diğer bir adı olan *Körisüw Küni (Görüşme Günü)* adlandırmasının çıkış noktasını oluşturmuştur (Kınacı ve Balcı, 2020: 46).

Kazak Dilindeki Arap, Fars Sözlerinin Anlatmalı Sözlüğü'nde *amal* ~ *xämäl* sözüne şu anlamlar verilir: “1. İran takvimindeki birinci ay (22 Mart - 21 Nisan). 2. Koç takımyıldızı (bu anlam Arap dilinde de Fars dilinde de var). 3. Kuzu (bu anlam Arap dilinde de Fars dilinde de var).” (Mamırbekova, 2017: 39).

Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü'nde ise *amal*⁴ sözü şöyle açıklanır: “Eski Kazak takvimindeki *nawrız (mart)*’a denk gelen ay adı, *nawrız* ayının eski adı. Eski Türkler aslında güneş takvimini kullanmış ve sonra o; Kazak, Özbek, Türkmen, Tatar, Azerbaycan gibi halkların takvimine temel olmuştur. Yılın başı 1 *Nawrız* yani 1 *Amal* olmuştur. Günümüzden iki bin yıl önce ilkbahar ekinoksu yani gün ve gecenin denkleşmesi *Toqtı (koç)* yıldızlarında oldu. *Araplar onu burj-ul-xämäl* diye adlandırmıştır. *Amal* adı oradan çıkmıştır.”. Anılan sözlükte *amal* sözünün astrolojik anlamına da yer verilerek Koç takımyıldızının karşılığı olduğu bildirilmiş ancak bayram olarak kutlandığına dair bir bilgi verilmemiştir (Januzaq, Omarbekov ve Jünisbek, 2011: 484).

Eskiden Kazaklar 22 Mart’ı *қызылбастың наурызы* “Kızılbaş’ın Nevruzu” diye adlandırmışlardır. *Nawrız*, Fars dilinden çıkmış “jaña kün ~ yeni gün” anlamını veren bir sözcüktür. Buna bağlı olarak eskiden Kazakların *nawrız* sözü yerine *amal* sözünü kullandığını iddia eden görüşler de bulunmaktadır (Janat, 2016).

Kırgızlarda da bu söze, dolayısıyla bu geleneklere rastlamak mümkündür. Kırgızcada *amal* [~*ämäl*] sözü yılın ilk ayının (22 Mart-21 Nisan aralığında) adıdır (Yudahin, 1985: 55).⁴

2. Amal Merekesi'nin Kökenleri

Türk topluluklarının eskiden beri baharın gelişini yıl başı olarak kabul ettikleri ve çeşitli törenlerle kutladıkları görülmektedir. Çin kaynakları bu konuda ayrıntılı bilgiler vermektedir: “*Hunların geleneklerine göre yılda üç defa kurultay düzenlerler. Birinci ayda düzenlenen kurultayda boy reisleri, Hun hükümdarı otağında 單于庭 toplanırlar, tapınakta 祠 dinî ibadetleri gerçekleştirirler. Beşinci ayda büyük kalabalık hâlde Long-cheng 龍城 (Ejderha Şehri) ’nde iv toplanırlar, kurban keserek ataları, Gök Tanrı, Yer Tanrı, cinler 鬼 ve ruhlar 神 için ibadetler yaparlar. Sonbaharda atlar semizleştğinde, büyük kalabalık hâlde Dai-lin 蹄林 adlı yerde insan ve*

4 Yudahin’in eserinin Türkçe çevirisinde bu maddeye yer verilmemiştir. Eserin orijinalinde *амал II* olarak madde başı yapılmıştır.

hayvanların istatistikleri yapılır.” Anlaşılan odur ki Hunlar yılın birinci, beşinci aylarında ve sonbaharda Tanrılar için kurban keserek ibadetler gerçekleştirmekteydiler. Kök Türklerin gelenekleri de Hunlara benzer biçimdedir: “*Gök Türkler her yıl (yıl başında/ Nevruz günü) atalar mağarasına atfederek dinî ibadetler yapmaktadırlar. Ayrıca beşinci ayın ortalarında Ta-ren Shui’de 他人水 kurban keserek Tanrı için ibadet ederler.*” Çin kaynaklarına göre yayla bölgesindeki eski Türkler ve diğer konargöçer topluluklar otların yeşermesini yılın birinci ayı olarak tanımlamaktadırlar. Buna bağlı olarak her baharda otların yeşermesiyle bir yıl geçmiş olur. Yine Çin kaynaklarına göre, Kırgızlar yılın ilk ayına *mao-shi ai 茂師哀 (baş ay)* demektedirler ve on iki hayvan ile yılı hesaplamaktadırlar (Ekrem, 2016: 71-74).

Andrey ASTAVYEV gibi kimi araştırmacılar ise bu bayramı Moğol gelenekleriyle bağlantılı görürler. Türk ve Moğol halkları arasındaki kültürel benzerlik köklü bir geçmişe sahiptir. Kazaklar arasında *Şağan* veya *Sağan* olarak bilinen *Цагаан Сар (Tsagaan Sar)*, Moğol halkının geleneksel yeni yıl bayramıdır. Moğollar eskiden beri kıştan sağ salim çıkarak ilkbahara ulaşmanın bir işareti olarak, eski halk takvimine göre ilkbaharın ilk gününü yeni yıl olarak kutlardı. Moğollarda ilkbahar bayramının ilk günü *Золгох (Zolgox)* olarak anılmaktadır ve 14 Mart’a denk gelmektedir. Bu bayramda herkes ulusal giysilerini giyerek yaşı büyükleri selamlamaya giderdi. Kimi araştırmacılar Zolgox Bayramı’nı Amal Bayramı ile bağlantılı görürler. Zolgox geleneği de Amal Bayramı gibi sekiz gün⁵ boyunca kutlanır. Amal geleneğine benzeyen bir bayramı Buryat ve Tuva halklarında görmek mümkündür. Bu halklar arasında, *Чолуқшуур (Çolukşuur)* olarak adlandırılmaktadır. Tuvalılar, Çolukşuur geleneğini yaşlılara saygı göstermenin bir işareti olarak görürler. İnsanlar Amal’da olduğu gibi Çolukşuur’da da ulusal kıyafetleri giymek, ulusal yemekleri hazırlamak, birbirlerinin evine gitmek, saygı göstermek ve selamlaşmak biçiminde bayramı kutlarlar. Bu geleneğin temel amacı görüşmektir. Bunu halk, kucaklaşarak yapar ve birbirlerine güzel dilekler dilerler. Gençler yaşlılara selam vermeye gider. Geçen yılın kötülüklerinin giderek yeni yılın şans ve mutluluk getirmesine inanılır. İnsanlar en güzel ve yeni giysilerini giyip kızgınlık ve kırgınlıklarını unutup birbiriyle buluşurlar (Qumırzaqulı, 2017). Yeni yılda her şeyin yeni ve temiz olması, bununla birlikte yeni yıla yeni ve temiz bir gönülle girmek gerekir. Hatta Karakalpaklar bu düşünceyle yeni yıl için *taza jil (temiz yıl)* sözünü kullanırlar (KK2; KK15; KK21). Çok eskilerden

5 Eski 1-8 Mart, günümüzde 14-21 Mart arasındadır. Şecere kaynaklarına göre eskiden de Nawrız bayramı sekiz gün kutlanmaktaydı. Bunun sebebi; Kazak halkı bir taraftan çok geniş topraklarda yaşamaktadır, diğer taraftan misafirperverdir. Böylelikle Kazakların kutlamaları Nevruz’u kutlayan diğer halklardan farklılaşmıştır (Artıqbayev, 2017: 6).

beri kutlanması nedeniyle Amal Merekesi, Kazakistan'ın batısındaki halkın çoğunluğu için kutsal kabul edilir (KK3).

Amal Merekesi'nin kökenine ilişkin teolojik görüşler de bulunmaktadır. Bunların ilki şöyledir: İbrahim peygamber, ilkbahar gelince bütün halkı çağırarak büyük bir sofraya kurdu muştur. Evine gelen herkesle sarılıp kucaklaşmıştır. Peygamberle görüşen kişilerin gönlü yumuşayarak öfke ve kızgınlıklarını unutmuştur. İbrahim peygamber, ilk sarılıp kucaklaşan kişi olarak bilinir. İbrahim peygamber, “*Görüşmek kalbin kirini temizler, günahları yok eder. Hiç kimseye kızmayın, kin tutmayın, herkesle görüşüp kavuşun.*” diye nasihatte bulunmuştur. O zamandan beri birbirini görme geleneği yaygınlaşmış ve Batı Kazakistan gibi bölgelerde kalıplaşarak gelenek hâlini almıştır (KK4).

Nawrız dolayısıyla Amal hakkındaki bir diğer dinî kaynaklı rivayet, Nuh peygamberle ilgilidir. Kazakların ünlü şairlerinden Mâşhür Jüsip Köpeyli, Nuh'un hikâyesini anlatırken “*Nuh'un gemisinin Qazığurt dağında durduğu gün muharrem ayının onuncu günü imiş. O gün, eski yıldız hesabına göre güneşin Hamel kuşağına girdiği gündür. Yani yılın ilk günüdür.*” der. Bu sebepten dolayı Kazak Eli'nin batı bölgelerinde Nawrız Bayramı, *Amal Merekesi* diye de adlandırılır (Artıqbayev, 2017: 4).

Kazak halkının içinde de bu bayramın sadece Kazaklara mahsus olmadığına, *köşpeli* (konargöçer) halkların hepsinde bulunduğu dair görüşler ağırlıktadır. Çünkü göç etmek kolay bir iş olmadığı için dört mevsimde dört farklı bölgede bulunan konargöçerler açısından ağır kışın ardından yazlığa beraber göçeceği akrabalarıyla görüşüp aralarındaki dargınlıkları bağışlaması bir zorunluluktur. Bu mereke, halkın birlik ve dayanışmasını arttırmaktadır. Kışın geri dönecekleri *atajurt*a kadar toplumsal ilişkiler daha yoğundur (KK1; KK2). Türkistan gibi sıcak bölgelerde bu bayramın görülmemesinin sebebi, insanların yıl boyunca birbirlerini görebilmeleri olsa gerektir. Bu durumun oluşmasında iklim şartları oldukça etkilidir (KK18).

3. Amal Merekesi'nin 14 Mart'ta Kutlanması Nedeni

Kazakların gökyüzündeki ayın hareketine bağlı olarak kurulan eski gün hesabına göre yeni yıl, günümüzdeki 14 Mart'ta başlar ve eski yıla vedalaşma 13 Mart'ta gerçekleşir. Halk arasında *Амал келді - жыл келді!* “Amal geldi, yıl geldi!” denilmesi bu yüzdendir. 14 Mart, eski Baybaqtı Qazıbek takvimine göre Nawrız'ın birinci günüdür. Bugün kış yıldızının giderek yaz yıldızının doğuşunu belirtir. Bugün bütün doğanın uyanış günüdür ve yer altındakiler yer üstüne çıkar (Erişeva ve Bekturğanov, 2014: 96; KK2; KK7; KK20). Kazaklarda eski dönemlerde yıl hesaplama işi den-

geli bir biçimde sürdürülmemiştir. Eskiden Kazaklar arasındaki yıl hesaplamasına göre 1 Nawrız, *qart nawrız jüyesi* “eski nevrüz sistemi”; 9 Nawrız’daki gece ile gündüzün eşitlendiği zaman dilimi ise *jas nawrız jüyesi* “yeni nevrüz sistemi” olarak adlandırılmıştır. Yeni yıl hesaplamasına göre *qart nawrız* 14 Nawrız *amal ~ körisüw* gününe, *jas nawrız* ise 22 Nawrız’a denk gelmektedir (Kartaeva ve Habijanova, 2017: 120).

Ünlü Kazak şair-yazar Şakärim Qudayberdiulı, “*Nawrız, Farsça ‘yeni gün’ anlamına gelen sözdür. Bunu Kazaklar, Buharalı ve Taşkentli hocalardan öğrenmiştir. Eski Kazaklarda (Eski Türklerde) yeni yılın ilk gününün adı ‘ulus’ tur.*” demektedir (Toqtabay, 2005: 12). Şakärim’in oğlu Axat’ın mektuplarında da “*14 Mart, eski 1 Mart. Bugün eski 1 Mart, Kazaklarca yeni yıl, ulusun ulu günü denir. Eski adı Nawrız’dır.*” denilmektedir. Böylece bu geleneğin aslında Nevruz ile bağlantılı olarak Kazak toplumunun genelinde kutlandığı anlaşılmaktadır. Ancak 1917 Ekim devriminden sonraki yıllarda Gregoryen takvimine geçilse de ülkenin batısında eski takvime uygun olarak 14 Mart tarihi korunmuş ve ülkenin diğer yerlerinde unutulmuştur. Ancak bu bayramın gelenekleri misafirperver Kazak halkında ortak olarak düşünülmelidir (Janat, 2016; KK23).

Çarlık Rusyası’nda Jülyen takvimi, I. Petro’nun kararıyla 1700 yılında kabul edildi. O zamana kadar dünyanın yaratılışından itibaren geçen süre olarak düşünülen 7208 yıl, 1 Ocak’tan itibaren 1700. yıl olarak değiştirildi. Bu takvimin Gregoryen takvimiyle arasındaki yaklaşık 10 günlük fark, Gregoryen takviminin bütün dünyaya yayılmasıyla daha büyük bir sorun hâline geldi. Bu sorunu V. İ. Lenin, 24 Ocak 1918’de “*Batı Avrupa Takviminin Rusya Ülkesine Getirilmesi Hakkında*” imzaladığı kararla çözmüştür. Buna bağlı olarak 1918 yılından beri Amal Merekesi 14 Mart’ta kutlanmaya başlanmıştır (Janat, 2016). Ancak Karakalpakistan’da yaşayan Kazaklar 13 Mart’ta kutlamaya başlar. Sovyetler Birliği zamanında kısmen unutilan bu bayram, günümüzde tekrar canlanmaktadır. Bu bayramı Batı Kazakistan’ın kendine özgü bir gelenek olduğunu düşünenler olduğu gibi Kazakistan’ın geri kalanında aynı gelenekle kutlanan bayramların adlarının değiştiğini düşünenler de bulunmaktadır (KK3; KK5; KK8; KK10; KK13). Çin’de yaşayan Kazaklarda bu bayram kutlanmamaktadır. Çin’in Şinjan Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Altay vilayetinde doğup büyüyen bir Kazak kaynağımız Kazakistan’a geldikten sonra bu bayramı duyduğunu belirtmektedir (KK24). Moğolistan’ın Bayan Ölgüy bölgesinde doğup büyüyen bir kaynağımız, Moğolistan Kazaklarının da bu bayramı kutlamadığını ifade etmektedir (KK26).

Eski Türkçeden beri kullanılan *yıl* sözcüğü Kazakçada *жыл (jil)* biçimindedir. Batı Kazakistan’da ata babalarının *jil* sözünün *jılı* “ılık, ılı” sö-

zünden geldiğini söylediğini aktaran kaynaklarımız bulunmaktadır (KK2). Bilimsel açıdan doğru olmasa da Kazak halkının yeni yılın gelmesi için havanın ısınması gerektiğini düşündüğü görülmektedir. Mart'ın on üçünü on dördüne bağlayan gecede havanın ısınarak kışın soğukluğunun gittiğine inanılır (KK7; KK11). Orta Asya'daki Türk toplulukları arasında Nevruz, “aydınlığın karanlığı, sıcağın soğuğu, gerçeğin yalanı, iyinin kötüyü yendiği gün olarak bilinir. Nevruz, yenilenmenin ve hayatın bayramıdır.” (Kayhan, 2019: 484).

4. Amal Merekesi'nin Kutlanması

Amal ya da *Körüstüw*, eski zamanlarda Nawrız'a denk kavramlar olsa da günümüzde kendine has özellikleri ve kutlandığı tarih itibarıyla da başkalaşmıştır. Amal Merekesi'ni Nawrız öncesi bir helalleşme geleneği olarak değerlendiren çalışmalar da bulunmaktadır (Kayhan, 2019: 485). Bayramın özellikle Aqtaw ve Atraw şehirlerinin sakinleri tarafından kutlandığı ve Aqtöbe ile Oral merkezinde anılan şehirlere göre daha çok unutulduğu, diğer bölgelerdeki insanların özellikle Aqtaw ve Atraw'dan gelen üniversite öğrencileri aracılığıyla bu bayramı işittikleri bilinmektedir. Bu öğrenciler Nur-Sultan (Astana) ve Almatı gibi büyük şehirlerde okumaya gelince de anılan bayramı kutlamaktadırlar (KK5; KK15). Hatta bu bayramı ilk defa üniversitede Kazakistan'ın batısından gelen öğrencilerden duyduğunu belirtenler bulunmaktadır (KK9).

Eskiden Ulu Dala'da sert kış aylarında hayvanlarına bakan ve birbiriyle görüşmeyen konargöçer halk, birbirini yalnızca ilkbahar gelince görebilirmiş. Bütün kış boyunca birbirini özleyen ve ölüsü dirisi hakkında haber alamayan halk, bugünde birbirlerini kucaklayarak bazen ölülerin yasını tutar, bazen de hayatta oldukları için şükrederler (KK3; KK19). Bu gün; insanın insanla, yılın yıla görüştüğü gündür. Halk, selamlaşırken birbirine *Мал-жан аман ба?* “Malın canın sağ mı?” diye sorar. Bu soru dahi hayvanların ve hayvancılığın Kazak halkı için önemini göstermektedir (KK22). 14 Mart günü kıştan sağ salim çıkan yakınlar birbiriyle selamlaşarak sağlık diler ve birbirlerine *Бір жасыңмен!* “Yeni yaşın kutlu olsun!”, *Жасың құтты болсын!* “Yaşın kutlu olsun!”, *Бір жасқа шығуыңмен!* “Yeni bir yaşa çıkışın kutlu olsun!”, *Бір жасқа есеюіңмен!* “Yeni bir yaşa ulaşman, büyümen kutlu olsun!”, *Жасыңа жас қосылып, ғұмырың ұзақ болғай!* “Yaşına yaş eklenip ömrün uzun olsun!”, *Осы жылға аман-есен жетуіңмен!* “Bu yıla aman, esen ulaşman kutlu olsun!”, *Қыстан аман шығып, жаңа жылға қадам басуыңмен!* “Kıştan sağ salim çıkıp yeni yıla adım atışın kutlu olsun!”, *Қосқан жасың құтты болсын!* “Eklenen yaşın kutlu olsun!”, *Ғұмырың ұзақ болғай!* “Ömrün uzun olsun!” gibi iyi dileklerini söylerler (Erişeva ve Bekturғанov, 2014: 96; KK1; KK2;

KK25). Kazakistan'daki Nevruz kutlamalarında da söylenen *Ақ мол болсын, ұлыс оң болсын, қайда барса да жол болсын!* “Süt (ürünleri) bol olsun, halk iyi olsun, nereye gitse yolu açık olsun!” gibi şiirsel ve kalıp dilekler, Amal Merkesi'nde de kullanılır. Kazakçada bu kalıp ifadeler, iyi dileklere *бата* (bata) (<Ar. *fātiḥa*); hataları söylemeye, dua etmeye ise *бата беру* (bata berüw) denir. Kazak halkının diğer bayramları gibi Amal Merkesi de *ak tilek* ve *batasız* geçmez. Bu günde yaşı küçükler büyüklere selam vermeye giderek onların batasını alır (KK2; KK12; KK14). Bata, Kazak halkı için büyük bir önem taşıdığından *Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді*. “Dua ile er gelişir, yağmur ile yer yeşillenir.” denilmektedir (Artıqbayev, 2017: 8).

Bugün her aile öncelikle kendi anne-babasının, ardından yaşamını yitirmiş yakınlarının mezarını ziyaret eder. Bununla birlikte her insanın öğlene kadar üç evin kapısını açması, yani en az üç evi ziyaret etmesi gerekir. Böylelikle uzun zamandır birbirini görmeyen kişiler birbiriyle görüşür. Evlere gitmeyi geciktirenlere aileler “*Öğlen olmak üzere, üç evin kapısını açacak vaktin olmayacak!*” biçiminde serzenişte bulunurlar. Mañğıstawlıların bazıları bu önemli günde “*kırk evin kapısını açmak gerek*” diye düşünmektedir. Çünkü *қырық үйге барсаң Қыдыр келеді* “Kırk eve gidersen Hızır gelir.” diye inanılmaktadır. Amal gününün bir özelliği de bir günde sona ermeyip 14 Mart'tan başlayarak ayın sonuna kadar devam etmesidir (Janat, 2016; KK11; KK15). Amal Merkesi'nde yaşı küçükler köydeki dede ve ninelerin evlerine giderek görüşür. Ailenin küçükleri büyükleriyle iki elini de uzatarak selamlaşır. Dinî kaynaklarda da selamlaşmanın teşvik edildiği bilinmektedir. Amal Günü'nün geleneklerine göre erkekler kucaklaşarak birbirlerine sarılır. Kadınlar ise kucaklaşarak birbirlerini yanaklarından öper. Bu günde, geçmişteki tüm anlaşmazlıkların çözümlenmesi ve insanların birbirini bağışlaması çok önemlidir. Bayramda herkes birbirine *siyhıqtar* “hediyeler” verir. Bu bayramda herkes en yeni ve temiz giysilerini giyer. Kızlar saçlarını öreerek bayrama hazırlanır (KK11; KK15; KK20).

O gün, sabah ezanından itibaren evlerin kapısı açık olur. Hazırlıklar daha çok kadınlar tarafından yapılır. Her evde *bawırsaq*, *et*, *qurt*, *balqaymaq*, *aq irimşik*, *qızıl irimşik*, *sarı may*, *qımız*, *şubat* gibi geleneksel yiyecekler hazırlanarak misafirler beklenir. Sofra (*dastarqan*) serilince gün boyu kaldırılmaz ancak yiyeceklerin üstü örtülür. *Bawırsaq*, mayalı hamurdan yapılan ve yağda kızartılan bir hamur işi, bir tür pişidir. *Qurt*, süzölmüş yoğurttan yapılan tuzlu ve kurutulmuş bir peynir türüdür. *İrimşik*, peynir; *sarı may* ise tereyağı demektir. *Qımız*, bilindiği gibi kısrak sütünden elde edilen geleneksel bir içecektir. *Şubat* ise deve sütünden hazır-

lanan kıımızdır. Bayramın temel yemeklerinden birisi de *Nawrızköje*'dir⁶ ve *қыстың қызылынан жаздың ағынан* denilerek hazırlanır. *Qıstıñ qızılınan* yani *kışın kızılıyla* sözüyle kışın kurutulmuş saklanan etler kastedilmektedir. *Jazdın aғыnan* yani *ilkbaharın akıyla* sözünden kastedilen ise ilkbaharda hayvanların sütünün bollaşması sonucu ayran, sarı may gibi hayvansal gıdalardan Nawrızköje yapımında faydalanılmasıdır. Yani bu yiyecek, hem kıştan kalan malzemeler hem de ilkbahardaki malzemeler biriktirilerek hazırlanır (KK7; KK11). Nuh peygamberin gemisi, sular çekildikten sonra Kazakistan'daki Qazıgurt dağında durmuş, sonrasında hayat yeniden başlamıştır, diye inanılmaktadır. Nuh peygamber, gemide bulunan yiyeceklerin hepsiyle bir kazan aş pişirir. Nawrızköje geleneği buradan çıkmıştır. Nawrızköjede en az yedi malzemenin olması gerekir. Bunlar genellikle arpa, mısır, ayran, tuzlanmış et ile qazıdır. *Qazı*, at etiyle hazırlanan geleneksel bir sucuk türüdür (KK3; KK7). Amal Merekesi'nde her evde et yemeği pişirilir. Kazaklar soğuk kış günlerini geçirmek için *sür et* denilen tütsülenerek kurutulmuş eti, genelde at etinden hazırlarlar. Ancak baharın gelişiyle hayvanların bollaşması neticesinde buna gerek kalmaz. “*Yeni yıl yenilikler getirir, bunun için yeni yıla yeni etle girmek gerekir*” düşüncesiyle kıştan kalan etler pişirilerek bitirilir. Bu dönemde kurbanlar kesildiği için et bolluğu olur. Geleneksel yemekler hazırlansa da hiç kimse kimseyi çağırmasın ama misafirlerin gelmesi beklenir. Görüşmeye gelen yaşça küçükler sıcak bir karşılamayla, güler yüzle misafir edilir ve hazırlanan yiyeceklerden verilir. Bu da “*yıl boyu çocuklarımız tok olsun, soframız bereketli olsun, kardeşliğimize ziyan gelmesin*” niyetiyle yapılır (KK2).

Mañğıstawlılar Amal Merekesi'ni uzun yıllardır Otpan (<Ar. 'Osmān) dağındaki Aday Ata⁷ Türbesi başında kutlamaktadırlar. Mañğıstawlılar için Otpan dağı kutsal ve tarihî bir yerdir.⁸ 13 Mart gecesi Otpan dağının yükseklerinde *birlik otı* (birlik ateşi) yakılır. Bayram alanına onlarca *kiyiz iй* (geleneksel çadır) dikilir. Böylelikle 14 Mart'ta halk birbirini ilkbahara aman esen çıkışından ve yaşına yaş eklenmesinden dolayı kutlar (KK18). 2020 yılında Kovid-19 salgınına bağlı olarak kutlamalar kesintiye uğrasa da yıldan yıla etkinliklerin artarak kapsamının genişlediği görülmektedir. Örneğin 2021 yılında Mañğıstaw'da gerçekleştirilen etkinlikler arasında fidan dikimi, yerel ve ulusal müzik gruplarının konserleri, millî gelenek-

6 Kimi bölgelerde Nawrızköje, Nevruz Bayramı'ndan itibaren pişirilir (KK2).

7 Adaylılar, Kazak halkının Kişi Jüz'ünün Bayulu nesline mensuptur. Kişi Jüz, daha çok Kazakistan batı bölgelerindeki boyların birleşimidir (Argınbayev vd., 2000: 371-378). Buradan hareketle Amal Merekesi'nin daha çok Kişi Jüz arasında korunduğu söylenebilir.

8 Aday Ata Türbesi ile Aqsaray arasında Mañğıstaw'da yaşadığına inanılan 362 evliyanın anısına 362 basamaklı merdiven bulunduğu gibi yine bu türbe yakınlarında İslam öncesinden beri totemik önemi bulunan Kökböri (Bozkurt) heykeli de bulunmaktadır.

lerle ilgili tiyatro gösterimi, kökpar, Kazak güreşi gibi millî oyunlar ve hatta *tusawkeser toyl*⁹, *besikke salıw*¹⁰ ve *balağa at qoyuw*¹¹ törenleri de gerçekleştirilmiştir (OMKQK, 2021).

Eskiye nazaran günümüzde bu merkekin kutlanışında teknolojiye bağlı değişiklikler gözlenmektedir. Telefon açarak ya da internet araçlarıyla kutlama da yaygınlaşmaktadır. Artık hâl-hatır sorma ve güzel dilekler, mesajlara sığabilmektedir. Bu durum özellikle genç nesil arasında yaygındır (KK1).

2018 yılında Amal Merekesi'nin resmî bayram olarak kutlanması, meclis üyeleri tarafından istenir. Yine bu yıl içerisinde Kazakistan'ın başkenti Nur-Sultan (Astana) şehrinde devlet yetkililerinin katılımıyla kutlanmıştır. Böylelikle yarı-resmî bir statü kazanmış ve yerel bir bayramın ulusal bir bayrama dönüşmesi yolunda önemli bir adım atılmıştır (Kınacı ve Balcı, 2020: 48). Amal (Körisüw) Bayramı, son yıllara kadar resmî bayram olarak kabul edilmese de 2020 yılında «*Рухани жаңғыруу*» қазақстандық қоғамдық даму институты (Manevî Yenilenme Kazakistan Toplumsal Gelişim Enstitüsü) tarafından Nevruz Bayramı etkinliklerinin, her birinin kendine ait içeriği ve adı olmak üzere dokuz gün boyunca kutlanacağı bildirilmiştir. Buna göre Nevruz Bayramı, *14 Mart Amal (Körisüw) Günü* ile başlamaktadır (Bağıt, 2020).¹² Böylelikle Kazakistan'ın bütününde kutlanmaya ve bilinmeye başlanmıştır. Günümüzde Amal Merekesi'ni Nawrız Merekesi'ne bir hazırlık olarak da görenler bulunmaktadır. Çünkü yeni yıla tertemiz çıkmak gerekir (KK16; KK17; KK25).

5. Amal (Körisüw) Merekesi'nin İşlevleri

Kazakistan'da son yıllarda manevi diriliş/uyanış sağlayacak projelere ve geleneğe daha çok önem verilmektedir. Kaynağını topluluk hayatından alan kolektif bir olgu olarak bayramlar, takvime bağlı günlerde topluluk tarafından paylaşılan ve grup kimliğinin dışı vurulduğu çok amaçlı ya-

9 Çocuğun ilk adımını attığında ayağına bağlanan ipin kesilmesiyle gerçekleştirilen bir Kazak geleneğidir. *Тусауыңды кесейін- құрмеуіңді иешейін* "kösteğini keseyim, düğümünü çözeyim" denilerek tusayı kesilen çocuk için ikramlarda bulunulur. Bu gelenek, *köstek kesme* adıyla Antalya'da da yaşatılmaktadır.

10 Yenidoğan çocuğu beşiğe yatırma töreni.

11 Kazak geleneklerine göre yenidoğan çocuğun kulağına ezan okunarak ad koyma

12 Diğer kutlama günleri şunlardır: 15 Mart *Şejire (Şecere)* gününde gelecek nesillere ailenin, halkın, yedi atanın tarihi anlatılır. 16 Mart *Jaylaw (Yayla)* gününde doğa yürüyüşlerine çıkılarak doğanın temizlenmesi ve ağaç dikilmesi düşünülmektedir. 17 Mart *Hygi İster (Güzel İşler)* gününde her kişi elinden geldiğince iyi işler yapmaya çalışır ve gönüllük işlerinin artırılmasına uğraşılır. 18 Mart *Şımrılıq pen Şeberlik (Beceri ve Uсталık)* günü, geleneksel sporlara ve zanaat yarışlarına ayrılmıştır. 19 Mart *Ziyatkerlik (Entelektüellik)* gününde çocukların Kazak kültürü çerçevesinde ve bilincinin geliştirilmesi amacıyla atasözleri, bulmacalar, bilmece, tekerlemeler ve şarkılar öğretilir. 20 Mart, *Joralğı* günüdür ve geleneklerin canlandırılmasına dönüktür. İnsan ve toplum yaşamında âdet ve ritüellerin önemi anlatılır. Bugün herkes sevdiğine hediyeler verir. 21 Mart *Ulıtıq Tağamdar (Ulusal Yemekler)* gününde her evin mutfağında geleneksel yemeklerin hazırlanması beklenir. Unutulmaya başlayan yemeklerin öğretilmesine uğraşılır. 22 Mart, *Buğara* günüdür. Güneşin doğmasıyla herkes yeni günü karşılayarak bayram kutlamalarına başlar (Bağıt, 2020). Nevruz Bayramı, Kazakistan'da 1991'den sonra N. NAZARBAYEV'in buyruğuyla resmî olarak kutlanmaya başlanmıştır.

hut çok işlevli ve karmaşık yapılara sahip kültürel formlardır (Çobanoğlu, 2000: 53-54). Amal (Körisüw) Merekesi'nin işlevlerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Birleştirici İşlev: İnsanları bir araya getirerek aralarındaki toplumsal bağları ve ortak değerleri güçlendirmektedir. Küslüklerin sona erdirilmesini bu işleve bağlı olarak görmek gerekir. Örnekleme gerekirse Mañğıstaw bölgesindeki Kazaklar Amal Merekesi'ni Otpan dağında bir araya gelerek kutlamakta ve burada *kutsal birlik ateşi* yakılmaktadır. Kışın soğuk geçmesi sonucu hayvanlarını yeterince besleyemeyen halk, otlaklar için birbiriyle problemler yaşayabilmektedir. Ancak bunun uzun sürmemesi gerekir. Çünkü Ulu Dala insanının birbiriyle dayanışmaya ihtiyacı vardır. Öfke ve gücenmeleri unutarak Körisüw Günü'nde insanlar birbiriyle görüşür (KK3). Merkede birbirini bağışlamayanlara, öfkesini yenemeyenlere *Самарқанның көк тасы еріген күні өкпеңді қия алмадың, көк тастан да қатты ма едің?* “Semerkant’ın gök taşının eridiği gün öfkeni yene-medin, gök taştan daha katı mıydın?” denir.¹³ Bu söylemden hareketle Aqtöbe oblisında Amal Merekesi’ne *Самарқанның көк тасының еріген күні* “Semerkant’ın gök taşının eridiği gün” de denilebilmektedir (KK6, KK7).¹⁴ Bu günde kimsenin kimseye darılmaması gerekir. Birinden borç alan varsa borcunu bayrama kadar sahibine ödemeye uğraşır. Bütün bunlar *жаңа жылдың басында жақсы ниетпен бастайық* “Yeni yıla iyi niyetle başlayalım.” düşüncesiyle yapılır (KK11). Bu durum toplumsal bağları güçlendirmektedir.

2. Canlandırıcı İşlev: Geleneksel bayramların, bunun içinde Amal Merekesi'nin de geleneklerin devamını sağlayıcı, inançları tazeleyici bir fonksiyonu bulunmaktadır. Kazakistan’da özellikle son yıllarda kültürel öğeler bu işleviyle ön plana çıkarılmaktadır. Kazakistan’ın kurucu cumhurbaşkanı N. Ä. NAZARBAYEV’in “*Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*” (Geleceğe Bağlar: Manevî Uyanış) ve “*Ұлы даланың жеті қыры*” (Büyük Bozkır’ın Yedi Yönü) adlı izlencelik makaleleri tarih, dil, kültür ve coğrafya gibi etkenlerin birleştirici ve canlandırıcı işlevinin güçlendirilmesine dönüktür. Amal Merekesi de 2018 yılından itibaren *Manevî Uyanış* kapsamında değerlendirilerek resmî kutlamalara dâhil edilmiştir. Bu mereke, Elbaşı’nın makalesinde belirtilen ana hedefleri tam olarak yansıtan, baharın gelişinin, halkın birliğinin geleneksel bir kutlamasıdır. Aynı

13 Eskiden Kazaklar ata babalarının mezarına yerleştirmek için Semerkant’a *kök tas* “mavi (gök) taş” almaya giderlermiş. O taş *qayraq tas* olarak da adlandırılmış (Kartaeva ve Habijanova, 2017: 117). Bu kutsal sayılan taş ile yeni yılın gelişinin birbiriyle bağlantısı vardır. Bu yüzden Kazak halkı arasında *Наурыздың келгенін жандыда балық біледі, жансызда Самарқанның көк тасы біледі*. “Nevruz’un gelişini canlıda balık bilir, cansızda Semerkant’ın gök taşı bilir.” denilmektedir (Artıqbayev, 2017: 10). Bu kök taslardan biri, tarafımızdan fotoğraflanarak makalenin sonuna eklenmiştir.

14 Ancak bu kaynaklar *gök taşın* erimesini havanın ısınmasına bağlamaktadır.

zamanda Kazak halkının asırlık deneyiminin, köklerinin ve ulusal kültürünün özüdür.

3. *Eğitici İşlev*: Amal Merekesi, diğer bayramlarda olduğu gibi insanları aynı değerler etrafında toplayarak kültürel değerlerin kuşaklar arasında öğretilip aktarılmasını sağlamaktadır. Amal Merekesi, uygulamalı bir biçimde gençlerin değerler eğitiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu sayede gençler ulusal gelenekler ve yemeklerden haberdar olmaktadır (KK14). Bu bayram hakkında yazılan şiirler de eğitsel değere sahiptir. Raxat Qusayınulu Qosbarmaq adlı Mañğıstawlı şâirin “*Амал күні қазағым көріседі, / Көрісу, бұл – көненің желісі еді. / «Жасың құтты болсын!» деп жамырасып, / Ақ ниетпен адал қол беріседі.*” (Amal Günü Kazak’ım görüşür, / Kōrisüw, bu eskinin temeli idi. / “Yeni yaşın kutlu olsun!” diye seslenip, / İyi niyetlerle birbiriyle selamlaşır.) dōrtlüğüyle başlayan “Amal” şiiri bu bayrama dōnük en ünlü edebî ürünlerdendir (KK11).¹⁵

4. *Rahatlatıcı İşlev*: İnsanlar kutlamalar esnasında diğer günlerdeki psikolojik baskılanmaları unutarak rahatlayıp mutlu olabilmektedir.

Bu fonksiyonlardan birleştirici ve canlandırıcı olanlar, açıkça gözlemlenmektedir. Yani *açık* işlevlerdir. Eğitici ve rahatlatıcı işlevler ise direkt gözlenemeyen yani *gizli* işlevlerdir (Çobanoğlu, 2000: 53-54). Olumlu işlevleri nedeniyle halk tarafından bu tür bayramlar destek görmektedir. Hatta kimi kaynaklarımız bu bayramın sadece Kazak halkında değil bütün Türk halklarında kutlanılmasının Türkler arasındaki birlik ve dayanışmaya, bu cümleden, yakınlaşmaya yardımcı olacağını düşünmektedir (KK2; KK15; KK20).

Amal Merekesi’nin Nawrız’a dayandırılarak icat edilmiş bir gelenek olduğunu değerlendiren araştırmacılara göre bu bayram, özellikle son yıllarda Kazakistan’ın ulusal amaçları doğrultusunda kurgulanarak ritüelleştirilip giderek kurumsallaştırılmaktadır (Kınacı ve Balcı, 2020: 57-58). KAYHAN da, “*Bu kutlama, unutulmuş bir geleneğin yeniden canlanması- nın bir örneğidir.*” der (2019: 485).

Sonuçlar

Özellikle Kazakistan’ın batısında yer alan Mañğıstaw, Batıs Qazaqstan Oblısı, Atıraw, Aqtöbe ve Rusya’nın anılan yerlere komşu Astrahan, Saratov, Orenburg gibi bölgelerindeki ve Karakalpakistan’daki Kazaklar

15 Klâsik Türk edebiyatında da güneşin koç burcuna girişine özel bir önem verilmiş ve bugünü yani nevruzu işleyen nazım türüne “Nevrûziyye” adı verilmiştir. Bu yıldız hareketi hem bahar bayramı ve yılbaşı olarak kutlanmış hem de şiirlerde motif olarak kullanılmıştır. Örneğin: “Burc-ı hamelde revzen-i hurşidden saçıldı zer Çıkdı ‘adâlet kasrına nev-rûz-ı sultânî meger’ *Atâyî (Nevrûz sultanı adalet kasrına çıktığı için koç burcunda güneşin penceresinden altınlar saçıldı.) (Karaköse, 2008: 173-183).

arasında yaygın olarak kutlanan Amal (Körisüw) Merekesi, konargöçer Kazak halkının kıştan aman esen çıkışının mutluluğunu birbiriyle görüşerek kutladığı eski bir gelenektir. Aynı zamanda yeni yılın başladığı gün olarak kabul edilir. Amal sözü, Arapça *hamel* “koç” sözünden gelmektedir. Eski Doğu geleneklerine göre, dolayısıyla Kazak halkında da, güneşin koç takımıyıldızına gelmesiyle yeni yıl girmiş olur. Türk topluluklarının eskiden beri baharın gelişini yıl başı olarak kabul ettikleri ve çeşitli törenlerle kutladıkları görülmektedir. Andrey ASTAVYEV gibi kimi araştırmacılar ise Amal Bayramı’nı Moğol gelenekleriyle bağlantılı olarak görürler. Moğollarda da 14 Mart’ta kutlanan “ilkbahar ve yeni yıl bayramı” Zolgox ile Amal Merekesi’nin kutlanması arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Zolgox Bayramı, Tuvalar arasında benzer biçimde kutlanır ve Çolukşuur adıyla bilinir. 14 Mart, eski Baybaqtı Qazıbek halk takvimine göre Nawrız’ın birinci günüdür. Dolayısıyla yılbaşısıdır. Her bölgenin kendine has gelenekleri olsa da Amal ya da Nawrız merkeleleri başlangıçta aynı idi. Ancak günümüzde bu iki merkele farklı özellikleri ön plana çıkararak birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrım sadece tarih farklılığından ibaret değildir, kendine özgü ritüeller oluşmuş ve kalıplaşmıştır. 1918 yılında Rusya ile birlikte Kazakistan’da yaşanan takvim değişikliğiyle Kazak Eli’nin batısında, eski halk takvimine uygun olarak 14 Mart tarihi korunmuştur. Ülkenin diğer yerlerinde bu tarih unutulmuş gibi görünmektedir.

Kazakistan’da son yıllarda Elbaşı N. Ä. NAZARBAYEV’in öncülüğünde manevi uyanış sağlayacak projelere ve dolayısıyla geleneğe daha çok önem verilmektedir. Bu nedenle bölgesel bir bayram olarak kutlanan Amal Merekesi, ulusal düzeye çıkartılmış ve daha çok tanınır hâle gelmiştir. Hatta Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye ve Rusya’dan katılımcılarla uluslararası bir kimliğe bürünme yolundadır. Amal (Körisüw) Merekesi’nin *birleştirici*, *canlandırıcı*, *eğitici* ve *rahatlatıcı* olmak üzere dört temel işlevi olduğu görülmektedir. Bu bayramın temel amacı; halkın birlik ve bütünlüğünü güçlendirmek, ulusal gelenek ve görenekleri yaygınlaştırmaktır. Kazak halkı bu bayramı kiyiz üyeleri dikip bir araya gelerek, kökü derinde olan geleneklerini yaşatarak, ulusal yemekleri pişirip paylaşarak, birbirlerinin hatalarını bağışlayarak yeni yıla tertemiz girme anlayışıyla kutlarlar.

Kaynaklar

- Argınbayev, H., Muqanov, M. ve Vostrov, V. (2000). *Qazaq Şejiresi Xaqında*. Almatı: Atamura.
- Artıqbayev, J. O. (2017). Nawrız - Qazaqtıñ Töl Meyramı. «*Ulıstıñ Ulı Küni – Äz Nawrız*» *Attı Respublikalıq Ğılımiy Konferentsiya Materialdarı* (s. 4-11). Astana: Qazaqstan Respublikası Ulttıq Muzeyi.

- Canpolat, M. (2018). *Behcetü'l-hadâik fî Mev'izati'l-halâik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). “Yapısal ve İşlevsel Bakımdan Geleneksel Bayramlar Bağlamında Nevruz ve Hidrellez”. *Türkbilig*(1), 51-59.
- Ekrem, N. H. (2016). “Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Nevruz”. *Current Research in Social Sciences*, 2(2), 67-78.
- Erişeva, T. ve Bekturğanov, Q. (2014). “Qazaq Xalqının Salt-Dästürlerindeki Aymaqtıq Ereşelikler”. *Regional socio-humanistic researches. History and contemporaneity : materials of the IV international scientific conference on January 25–26* (s. 95-98). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ».
- Januzaq, T., Omarbekov, S. ve Júnisbek, Ä. (2011). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi (On Bes Tomdıq, I-Tom: A-A)*. Almatı: Axmet Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- Karaköse, S. (2008). “Eski Türk Edebiyatında Nevrûz ve Nevrûzla İlgili Unsurlara Genel Bir Bakış”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(23), 171-187.
- Kartaeva, T. ve Habijanova, G. (2017). “Kazak Kültüründe Nevruz ve Nevruznâme Bayramı Ritüelleri, Özellikleri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*(82), 107-124.
- Kayhan, Sh. (2019). “Türk Cumhuriyetlerinde Nevruz Kutlamaları”. *TURAN-SAM Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, XI(41), 484-489.
- Kınacı, C. ve Balcı, F. (2020). “Geleneğin İcadı ve Yeniden Canlandırılması Tartışmaları Ekseninde Bir Kazak Geleneği: Amal Merekesi-Körüsiv Küni (Amal Bayramı/Görüşme Günü)”. *Milli Folklor*, 16(125), 46-59.
- Mamırbekova, G. (2017). *Qazaq Tilindegi Arab, Parsı Sözderiniñ Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- Toqtabay, A. (2005). “Nawrız” *Qazaq Xalqının Dästüri men Ädet-Ğurıptarı (Birinşi Tom: Birtuwtastığı jäne Ereşeligi)* (s. 11-22). Almatı: Arıs Baspası.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar' (Kirgızça-Orusça Sözdük)*. Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii.

Genel Ağ Kaynakları

- Baqıt, N. (2020, Ocak 28). *Biyl Ulıstıñ Ulı Küni - Nawrız Meyramı 9 Kün Toylanadı*. <https://aikyn.kz/biyl-ulystyng-uly-kueni-nawryz-mejramy-9-kuen-tojlanady/> adresinden alındı.
- Janat, E. (14, Mart 2016). “Amal” Merekesi Nege 14 Nawrızda Toylanadı? https://www.inform.kz/kz/amal-merekesi-nege-14-nauryzda-toylanady_a2880566 adresinden alındı.
- OMKQK (2021, Mart 17). *Amal Merekesinde Keşende Tal Egüw Aktsiyası Ötti*. Otpan Memlekettik Kommunaldıq Qazınalıq Käsipornı «Amal» Merekesi:

http://www.otpan.kz/kz/amal?title=amal_merekesyinde_keshende_tal_egu_aktsiyasyi_ottyi_139 adresinden alındı.

Qumırzaqulı, A. (2017, Mart 14). *Köristiw - Türik Moñğol Xalqınıñ Ejelgi Dästüri*. Qazaqstan Tarıhy: <https://e-history.kz/kz/news/show/2197/> adresinden alındı.

Sözlü Kaynaklar

KK1: Manarbek Jumabayev, Yaş: 21, Batıs Qazaqstan (Batı Kazakistan) oblısı (Şıñğırlaw köyü).

KK2: Miras Quspanov, Yaş: 21, Batıs Qazaqstan oblısı (Oral şehri), hukuk lisans.

KK3: İnabat Aydıǵaliyeva, Yaş: 21, Aqtöbe oblısı, uzman teolog.

KK4: Samaraddin Kerimbay, Yaş: 21, Almatı şehri, teoloji lisans.

KK5: Barısǵül Erlanqızı Keñes, Yaş: 23, Aqtöbe oblısı, filolog doktorant.

KK6: Baqıtjan Temirlanulı Raxat, Yaş: 27, Aqtöbe oblısı (Şubarquwdıq köyü).

KK7: Qulayım Janbırbayeva, Yaş: 58, Aqtöbe oblısı (Noǵaytı köyü).

KK8: Elmira Abdenovna, Yaş: 50, Jambıl oblısı (Taraz şehri).

KK9: Kamila Kerimkulovna Kerimbayeva, Yaş: 30, Jambıl oblısı (Taraz şehri)

KK10: Sadıq Diydar Aydarulı, Yaş: 23, Almatı şehri, uzman filolog.

KK11: Fariyza Serikqızı Bereketova, Yaş: 23, Mañǵıstaw oblısı (Aqtaw şehri), filolog.

KK12: Al'bina Erlanqızı Keñes, Yaş: 21, Aqtöbe oblısı, saǵlık çalışanı.

KK13: Ayajan Esalqızı Mutaliyeva, Yaş: 24, Türkistan oblısı (Jetisay).

KK14: Miyrangül Serğojaqızı Mnydarova, Yaş: 40, Pavlodar oblısı, dil uzmanı.

KK15: Uldanay Maratqızı Qanaşeva, Yaş: 23, Aqtöbe oblısı, dil uzmanı.

KK16: Ayşa Slamǵaliy, Yaş: 23, Aqtöbe oblısı (Oyıl köyü), dil uzmanı.

KK17: Dosjan Ämirulı Baltabay, Yaş: 24, Türkistan oblısı (Sozaq), dil uzmanı.

KK18: Örken Abdiyrov, Yaş: 24, Türkistan oblısı (Otırar), doktorant.

KK19: Ayda Azamatqızı Jaras, Yaş: 23, Aqtöbe oblısı, saǵlık çalışanı.

KK20: Gawxar Moldaǵaliy, Yaş: 22, Atırav şehri, dil uzmanı.

KK21: Altınay Sarsenbayeva, Yaş: 22, Aqtöbe şehri, mimar.

KK22: Ayajan Serǵazı, Yaş: 23, Şıǵıs Qazaqstan (Doǵu Kazakistan) oblısı.

KK23: Äygerim Saǵadatqızı Äbdikärim, Yaş: 25, Qızılorda, uzman biyoteknolog.

KK24: Gimiş Nazar, Yaş: 25, Şınjañ Uygur Özerk Bölgesi (Doǵu Türkistan) - Altay Vilayeti, Çin Halk Cumhuriyeti, üniversite öǵrencisi.

KK25: Äli Muratulı Baybosın, Yaş: 25, Türkistan oblısı (Qazıǵurt), dil uzmanı.

KK26: Samırax Dinislam, Yaş: 25, Bayan Ölgıy-Moǵolistan, üniversite mezunu

Ek-1: Hoca Ahmet Yesevî Türbesi'nin Önünde Bulunan Kutsal Kök Tas (Türkistan/ Kazakistan)

(Fotoğraf: Celâl GÖRGEÇ - Tarih: 11.01.2019)

Extended Summary

In this study, one of the traditional feasts of the Kazakh people, Amal Feast, which is celebrated on the 14th of March, also known as Köristiw Feast, is studied. Mereke is a type of feast in Kazakhstan, determined by national or international authorities. In the western regions of Kazakhstan, Nawryz (new year's day) begins to be celebrated from the 14th of March. On this bright day, when Kazakh people meet with new life, new year and a new day, people greet each other, young people visit old people, and people wish each other health, peace and prosperity.

The aim of the study is to examination and revealing of the origins, celebration traditions and functions of Amal Feast based on oral and written sources. The boundaries of the study are the subject of the Amal Feast. But our oral sources are spread from Kazakhstan to East Turkestan, mostly from West Kazakhstan. In the current study, literature review, directed interview technique and compilation methods are applied. While evaluating the compilations from the source people, the data of the people who participated in the Amal Feast celebrations are prioritized.

Amal comes from the Arabic word *hamel* (حمل). In the Arabic calendar, it corresponds to the sign of Aries, when the sun stays from 21st of March to 20th of April. This word in Arabic was transferred to Persian and then to Kazakh. The word *xamal* ~ *amal* in Kazakh is the old name for the constellation Toqty. Therefore, when the day-night length is equalized Amal enters and the Aries constellation is born. Thus, the Kazakhs on the ground, the sun and the constellation of Amal meet each other in the sky. Today is also considered the day the new year's beginning. After a long and difficult winter, people are able to see each other in the spring. Therefore, another name for the Amal Feast is the Meeting Day.

It is seen that Turkic communities have accepted the arrival of spring as the beginning of the year and celebrated it with various ceremonies. Chinese sources give detailed information on this subject. It seems that the Huns were performing sacrifices to the Gods in the first and fifth months of the year and in the autumn. The traditions of the Kök Türks are similar to the Huns. Some researchers, such as AndreyASTAVYEV, consider this holiday to be related to Mongolian traditions. The cultural similarity between the Turkic and Mongolian peoples has a long history. Цагаан Сар (Tsagaan Sar), known as Shaghan or Saghan among Kazakhs, is the traditional New Year Feast of the Mongolian people. Since unknown times, Mongols have celebrated the first day of spring as a new year, according to the old folk calendar, as a sign of coming out of the winter safely and reaching spring. The first day of the spring feast in Mongols is called Золгох (Zolgox) and it coincides with the 14th of March. At this feast, everyone dress in their national clothes and go to greet the elders. Some researchers consider the Zolgox Feast to be related to the Amal Feast. The Zolgox tradition is celebrated for eight days, like the Amal Feast. There are also theological views on the origin of the Amal Feast. The first of these is as follows: Prophet Abraham, when spring came, called all the people and had a big table set up. He hugged everyone who came to his house. The hearts of those who met with the Prophet softened and forgot their anger and resentment. Prophet Abraham is known as the first person to hug and embrace. Another religious

narration about Amal is about the prophet Noah. Mäshhür Jüsip Köpeyli, one of the famous poets of the Kazakhs, told the story of Noah, “The day Noah’s ark stopped on the Qazygurt mountain was the tenth day of Muharram. That day is the day when the sun enters the constellation of Aries, according to the ancient stellar calculation. So it’s the first day of the year.” For this reason, in the western regions of Kazakhstan, Nawryz Feast is also called Amal Feast.

According to the old calendar of the Kazakhs based on the movement of the moon in the sky, the new year starts on the 14th of March today, and the farewell to the old year takes place on 13th of March. the 14th of March is the first day of Nawryz, according to the old Baybaqti Qazybek folk calendar. Therefore, it is the beginning of the year. Today is the day of the awakening of all nature.

In Kazakhstan, especially in recent years, cultural elements have been brought to the fore in a way that will provide spiritual awakening. The main functions of this feast are as follows: 1) Unifying Function: It brings people together and strengthens the social ties and common values between them. 2) Refreshing Function: Traditional feasts, including Amal, have a function that ensures the continuation of the traditions and refreshes the beliefs. 3) Educational Function: Amal Feast, just like other holidays, gathers people around the same values and ensures that cultural values are taught and conveyed to generations. Amal Feast plays an important role in the values education of young people in a practical way. In this way, young people become aware of national traditions and dishes. 4) Relaxing Function: People can relax and be happy during the celebrations, forgetting the psychological pressures.

The Amal Feast, which is celebrated as a regional feast in Kazakhstan in recent years, has been raised to the national level in importance and has become more recognized. In fact, it is on the way to taking on an international identity with participants from Uzbekistan, Turkmenistan, Turkey and Russia. The main purpose of this feast is to strengthen the unity and integrity of the people, to spread national customs and traditions. Kazakh people celebrate this feast with the understanding of entering the new year immaculately, planting tents and coming together, keeping their deep-rooted traditions alive, cooking and sharing national dishes, forgiving each other’s mistakes.

Araştırma Makalesi / Research Paper

ŞAHSEVEN TÜRKLERİNDEN ATASÖZÜ VE DEYİM ÖRNEKLERİ

Ahmet ÇAM*

Öz

Atasözleri; toplumların uzun süren gözlem ve deneyimleri sonucu ürettikleri, genelgeçer yargılar içeren, sözlü kültür mirası içinde yer alan, yol gösterici ve öğüt verici, halka mal olmuş anonim kalıp sözlerdir. Deyimler ise gerçek anlamından kısmen veya tamamen uzaklaşmış, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbekleridir. Atasözleri ve deyimler; Türklerin evren algısını, dünya görüşünü, düşünce ve hayat tarzını en seçkin bir biçimde ortaya koyan ürünlerdir. Türk dünyasının ve Türklük biliminin yeteri kadar gün yüzüne çıkarılmamış bir parçası olan Şahseven Türkleri, günümüzde İran'ın Erdebil, Doğu Azerbaycan ve Zencan eyaletlerinde yaşayan ve yaylak kışlak hayatı süren bir Türk topluluğudur. Büyük bir bölümü XVI. yüzyılda Anadolu coğrafyasından aşiretler hâlinde göç eden Oğuz Türklerinden oluşan Şahsevenler, hâlihazırda İran'da Kaşkay Türklerinden sonra yaylak kışlak hayatı süren ikinci büyük Türk topluluğudur. Bu çalışmada, öncelikle Şahseven Türkleri hakkında kısaca bilgi verilmiş ve atasözleri ve deyimlerle ilgili genel tanımlar sunulmuştur. Daha sonra 2018 ve 2019 yılları arasında yapılan alan araştırmaları neticesinde Erdebil, Doğu Azerbaycan ve Zencan'da yaşayan Şahseven Türklerinden derlenen 109 atasözü ve 113 deyim incelenmiştir. Kaynak kişilerden derlenen deyim ve atasözleri, çeviri yazı alfabesine aktarılmış ve bu hâliyle yapı ve kavram bakımından ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde, Şahseven atasözleri ve deyimleriyle ilgili genel bir değerlendirme yapılarak Şahseven Türklerinden derlenen deyim ve atasözleri Türkiye Türkçesine aktarılıp alfabetik olarak sıralanmıştır.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 01.11.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 02.12.2021

Makalenin Künyesi: Çam, A. (2022). "Şahseven Türklerinden Atasözü ve Deyim Örnekleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 229-262

DOI: 10.24155/tdk.2022.203

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, ahmetefecam@gmail.com Gümüşhane / Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-4338-9090

Anahtar sözcükler: İran Türkleri, Şahseven Türkleri, Şahseven Türkçesi, atasözü, deyim.

Examples of Proverbs and Idioms from Shabsavan Turks

Abstract

Proverbs are the guiding, advising public anonymous phrases that are produced by societies because of their long-term observations and experiences as well as containing general judgments, being included in the oral cultural heritage. Idioms, on the other hand, are stereotyped phrases that have partly or completely grown away from their real meanings, have an interesting meaning. Proverbs and idioms are the most outstanding products that reflect some concepts such as the universe perception, worldview, way of thinking and life of the Turks. The Shabsavans, an unexplored part of the Turkic world and the Turcology, are a Turkish community living in Iran's Ardabil, East Azerbaijan and Zanjan provinces today, maintaining a nomadic lifestyle. The Shabsavan Turks, consisting of Oghuz Turks who mostly migrated as tribes from Anatolia in the 16th century, are the second largest Turkish community that still maintains a nomadic life in Iran after the Qashqai Turks. In this study, firstly, brief information about Shabsavans is given and general definitions about proverbs and idioms are presented. Then, 109 proverbs, 113 idioms compiled from Shabsavans in Ardabil, East Azerbaijan and Zanjan are examined result the field studies conducted between 2018-2019. The idioms and proverbs compiled from the source people were transcribed and then discussed in terms of structure and concept. In the conclusion part of the study, a general evaluation is made about the Shabsavan proverbs and idioms, and the idioms and proverbs compiled from the Shabsavan Turks are transferred to Turkey Turkish and listed alphabetically.

Keywords: Iranian Turks, Shabsavan Turks, Shabsavan Turkish, proverb, idiom.

Giriş

Şahseven sözcüğü, “şahı sevenler, şahın dostları” anlamlarına gelmektedir. Şahsevenler, büyük bir çoğunluğu günümüzde İran'ın daha çok Erdebil, Doğu Azerbaycan, Zencan bölgelerinde kümelenmiş olan ve hâlihazırda yaylak kışlak hayatı süren bir Türk topluluğudur. Şahseven Türklerinin kökeni, XI ve XII. yüzyıllarda Türkistan'dan İran'a göç eden Oğuzlara kadar uzanmaktadır.

Şahseven Türk aşiretlerinin günümüzde yaşadıkları bölgelere ne zaman yerleştiklerine ait ilk resmî bilgiler, Safevî Devleti'nin kuruluş döneminde karşımıza çıkmaktadır. Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in büyük dedesi Safiyüddin Erdebilî'nin kurduğu Safevîyye tarikatı, XIII. yüzyılda özellikle Suriye, Azerbaycan, İran ve Anadolu sahalarında yaşa-

yan konargöçer Oğuz Türkleri arasında yayılmıştır. Safevîye tarikatına daha sonraki süreçte liderlik eden Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar dönemlerinde ise tarikatın mürit sayısı giderek artmış ve bu dönemde Anadolu'dan Erdebil'e uzanan göç hareketleri hızlanmıştır. Günümüz Şahseven Türk aşiretleri içerisinde aynı adla varlıklarını sürdüren ve Şahsevenlerin eski atalarından olan Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Ecirli, İnallı aşiretleri; XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI. yüzyılın ilk çeyreği arasında, İsmail'in önce şeyh daha sonra ise şah olmasında ve Safevî Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynamışlardır.

Şah İsmail döneminde Kızılbaş adıyla anılan aşiretler konfederasyonunun daha sonra Şahseven adına dönüşmesi ile ilgili üç görüş ortaya atılmıştır: İlk görüşe göre Şah I. Abbas (1587-1629), Safevî Devleti içerisinde etkili bir konumda olan Kızılbaş aşiretlerinin devlet içerisindeki gücünü kırmak istemiş ve bu nedenle Kızılbaş aşiret reislerinden bazılarını öldürtmüştür. Şah I. Abbas, devlet içindeki diğer Kızılbaş aşiretlerinden gelmesi muhtemel olan tehditlerin önüne geçmek için “Şahı seven gelsin!” veya “Şahın mübarek başını sevenler, Şah etrafında toplansınlar!” çağrısında bulunmuştur. Şah I. Abbas, kendisinin güvenilir olarak kabul ettiği Kızılbaş aşiretleri ile bu çağrıya kayıtsız kalmayan ülkedeki diğer Türk topluluklarından oluşan yeni bir aşiretler konfederasyonu kurmuştur. Şah I. Abbas'a bağlı olan gönüllü gruplardan oluşan bu konfederasyona Şahseven adı verilmiştir (Malcolm, 1829: 369; Delili, 1979: 1-144). Şahın çağrısıyla bir araya gelen grupların yetmiş veya yüz bin kişiye ulaştığı da rivayet edilmiştir (Mirzezade, 2017: 55). Bu tarihten sonra da Kızılbaşlar, Şahseven adıyla doğrudan veya dolaylı olarak devlet içindeki varlıklarını ve etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Şahsevenlik bir yönüyle Kızılbaşlığın yeni adıdır (Gündüz, 2018: 89).

Şahseven adının ortaya çıkmasıyla ilgili ikinci görüşe göre Şahsevenler, Osmanlı'ya isyan eden Yünsür Paşa liderliğinde 3300 çadırılık bir grupla Anadolu'dan gelmişlerdir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiği düşünülen bu olayda Yünsür Paşa, kimi rivayetlerde altı çocuğu kimi rivayetlerde ise birinci dereceden altı akrabasıyla Şah Abbas'a sığınmıştır. Şah Abbas huzuruna çıkmadan önce Sünni olan Yünsür Paşa, Şah Abbas'ın huzurunda Şiilik mezhebine geçmiştir. Şah Abbas bu 3300 çadırılık gruba Şahseven adının yanında, ülkenin çeşitli yerlerinden toprak da vermiştir (Tapper, 2010: 295).

Şahseven adının ortaya çıkışıyla ilgili son görüşe göre ise bugünkü Şahseven aşiretlerinin bir kısmı, XVI-XVII. yüzyıllarda Kızılbaş konfederasyonu içinde yer almıştır. Şahsevenler eşit statüde ve her biri kendi bağımsız liderlerine sahip otuz iki tayfanın XVIII. yüzyılda Nadir Şah ta-

rafından bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmışlardır (Tapper, 2004: 73-75; Tapper, 2010: 296).

Şahsevenler günümüzde yaklaşık altmış tayfadan ve yüzlerce tireden oluşan konfedere bir yapıya sahiptir. İran'da Kaşkay Türklerinden sonra yaylak kışlak hayatı süren ikinci büyük Türk topluluğu olmaları, Şahsevenlerin sosyal ve toplumsal yönleriyle ilgili en önemli özellikleridir. Nüfuslarının 50 ila 300 bin (Çam, 2021: 75-77) arasında olduğu düşünülen Şahsevenler, Kaşkay Türkleri ile benzer bir biçimde yaylak ve kışlak hayatını sürdürmektedir. Son yıllarda yaylak kışlak hayatı süren Şahsevenlerin sayısı azalsa da özellikle Erdebil eyaletinde yaşayanlar, yazın Savalan Dağı etrafında bu kültürü canlı bir biçimde yaşatmaktadırlar.

A. Şahseven Atasözleri (Atababa Sözleri)

Geçmiş kuşakların deney ve gözleme dayalı hayat tecrübelerini bünyesinde barındıran, genelgeçer yargılar içeren, sözlü kültür mirasımız içinde yer alan, yol gösterici ve öğüt verici, halka mal olmuş, anonim kalıp sözlerle atasözü denir (Çam, 2018: 120). Atasözlerinin en temel işlevlerinden biri, herhangi bir düşünceyi veya yargıyı onaylamak ya da eleştirmek için karşılaştırma yapılmaksızın meşruiyeti sosyal ve kültürel değerler tarafından onanmış en uygun araç olmasıdır (Çobanoğlu, 2009: 78). Tüm Türk dünyasında olduğu gibi, Şahseven Türklerinde de atasözlerine önem verilmektedir. Şahsevenler, atasözlerini bireyin toplum içinde uyması veya kaçınması gereken kuralları ortaya koyan bir kurallar bütünü olarak görmektedirler.

Şahseven Türklerinde atasözüne, Kuzey Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *atababa sözü* denmektedir. Şahseven atababa sözlerinde Türk dünyası atasözlerinde görülen genel özelliklere ek olarak yaylak kışlak kültürünün derin izlerine de rastlanmaktadır. Şahseven Türklerinin yaylak kışlak hayatı; göç esnasında kullandıkları deve, at, eşek ve sürüyü koruyan köpek vb. hayvanlar; alaçık ve küme tipi yaylak çadırları, temel geçim kaynakları olan küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar ile ilgili olan atasözleri bu bağlamda dikkat çekicidir.

I. Manzum veya Mensur Olmaları Bakımından Şahseven Atasözleri

1. Manzum Atasözleri

Manzum atasözleri; uyak, redif, ölçü ve durak gibi ahenk unsurlarından bir veya birkaçını bünyesinde barındıran, genellikle birden fazla yargı içeren ve bu yargılar alt alta yazıldığında mısra özelliğine sahip olan, ahenk unsurlarından ötürü akılda daha kolay yer eden atasözleridir (Çam, 2018: 126). Şahsevenlerden derlenen manzum atasözlerinin kullanılan hece ölçüsü bakımından tasnifi aşağıdaki gibidir.

1.1. Kullanılan Hece Ölçüsü Bakımından Atasözleri

1.1.1. 4'lü Hece Ölçüsü

“ēlin gücü
sēlin gücü”

1.1.2. 5'li Hece Ölçüsü

“borç ki oldu yüz
gir içinde üz”
*

“buğda eken buğda biçer
arpa eken arpa [biçer]”

1.1.3. 6'lı Hece Ölçüsü

“söz var el içinde
söz var ev içinde”
*

“kiminin evveli
kiminin āxırı”
*

“söz var gelir geçer
söz var deler geçer”

1.1.4. 7'li Hece Ölçüsü

“kebabı köz yandırır
adamı söz [yandırır]”
*

“bağ alma bağlanarsan
dağ alma dağlanarsan
qoyun al yağlanarsan”

1.1.5. 8'li Hece Ölçüsü

“emmiynen bağda gezerem
dayıynan dağda gezerem”

1.1.6. 10'lu Hece Ölçüsü

“hēyvan mēleşer birbirin tapar
insan dilleşer birbirin tapar”

2. Mensur Atasözleri¹

Şahseven Türklerinden derlenen mensur atasözü örneklerinden bazıları şunlardır: “axacax qan damarda durmaz”, “arxalı it qurt basar”, “arı zehmetin çekmiyen bal qedrin bilmez”, “az yiyenin azarı da az olar”, “çürük ağaç mıx götürmez”, “dedelerin özü ölse de sözü ölmeyib”, “deliye günde bayramdı”, “itin qāydası hürümekdi”, “zaman gèder söz qalar”, “savaşan savaşana başuva dönüm dèmez”.

II. Söz Dizimi Bakımından Şahseven Atasözleri

1. Cümle Türüne Göre Atasözleri

1.1. Basit Cümle

Tek bir yargı bildiren çekimli bir fiil ya da ek fiille kurulan cümlelerdir. Basit cümle biçiminde olan Şahseven atasözlerinden bazıları şunlardır: “arxalı it qurt basar”, “aşığa bağdad uzax deyil”, “cüce nenesinnen süd görmiyib”.

1.2. Birleşik Cümle

İçerisinde esas yargının bulunduğu bir temel cümleyle onu anlam ve görev yönünden tamamlayan bir veya birden fazla yan cümlenin bir araya gelerek oluşturduğu cümlelerdir. Birleşik cümle biçiminde olan Şahseven atasözü örneklerinden bazıları şunlardır. *Şartlı birleşik cümle*: “bılıt ağlamasa çimen gülmez”, “deveye qanqal lazım olsa boynunu yüz yerden uzadar”, “saxlasan soğanı sonra kára gelmez”; *iç içe birleşik cümle*: “it yatır kölgede dèyir öz kölgemdi”, “qatıra dèyibler atan kimdi dèyir nenem atdı”, “ona dèyir vır mına dèyir qaç”, “canavar dèyib qulağım olmiyeydi qoyun qığının dalında gizzenerdim”; *sıralı cümle*: “adam itden utanmır itin yiyesinnen utanır”, “çağırılan yère erinme çağırılmıyan yèrde görünme” (*Bağımlı sıralı*); “zaman gèder söz qalar”, “soruşan dağlar aşar soruşmıyan düzde çaşar” (*Bağımsız sıralı*).

1.3. Eksiltili Cümle

Şahseven atasözlerinde kullanılan bir diğer cümle türü de eksiltili cümledir. Yüklem söylenmediği ve yargının tamamlanmasının muhataba bırakıldığı cümlelere eksiltili cümle denir. Eksiltili cümle biçiminde oluşturulan atasözlerinde her ne kadar yüklem söylenmemiş olsa da atasözünde ortaya konan düşüncede herhangi bir eksiklik söz konusu değildir. Eksiltili cümle biçimindeki atasözlerinde gereksiz söz tekrarlarından kaçınma söz konusudur: “buğda eken buğda biçer arpa eken arpa”, “tüfengin dolusun-

¹ Derlenen metinlerde mensur atasözlerine ait pek çok örnek bulunmaktadır. Bu bölümde on örnek yeterli görülmüştür. Benzer yapıda olan diğer atasözleri için çalışmanın sonunda yer alan listede bakılabilir.

nan bir nefer qorxar dolusunnan iki nefer”, “kebabı köz yandırır adamı söz”, “külden ot piter otdan kül”, “itin qabağında bey kimi danış beyin qabağında it kimi”, “kebabı köz yandırır adamı söz”.

2. Yüklemin Türüne Göre Atasözleri

Şahseven atasözü örnekleri, yüklem türüne göre fiil cümlesi ve isim cümlesi olmak üzere iki başlıkta incelenecektir.

2.1. Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümlelere fiil cümlesi denir. Şahsevenlerden derlenen atasözlerinin büyük çoğunluğu fiil cümlesi biçimindedir. Fiil cümlesi biçiminde olan atasözü örnekleri ve bu örneklerde kullanılan kipler aşağıdaki gibidir.

2.1.1. Bildirme Kipleri

2.1.1.1. Geniş Zaman

Atasözlerinde ortaya konan yargılar, toplumun uzun gözlem ve deneyimlerine dayanmaktadır. Atasözlerinde sunulan öğüt, uyarı vb. yargılar, özel bir zamanda değil tüm zamanlarda geçerliğini korumaktadır. Bu nedenle genelgeçer yargılar içeren atasözlerinde çoğunlukla geniş zaman kullanılmaktadır: “arxalı it qurt basar”, “zaman gèder söz qalar”, “demiri isdi isdi döyeller”, “düşmene quyu qazınca dosta ev tikersen”, “axacax qan damarda durmaz”, “arı zehmetin çekmiyen bal qedrin bilmez”, “az yiyenin azarı da az olar”, “çürük ağac mıx götürmez”, “deve öz eğrisin bilmez”, “deve mekkeye gitmeynen hacı olabilmez”, “deveye qanqal lazım olsa boynunu yüz yerden uzadar”, “öküzün gücü çatmaz yanındakin vurar”, “qanı qannan yumazlar qanı suvnan yuvallar”.

2.1.1.2. Şimdiki Zaman

Azerbaycan Türkçesinde genel itibarıyla geniş zamanı karşılamak için geniş ünlülü {-ar, -er} ekleri; şimdiki zamanı karşılamak için ise dar ünlülü {-ır, -ir, -ur, -ür} ekleri kullanılmaktadır. Bu sahada geniş ünlülü biçimler ile dar ünlülü biçimler arasında kesin bir ayırım yoktur. Türkçenin tarihî değişkelerinde ve ölçünlü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu ekler birbirlerinin yerine kullanılabilirler (Türk, 1996: 311). Şahseven atasözlerinde şimdiki zaman ekleriyle çekimlenmiş atasözü örnekleri de mevcuttur. Şimdiki zaman ekinin bu atasözlerinde daha çok geniş zaman işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zamanı karşılayan eklerle geniş zamanı karşılayan ekler arasında kesin bir ayırım olmadığı düşünüldüğünde eklerin birbirlerinin yerine kullanılmasının olağan bir durum olduğu söylenebilir: “ağılsız baş elinden sefil ayax

ne çekir”, “it yatır kölgede dèyir öz kölgemdi”; “āh eyri düzü beyenmir bu da bizi beyenmir”; “qarın doyor göz doymur”, “adam itden utanmır itin yiyesinnen utanır”, “qabaxdaki bilmir daldaki ne çekir”.

2.1.1.3. Belirli Geçmiş Zaman

Şahseven atasözlerinde belirli geçmiş zaman ekinin kullanıldığı atasözü örnekleri sınırlı sayıdadır: “bir su ki girdi qaba oldu içmeli”, “gözle-medigin daş yardı baş”, “borç ki oldu yüz gir içinde üz”, “dedesinin köhne xurcuna gètdi”.

2.1.1.4. Belirsiz Geçmiş Zaman

Şahseven atasözlerinde belirsiz geçmiş zaman ekinin kullanıldığı atasözlerine ait örnekler sınırlı sayıdadır. Belirsiz geçmiş zaman ekinin kullanıldığı örneklerde ya bitmiş bir olay veya durumun ifade edildiği ya da belirsiz geçmiş zaman ekinin geniş zaman işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir: “olan olub keçen keçib”; “dedelerin özü ölse de sözü ölmeyib”, “cüce nenesinnen süd görmiyib”.

2.1.1.5. Gelecek Zaman

Şahsevenlerden derlenen atasözlerinde gelecek zaman ekinin kullanıldığı yalnızca iki atasözü bulunmaktadır: “saxla samanī sōra käre gelecek”, “here özüyle beş arşın ağ aparacax”.

2.1.2. Tasarlama Kipleri

2.1.2.1. Emir-İstek

Atasözlerinde toplum tarafından onaylanan veya yasaklanan inanç, algı ve ortak görüşler; öğüt verici, yol gösterici bir biçimde bireylere sunulmaktadır. Şahseven atasözlerinde de yasaklayıcı veya öğüt verici kalıpların emir-istek kipiyle çekimlenen cümlelerle oluşturulduğu tespit edilmiştir: “borç ki oldu yüz gir içinde üz”, “çöregi çörekçiden al yolu yolçudan soruş”, “devenin dizini bağla sōra allaha tapşır”; “arvadı güzel olanınan yorğa atı olanınan gitme sefere”, “çağırılan yère erinme çağırılmıyan yèrde görünme”; “dostunan yè iç alışveriş eleme”.

2.1.2.2. Şart

Şahsevenlerden derlenen atasözlerinde az sayıda da olsa şart ekinin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Ancak burada hemen belirtmek gerekir ki burada verilen atasözlerinde şart ekini bünyesinde barındıran unsurlar, kiplikten ziyade cümledeki yargıyı tamamlayıcı işlevde kullanılmıştır: “bılıt ağlamasa çimen gülmez”, “deveye qanqal lazım olsa boynunu

yüz yerden uzadar”, “saqqallılar tükünnen saqqal çekip vërşeydi kosa da saqqallı olardı”, “saxlasan soğanı sonra kára gelmez”.

1.2. İsim Cümlesi

Yüklemi isim veya isim grubu biçiminde olan ve ek fiille çekimlenen cümlelerdir. Şahseven atasözlerinde yüklemi isim olan örneklerden bazıları şunlardır: “deliye günde bayramdı”, “herkesin öz tayı var öz payı var”, “itin qāydası hürümekdi”, “esil qızı almax çetindi saxlamağı āsan”, “subaylıx sultanlıxdı”; “āşığa bağdad uzax deyil”, “tülkünün şāhidi quyruğudu”, “mığan arığ eşşeyin yaylağıdı”.

III. Yüklemin Yerine Göre Atasözleri

1. Kurallı Cümle

Yüklemin sonda olduğu cümlelere kurallı cümle denir. Kurallı cümle biçiminde olan atasözlerinden bazıları şunlardır: “here özüyle beş arşın ağ aparacak”, “zaman geder söz qalar”, “demiri isdi isdi döyeller”; “deliye günde bayramdı”, “dost daşı berg incidir”, “subaylıx sultanlıxdı”.

2. Devrik Cümle

Yüklemin sonda olmadığı cümlelere devrik cümle denir. Devrik cümle biçiminde olan veya bünyesinde devrik cümle bulunan atasözlerinden bazıları şunlardır: “arvadı güzel olanınan yorğa atı olanınan gitme sefere”, “dostunu mene dē diyem sen kimsen”, “düzlük yaxçıdı eğ'rilih'den bi şey çıxmaz adama”, “gözlemedigin daş yardı baş”, “qatıra dēyibler atan kimdi dēyir nenem atdı”, “saxla kömürü zamanında geler kára”.

IV. Anlamlarına Göre Atasözleri

1. Olumlu Cümle

Yüklemin bildirdiği yargıyı olumlu biçimde gösteren cümlelerdir. İçinde yalnızca olumlu yargıların bulunduğu atasözü örneklerinden bazıları şunlardır: “çöregi çörekçiden al yolu yolcudan soruş”, “emmiyinen bağda gezerem dayıynan dağda gezerem”, “hēyvan mēleşer birbirin tapar insan dilleşer birbirin tapar”, “qonağın rüzisi özünnen qabax geler”, “şāhın develeri yalın ayax gezer”.

2. Olumsuz Cümle

Yüklemin bildirdiği yargıyı olumsuz biçimde gösteren cümlelerdir. İçinde yalnızca olumsuz yargıların bulunduğu atasözü örneklerinden bazıları şunlardır: “āh eyri düzü beyenmir bu da bizi beyenmir”, “cüce ne-

nesinden süd görmeyib”, “deve mekkeye gitmeynen hacı olabilir”, “dış qurdalamağnan qarın doymaz”, “gözelliğ' qarın doyurmaz”.

3. Olumlu ve Olumsuz Cümlelerin Bir Arada Olduğu Atasözleri

Şahseven atasözleri içinde hem olumlu hem de olumsuz yargıların bulunduğu örneklerden bazıları şunlardır: “dostunan yê iç alışveriş eleme”, “qarın doyur göz doymur”, “adam itden utanmır itin yiyesinnen utanır”, “qanı qannan yumazlar qanı suvnan yuvallar”, “bağ alma bağlanarsan dağ alma dağlanarsan qoyun al yağlanarsan”.

4. Soru Cümlesi

İçinde soru anlamı bulunan cümlelerdir. Şahsevenlerden derlenen atasözleri içinde, soru cümlesi biçiminde olan yalnızca bir atasözüne rastlanmıştır: “ısdanmış adama yağış ne ëleyebilir”.

IV. Kavram Özellikleri Bakımından Şahseven Atasözleri

1. Kavram Alanlarına Göre Şahseven Atasözleri

Atasözleri, üretildiği toplumun dünya görüşünü ortaya koyduğu gibi aynı zamanda o toplumun aynası olma özelliğine de sahiptir. Evrensel değerlere millî bir yorum olarak ele alabileceğimiz bu kalıp sözlerin kavram alanı oldukça geniştir. İnsan zihninin algılayabildiği hemen her kavramla ilgili atasözü üretilmiştir. Başka bir deyişle, üretildiği toplumun kavram alanına giren hemen her konuda atasözlerine rastlamak mümkündür.

Şahseven Türklerinden derlenen atasözleri incelendiğinde şu kavramların öne çıktığı görülür: *dostluk* “dostunan yê iç alışveriş eleme”, “dost daşı berg incidir”, “düşmene quyu qazınca dosta ev tikersen”, “dostunu mene dê diyem sen kimsen”; *birlik ve beraberlik* “ēlin gücü sēlin gücü”, “çöregin tek yiyen yükü özü çeker”, “tek elden ses çıkmaz”; *kader* “axacax qan damarda durmaz”, “kiminin evveli kiminin āxırı”; *emek* “arı zehmetin çekmiyen bal qedrin bilmez”; *tedbir* “devenin dizini bağla sōra allaha tapşır”, “evi temiz saxla qıfıl² qonax geler özünü temiz saxla qıfıl ölüm geler”; *ekonomi* “borç ki oldu yüz gir içinde üz”; *kişilik* “deve mekkeye gitmeynen hacı olabilir”, “deve öz eğrisin bilmez”; *merak* “çox qurdalama qurdu çıkar”; *açgözlülük* “qarın doyur göz doymur”; *komşuluk* “qonşu payı qarın doyurmaz”, “qonşunun payın gözziyen şamsız yatar”; *konukseverlik* “qonağın rüzisi özünnen qabax geler”; *asalet* “yaxçı at özüne qamçı vurdurmaz”; *yardımlaşma* “saqqallılar tükünnen saqqal çekip vērşeydi kosa da saqqallı olardı”.

2 “qıfıl” sözcüğü kilit anlamında da kullanılmaktadır.

Sosyal hayatın bir yansıması olarak ortaya çıkan atasözlerinde gündelik hayata dair pek çok kavram karşımıza çıkmaktadır. Hâlihazırda yaylak kışlak hayatı süren Şahseven Türkleri, kışın ağırlıklı olarak çiftçilik, ahır hayvancılığı; yazın ise daha çok otlaklarda küçükbaş hayvancılık başta olmak üzere, büyükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı ve arıcılık gibi işlerle uğraşmaktadırlar. Bu nedenlerden ötürü Şahseven atasözlerinde koyun, kuzu, öküz, inek, horoz, tavuk, köpek, arı vb. hayvan adlarına sıkça rastlanır. Şahsevenler, hayvanları sadece bir geçim kaynağı olarak kullanmaktadırlar. Şahseven Türk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan göç esnasında çeşitli hayvanlardan yararlanılmaktadır. Eskiden göçlerde kullanılan deve, at, katır, eşek gibi hayvanlar da atasözlerinde yer verilen unsurlardandır. Bunun yanında özellikle yaylak hayatının doğayla iç içe olması, obaların genellikle bir dağ eteğinde yer alması çeşitli vahşi hayvanlara ait gözlem ve deneyimlerin Şahseven atasözlerinde yer almasına olanak sağlamıştır. Şahseven atasözlerinde kullanım sıklığı çok fazla olan hayvanlarla ilgili olan atasözleri şöyle sınıflandırılabilir:

Evcil hayvanlarla ilgili olan atasözleri: “adam itden utanmır itin yiyesinnen utanır”, “arxalı it qurt basar”, “arı zehmetin çekmiyen bal qedrin bilmez”, “arvadı güzel olanınan yorğa atı olanınan gitme sefere”, “bağ alma bağlanarsan dağ alma dağlanarsan qoyun al yağlanarsan”, “bey vèren atın dişine baxmazlar”, “canavar dèyib qulağım olmiyeydı qoyun qığının dalında gizzenerdim”, “cüce nenesinnen süd görmiyib”, “cüceni de payızda sayallağ”, “çox qurdalama qurdu çıxar”, “deve mekkeye gitmeynen hacı olabilmez”, “deve öz eğrisin bilmez”, “devenin dizini bağla sora allaha tapşır”, “deveye qanqal lazım olsa boynunu yüz yerden uzadar”, “hèyvan mèleşer birbirin tapar insan dilleşer birbirin tapar”, “it yatır kölgede dèyir öz kölgemdi”, “itin qabağında bey kimi danış beyin qabağında it kimi”, “itin qāydası hürümekdi”, “qatıra dèyibler atan kimdi dèyir nenem atdı”, “mığan arığ eşşeyin yaylağıdı”, “öküzün gücü çatmaz yanındakin vurar”, “şāhin develeri yalın ayax gezer”, “şahsevenin ayağın altında at axsamaz”, “yaxçı at özüne qamçı vurdurmaz”.

Vahşi hayvanlarla ilgili olan atasözleri: “qarqaynan dost olanın yèdigi piyin olar”, “quş dağdan tüşüb dağın da xeberi yox”, “mene deymeyen canavar min yaşasın”, “sen yaxçılıx èle sal deryaya balıx bilmese xuda biler”, “su üsdünde adamı ilan vırmaz”, “sürüden qalanı qurt yiyer”, “tellan min baş saxlar sar öz başın da saxlayabilmez”, “tülkünün şāhidi quyruğudu”.

Şahsevenlerin sosyal hayatıyla ilgili olarak yaylak kışlak hayatı ve göç kavramlarıyla ilgili olan atasözleri de şunlardır: “dağ başınnan duman eskig olmaz”, “köçen yurdun qedrini tüşen yurdda bileller”, “mığan arığ

eşşeyin yaylağıdı”, “oba bosdan qırağı düşmez”, “buğda eken buğda biçer arpa eken arpa”.

B. Deyimler (Meseller/Miseller)

Asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözler (Elçin, 2004: 642) veya çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük grupları (Aksoy, 1988: 52) olarak tanımlanabilen deyimler, atasözleri gibi Türkçenin söz varlığını oluşturan önemli unsurlardan biridir. Türkçede deyimler ile ilgili gerek yapı gerekse içerik bakımından bugüne kadar pek çok tanım ve tasnif çalışmaları yapılmıştır. Yaygınlık ve kullanım durumlarına göre genel (sözlü ve yazılı olarak kullanılanlar), belirli bir bölgede kullanılan, Türkiye dışındaki Türk değişkelerinde yaşayanlar, eskiden kullanılıp günümüzde unutulmuşlar (Elçin, 2004: 644); yapı bakımından iki yargılı olanlar, uyaklı olanlar, öykü veya konuşma biçiminde olanlar, eksiltili anlatımlar vd. (Aksoy, 1984: 403-414) deyimlerle ilgili yapılan tasnif çalışmalarından bazılarıdır.

Kişisel ve dolayısıyla da özel bir kullanımla ortaya çıkıp halkın benimsemesiyle genelleşen deyimler, atasözleri ile birtakım ortaklıkları ve farklılıkları bünyesinde barındırmaktadır. Deyimlerin kalıp söz olmasının dışında, kullanıldığı bölgedeki halkın kültürüyle uyumlu olma, uyaklı olma, belirli bir hikâyeye sahip olma, soyut kavramları açıklamak için somut yola başvurma vb. özellikleri deyimleri atasözlerine yaklaştırmaktadır. Atasözleri ile deyimleri birbirinden ayırmak kimi zaman çok zor olabilmektedir. Bu hususta atasözlerini deyimlerden ayırt edebilmek için dil özellikleri, hacim ve kullanılan söz sanatları gibi çeşitli ölçütler ortaya konmuştur (Efendiye, 1981: 109-110).

Şahseven Türklerinde deyimleri karşılamak için Kuzey Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *mesel*, *misel* sözcükleri kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ile Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkçesi arasında adeta bir köprü konumunda olan Şahseven Türkçesi, kendisine özgü kullanım örneklerinin ortaya çıkarılmasının yanında, kalıp sözler bağlamında incelendiğinde bizlere bu konudaki çeşitli eş değerklikleri ve farklılıkları ortaya çıkarma olanağı sunmaktadır.

I. Yapı Bakımından Şahseven Deyimleri

1. Birleşik Fiil Grubunda Bulunan Deyimler

Yalın isim ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “ad qoymax”, “zerer aparmax”, “erdiş / erziş qoymax”, “ehemmiyet vèrmek”, “yük vurmax”,

“soyux deymek”, “iş görmek”, “laylay çalmax”, “xeber almax”, “qulax asmax”, “ağız yoxlamax”.

İsim + iyelik eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “dili dolaşmax”, “dili tutulmax”, “eli üzölmek”, “xoşu gelmek/ gelmeh’”, “göylü olmax”, “üregi keçmek”, “nesli kesilmek”.

İsim + belirtme hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “davani kesmek”.

İsim + iyelik eki + belirtme hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “başını giçeldmek”, “qabağın kesmek”, “arasını vırmax / vurmax”, “özün vèrmek”.

İsim + iyelik eki + yönelme hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “xoşuna gètmek”, “başına dönme”, “başına dolanmax”, “yādına tüşmek”, “özüne gelmek”.

İsim + iyelik eki + bulunma hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “yādında qalmax”.

İsim + iyelik eki + ayrılma hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “elinden almax”, “yādınnan çıxmax”, “elinnen yapışmax”.

İsim + yönelme hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “üreye yatmax”, “emele gelmek”, “çötkiye vurmax”, “püşküne qalmax”, “irehmete gètmek”, “derde deymek”.

İsim + ayrılma hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “fikirden çıxmax”, “moddan tüşmek”, “elden tüşmek”.

İsim tamlaması ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “cemin sözüne baxmax” (*isim tamlaması + yönelme hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan*); “bahdının üsdünde oturmax” (*isim tamlaması + bulunma hâli eki ve fiil biçiminde kalıplaşan*).

Sıfat tamlaması ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “alçax yerde gezmek”, “ayrı seçi èlemek”.

İsnat grubu ve fiil biçiminde kalıplaşan deyimler: “alnı açix yaşamax”.

II. Köken Bilgisi Bakımından Şahseven Deyimleri

1. Tüm Unsurları Türkçe Sözcüklerden Oluşan Şahseven Deyimleri

Tüm unsurları Türkçe sözcüklerden oluşan Şahseven deyimleri şunlardır: “acıği gelmek”, “ad çekmek”, “ad qoymax”, “ağır gelmek”, “ağız yoxlamax”, “ağzı üsde qalmax”, “āx çekmek”, “alçax yerde gezmek”, “alnı açix yaşamax”, “and içmek”, “arasını vırmax / vurmax”, “ayax açmax”, “ayrı seçi èlemek”, “baş üsde”, “başına dönme”, “başına dolanmax”, “başını giçeldmek”, “bèl bağlamax”, “dili dolaşmax”, “dili tutulmax”, “elden

tüşmek”, “eli yetişmek”, “eli üzülme”, “elinden almak”, “elinnen yapışmak”, “göylü olma”, “göz deyme”, “gözüm üsdüne”, “iş görme”, “kelele’ gelme”, “qabağın kesme”, “qan bağlama”, “qara çekme”, “qulax asma”, “qulax vèrme”, “laylay çalma”, “özüne gelme”, “püsküne qalma”, “sen öl / men ölüm”, “sınaxat atma”, “soyux deyme”, “söz keçirme”, “üreği keçme”, “üreği keçme”, “üreye yatma”, “yād vèrme”, “yādına түşme”, “yādınnan çıxma”, “yolayol getme”, “yoldan azma”, “yük vurma”.

2. Alıntı Sözcüklerle Oluşturulan Şahseven Deyimleri

Alıntı sözcüklerle oluşturulan Şahseven deyimleri şunlardır: “axlı kesme” (Ar. + T.), “alaqa bağlama” (Ar. + T.), “bismilla çevürme / çevirme” (Ar. + T.), “davanı kesme” (Ar. + T.), “ehemmiyet vèrme” (Ar. + T.), “emele gelme” (Ar. + T.), “ezā saxlama” (Ar. + T.), “fikir götme” (Ar. + T.), “fikirden çıxma” (Ar. + T.), “herfi olmama” (Ar. + T.), “hörmət saxlama” (Ar. + T.), “xeber alma” (Ar. + T.), “xirs yeme” (Ar. + T.), “icāze alma / vèrme” (Ar. + T.), “irehmete getme” (Ar. + T.), “kebin vèrme / alma” (Ar. + T.), “kebin kesme” (Ar. + T.), “qadan alım / qadasını alma / qada alma” (Ar. + T.), “mesgán salma” (Ar. + T.), “me’tel / mertel qalma” (Ar. + T.), “nesli kesilme” (Ar. + T.), “nezer deyme” (Ar. + T.), “nezir qoyma” (Ar. + T.), “novba tutma” (Ar. + T.), “ömür çürütmek” (Ar. + T.), “salavat çevürme” (Ar. + T.), “söhbet / sühbet çekme” (Ar. + T.), “şōqa gelme” (Ar. + T.), “te’ fil alma” (Ar. + T.), “te’ fil vèrme” (Ar. + T.), “zehmet çe’me” (Ar. + T.), “zerel çekme” (Ar. + T.), “zerer aparma” (Ar. + T.), “sen alla” (T. + Ar.), “cemin sözüne baxma” (Ar. + T. + T.); “bahdı açılma” (Far. + T.), “ceşn tutma” (Far. + T.), “derde deyme” (Far. + T.), “bahdının üsdünde oturma” (Far. + T. + T.), “erdiş / erziş qoyma” (Far. + T.), “xoşu gelme/ gelme” (Far. + T.), “xoşuna getme” (Far. + T.), “nişan vèrme” (Far. + T.), “ras gelme” (Far. + T.); “çötkiye vurma” (Rus. + T.); “moddan түşme” (İt. + T.).

III. Kavram Özellikleri Bakımından Şahseven Deyimleri

1. Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler

Organ adlarıyla kurulan Şahseven deyimleri şunlardır: “elinden almak”, “başına dönme”, “başına dolanma”, “qulax asma”, “ağız yoxlama”, “göylü olma”, “ayax açma”, “göz deyme”, “bèl bağlama”, “qan bağlama”, “elinnen yapışma”, “qulax vèrme”, “dili dolaşma”, “alını açma yaşama”, “elden түşme”, “eli yetişme”, “ağız üsde qalma”.

2. Soyut Kavramları Karşılıyan Deyimler

Soyut kavramları karşılıyan Şahseven deyimleri şunlardır: “axlı kesmek”, “alaqa bağlamak”, “and içmek”, “bahdı açılmax”, “bahdının üsdünde oturmax”, “davanı kesmek”, “derde deymek”, “ehemmiyet vèrmek”, “ezā saxlamak”, “fikir götmek”, “fikirden çıxmax”, “hörmət saxlamak”, “xirs yèmek”, “xoşu gelmek/ gelmeh”, “xoşuna gètmek”, “icāze almax / vèrmek”, “irehmete gètmek”, “qadan alım / qadasını almax / qada almax”, “nezir qoymax”, “ömür çürütmek”, “söhbət / sühbət çekmek”, “te’ fil almax”, “te’ fil vèrmek”, “yād vèrmek”, “yādına tüşmek”, “yādinnan çıxmax”, “zehmet çeh’mek”, “zerel çekmek”, “zerer aparmax”.

Sonuç

Şahseven Türkleri, İran’da aşiretler konfederasyonu biçiminde örgütlenmiş olan ve yaylak kışlak hayatı süren nüfus itibarıyla en kalabalık ikinci Türk topluluğudur. Bu çalışmada 2018 ve 2019 yılları arasında yapılan alan araştırmaları neticesinde Erdebil, Doğu Azerbaycan ve Zencan’da yaşayan Şahseven Türklerinden derlenen 109 atasözü ve 113 deyim örneği incelenmiştir. Türkçedeki deyim ve atasözlerinin zamana ve coğrafyaya göre bazı dilsel farklılıkları olsa da genel anlamda bunların Türk dünyasında büyük oranda ortaklık arz ettiği bilinmektedir. Şahseven Türklerinden derlenen atasözü ve deyim örnekleri incelendiğinde bu ürünlerin yapı ve anlam bakımından Türk dünyasının diğer topluluklarında kullanılan ürünlerle ortak özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Şahsevenler, Türk dünyasındaki her bir topluluk gibi farklı tarihî, siyasi ve sosyolojik süreçlerden geçmiştir. Buna rağmen verilen atasözü ve deyim örneklerine bakıldığında Şahsevenlerin dil, kültür, dünyaya bakış ve dünyayı algılayış bakımından Türklüklerinden herhangi bir şey eksilmediği anlaşılmaktadır.

Şahsevenlerin büyük bir çoğunluğunun Anadolu coğrafyasından göç ettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla tarihsel süreç ve sosyal hayat göz önünde bulundurulduğunda yapı ve anlam bakımından Türkiye Türkçesi ile birbir örtüşen örneklerin bulunması, Şahseven atasözü ve deyimlerini ön plana çıkaran en önemli özelliklerden biridir. Derlenen deyim ve atasözlerinin büyük bir kısmının bugün Türkiye sahasında kullanılıyor olması, Şahsevenlerin Anadolu’daki sözlü kültüre ait ürünleri İran coğrafyasına taşıdıklarının göstergesidir. Bu görüşü destekleyen örneklerden bazıları şu şekildedir:

Atasözleri

ÖTT’deki biçimi: “Akacak kan damarda durmaz.” (Aksoy, 1988: 125);
ŞT’deki biçimi: “axacax qan damarda durmaz”, *ÖTT’deki biçimi* “söz var

gelir geçer söz var deler geçer”³; *ŞT’deki biçimi*: “Söz var gelir geçer, söz var deler geçer.”, *ÖTT’deki biçimi*: “Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.” (Aksoy, 1988: 45); *ŞT’deki biçimi*: “qızım sene deyi rem gelinim sen eşid”, *ÖTT’deki biçimi*: “Kaynayan kazan kapak tutmaz.” (Aksoy, 1988: 352); *ŞT’deki biçimi*: “qaynayan qazan qapax tutmaz”, *ÖTT’deki biçimi*: “Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.” (Aksoy, 1988: 179); *ŞT’deki biçimi*: “mene deymeyen canavar min yaşasın”.

Deyimler

ÖTT’deki biçimi: “aklı kesmek” (Aksoy, 1984: 454); *ŞT’deki biçimi*: “axlı kesmek”, *ÖTT’deki biçimi*: “kulak vermek”; *ŞT’deki biçimi*: “qulax vermek”, *ÖTT’deki biçimi*: “nesli tükenmek”; *ŞT’deki biçimi*: “nesli kesilmek”, *ÖTT’deki biçimi*: “nazar değmek” (Aksoy, 1984: 820); *ŞT’deki biçimi*: “nezer deymek”, *ÖTT’deki biçimi*: “zahmet çekmek”; *ŞT’deki biçimi*: “zehmet çeh'mek”.

Şahseven deyim ve atasözlerinin bazılarının Güney Azerbaycan Türkçesi ve ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde kullanılan biçimlerle yapı anlam bakımından tam veya kısmi eş değeriğe sahip olduğu açıkça görülmektedir. Buna ek olarak Şahseven atasözü ve deyim örneklerinde çok ileri düzeyde olmasa da birtakım ses ve biçim farklılıkları da bulunmaktadır:

Atasözleri

GAT ve ÖAT’deki biçimi: “Deliye günde bayramdır.” (Öztürk, 1993: 87; Beydilli, 2004: 84; Fereh mend, 2003: 68; Berazende, 2019: 71); *ŞT’deki biçimi*: “deliye günde bayramdı”, *GAT ve ÖAT’deki biçimi*: “Bağ alma bağlanarsan / Dağ alma dağlanarsan / Qoyun al yağlanarsan” (Öztürk, 1993: 36); *ŞT’deki biçimi*: “bağ alma bağlanarsan / dağ alma dağlanarsan / qoyun al yağlanarsan”, *GAT ve ÖAT’deki biçimi*: “Daldan atılan daş topuğa değer.” (Fereh mend, 2003: 66), “Daldan atan topuqdan vurur.” (Beydilli, 2004: 80); “Daldan atan topuğa deyer.” (Berazende, 2019: 43); *ŞT’deki biçimi*: “daldan atılan buda deyer”.

Deyimler

GAT ve ÖAT’deki biçimi: “ah çekmek (AMEA, 2006: I: 74); *ŞT’deki biçimi*: “ax çekmek”, *GAT ve ÖAT’deki biçimi*: “acığı gelmek” (AMEA, 2006: I: 33); *ŞT’deki biçimi*: “acığı gelmek”, *GAT ve ÖAT’deki biçimi*: “göz deymek” (AMEA, 2006: II: 276); *ŞT’deki biçimi*: “göz deymek” vd.

Türkiye, İran ve Azerbaycan sahasında yapı ve anlamca örtüşen deyim ve atasözlerinin yanında, Şahseven Türklerine özgü bazı örnekler de bu çalışmada tespit edilmiştir. *Atasözleri*: “mığan arığ eşşeyin yaylağıdı”,

3 ÖTT’deki örnekler Aksoy’un (1984, 1988) çalışmalarından ve TDK’nin genel ağ adresinden (<https://sozluk.gov.tr>) alınmıştır.

“şahsevenin ayağın altında at axsamaz”. *Deyimler*: “yolayol gëtmek”, “püsküne qalmax”, “başını giçeldmek”.

Şahseven Türklerinden derlenen atasözleri kavram alanlarına göre incelendiğinde genel itibarıyla *dostluk, birlik ve beraberlik, emek, kader, tedbir, ekonomi, kişilik, merak, açgözlülük, komşuluk, konukseverlik, asalet, yardımlaşma* gibi kavramların öne çıktığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra deyim ve atasözlerinde Şahsevenlerin sosyal ve kültürel hayatlarına ilişkin izlere de rastlanmaktadır. Özellikle hayvancılık ve çiftçilikle ilgili unsurlara deyim ve atasözlerinde sık yer verilmesi yaylak kışlak hayatının etkisiyle ortaya çıkmış bir özellik olarak değerlendirilmelidir. Bir başka deyişle Şahsevenlerin sosyal hayatı, deyim ve atasözlerinde kendisini açık belli etmektedir.

Sonuç itibarıyla İran sahasında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Şahseven Türklerinin konuştukları Türkçeye ait olan deyim ve atasözü örnekleri, bu çalışma ile kayıt altına alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada derlenen deyim ve atasözleri ile hem İran’daki diğer Türk değişkeleri hem de Türk dünyasının diğer değişkelerinde kullanılan deyim ve atasözleri arasında karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasına olanak sağlanmıştır.

Şahseven Türklerinden Derlenen Atasözleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları⁴

1. adam itden utanmır itin yiyesinnen utanır (KK 4)
“Adam köpekten utanmıyor, köpeğin sahibinden utanıyor.”
2. āh eyri düzü beyenmır bu da bizi beyenmır (KK 5)
“Ah eğri düzü beğenmiyor, bu da bizi beğenmiyor.”
3. axacax qan damarda durmaz (KK 1)
“Akacak kan damarda durmaz.”
4. ağılsız baş elinden sefil ayax ne çekir (KK 5)
“Akılsız başın cezasını ayak çeker.”⁵
5. arxalı it qurt basar (KK 3)
“Arkası olan it, kurt basar.”
6. arı zehmetin çekmiyen bal qedrin bilmez (KK 1)

4 Yazılı metinlerin aktarımında birçok farklı çeviri ve aktarma stratejileri kullanılmaktadır. Şahseven deyim ve atasözlerinin Türkiye Türkçesine aktarımında benzer anlam ve benzer biçimle aktarım (tam eşdeğerlik), benzer anlam farklı biçimle aktarım (kısmi eş değerlik), açıklama yoluyla aktarım ve çıkarma yoluyla aktarım (Yalçın ve Büyüksaraç, 2017: 817-829) stratejileri uygulanmıştır. Şahseven deyim ve atasözlerinin ölçünlü Türkiye Türkçesinde tam eş değerliği bulunan örnekleri ölçünlü Türkiye Türkçesindeki biçimiyle aktarılmıştır. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde bulunmayan veya kısmi eş değerliği bulunanlarda ise deyim ve atasözlerinin kısmi eşdeğerleri verilmiştir. Aynı zamanda tam veya kısmi eş değerliğe sahip olan tüm atasözlerinin birebir sözcük aktarımı ise dipnotlarda gösterilmiştir.

5 “Akılsız baş yüzünden sefil ayak ne çekiyor.”

- “Arının zahmetini çekmeyen balın kıymetini bilmez.”
7. arvadı güzel olanınan yorğa atı olanınan gitme sefere (KK 5)
“Karısı güzel olanla yorga⁶ atı olanla sefere gitme.”
8. az yiyenin azarı da az olar (KK 4)
“Az yiyenin sıkıntısı da az olur.”
9. aşığa bağdad uzax deyil (KK 5)
“Âşığa Bağdat uzak değil.”
10. babadan himmet neveden xıtmət (KK 5)
“Dededen himmet, torundan hizmet.”
11. bağ alma bağlanarsan dağ alma dağlanarsan qoyun al yağlanarsan (KK 3)
“Bağ alma, bağlanırsın; dağ alma, dağlanırsın; koyun al, yağlanırsın.”
12. bey vèren atın dişine baxmazlar (KK 1)
“Beleş atın dişine bakılmaz”⁷
13. bezekli qızı almax saxtdı saxlamağı çetin (Çam, 2021: 366)
“Süslü kızı almak da zordur beslemesi de zordur.”
14. bılıt ağlamasa çimen gülmez (KK 1)
“Bulut ağlamasa çimen gülmez.”
15. bir su ki girdi qaba oldu içmeli (KK 6)
“Bir su, kaba girince içilecek su olur.”
16. biri bilmiyen mini de bilmez (KK 5)
“Biri bilmeyen bini de bilmez.”
17. borç ki oldu yüz gir içinde üz (KK 1)
“Borç olunca yüz, gir içinde yüz.”
18. buğda eken buğda biçer arpa eken arpa (KK 4)
“Arpa eken buğday biçmez.”⁸
19. canavar dèyib qulağım olmiyeydı qoyun qığının dalında gizzenerdim (KK 2)
“Kurt ‘Kulağım olmasaydı koyun dışkısının arkasında gizlenirdim.’ demiş.”
20. cüce nenesinnen süd görmiyib (KK 1)
“Civciv, annesinden süt görmemiş.”
21. cücenı de payızda sayallağ (KK 1)

6 Yorga: Atın, biniciyi sarsmayan yürüyüşlerinden biri.

7 “Beyin verdiği atın dişine bakmazlar.”

8 “Buğday eken buğday biçer, arpa eken arpa.”

- “Civcivi sonhabarda sayarlar.”
22. çağırılan yere erinme çağırılmıyan yerde görünme (KK 4)
“Çağırılan yere erinme, çağırılmayan yerde görünme.”
23. çox qurdalama qurdu çıxar (KK 1)
“Çok kurcalama kurdu çıkar.”
24. çöregi çörekçiden al yolu yolcudan soruş (KK 1)
“Çöreği çörekçiden al, yolu yolcudan sor.”
25. çöregin tek yiyen yükü özü çeker (KK 5)
“Çöreği yalnız yiyen, yükü kendi çeker.”
26. çürük ağac mıx götürmez (KK 3)
“Çürük ağaç çivi tutmaz.”
27. dağ başınnan duman eskig olmaz (KK 1)
“Dağ başından duman eksik olmaz.”
28. daldan atılan buda deyer (KK 3)
“Arkadan atılan baldıra değer.”
29. dedelerin özü ölse de sözü ölmeyib (KK 5)
“Ataların kendileri ölse de sözleri ölmez.”
30. dedesinin köhne xurcuna gétđi (Çam, 2021: 366)
“Babasının eski borcuna gitti.”
31. deliye günde bayramdı (KK 3)
“Deliye her gün bayramdır.”
32. demiri isdi isdi döyeller (KK 4)
“Demiri tavında dövmeli.”
33. deve mekkeye gitmeynen hacı olabilir (KK 1)
“Deve Mekke’ye gitmekle hacı olamaz.”
34. deve öz eğrisin bilmez (KK 1)
“Deve kendi eğrisini bilmez.”
35. devenin dizini bağla sōra allaha tapşır (KK 3)
“Devenin dizini bağla sonra Allah’a tevekkül et.”
36. deveye qanqal lazım olsa boynunu yüz yerden uzadar (KK 1)
“Deveye kangal otu lazım olduğunda boynunu yüz yerden uzatır.”
37. diş qurdalamağnan qarın doymaz (KK 1)
“Diş karıştırmakla karın doymaz.”

9 “Demiri sıcak sıcak döverler.”

38. dost daşı berg incidir (KK 3)
“Dostun taşı çok incidir.”
39. dost yaman günde tanınar (KK 4)
“İyi dost, kara günde belli olur.”¹⁰
40. dostunan yê iç alışverişi eleme (KK 6)
“Dost ile ye, iç; alışveriş etme.”
41. dostunu mene dē diyem sen kimsen (KK 5)
“Bana arkadaşını söyle sana kim olduğunu söyleyeyim.”
42. düşmene quyu qazınca dosta ev tikersen (KK 1)
“Düşmana kuyu kazınca dosta ev yaparsın.”
43. düzlük yaxçıdı eğ'rilih'den bi şey çıxmaz adama (KK 4)
“Doğruluk güzeldir, eğrilikten bir şey çıkmaz adama.”
44. ėlin gücü sēlin gücü (Çam, 2021: 353)
“Ėlin gücü selin gücü.”
45. emmiyner bağda gezerem dayıynan dağda gezerem (KK 5)
“Amcayla bağda gezerim, dayıyla dağda gezerim.”
46. esil kıızı almax çetindi saxlamağı āsan (Çam, 2021: 441)
“Asil kıızı almak zordur, beslemesi kolay.”
47. evi temiz saxla qıfıl¹¹ qonax geler özüvü temiz saxla qıfıl ölüm geler (KK 4)
“Evi temiz tut, davetsiz konuk gelir; kendini temiz tut, davetsiz ölüm gelir.”
48. güzelliħ' qarın doyurmaz (KK 4)
“Güzellik karın doyurmaz.”
49. gözlemedigin daş yardı baş (KK 6)
“Ummadığın taş, baş yarar.”¹²
50. hem nala dēür hem mıxa (KK 1)
“Hem nalına hem mihına.”¹³
51. here özüyle beş arşın ağ aparacax (KK 3)
“Herkes kendisiyle beş arşın kefen götürecek.”
52. herkesin öz tayı var öz payı var (KK 6)
“Herkesin kendi birikimi var, kendi payı var.”

10 “Dost kötü günde tanınır.”

11 “qıfıl” sözcüğü daha çok kilit anlamında kullanılmaktadır.

12 “Ummadığın taş, yardı baş.”

13 “Hem nalına diyor hem mihına.”

53. h yvan m leŒer birbirin tapar insan dilleŒer birbirin tapar (KK 1)
“Hayvan koklaŒa koklaŒa, insan konuŒa konuŒa.”¹⁴
54. ısdanmıŒ adama yađıŒ ne  leyebiler (KK 2)
“IslanmıŒ adama yağmur ne yapabilir?”
55. it yatır k lgede d yir  z k lgemdi (KK 1)
“K pek g lgede yatıyor, ‘Kendi g lgem!’ diyor.”
56. itin qabağında bey kimi danıŒ beyin qabağında it kimi (KK 3)
“K peğin  n nde bey gibi konuŒ, beyin  n nde k pek gibi.”
57. itin q ydası h r mekdi (KK 1)
“İtin huyu hırlamaktır.”
58. kebabı k z yandırır adamı s z (KK 5)
“Kebabı k z yakar, adamı s z.”
59. kiminin evveli kiminin  xırı (KK 3)
“Kiminin baŒı kiminin sonu.”
60. k en yurdun qedrini t Œen yurdda bileller (KK 1)
“G  len yurdun kıymetini varılan yurttan anlarlar.”
61. k lden ot piter otdan k l (KK 1)
“K lden ateŒ ıkar, ateŒten k l.”
62. qabaxdaki bilmir daldaki ne ekir (KK 2)
“ ndeki bilmiyor arkadaki ne ekiyor.”
63. qaanı qovmazlar yıxılana vurmazlar (KK 3)
“Kaanı kovalamazlar, yıxılana vurmazlar.”
64. qanı qannan yumazlar q nı suvnan yuvallar (am, 2021: 441)
“Kanı kanla yıkamazlar, kanı suyla yıkarlar.”
65. qarın doyur g z doymur (KK 2)
“Karı doyar, g z doymaz.”
66. qarqaynan dost olanın y digi piyin olar (KK 3)
“Kılavuzu karga olanın burnu boktan kalkmaz.”¹⁵
67. qatıra d yibler atan kimdi d yir nenem atdı (KK 1)
“Katıra baban kim diye sormuŒlar, ‘Annem at!’ demiŒ.”
68. qaynayan qazan qapax tutmaz (KK 6)
“Kaynayan kazan kapak tutmaz.”

14 “Hayvan meleŒerek birbirini bulur, insan s yleŒerek birbirini bulur.”

15 “Kargayla dost olanın yediği hayvan dıŒkısı olur.”

69. qebrisdana gèden ölü geri qaydabilmez (KK 5)
“Kabre giden ölü geri dönemez.”
70. qısmetden artıx yémeg olmaz (KK 1)
“Kısmetten fazlası yenmez.”
71. qızım sene dèyirem gelinim sen eşid (KK 6)
“Kızım sana diyorum, gelinim sen anla.”¹⁶
72. qonağın rüzisi özünnen qabax geler (KK 3)
“Misafirin yiyeceği kendisinden önce gelir.”
73. qonşu payı qarın doyurmaz (KK 6)
“Komşudan gelen karın doyurmaz.”
74. qonşunun payın gözziyen şamsız yatar (KK 6)
“Komşudan gelecek yemeği bekleyen akşam yemeği yemeden yatar.”
75. qurbet qızı xanum olmaz (KK 6)
“Gurbet kızı hanım olmaz.”
76. quş dağdan tüşüb dağın da xeberi yox (KK 3)
“Kuş dağdan düşmüş, dağın haberi olmamış.”
77. mene deymeyen canavar min yaşasın (KK 3)
“Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.”¹⁷
78. mığan arığ eşşeyin yaylağıdı (KK 1)
“Mugan zayıf eşeğin yaylağıdır.”
79. oba bosdan qırağı düşmez (KK 1)
“Oba bostanın yanına konmaz.”
80. olan olub keçen keçib (KK 5)
“Olan olmuş, giden gitmiş.”
81. ona dèyir vır mına dèyir qaç (KK 1)
“Ona diyor vur, buna diyor kaç.”
82. öldü var döndü yox (KK 1)
“Ölmek var, dönmek yok.”
83. öküzün gücü çatmaz yanındakin vurar (KK 5)
“Öküzün gücü yetmeyince yanındakine vurur.”
84. saxla kömürü zamanında geler kára (KK 1)
“Sakla kömürü zamanı gelince kâr eder.”

16 “Kızım sana diyorum, gelinim sen işit.”

17 “Bana değmeyen kurt bin yaşasın.”

85. saxla samanī sōra kâre gelecek (KK 1)
“Sakla samanı gelir zamanı.”¹⁸
86. saxlasan soğanī sonra kâra gelmez (KK 1)
“Soğanı saklarsan sonra kâr etmez.”
87. saqqallılar tükünnen saqqal çekip vërşeydi kosa da saqqallı olardı
(Çam, 2021: 441)
“Sakallıllar sakalından bir kıl çekip verseydi köse de sakallı olurdu.”
88. savaşan savaşana başuva dönüm demez (KK 1)
“Dövüşen dövüşene ‘Kurban olayım!’ demez.”
89. sen yaxçılıx ële sal deryaya balıx bilmese xuda biler (KK 1)
“İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir.”¹⁹
90. soruşan dağlar aşar soruşmıyan düzde çaşar (KK 5)
“Soran dağlar aşar, sormayan düzlükte şaşar.”
91. söz var ël içinde söz var ev içinde (KK 3)
“Söz var il içinde, söz var ev içinde.”
92. söz var gelir geçer söz var deler geçer (KK 3)
“Söz var gelir geçer, söz var deler geçer.”
93. söz var xeste adamı sağaldar söz var adamı yaralar (KK 4)
“Söz var hasta adamı iyileştirir, söz var adamı yaralar.”
94. su üsdünde adamı ilan vırmaz (KK 1)
“Su üstündeki adamı yılan sokmaz.”
95. subaylıx sultanlıxdı (KK 3)
“Bekârlık sultanlıktır.”
96. sürüden qalanı qurt yiyer (KK 3)
“Sürüden ayrı kalanı kurt yer.”
97. şāhın develeri yalın ayax gezer (KK 1)
“Şahın develeri yalın ayak gezer.”
98. şahsevenin ayağın altında at axsamaz (KK 1)
“Şahsevenin ayak altında at aksamaz.”
99. şirin şirin yemenin acı acı qusmağı da olar (KK 5)
“Tatlı tatlı yemenin acı acı geçirmesi olur.”²⁰

18 “Sakla samanı sonra kâr edecek.”

19 “Sen iyilik yap at denize, balık bilmezse Hüda bilir.”

20 “Tatlı tatlı yemenin acı acı kusması da olur.”

100. tek elden ses çıxmaz (KK 1)
“Bir elden ses çıkmaz.”
101. tellan min baş saxlar sar öz başın da saxlayabilmez (Çam, 2021: 499)
“Şahin bin kişiyi besler, doğan kendini bile besleyemez.”
102. topalla gezen axşamamı örğenir (KK 1)
“Topalla gezen aksamayı öğrenir.”
103. tüfengin dolusunnan bir nefer qorxar dolusunnan iki nefer (KK 4)
“Tüfeğin dolusundan bir kişi korkar, boşundan iki kişi.”
104. tülkünün şahidi quyruğudu²¹ (KK 5)
“Tilkinin şahidi kuyruğudur.”
105. umac aşınnan quran xetm elir (KK 1)
“Umaç aşıyla Kur’an hatmediyor.”
106. veten torpağınnan pay olmaz (KK 2)
“Vatan toprağından pay olmaz.”
107. yaxçı at özüne qamçı vurdurmaz (KK 4)
“Yürük at kamçı değdirmez.”²²
108. zalımın qılıcınnan kasıbın ahı pisdı (KK 4)
“Mazlumun ahı, zalimin kılıcından fenadır.”
109. zaman gèder söz qalar (KK 3)
“Zaman geçer, söz kalır.”

Şahseven Türklerinden Derlenen Deyimler ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları

1. acığı gelmek “hoşlanmamak, beğenmemek” (Çam, 2021: 442)
2. ad çekmek “nam sürmek” (Çam, 2021: 385)
3. ad ayırmax “ad ayırmak” (Çam, 2021: 504)
4. ad qoymax “ad koymak” (Çam, 2021: 423)
5. ağır gelmek “ağır gelmek” (Çam, 2021: 496)
6. ağız yoxlamak “ağız aramak” (Çam, 2021: 352)
7. ağzı üsde qalmax “ağzı açık kalmak, bilincini yitirmek, şaşırmaq” (Çam, 2021: 504)
8. āx çekmek “ah çekmek” (Çam, 2021: 386)

21 Aynı atasözü Halaç Türkçesinde de tespit edilmiştir (Doerfer, 2012: 27)

22 “İyi at kendine kamçı vurdurmaz.”

9. axlı kesmek “aklı kesmek” (Çam, 2021: 458)
10. alaqa bağlamak “ilgilenmek” (Çam, 2021: 546)
11. alçax yerde gezmek “değerini yitirmek” (Çam, 2021: 386)
12. alını açığ yaşamax “alını açık yaşamak” (Çam, 2021: 432)
13. and içmek “ant içmek” (Çam, 2021: 465)
14. arasını vırmax / vurmax “arasını açmak” (Çam, 2021: 502)
15. asdarı özünnen baha gelmek “astarı yüzünden pahalıya gelmek” (Çam, 2021: 466)
16. aymax açmax “ayağını alıştırmak”²³ (Çam, 2021: 360)
17. ayrı seçi elemek “ayrı seçi yapmak” (Çam, 2021: 354; KK 1)
18. bahdı açılmax “bahtı açılmak” (Çam, 2021: 362)
19. bahdının üsdünde oturmax “muradına ermek” (Çam, 2021: 362)
20. baş üsde “baş üstüne” (Çam, 2021: 401)
21. başuva dönme “saygı göstermek” (Çam, 2021: 422)
22. başına / başuva dolanmax “saygı göstermek” (Çam, 2021: 472-537)
23. başını giçeldmek “vakit geçirmek, meşgul olmak” (Çam, 2021: 494)
24. baydax vurmax “bayrak çekmek” (Çam, 2021: 361)
25. bêl bağlamak “bel bağlamak” (Çam, 2021: 374)
26. bismilla çövmek / çevirmek “besmele çekmek” (Çam, 2021: 462)
27. cemin sözüne baxmax “çoğunluğun sözüne bakmak” (Çam, 2021: 338)
28. ceşn tutmax “düğün, eğlence, şenlik vb. yapmak, kutlamak” (Çam, 2021: 360)
29. çötkiye vurmax “hesaplamak” (Çam, 2021: 431)
30. davanı kesmek “barıştırmak” (Çam, 2021: 441)
31. derde deymek “işe yaramak” (KK 3)
32. dili dolaşmax “dili dolaşmak” (Çam, 2021: 410)
33. dili tutulmax “dili tutulmak” (Çam, 2021: 518)
34. ehemmiyet vèrmek “önem vermek” (Çam, 2021: 338)
35. el tutmax “el sıkışmak, anlaşılmak” (Çam, 2021: 494)
36. elden tüşmek “elden ayaktan düşmek” (Çam, 2021: 475)
37. eli yètişmek “amacına ulaşmak, gücü yetmek” (Çam, 2021: 496)
38. eli üzölmek “elden ayaktan düşmek” (Çam, 2021: 521)

23 Şahseven âdetine göre yeni gelin düğünden bir süre sonra yakınlarını ziyaret eder. Yapılan ziyaretler esnasında geline çeşitli hediyeler verilir. Düğünden sonra gelinin ilk kez dışarı çıktığı bu âdete “ayax açdı, ayğaşdı, ayaxaşdı” denmektedir.

39. elinnen almax “elinden almak” (Çam, 2021: 518)
40. elinnen tutmax “elinden tutmak” (Çam, 2021: 564)
41. elinnen yapışmax “elinden kurtulmak” (Çam, 2021: 404)
42. erdiş / erziş qoymax “değer vermek” (Çam, 2021: 338-547)
43. emele gelmek “meydana gelmek, oluşmak” (Çam, 2021: 379)
44. ezā saxlamak “yas tutmak, eziyet çekmek” (Çam, 2021: 510)
45. fikir götmek “düşünmek” (Çam, 2021: 502)
46. fikirden çıxmax “unutmak” (Çam, 2021: 362)
47. göylü olmax “gönlü olmak” (Çam, 2021: 354)
48. göz deymek “göz değmek” (Çam, 2021: 363)
49. gözüm üstüne “başım gözüm üstüne” (Çam, 2021: 517)
50. hay vèrmek “seslenmek” (Çam, 2021: 419)
51. herfi olmamax / yox “eşi benzeri bulunmamak” (Çam, 2021: 400; KK 1)
52. hörmət saxlamak “saygı duymak / beslemek” (Çam, 2021: 367)
53. xeber almax “öğrenmek” (Çam, 2021: 411)
54. xirs yèmek “hırslanmak” (Çam, 2021: 386)
55. xoşu gelmek/ gèlmeh' “hoşuna gitmek, hoşlanmak” (Çam, 2021: 386)
56. xoşuna gètmek “hoşuna gitmek, hoşlanmak” (Çam, 2021: 332)
57. icāze almax / vèrmek “izin almak / vermek” (Çam, 2021: 386)
58. ihtiram saxlamak “saygı beslemek” (Çam, 2021: 367)
59. irehmete gètmek “rahmetli olmak, ölmek” (Çam, 2021: 520)
60. iş görmek “iş yapmak” (Çam, 2021: 520)
61. kâr vèrmek “işe yaramak” (Çam, 2021: 474)
62. kebin vèrmek / almax “başlık vermek / almak” (Çam, 2021: 366)
63. kebin kesmek “söz kesmek” (Çam, 2021: 366)
64. keleh' gelmek “aldatmak, kandırmak” (Çam, 2021: 465)
65. kifî sâz olmax “keyfi yerinde olmak” (Çam, 2021: 367)
66. qadan alım / qadasını almax / qada almax “kazanı, belanı, üzün-tünü alayım / kazasını, belasını almak / dert, keder vb. üzerine almak” (Çam, 2021: 491)
67. qabağın kesmek “önünü kesmek” (Çam, 2021: 361)
68. qan bağlamak “barıştırmak” (Çam, 2021: 376)
69. qara çekmek “karalar bağlamak” (Çam, 2021: 361)
70. qonaxlıx vèrmek “konuk etmek” (Çam, 2021: 458)

71. qulax asmax “dinlemek” (Çam, 2021: 547)
72. qulax vèrmek “kulak vermek” (Çam, 2021: 409)
73. laylay çalmax “ninni söylemek” (Çam, 2021: 423)
74. mesgán salmax “mesken tutmak” (Çam, 2021: 385)
75. me'tel / mertel qalmax “mat olmak” (Çam, 2021: 535)
76. moddan tüşmek “modası geçmek” (Çam, 2021: 471)
77. nesli kesilmek “nesli tükenmek” (Çam, 2021: 558)
78. nezer deymek “nazar değmek” (Çam, 2021: 363)
79. nezer salmax “bakış atmak” (Çam, 2021: 402)
80. nezir qoymax “adak adamak” (Çam, 2021: 362)
81. nişan vèrmek “nişan koymak” (Çam, 2021: 534)
82. novba tutmax “beklemek, sıra almak” (Çam, 2021: 510)
83. ömür çürütme “ömür çürütme” (Çam, 2021: 381)
84. ömrün vèrmek “ölmek” (Çam, 2021: 365)
85. özüne gelmek “kendine gelmek” (Çam, 2021: 518)
86. pis güne / püsküne qalmax “kötü güne kalmak” (Çam, 2021: 499)
87. ras / iras gelmek “rast gelmek, yolunda gitmek” (Çam, 2021: 555)
88. salavat çövrme “salavat getirmek” (Çam, 2021: 382)
89. sen öl / men ölüm “ölünü göreyim / ölümü gör” (Çam, 2021: 465)
90. sen alla “Allah Allah!” (Çam, 2021: 548)
91. sınaxt atmax “sınamak” (Çam, 2021: 458)
92. soyux deymek “soğuk vurmak” (Çam, 2021: 346)
93. söhbet / sühbet çekmek “konuşmak, sohbet etmek” (Çam, 2021: 380)
94. söz keçirmek “söz geçirmek” (Çam, 2021: 487)
95. şōqa gelmek “şevke gelmek” (Çam, 2021: 472)
96. te'fil almax “anlamak, kavramak” (Çam, 2021: 359)
97. te'fil vèrmek “izah etmek, açıklamak, yorumlamak” (Çam, 2021: 505)
98. tul çekmek “uzun sürmek” (Çam, 2021: 508)
99. üreği keçmek “kendinden geçmek, bayılmak” (Çam, 2021: 510)
100. üreye yatmax “gönlüne uygun olmak” (Çam, 2021: 530)
101. yād vèrmek “bilmek, öğretmek” (Çam, 2021: 400)
102. yādına tüşmek “aklına gelmek” (Çam, 2021: 551)
103. yādında qalmax “aklında kalmak” (Çam, 2021: 545)
104. yādınnan çıxmax “aklından çıkmak” (Çam, 2021: 347)

105. yās tutmax “yas tutmak” (Çam, 2021: 361)
106. yolayol gètmek “göç etmek” (Çam, 2021: 381)
107. yoldan azmak “yoldan sapmak” (Çam, 2021: 535)
108. yük vurmax “yüklemek” (Çam, 2021: 344)
109. zehmet çeh'mek “zahmet çekmek” (Çam, 2021: 372)
110. zeng / zēh' vurmax / vırmaz “telefon etmek / açmak” (Çam, 2021: 422)
111. zerbet vırmaz “darbe vurmak” (Çam, 2021: 373)
112. zere çekmek “zarar görmek” (Çam, 2021: 368)
113. zerer aparmaz “zarar görmek” (Çam, 2021: 338)

Kaynak Kişilerle İlgili Bilgiler

Kaynak Kişi 1:

Adı ve soyadı: Ejder HAVENDİ
Doğum tarihi: 1963
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Hayvancılık, çiftçi
Eğitim durumu: İlköğretim
Yaşadığı yer: Bilesuvar / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 2:

Adı ve soyadı: Lütfullah SADETİ
Doğum tarihi: 1965
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Hayvancılık, çiftçi
Eğitim durumu: İlköğretim
Yaşadığı yer: Karaçay / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 3:

Adı ve soyadı: Hacı Ziyat HAVENDİ
Doğum tarihi: 1951
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Hayvancılık, çiftçi
Eğitim durumu: Yok
Yaşadığı yer: Bilesuvar / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 4:

Adı ve soyadı: Hamit CAHANDİDE

Doğum tarihi: 1987

Medeni durumu: Bekâr

Mesleği: Çobanlık

Eğitim durumu: İlköğretim

Yaşadığı yer: Meşginşehir / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 5:

Adı ve soyadı: Yedullah MUNŞİ

Doğum tarihi: 1955

Medeni durumu: Evli

Mesleği: Emekli öğretmen

Eğitim durumu: Lisans

Yaşadığı yer: Merkez / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 6:

Adı ve soyadı: Efruz MİRZA

Doğum tarihi: 1973

Medeni durumu: Evli

Mesleği: Ev hanımı

Eğitim durumu: İlköğretim

Yaşadığı yer: Bilesuvar / Erdebil / İran

Kısaltmalar

Ar. : Arapça

bk. : Bakınız

Far. : Farsça

GAT : Güney Azerbaycan Türkçesi

İt. : İtalyanca

KK : Kaynak kişi

ÖAT : Ölçünlü Azerbaycan Türkçesi

ÖTT : Ölçünlü Türkiye Türkçesi

Rus. : Rusça

ŞT : Şahseven Türkçesi

T. : Türkçe

Çeviri yazı işaretleri

- : Ünlüler üzerinde uzunluk işareti
- ˘ : Ünlüler üzerinde kısalık işareti
- ˙ : Kalın ünlüler üzerinde yarı incelme işareti
- ◌̇ : Düz ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşma işareti
- ◌̈ : Ünlüler veya ünsüzler altında belirsizlik (düşmek üzere oluş) işareti
- ◌̣ : Aralık yok
- á : a-e arası ünlü
- è : Kapalı e sesi
- ć : Normalden daha önde telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan c sesi
- č : Normalden daha önde telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan ç sesi
- Ç : c - ç arası ünsüz
- ğ' : Daha önde boğumlanan ğ sesi
- °g : g - c arası ünsüz
- x : Hırıltılı h sesi
- h' : x sesinin ön damaksıl karşılığı
- q : Art damak k sesi
- K : k - g arası ünsüz
- ˘v : Çift dudak v sesi

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1, Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2, Deyimler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1962). "Atasözleri, Deyimler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C 10*, s. 131-166.
- AMEA (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, 4 C*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Berazende, A. (2019). *Daş Basma Atalar Sözü*. Tebriz: İntişarat-ı Genç Huzur.
- Beydilli, C. (2004). *Atalar Sözü*. Bakü: Önder Neşriyat.
- Çam, A. (2021). *Şahseven Türkçesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Çam, A. (2018). "Türkiye Türkçesi Manzum Atasözlerinde İç İçe Yinelemeler". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi ... (TÜRKLAD)*, 2 (2), s. 119-128.
- Çobanoğlu, Ö. (2009). *Halk Edebiyatına Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Delili, H. E. (1979). *Azerbaycanın Cenub Xanlıqları (XVIII esrin ikinci yarısında)*. Bakü: Elm.
- Doerfer, G. (2012). “Sekiz Halaçça Atasözü” (Çev. Sultan Tulu). *Tehlikedeki Diller Dergisi, Kış*, s. 25-32.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Efendiyev, P. (1981). *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Ferehmend, B. (2003). *Atalar Sözü*. Tahran: Pazine.
- Gündüz, T. (2018). *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Malcolm, J. (1829). *The History of Persia: From The Most Early Period to The Present Time*. London: J. Murray [etc.].
- Mirzade, E. (2017). *Tarix ve Zaman (Muğan Tarixine Dair Elmi Araştırma)*. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Öztürk, G. (1993). *Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri (Metin-Tercüme-İndeks)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Tapper, R. (2010). “Şahseven” *İslam Ansiklopedisi, C 38*. İstanbul: TDV Yayınları. s. 295-297.
- Tapper, R. (2004). *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk, V. (1996). “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C 44*, s. 291-340.
- Yalçın, P. ve Büyüksaraç Z. (2017). “Atasözü ve Deyim Çevirilerinin Mona Baker Çeviri Stratejilerine Göre İncelenmesi”. *International Journal of Languages Education and Teaching, 5/4*, s. 817-829.

Genel ağ

<https://sozluk.gov.tr> erişim tarihi: 18.02.2022

Extended Summary

The word Shahsavān means “those who love the king, friends of the king”. The Shahsavān Turks are a Turkish community mostly clustered in Iran’s Ardabil, East Azerbaijan and Zanjan regions and currently maintain a nomadic lifestyle. The origin of the Shahsavān Turks goes back to the Oghuzs migrated to Iran from Turkistan in the 11th and 12th centuries.

The first official information about the immigration of Shahsavān Turkish tribes to Iran appears in the establishment period of the Safavid State. The Safavid sect, founded by Safiuddin Ardabili, became popular, especially among the nomadic Oghuz Turks living in Syria, Azerbaijan, Iran and Anatolia. In the following periods, the number of followers of the order increased and the migration from Anatolia to Ardabil accelerated. At the beginning of the 16th century, the tribes of Rumlu, Ustacalu, Tekelü, etc., which are among the ancient ancestors of the Shahsavāns, played an important role in Sheikh Ismail’s becoming a shah and in the establishment of the Safavid State.

There are three views about the transformation of the confederation of tribes to the name Shahsavān, which was once called Qızılbaş in the period of Shah İsmail. According to the first view, Shah Abbas I (1587-1629) killed the Qızılbaş chiefs who were causing trouble in the country and said, “Let the ones loving the Shah come!”. He established a new confederation loyal to him under his command. This confederation was called Shahsavān. According to the second view, the Shahsavāns came from Anatolia with a group of people having nearly 3300 yurts under the leadership of Yunsur Pasha, towards the end of the 16th century. According to the last view about the emergence of the name Shahsavān, some of today’s Shahsavān tribes were included in the Qızılbaş confederation in 16th and 17th centuries. The Shahsavāns emerged when thirty-two tribes which were of equal status and their own independent leader were brought together by Nadir Shah in the 18th century (Tapper, 2004: 73-75; Tapper, 2010: 38: 296).

Today, the Shahsavāns have a confederate structure consisting of about sixty tribes and hundreds of sub-tribes. One of the most important features about the Shahsavāns is in the second largest Turkish community after the Qashqai Turks, who live a nomadic lifestyle in Iran. The Shahsavāns, whose population is thought to be between 50 and 300 thousand (Çam, 2021: 75-77), continue to live their nomadic lifestyle in a similar way to Qashqais.

The term “proverb” in Shahsavāns is *atababa sözü* as in Northern Azerbaijan Turkish. In the words of Shahsavān *atababa sözü*, in addition to the general features seen in the proverbs of the Turkish world, there are also deep traces of nomadic culture.

Shahsavān proverbs are divided into two main categories according to their verse and prose. Later, Shahsavān proverbs are examined in terms of syntax. Shahsavān proverbs, according to the type of sentence: simple sentence, compound sentence, elliptical sentence; according to the type of predicate: verb phrase, noun phrase; according to the place of the predicate: regular sentence, inverted sentence;

according to their meanings: positive sentences, negative sentences, proverbs in which positive and negative sentences are together and question sentences were examined.

When the proverbs compiled from Shahsavans are examined according to their conceptual fields, it has been determined that the concepts such as *friendship, unity and solidarity, labor, destiny, precaution, economy, personality, curiosity, greed, neighborliness, hospitality, nobility and cooperation* become prominent.

Idioms which can be defined as stereotyped words that move away from their original meanings and create new concepts (Elçin, 2004: 642) or stereotyped word groups that carry an attractive expression and most of them have a meaning which is different from their real meaning (Aksoy, 1988: 52), and they are one of the most important elements that make up the vocabulary of quasi-Turkish proverbs.

The term *mesel, misel* is used for the “idiom” in Shahsavans, as the same term is used in Northern Azerbaijan Turkish. The structure and stereotypes classification of Shahsavans idioms are as follows: idioms in the compound verb group, simple noun and verb, noun + possessive and verb, noun + accusative and verb, noun + possessive + accusative and verb, noun + possessive + dative and verb, noun + possessive + locative and verb, noun + possessive + ablative and verb, noun + dative and verb, nouns + ablative and verb, noun phrases and verb, adjective phrase and verb, attributing groups and verb.

In terms of their origin, Shahsavans idioms can be classified as follows: idioms, all of which are composed of Turkish words; idioms, which are composed of borrowed words. Shahsavans idioms can be classified as follows in terms of their conceptual properties: idioms formed with organ names; idioms that meet abstract concepts.

It is understood that the examples of proverbs and idioms compiled from Shahsavans have common structure and meaning features with the products used in other communities of the Turkish world. In short, even though the Shahsavans have gone through different historical, political and sociological processes, nothing has been lost from their being Turkish in language, culture, worldview and perception etc.

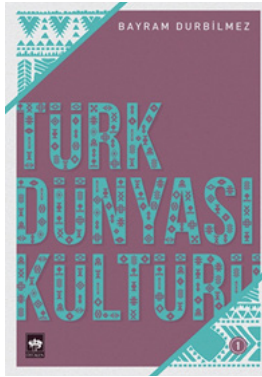
One of the distinguishing features of Shahsavans proverbs and idioms are some phonetic and morphological differences. It is clearly seen that some of the Shahsavans idioms and proverbs have full or partial equivalence in terms of structure and meaning with the forms used in Southern and Northern Azerbaijani Turkish. In addition to idioms and proverbs that overlap in structure and meaning in Iran and Azerbaijan, specific examples from Shahsavans are also revealed in this study.

As a result, with this study it is aimed to record the idioms and proverbs belonging to the Shahsavans Turkish, which is in danger of extinction in the Iranian field. In addition, it is possible to make comparative studies between the proverbs and idioms compiled in this study and other Turkish dialects in Iran and the idioms and proverbs in other dialects of the Turkish world.

Değerlendirme / Publication Review

TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR ARAŞTIRMALARINA YENİ BİR KATKI: *TÜRK DÜNYASI KÜLTÜRÜ I-II*

Nail TAN*

Hâlen Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ (d. 1968, Yozgat/Sorgun), 1991 yılında mezun olduğu Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde araştırma görevlisi olarak akademik çalışmalarına başladığında mutlu bir olay içinde buldu kendini. Sovyetler Birliği dağılmış, Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuşmuş, kapalı sınırlar, kapılar açılmış, bilimsel seyahatler az da olsa başlamıştı. Halk edebiyatı, halk bilimi

Geliş Tarihi/ Date Applied: 11.08.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 10.11.2021

Makalenin Künyesi: Tan, N. (2022). "Türk Dünyası Kültür Araştırmalarına Yeni Bir Katkı: *Türk Dünyası Kültürü I-II*". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 263-270

DOI: 10.24155/tdk.2022.204

* KTB Emekli HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci, nailtandk@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0001-7267-1418

dallarında uzmanlık eğitimini tercih ettiğinden önünde uçsuz bucaksız bir araştırma alanı bulunuyordu. Bir yandan Erciyes Üniversitesinde lisansüstü eğitimini ve akademik kariyer basamaklarını tamamlarken diğer yandan da Türk Cumhuriyetlerinde kültür araştırmalarına yöneldi. Üniversitesinde 1999’da öğretim görevlisi, 2009’da yardımcı doçent, 2010’da doçent ve 2018’de profesör kadrosuna atandı.

Prof. Dr. DURBİLMEZ’in Türk dünyası kültürüyle tanışması, attığı ilk adımlar; Azerbaycan ve Kazakistan’a oldu. Bakü’de Azerbaycan Nazırlar Kabineti Halk Tasarrufatını İdare Etme Enstitüsünde (1993-1994) ve Kazakistan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde (1999-2000) misafir öğretim üyesi olarak çalıştı. Akademik unvanları yükseldikçe Türk dünyasıyla daha çok ilgilenme şansını yakaladı. Başta Azerbaycan olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, KKTC, Özbekistan, Tataristan/Rusya F., Yakutistan/Rusya F., Altay Cumhuriyeti/Rusya F., Kırım/Ukrayna, Batı Trakya/Yunanistan, Romanya, Almanya, Polonya, Gürcistan, İran ve Rusya’da araştırma, incelemelerde bulundu. Sempozyumlara katılıp 100’e yakın bildiri sundu. Âşık edebiyatı, tekke/tasavvuf edebiyatı, Türk dili ve Türk dünyası halk bilimi alanlarında 2021 yılı itibarıyla 17 kitap ve 16 ortak kitap/kitap bölümü yayımladı.

Prof. Dr. DURBİLMEZ’in yakın dönemde Türk dünyası kültürüyle ilgili peş peşe üç kitabının yayımlandığını gördük:

Türk Dünyası Kültürü I, İstanbul Mart 2017, 2. bs. İstanbul 2017, Ekim, 255 s. Ötüken Yayınları: 1261.

Türk Dünyası Kültürü II, İstanbul 2019, 244 s. Ötüken Yayınları: 1383.

Türk Kültür Coğrafyası Halk Bilimi ve Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul 2019, 334 s. Ötüken Yayınları: 1435.

Bu yazımızda, birbirinin devamı niteliğinde ilk iki kitabı değerlendirmeye çalışacağız. Önce kitapların ön sözü/ söz başı bölümlerinden yararlanarak yazarın “Türk dünyası kültürü” kavramını hangi anlamda, çerçevede kullandığını belirtmek zorundayız (I/16, II/14):

“Türk dilinin çeşitli lehçe, şive ve ağızlarını konuşan; ortak kültür ve edebiyatı olan, aralarında ortak töre, gelenek ve görenek bulunan topluluklar-birbirlerinden çok uzak coğrafyalarda ve farklı devlet sistemlerinde yaşıyor olsalar bile- ortak bir kültür dünyasına sahiptir. Üç kıtaya yayılmış Türk soylu kavimler ile ortak Türk kültürüne mensup akraba topluluklar, hep birlikte ‘Türk milleti’ni oluştururlar. Bu sebeple, Türk kültür dünyasına mensup Türk boyları ve akraba toplulukların bütününe ‘Türk dünyası’ adı verilir. Türk dünyasını oluşturan Türk boyları ve akraba toplulukların ortak kültür mirasları ve sözlü edebiyat ürünleri de ‘Türk dünyası kültü-

rü'nü oluşturur. 'Türk dünyası kültürü' bugün 'Türk dünyası' olarak adlandırılan Türk ve akraba topluluklarını birbirine yakınlaştıran asıl köprüdür.”

Kitaplar; Prof. Dr. DURBİLMEZ'in Türk dünyası kültürüyle ilgili makale, bildiri ve konferans metinlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş. Tabi her metin yayın öncesinde gözden geçirilmiş. Bu tür yayınların iki büyük yararı göze çarpıyor. Öncelikle bilim insanına, yazara bazı yanlışlarını düzeltme, anlatım bozukluklarını giderme fırsatını veriyor. Yararlanacakları ise kitaplık kitaplık dolaşmaktan, bilgisayar başında gözlerini yormaktan kurtarıyor.

I. Cilt; I. Destanlar, II. Mitolojik Renkler ve Sayılar, III. Sözlü Tarih ve Âşık Edebiyatı, IV. Bilmece Kültürü, V. Atasözü Kültürü, VI. Evlenme Kültürü ve VII. Halk Bilimi Çalışmaları başlıkları altında yedi bölüm hâlinde düzenlenmiştir.

İlk cildin “Destanlar” bölümünde “Manas Destanında Türk Kültürü Unsurları” (s. 21-48) ve “Hakas Kadın Yiğitlik Destanlarından Huban Arıĝ'da Mitolojik Bir Sayı: Dokuz” (s. 49-57) başlıklı iki inceleme yer almaktadır. Bu iki incelemeyi yapmak, yazmak için *Manas* ve *Huban Arıĝ* destanlarını birkaç kez dikkatle okumak gerektiğine şüphe yoktur. Zor ama zevkli iki inceleme. Manas destanında Türk kültürü unsurları; maddi kültür, dinî inanışlar, sözlü edebiyat, düğün eğlence ve yarışma kültürü, diğer gelenek ve uygulamalar, onomastik ve halk hekimliği alt başlıklarıyla ele alınmış. Destandaki atasözleri arasında birkaç örnek verelim: “At olan yerde nal izi olur. Elçiye zeval olmaz. Üç taş ile saçayak bir ocak” (s. 39).

Cildin “Mitolojik Renkler ve Sayılar” başlıklı ikinci bölümünde de iki inceleme bulunuyor: “Batı Trakya Türk Halk Kültüründe Mitolojik Renkler” başlıklı ilk makalede önce Batı Trakya'daki Türk varlığı hakkında bilgi verilip renklerin Türk kültüründeki yeri ve önemi belirtiliyor; sonra da ak, al, gök, sarı ve kara renkleriyle ilgili tespitler sıralanıyor. İkinci inceleme Nahçıvan'la ilgili: “Nahçıvan Türk Halkı İnanışlarında Mitolojik Sayılar.” Makalede; Türklerce kutsal kabul edilen üç, dört, yedi, kırk sayılarına Nahçıvan'daki Türk kültürü unsurları penceresinden bakılıyor.

I. cildin III. bölümü, “Sözlü Tarih ve Âşık Edebiyatı”. Tek makale bulunuyor: “Sözlü Tarihten Âşık Edebiyatına: Türk Mukavemet Teşkilatı ve Kıbrıs Mücahitleri”. Makalede, Kıbrıs Türklerinin bağımsızlık mücadelelerinin Türk âşık edebiyatına nasıl yansıdığı örnekleriyle ortaya konuluyor.

“Bilmece Kültürü” başlıklı IV. bölümde de yine tek makale yer alıyor: “Kazakistan'da Bilmece (Jumbak) Sorma Geleneği”. Prof. Dr. DURBİLMEZ Kazakistan Jumbak kültürünü; bilmece sorma geleneğinin kökenleri, bilmece yapı özellikleri, işlenen konular, geleneği yaşatanlar, gelene-

ğin yaşatıldığı mekânlar, bilmece sorma zamanları öğeleri çerçevesinde incelemiştir.

V. bölüm, “Atasözü Kültürü”. İki büyük emek ürünü makale bulunuyor. “Yozgat Yöresinden Derlenen Atasözlerinin *Dîvânü Lügâti t-Türk* ve Türk Dünyasındaki Benzerleri” başlıklı ilk incelemede, Prof. Dr. DURBİLMEZ kendisinin 1991 yılında Yozgat yöresinden derlediği atasözlerinden 45’inin *Dîvân*’da; bir bölümünün de Ahıska, Altay, Başkurdistan, Bulgaristan, Çuvaşistan, Dobruca, Gagavuz, Karaçay-Malkar, Kazakistan, Kıbrıs, Kırgızistan, Kırım, Kuzey Makedonya, Kosova, Nogay, Özbekistan ve Türkmenistan Türkleri arasında bulunduğunu, yaşatıldığını belirlemiştir. Bölümün ikinci makalesi “Türk Dünyası Atasözlerinde Barış ve Hoşgörü”de ise önce Türk kültüründe barış ve hoşgörü kavramları irdelenmiş sonra da barış ve hoşgörüyü oluşturan; barış, uzlaş, sabır, tatlı dil, iyilik, bağışlama, dostluk, özeleştir, iyi niyet ve merhamet, umut, eğitim kavramlarının atasözlerine nasıl yansıdığı örneklerle açıklanmıştır. Daha sonra aile bireyleri ve nesiller arası, komşular arası, boylar/oymaklar arası ve milletlerarası hoşgörü boyutunda atasözleri değerlendirilmiştir.

“Evlenme Kültürü” başlıklı VI. bölümdeki tek makalede, Tatar evlenme kültüründen bir kesit incelenmiştir: “Tatar Hatını Niler Kürmiy’de Evlenme Kültürü”. Makalede 1909 yılında Tatar yazar Alimcan İBRAHİMOV (1887-1938) tarafından yazılan *Tatar Hatını Niler Kürmiy/Tatar Kadını Neler Görmez?* adlı uzun hikâyeye/novellaya yansıyan Tatar Türklerinin düğün gelenekleri, evlenme biçimleri (görücü usulü, zorla evlendirme, kaçarak evlenme, çok eme, söz kesme ve başlık parası, nişanlı görme, nikâh, gerdek gecesi, güvey hamamı/gelin hamamı, düğün ziyafetleri), düğün sonrası (kızın güvey evine götürülmesi, gelin-kaynana ilişkisi) alt başlıkları çerçevesinde değerlendirilmiş, Türkiye’deki düğün gelenekleriyle benzerliklere işaret edilmiştir.

VII. ve son bölüm, “Halk Bilimi Çalışmaları”. Bu bölümde, uzunca bir araştırma sonucu yazıldığı anlaşılan “Türkiye’de Türk Dünyası Halk Bilimi Çalışmaları: Eski Yugoslavya Ülkeleri Örneği” makalesini görüyoruz. Bir bilim tarihi çalışması niteliğindeki incelemede, konu üç bölümde ele alınmıştır: 1. Eski Yugoslavya Ülkelerinde Yapılan Çalışmalara Türkiye Türkü Araştırmacıların Katkıları (Makaleler, Bildiriler). 2. Türkiye-Yugoslavya Kültür Mücadele Programları Çerçevesinde Yapılan Çalışmalar (1982, 1984, 1986, 1987 derleme gezileri). 3. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar (Kitaplar, Tezler, Makaleler, Bildiriler).

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ’in “Türk Dünyası Kültürü” adlı makale, bildiri derlemesi kitabının II. cildi ise “I. Destan Kültürü”, “II. Ata-

sözü Kültürü”, “III. Bilmece Kültürü”, “IV. Bayram Kültürü”, “V. Aşık Edebiyatı Kültürü” başlıklı beş bölümden oluşmaktadır.

II. cildin “Destan Kültürü” başlıklı ilk bölümünde dört incelemenin yer aldığını görüyoruz. “Mitten Efsaneye, Efsaneden Destana: Kazakistan’da Korkut Ata ve Korkut Küyü” başlıklı bildiri kökenli ilk incelemede, Kazakistan’daki Dede Korkut kültürü, Dede Kokut destanları araştırmaları, Dede Korkut küyü (müziği) ele alınmaktadır. Bir tarihçe çalışmasıdır denebilir. Kazakistan’da Dede Korkut destanlarına sahip çıktığını göstermesi bakımından önemlidir. Makalede konu şu alt başlıklar çerçevesinde ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir: 1. Kazakistan’da Yapılan Korkut Ata Konulu Çalışmalar (*Kitâb-ı Dedem Korkut* Konulu Çalışmalar, Korkut Anlatıları ile İlgili Çalışmalar, Dede Korkut Konusunda Yapılan Genel Çalışmalar), 2. Korkut Ata Efsaneleri ve Korkut Küyü (Korkut’un doğumu, ailesi, kopuzu, bineği Jelmaya, Azrail’le mücadeleleri, bilgeliği, bestelediği küyler, ölümü), 3. Kazakistan’da Yapılan Değerlendirmeler. Bölümün ikinci makalesi, “Ozan Kavramı Etrafında Dede Korkut Üzerine Bir Değerlendirme”. Makalede; Türk dünyasında genellikle ozan sanatının ve ozanların piri kabul edilen Dede Korkut’un destan geleneğinden günümüz âşıklık geleneğine uzanan etkisi irdelenmektedir. Konu; ozan kavramı, *Dede Korkut Kitabı*’nda ozan, ozan sanatı ve Dede Korkut (ozanlığa yönelme biçimleri ve usta-çırak ilişkisi, kopuz çalma, doğmaca şiir söyleme, hikâye anlatma, diğer özellikler) alt başlıkları etrafında ele alınıp genel değerlendirmesi yapılmıştır. Üçüncü makale, “Altay Destanlarında Mitolojik Bir Sayı: Dokuz”. Türkiye’de Altay destanları, TDK’nin “Türk Destanları Projesi” sayesinde Prof. Dr. İbrahim Dilek tarafından üç cilt hâlinde 2002-2007 yıllarında yayımlanmıştır. Prof. Dr. DURBİLMEZ; Türklerin kutsal, mitolojik sayısı 9’u, Altay destanları çerçevesinde ele alıp değerlendirmiştir. Bölümün dördüncü ve son makalesi, “Kırgız Destancılarında ve Destanlarında Rüya Motifi” başlığını taşıyor. Makalede, önce rüyaların çeşitleri ve özellikleri hakkında genel bilgi veriliyor. Sonra Kırgızistan’da comokçu veya sadece Manas destanı anlatan Manasçı denilen destancılardan gördükleri rüyalar ve bu rüyaların destanlarla ilişkisi ortaya konuluyor. İnceleme; destan metinlerinde yer alan rüyalar ve işlevlerinin de belirtilmesinin ardından bir değerlendirme ile son buluyor. Prof. Dr. DURBİLMEZ, rüya motifinin Türkiye Türkleriyle Kırgızistan Türklerinde benzer, hatta aynı özellikler taşıdığı sonucuna ulaştığını belirtmiştir (s. 95).

II. cildin “Atasözleri Kültürü” başlıklı II. bölümünde tek makale yer almaktadır: “Türk Dünyasındaki Kültürel Gelişmeler İçinde Birleştirici Bir Unsur: Ortak Atasözleri (Türkiye ve Kazakistan Sahası Atasözlerinden Örneklerle)”. Makalede, önce “Akraba Dil, Lehçe ve Şivelerin Öğretimi”-

nin önemi vurgulanıp bu süreçte atasözlerinden nasıl yararlanılabileceğine işaret edilmektedir. Daha sonra Türkiye ve Kazakistan Türklerinin atasözleri arasındaki bağ, örneklerle açıklanmaktadır. Prof. Dr. DURBİLMEZ, söz konusu bağı şu şekilde tasnif etmiştir: 1. Yapı, Söz Varlığı ve Anlam Bakımından Aynı Olanlar; 2. Yapı ve Anlam Bakımından Yakın Olanlar; 3. Anlam Bakımından Aynı, Yapıları Farklı Olanlar; 4. Yapı Bakımından Aynı, Anlamları Farklı Olanlar. Yapı ve anlam bakımından aynı olan ortak atasözlerimizden üç örnek: “Adepti adepsizden üyren/Edebi edepsizden öğren. Akıl jasta emes basta/Akıl yaşta değil başta. Amanatka kıyanat bol-maydı/Emanete hiyanet olmaz” (s. 103).

“Bilmece Kültürü” başlıklı III. bölümde Kazakistan jumbak/bilmece sorma geleneğiyle ilgili iki inceleme bulunuyor. İlk incelemenin başlığı, “Kazakistan’da Jumbak Geleneği Üzerine Bazı Tespitler ve Jumbak Konulu Çalışmalar”. İncelemede jumbak geleneği; konuyla ilgili bazı tespitler yapıldıktan sonra “Jumbaklar Üzerine Yapılan Çalışmalar”, “Jumbaklar Üzerine Yapılan Tasnifler” ve “Jumbaklar Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar” alt başlıklarıyla ele alınıp değerlendiriliyor. Sonuç bölümünde jumbakların “jumbakşılar” ve “tabuşılar” olmak üzere Kazak halkının sosyal ve kültürel hayatından derin izler taşıdığı belirtiliyor. İkinci inceleme, “Kazakistan’da Derlenen Manzum Bilmecelerin Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi”. İncelemede önce manzum Kazak jumbakları/bilmeceleri; nazım birimi, vezin, kafiyeye örgüsü, kafiyeye yapısı bakımından ele alınıp sonra da şiirlik yapılarına göre tasnifleri yapılmaya çalışılıyor. Deneme mahiyetindeki bu tasnifte, manzum jumbaklar; 1. İki Dizeliler, 2. Üç Dizeliler, 3. Dört Dizeliler, 4. Beş Dizeliler, 5. Altı Dizeliler, 6. Yedi Dizeliler, 7. Sekiz Dizeliler olarak gruplandırılmış, her grupta da ayrıca vezinli ve vezinsiz ayrımı yapılmıştır.

II. cildin IV. bölümü “Bayram Kültürü”nde, Türk dünyasının en önemli bayramı Nevruz’la ilgili bir makale bulunmakta. Türk dünyası kültürü konusunda kitap ve makale yazan bilim insanlarının yazmaktan bıkmadıkları, mutlaka yazılacak bir yön buldukları iki konunun Dede Korkut destanları ve Nevruz olduğunu söyleyebiliriz. Prof. Dr. DURBİLMEZ incelemesini, üç unsur etrafında yapmış: Türk dünyasında Nevruz/Yenigün’le ilgili adlandırmalar, bayramın kültür ve inanç kökleri ve Türk dünyası edebiyatlarında Nevruz/Yenigün Bayramı.

Kitap, V. bölüm olan “Âşık Edebiyatı Kültürü”nde yer alan iki makale ile sona eriyor. Bölümün ilk makalesi, artık sadece Türkiye’nin değil Türk dünyasının ortak şairi Âşık Veysel’le ilgili: “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Millî Birlik Fikri ve Türk Dünyası”. Makalede önce Âşık Veysel (1894-1973)’in sanatı hakkında özet bilgi verilmekte, sonra da şiirlerindeki millî

birlik fikri ve Türk dünyası motifleri örnekleriyle ele alınmaktadır. Âşık Veysel, Türk dünyasıyla ilgili duygu ve düşüncelerini en güzel şu mısrasında belirtmiştir: “Türküz, Türkler yoldaşımız.” (s.206). Bölümün ikinci ve kitabın son makalesi ise “Kıbrıs Konulu Âşık Tarzı Şiirler Üzerine Bir İnceleme: Yozgatlı Halk Şairlerinden Örneklerle”. Prof. Dr. DURBİLMEZ önce memleketi Yozgat’ın halk şairleri hakkında genel bilgi verdikten sonra bu şairlerin Kıbrıs konulu şiirlerinin tahliline geçiyor. Tahlilini Yozgatlı saz şairlerinden Sıddıka, Türkmenoğlu, Ozan İlyas, Yükseli, Er Ozan, Gülbahçe, Muttalip Erdem, Ozantürk, Cemalî ve Mehmet Doğruyol’a ait Kıbrıs konulu on beş şiir üzerinde sistematik tahlil yöntemini kullanarak yapıyor. Tahlil; Kıbrıs’ın güzellikleri, Kıbrıs Türklerine yapılan zulümler, Kıbrıs kahramanları: mücahitler ve mehmetçikler (Plt. Yzb. Cengiz Topel, Rauf Denктаş, Bülent Ecevit, Dr. Burhan Nalbantoğlu, Alb. Rıza Vuruşkan, Alb. Halil İbrahim Karaoğlanoğlu, Plt. Bnb. Fehmi Ercan, Osman Fazıl Polat Paşa, Hasan Cafer), Türkiye Türklerinde Kıbrıs sevgisi, barış harekâtı, barış arzusu, günümüzdeki durum unsurları çerçevesinde sonuçlandırılmış. Makalenin sonunda, tahlilin uygulandığı 15 şiirin metni de verilmiş.

İki cildin sonunda da yer, şahıs, eser, olay adı ve terimlerden oluşan birer “Dizin” verilmesi, içinde yer alan makalelerden daha çok yararlanmayı sağlıyor. Bu dizin hazırlama işinin birçok makale derlemesinde ihmal edildiğini görüyoruz. Yine iki ciltte dikkatimizi çeken, takdirlerimize neden bir durum da birinci cildin Prof. Dr. Turan YAZGAN’ın aziz hatırasına, ikinci cildin de hocası Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY’a armağan edilmiş olmasıdır.

Prof. Dr. DURBİLMEZ, III. cildin “Söz Başı”nın sonunda (s. 15) Türk dünyası kültürüyle ilgili makale ve bildirimlerini bir araya getirme geleneğini sürdürüleceği, *Türk Dünyası Kültürü III* adlı üçüncü cildi yayımlayacağı müjdesini de vermektedir.

Sonuç olarak yakın yıllarda bilim insanlarımızın, kültür araştırmacılarımızın yerine getirdikleri makale, bildiri topluluğu/külliyyatı yayımlama görevini; Prof. Dr. DURBİLMEZ de başarıyla yapmıştır denebilir. İki ciltteki yazılması zor bu makale ve bildirimlerden; aynı alanda çalışan akademisyenlerin, uzmanların araştırmalarında geniş şekilde yararlanacakları görüşündeyiz. Üçüncü ve devamı ciltlerin geleceğine inancımız tamdır. Yeter ki Allah sağlık versin...

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

ETİK SORUMLULUKLAR VE POLİTİKALAR

Yayın Etiği Beyanı: Yayınlama sürecine dâhil olan tüm tarafların (yazarlar, yayın kurulu ve hakemler) etik davranış standartlarına uygun karar vermesi gerekir. Yüksek etik standartları garanti altına almak için *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm taraflar için uluslararası standartlar geliştirmiştir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, tüm tarafların bu standartlara uymalarını beklemektedir. En iyi yayın etiği standartları desteklenir ve yayın yanlış uygulamalarına (publication malpractices) karşı mümkün olan tüm önlemler alınır. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* yayıncı olarak, yayıncılığın tüm aşamalarında vesayet görevini son derece ciddiye alır, etik ve diğer sorumluluklarını kabul eder.

Yazarlar için Uluslararası Standartlar

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, bir makalenin tüm yazarlarından imzalı bir başvuru mektubu istemez ve yazarlara emir verici uygulamalarda bulunmaz. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne başvuran tüm yazarların uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yazarlar, yazılarının orijinal eserleri olduğunu onaylamalıdır. İntihal, uydurmacılık, sahtecilik, yinelenen yayın, veri üretimi vb. yasaktır.

Yazarlar araştırmaya katılanlara fiziksel ve yasal zarar vermemelidirler ve psikolojik istismarda bulunmamalıdır. Ayrıca yazarlar araştırmalarına katılanlara özel yaşama gizlilik ve anonimlik garantisi vermemelidirler.

Yazarlar araştırmayı destekleyen kişileri ya da kurumları (sponsor) tanımlamalıdır.

Yazarlar, makalenin daha önce yayınlanmadığını ve şu anda başka bir yerde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini onaylamalıdır.

Yazarlar, yazılarının oluşturulmasında kullanılan tüm kaynakları kaynak listesine eklediğinden emin olmalıdır.

Bir yazar yayınlanmış eserinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu keşfettiğinde, derhâl dergi editörünü veya yayıncısını haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle iş birliği yapmak zorundadır.

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması-çıkâr birliğiyle ilgili durumu *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirmelidir.

Gönderilen tüm yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından intihal.net araçları kullanılarak benzerlik kontrolüne tabi tutulmaktadır. Yazarlar öz-intihal dâhil, intihalden kesinlikle kaçınmalıdır. Kaynaklar bölümü dışında benzerlik raporu %18'i geçen sonuçların bulunduğu yazılar *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* tarafından değerlendirmeye alınmamaktadır.

Editör, makalelerin yayımlanmasını belirlemek ve kötü niyetli davranışları (misconduct) önlemek için gönderilen makaleleri iyice kontrol eder. Bir araştırma kötü niyetli olarak tanımlanırsa, editörün ve hakemlerin geri bildirimlerine göre, yazının geri çekilmesinden veya düzeltilmesinden ilgili yazar sorumludur.

Yayın Kurulu için Uluslararası Standartlar

Editörlerin ve Yayın Kurulu üyelerinin Yayın Kurulu uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin editörünün ve yayın kurulu üyelerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Yayın Kurulu, gönderilen tüm yazılara ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Yayın Kurulu, gönderilen yazılar için yayın kararları almaktan sorumludur.

Yayın Kurulu, okuyucuların ve yazarların ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin kalitesini yükseltmek ve geliştirmek için çaba sarf etmelidir.

Yayın Kurulu bilimsel kaliteye ve orijinallığe en üst düzeyde önem vermelidir.

Yayın Kurulu gerektiğinde düzeltmeler, açıklamalar, geri çekilmeler ve özürler yayımlamaya her zaman hazır olmalıdır.

Hakemler için Uluslararası Standartlar

Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra uluslararası hakemlik standartlarına uyması gerekmektedir. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'nin hakemlerinin uluslararası standartlara [Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) belirlediği etik ilkeler. <https://publicationethics.org/>] gönüllü olarak uyması beklenir.

Hakemler yazıya ilişkin bilgileri gizli tutmalıdır.

Hakemler, makalenin yayımlanmasını reddetmek için sebep olabilecek tüm bilgileri Editör Kurulunun dikkatine sunmalıdır.

Hakemler, makaleleri bilimsellik açısından değerlendirmelidir.

Hakemler, yazıları yalnızca özgünlüklerine, önemlerine ve derginin alanlarına uygunluğuna göre objektif olarak değerlendirmelidirler.

Hakemler, herhangi bir çıkar çatışması durumunda *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*'ne bildirimde bulunmalıdır.

Onay Politikası

Yazar veya yazarlar etik ve yasal standartlara uymalıdır ve araştırmaya katılanlara aşağıdaki koşullar bildirilmelidir:

Araştırmanıza katılanlar, kendileri hakkında bir araştırma yapılacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın gönüllü olduğu, katılmayı reddetmenin bir cezası olmadığı ve katılımcıların herhangi bir zamanda ceza almadan çekilebilecekleri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırmanızın amacı ve araştırmada izleyeceğiniz prosedür hakkında bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, araştırma ile ilgili soruların yanıtları için size ulaşabilecekleri iletişim bilgileri konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, işbirliği yapmayı kabul etmeleri durumunda onları etkileyebilecek herhangi bir risk ve rahatsızlık varsa katılımcılara bildirilmesi gerekir.

Araştırmanıza katılanlar, katılımın olası doğrudan yararlarının (örneğin makalenin veya bölümün bir kopyasının alınması) olduğu konusunda bilgilendirilmelidir.

Araştırmanıza katılanlar, gizliliğinin nasıl korunacağı konusunda bilgilendirilmelidir.

Etik olmayan bir durumla karşılaşıldığında lütfen turkdunyasi@tdk.gov.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Milletlerarası hakemli dergi olan *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Bahar (Mart) ve Güz (Ekim) sayıları olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır.
- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 'nde Türk yazı dilleri, lehçeleri ve edebiyatlarının tarihî ve günümüzdeki özelliklerini, eserlerini, yazarlarını, sorunlarını ele alan bilimsel yazılarla dil ve edebiyat araştırmalarına yer verilmektedir.
- Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalı ve başka bir derginin yayım süreci dâhilinde bulunmaması gerekmektedir. Kongrelerde sunulan bildirimler ve konferans metinleri yayımlanmamış ve derginin yayım ilkelerine uygun hâle getirilmiş olmak kaydıyla dergiye yayımlanabilir.
- Derginin genel yayım dili Türkîye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleriyle yazılmış yazılara ve İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- Yazının çağdaş Türk lehçelerinden birisi olması durumunda önce yazılan lehçede başlık ve özet, daha sonra Türkiye Türkçesi ile başlık ve özet, İngilizce başlık ve özet sıralaması yer almalıdır.

İnceleme Süreci

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 'ne gönderilen yazılar <https://yaysis.ayk.gov.tr/BasimYayin/> adresinde yer alan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden gönderilmelidir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergide kör hakem ilkesi uygulanmaktadır. Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilemez.) iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğinin sağlanması için makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.

Yayım Süreci

- İnceleyicilerden olumlu rapor alan yazılar Yazı Kuruluna sunulur. Yazı Kurulu gönderilen yazıları yayımlamamak hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Yayım Yönetmeni, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak küçük düzeltmeler yapabilir. Yayımlanan yazılardaki ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- **Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazılar**, yazarlarından e-posta yoluyla alınmaktadır. Bu aşamada makalenin son biçimini gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını **internet sayfamızdan** indirebilirsiniz. Yazarlar, iletişim bilgilerini ve ORCID numaralarını "Ad SOYADI" bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidir.
- Yazı Kurulu tarafından yayımlanması uygun görülen yazıların 700-1000 kelime arasında İngilizce ve Türkçe geniş özeti mutlaka olmalıdır.
- Dergiye gönderilecek yazıların Türkçe ve İngilizce ile en az 200, en fazla 250 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında verilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazılarda TDK *Yazım Kılavuzu*'na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
- Gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez.
- Dergide yayımlanan yazılara ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanmış yazılara Türk Dil Kurumu ağ sayfasındaki Yayınlar/Sürekli Yayınlar/*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* bölümünden ve TÜBİTAK/ULAKBİM/DergiPark'tan ulaşılabilir.

TÜRK DÜNYASI DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ'NE
GÖNDERİLECEK YAZILARIN SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'*ne gönderilen yazılar YAYSİS (Yayım Takip Sistemi) ile gönderilmelidir. Yazılar bilgisayar ortamında Word yazım programı ile hazırlanmalı, yazılarla birlikte özel işaretlerin kullanıldığı fontlar da gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:
- Metin boyutu: 11 punto
- Dipnot boyutu: 9 punto
- Paragraf aralığı: 6 nk
- Paragraf girintisi: 0,6 cm
- Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm
- Satır aralığı: Tek
- Beş satırdan kısa alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; beş satırdan 40 kelimeyi geçen uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, blok hâlinde, 10 punto büyüklüğünde tek satır aralığı ile verilmelidir.
- Dipnotlar sadece açıklamalar için kullanılmalı ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
- Yararlanılan kaynaklar metin sonunda yer alacak Kaynakça bölümünde yazarların soyadı sıralamasına göre verilmelidir. Kurum ve kuruluş yayınları da bu alfabetik sıralamaya uygun bir şekilde yazılmalıdır.
- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynakça ve atıf konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak sistemine uygun hazırlanması gerekmektedir:

Makale:

Gönderme:

(Gözaydın, 2001: 585)

Künye:

Gözaydın, N. (2001). "Atatürk Dönemi ile İlgili Almanya Dış İşleri Arşivindeki Belgeler-VII". *Türk Dili*, 599, 575-586.

Kitap:

Gönderme:

(Korkmaz, 1992: 45-48)

Künye:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

İki ve/veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

Gönderme:

(Argunşah ve Güner, 2015: 88-91)

Künye:

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Çeviri / Aktarma Eserler:

Gönderme:

(von Gabain, 1988: 35)

Künye:

von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Tez:

Gönderme:

(Mert, 2002: 45-46)

Künye:

Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kurum Yayını:

Gönderme:

(TDK, 2011: 45-52)

Künye:

TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağda Yer Alan Kaynaklar:

Genel ağ kaynakları yazının Kaynakça bölümünün en sonunda kaynağa erişim tarihiyle birlikte verilmelidir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6544b5e977f6.70749221 erişim tarihi: 13.02.2019

Yazarın Aynı Yılda Yayımlanan Eserleri:

Eserin Kaynakça bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992a). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992b). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Tablo ve Şekiller

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1: ...

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Tablo 1: ...

		xxx	xx
	xx	x	xx
	xxx	x	xx
xx	xx	x	xx
	xxx	x	xx

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1: ...

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uygun olmayan yazılar değerlendirilmeyecektir.

